На насловној страници:
Кућа Николе Самарџије у селу Горичка
(Фото: М. Томљеновић 1986),
продана и пресељена у Брезовицу, предграђе Загреба

СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ

МАГАЗИНЪ.

то есть:

СОБРАНІЕ

Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

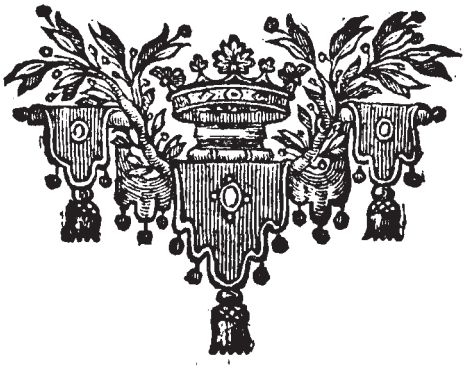

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

ВЪ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Ѳеодосіева.

1768.

ЉЕТОПИС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ДВАНАЕСТЕ

Уредник
Чедомир Вишњић

Српско културно друштво
ПРОСВЈЕТА
ЗАГРЕБ, 2012.

ЉЕТОПИС
СКД "Просвјета"

Загреб, 2012.

Уредништво: **Чедомир Вишњић** (главни уредник)
Никола Вујчић
Љиљана Вукашиновић (секретар редакције)
Драго Кекановић
Петар Лаћевић
Душан Маринковић
Ђорђе Нешић
Драго Роксандић
Боривој Чалић

Дизајн: **Рута**
Унос текста: **Бранка Џамбас**
Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД "Просвјета"**
Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **Будућност,** Нови Сад

Издано уз финансијску помоћ
Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

СЈЕЋАЊА

— **Никола Обрадовић:** Банија — 8
— **Марко Видаковић:** Успомене из II свјетског рата 1941-1945. — 108
— **Драго Роксандић:** Сјећања на 1968. годину — 158
— **Ратко Гајица – Чедомир Вишњић:** Видовдан — 166

ХИСТОРИЈА

— Истраживање етнографске грађе на глинском подручју — 206
— **Боро Чалић:** Захарија Орфелин и *Алфавит духовни* Исаије Копинског — 283
— **Боро Чалић:** Опис манастира Дреновца из 1771. године — 290
— **Мирјана Лесек:** Црква силаска Светог духа на апостоле у Винковцима — 300
— **Срђан Орсић:** Народи и народности Јужне Угарске у приповеткама Јакова Игњатовића — 312
— **Александар Кадијевић:** Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине — 322
— **Драган Дамјановић:** Архитект Марко Видаковић (1890. – 1976.) — 340
— **Љиљана Вукашиновић:** Умјетничка збирка бисти и портрета СКД "Просвјета" — 364
— **Видосава Голубовић:** Преписка између Бранка Ве Пољанског и Светислава Б. Цвијановића — 393

ПОЛИТИКА

— **Борис Рашета:** Дуга мрачна ноћ — 412
— **Бранко Чоловић:** Једна повратничка прича илити о стамбеном збрињавању — 421
— **Вјера Рашковић:** Писмо брату Јовану — 434

ПРИЛОЗИ

— **Милан Радека:** Рукописно јеванђеље из XVI в. Драговић – Убли — 440
— **Боривој Чалић:** "Централисти" Лукијана Мушицког у Плашком — 446

НЕКРОЛОЗИ

— **Ненад Поповић:** Милан Зинаић (1947-2012) — 460
— **Вукашин Милићевић:** Протопрезвитер-ставрофор проф. др Радован Биговић (1956-2012) — 464

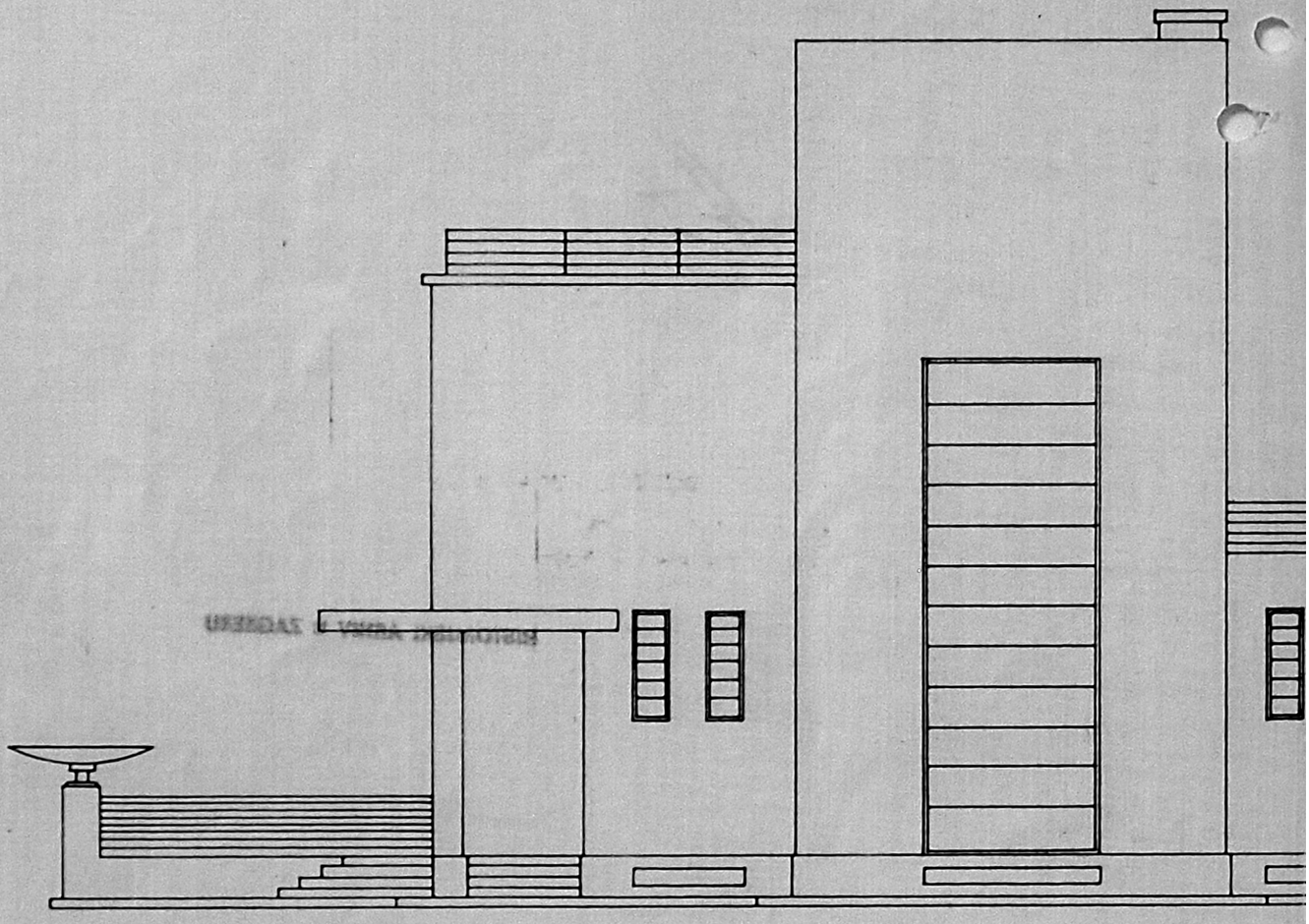

20/3 19 28 pod br. 90263 19 28

GRADSKI [illegible] ODSJEK

ARHITEKTONSKI ODJEL

U ZAGREBU

Ing. Marko Vidaković
ovl. arhitekt
Zagreb

Сјећања

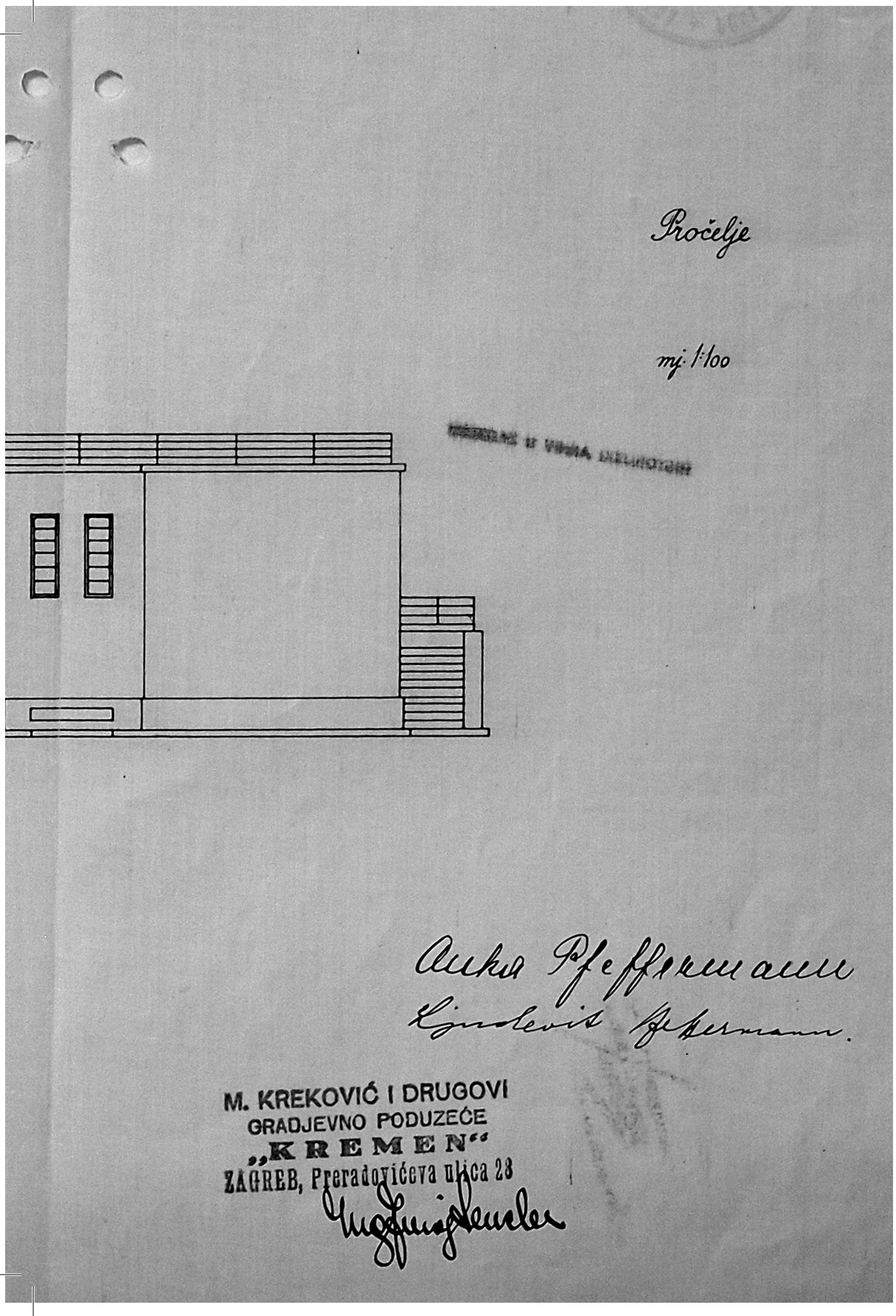
Pročelje
mj. 1:100
M. KREKOVIĆ I DRUGOVI
GRADJEVNO PODUZEĆE
„KREMEN“
ZAGREB, Preradovićeva ulica 28

Никола Обрадовић

*Банија**

* Први дио опширнијег мемоарског рада којег је под насловом "Нацрт за кронику нестајања" аутор предао издавачкој дјелатности СКД "Просвјета".

Дрво и људи

"Када ријечи твоје замру, сједит
ћемо спокојни и тихи,
Само ће дрвеће шапутати у тами"
Р. Тагора – "Вртлар"

У нашем крају нема грађевинског камена, али је цијело подручје почам од Туропоља, па до Јасеновца, али и даље, богато шумом како у приватном тако и у државном власништву. У близини наших села налази се одлична државна, углавном храстова, шума Зеленик на десној обали Суње и Саве, почам испод села Јасеновчана па све до Јасеновца, те шума Лопинац иза села Раусовац, а онда даље на запад према Шамарици. У приватном власништву шуме су, углавном остале на земљишту непогодном за обраду, а друге су искрчене па се њиве и ливаде зову "крчевина".

Заступљене су све врсте бјелогорице: храст лужњак, буква, граб, бријест, јасен, јавор, бреза, јоха, кестен, липа, орах, дуд, љеска, топола, клен, дрен и сл.

С економске и практично-употребне тачке гледишта, највећу вриједност има храст, затим буква, јасен, бријест, кестен, орах. Дакле тврди лишћари. Храст је највреднији и доста је заступљен. Од храста се праве стања и ако су добро изолирана од влаге могу потрајати вјековима, али и други упорабни предмети, те фурнир па и бродови. Буква је добра за пуни намјештај, а иначе је добро огрјевно дрво. Јасен се такођер користи за намјештај, ламперију и сл. Бријест, иначе рјеђе заступљен користи се за разне градње. Кестен као дрво највише се користи за тт и електро ступове, а на селу за коље и крстове, јер је најотпорнији на труљење. Орах, као дрво, највише се користи за фурнир, али и за израду финог намјештаја и резбарених предмета. Трешњево дрво се користи за фину столарију, интеријере, нпр. на бродовима, ламперију, фурнир и сл, али је трешњевог дрвета мало. Од дудовог стабла израђују се дужице, од којих се прави бурад у којима ракија добива фину свијетложуту боју. Интересантан је састав сеоских кола: трупине су од брестовине, палци од храстовине, а гобеље као и цијели трап од јасена. Јаворово дрво, које је доста ријетко, користи се за израду тамбура. Од граба се праве разне држалице за сјекире, брадве и сл. Углавном свако дрво има неку своју природну, претежну, намјену. Као огрјевна дрва највреднија су граб, буква, јасен и багрем, али по потреби користе се све врсте дрвета. Јоха, топола, врба, бреза сматрају се мање

вриједним али се дебља стабла користе за пиљење даске за разне потребе. Неки лишћари, тзв. меки као топола, јоха, врба, као целулозно дрво користе се за производњу папира.

Богатство шумом и разноврсним дрвећем од давнина је људе на овом простору, па и наше старе, природно опредијелило на кориштење тог богатства за разноврсне потребе своје егзистенције. С обичном сјекирицом од дрвета се може направити нека настамба, колибица, за становање, што смо и ми дјеца знали чинити. Дакле, с правом би се могло рећи да у нашем крају превладава култура дрвета, јер наш човјек у дрвеној се кући (или кућици) рађа, у дрвеној колијевци спава и љуља, у дрвеном сталку стоји, у дрвеној ходалици прави прве кораке, на дрвеној клупици, сточићу, столцу, клупи сједи, са дрвеног стола једе, на дрвеном кревету спава, у дрвеним се колима вози, многе дрвене посуде прави и користи, а кад склопи очи и испусти душу на дрвеној клупи лежи, у дрвеној се шкрињи сахрањује и дрвени му се крст на гроб ставља, па се слободно може рећи дрво прати човјека од колијевке па до гроба, од младости па до касног доба.

Дакле, у нашем крају од дрвета су се правила стања, куће, прозори, врата, штале, сјеници, свињци, кокошињци, курузане, пецане (пецаре); ограде: тарабе плотови; намјештај: кревети, ормари, разне комоде, столови, столци, клупе, клупице, сталци, ходалице, колијевке; направе и алати: кола, лотре, тачке, натре, чекрци, витла, преслице, грабље, виле, разна држала; посуде: каце, бурад, лагве, бреме (посуде за воду), кригле, корита, копање; ступе и трлице за прераду лана, пракљаче. И готово све су то израђивали домаћи људи – непрофесионалци. Код нас прије Другог свјетског рата готово и није било гробнице и споменика од бетона или камена. Све је било од дрвета, као што сам већ рекао. Крст се радио од храста или од кестена који је отпорнији на труљење с тим да се дио крста који иде у земљу напали да спорије трули. На крст се усијеца име и презиме покојника те година рођења и смрти. Такав крст може издржати 50 до 60 година, док има оних који памте покојника. Гроб се ограђује тарабицама висине 60 до 70 цм.

Изгледа да је крајем XIX и почетком XX стољећа знатно унапређена градња кућа и стања општенито, што је вјероватно повезано с престанком рата на граници, развојачењем и укидањем Војне крајине а касније и зарадама у Америци и Канади, јер: "Крајишници још увијек (XVII стољеће) највећим дијелом живе у брвнарама покривеним сламом или даскама, које немају прозора ни димњака"[1].

Кућа у којој сам рођен грађена је у XIX вијеку. Доњи дио изграђен је раније а кат је према запису на греди, дограђен 1897. године. Кућа је дугачка преко 11 метара, а широка 5 метара. И у доњем дијелу (приземљу)

1 **Никола Висковић:** ***Стабло и човјек*, ст. 136.**

и на кату просторије су једнако распоређене и састоје се од велике собе 5 х 5 м, средње собе 3 х 5 м и задњих двију собица 2,5 х 3 м. Заход је био на кату иза малих собица, а у њега се улазило ходником на изграђеној надстрешници. На кат се улазило степеницама с ваљске стране, као што се види на свим снимкама посавског типа кућа. Све дрвене куће на кат у нашем крају, грађене прије Другог свјетског рата, углавном су истог типа, понешто мало модифицирана (степеништа стављена унутар куће). Такове су куће грађене од пиљене плањке, дебљине 8-10 цм. Ријетко се за фундамент користио бетон (ваљда је цемент био скуп), већ се на углове и по средини укопавало велико камење на које су полијегани балвани, а међупростор између камења зазидавао се ситнијим камењем, често и послије градње куће. У приземљу је под, у правилу, од набијене глине, а наравно на кату је од пиљених дасака, мада је понегдје од расцијепљених облица гдје се доњи дио отеше а на горњи дио као под се нанесе глина, па имамо на неки начин полудрвени – поземљани под. Врло ријетко је приземље служило за стоку јер су биле повелике породице па су требале и довољно простора.

Кад је изграђена кућа од плањке по зиду се врши тзв. шибрање. За то се усијече љесково пруће које се расцјепи по средини и то се косо прибија за плањку чавлима које смо звали шибрењаци (краћи и тањи). Након тога врши се набацивање куће. Маса за набацивање је обична глина која се добро уситњена помијеша са сламом. Глина се кваси водом и мијеша са сламом која се претходно исјече на дужину 10 до 15 цм и то добро изгази (измијеша) ногама. Та се маса набацује на зид и добро поравнава, тако да зид буде добро раван и углачан. Након тога, кад се дувар (зид) добро осуши, слиједи бијељење са гашеним вапном који се куповао од произвођача, који су повремено возили кроз село. Многа су домаћинства шарала зидове. Обично се доњи дио брвана (зида) до око 50 – 60 цм од пода тзв. цоклин бојио у црно или неком тамном бојом, а изнад тога се у разним бојама шарало цвјетовима и сл, а понекад би се на бијелу боју нанијела зеленкаста, плава, крем и сл. боја тако да је соба угодно и свјетло дјеловала. Куће су се кречиле (бијелиле) обично једном годишње, али и чешће, за Божић, Ускрс, крсну славу, сватове и сл. Велика соба имала је три или четири прозора, отприлике 80 х 60 цм и била су остакљена. У селу, али и у околици, кућа на кат је било око 1/5, остале су биле приземнице.

Приземне су куће обично 10 – 12 х 5 м и имају готово исти распоред као приземље катнице. Рађене су такођер од храстове плањке, тзв. облице и тесане облице. Обична облица мора бити доста равна и само се понегдје по потреби мало отеше и то је најпримитивнија градња. Обично се такве куће и изнутра и извана набацују глином па се дрво и не види, а још

кад се и извана окрече дјелују оку угодно. Код градње кућа од тесане облице ради се о томе да се облица теше са све четири стране и кућа се на тај начин лијепо сложи, као да је од плањке. Ове се куће набацују само са унутрашње стране.

Прије Другог свјетског рата био сам у скоро свим кућама у селу и мислим да је само једна или двије куће имала отворено огњиште, али и то је брзо напуштено. Куће су имале пећи или како смо ми звали "шпорњеве". Катнице су у правилу имале димњаке, а приземнице, ако не димњаке онда лимене цијеви које су дим одводиле на таван. Било је важно да се дим одводи на таван јер се на тавану сушило месо и сланина. На јужној страни крова налазио се наткривени отвор кроз који је дим могао одлазити. И димњаци који су изведени ван кровишта могли су се на тавану затворити да се дим усмјери према месу, а кад престане потреба за димом онда се отвори и затвори на тавану. Кровови су доста стрмо постављени из два разлога: прво, да се киша и снијег лакше и брже слијевају низ кров, да снијег мање оптерећује кров, и друго, да има више простора на тавану, не само због сушења меса, већ се на тавану спрема кукуруз, пшеница и др. Све куће биле су покривене цријепом "бибер" и ја нисам запамтио ни једну кућу покривену сламом или даскама.

Како су прије Другог свјетског рата породице још увијек биле бројне требало је простор у кући што рационалније искористити да би сви имали своје мјесто за лежање (спавање). Највећа соба, обично 5 х 5м, приземно код катница, је и кухиња и дневни боравак. Поред шпорња који је смјештен одма уза зид десно од улазних врата, у десном и лијевом углу чела куће налазе се кревети. У средини, између кревета, уз чеони зид налази се стол око кога су клупе. Једна клупа је уза зид куће и ту стално стоји, док се остале клупе склањају након обједа и стављају уз кревете или зид иза кревета, како би било више простора за кретање. У кући су обично била један или два столца наслоњача.

Кревети су прављени за двије особе и обично су мало виши, имају дуже ногаре. То је чињено да се под кревет може ставити други кревет тзв. "креветац". Тај креветац на ногарима има точкиће како би се могао увлачити и извлачити испод кревета. Увече се и припреми за лежај на ком обично лежи двоје дјеце, а ујутро се једноставно гурне под кревет и тако ослободи простор собе. Неке клупе су имале наслоне који су се могли преклапати па их се обично стављало уз кревет и на њима је спавало једно дијете. Ако је кућа на кат онда има више простора за становање, па је у приземљу обично један кревет, а стол се налази у углу. Како је обично 4/5 кућа било приземница, недостајало је простора за лежаје свих укућана. Дјеломично је то рјешавано да су се градиле мање "зградице" с једном

или двије собичке, или се приградио собичак уз кућу, обично кад је требало дечка женити. Готово сав намјештај градили су домаћи мајстори, рустикалног стила, мада је било појединих дијелова намјештаја, столац наслоњач, наслон клупе, нека мања комода који су изрезбарени и права умјетничка дјела. Тек пред Други свјетски рат за дјевојке које се удају знао се наручивати код правих "тишљара" или куповати творнички

У дрвени оквир кревета стављане су тзв "шушке". То се у платнену, назовимо врећу, ставља суха очишћена перушина, а може и сијено. На шушку се ставља блазина (перина) а по блазини плахта и обично два јастука за под главу и један уза зид. Људи су се обично покривали с плахтом, шареницом (зими и по двије), зими у просторији гдје се не ложи и губерима они који су их имали. Тек пред II. свјетски рат појавили су се и на селу јоргани који су се куповали, обично за дјевојке удаваче. Преко дана кревет у кући код млађих жена, поготово за неке благдане, стварно лијепо изгледа. На кревету су три велика јастука с ошлинганим или извезеним јастучницама, плајт (коперта) је такођер ошлингана или оштрикана или извезена и сл. на рубу ширине око 30 цм. На плајт се обично ставља мали јастучић, такођер извезен, ошлинган и сл. Лијепо дјелује за око а угодно за душу. И у свим грубостима сеоског живота имао је тај народ своју естетику, свој смисао за лијепо.

Шпорети су зидани од цигле и иловаче, али су са стране уграђивани емајлирани петњаци (нешто слично посудама за цвијеће) ради боље топлине зими. Ладица (рор) била је нешто изнад табли шпорета и тај се дио звао "бањак", на коме се обично нешто сушило, нпр. шпице (коштице) од масирача, бундева, паприка љута и сл. Али негдје крајем шездесетих година двадесетог стољећа сви су ти шпорети порушени и замијењени индустријским, односно лименим и емајлираним.

Дворишта су ограђивана, у правилу, тарабама, а само у сиромашним обитељима плотом. А ограђивало се пуно: двориште, воћњак и баште. Ограда је морала бити тако густа да се кроз њу не може провући живад. Воћњак се ограђивао јер су се у њему од прољећа па све док се не ставе у тов држале свиње. С том оградом било је доста посла. Да само споменем плотове. Било их је двије врсте. Плот око воћњака или баште градио се тако да се прво у шуми посијече храст или кестен. Кестен је бољи јер спорије трули. Посјечено стабло изреже се на дуљину око 160 цм, а затим се цијепа на (зависно од дебљине) осам, четири или два дијела. Сваки се тај дио мора мало обрадити с брадвом и зашиљити. Добро је да се коље осуши, што значи да би требало остајати барем једну годину. Зашиљено коље забија се у земљу рукама и то десетак пута у исто мјесто да се довољно дубоку забије, а затим се мало притуца сјекиром или маљем. Коље се у зе-

мљу забија на размак од око 15 цм како се кокоши не би могле провлачити па сусједу или у башти правити квар. Затим у шуми треба насјећи прућа дебљине до 30 мм, обично од љеске, али може и од иве или врбе. Тим прућем се плете око кољa и прави плетер на висини од око једног метра. Кад је ново и добро направљено врло лијепо изгледа, а такав плот може издржати и до 10 година. Коље коме дио у земљи иструни може се поново употребити, тако да се здрави дио зашиљи. Друга врста плота је да се коље забије на већи размак нпр. 60 цм али се плот плете од земље па до висине 100 до 110 цм, с тим да се горњи дио оплете чвршћим прућем. Ако нечија кућа није имала никакове ограде значи да је ту велика биједа.

Од дрвета грађени су и јавни објекти. Прије Другог свјетског рата у нашој околици готово сви мостови грађени су од дрвета – храстове грађе и то доста велики мостови. Мост на ријеци Уни између Хрватске и Босанске Костајнице био је дрвени и изгорио је 1941. године кад је југословенска војска испустила бензин из танкова (цистерни) у Вилиње у Уну и запалила. Послије рата опет је изграђен дрвени мост. Дрвени мост био је на Уни између Хрватске и Босанске Дубице, који је такођер срушен у рату и поновно изграђен.

Два дрвена моста била су на ријеци Суњи у мјесту Суња, а један код села Стрмен, затим на ријеци Јастребица у Шашу, те на потоку између Ведрог Поља и Суње. Ти су мостови доста дуго издржавали само је чешће требало мијењати поднице јер су се због колног и другог промета брже трошиле.

Случај је хтио да сам посматрао градњу једног дрвеног моста. Наиме, 1941. године, власт НДХ или општине Стаза и Бобовац, одлучили су изградити дрвени мост на ријеци Суњи испод села Стаза, као и цесту Стаза-Бобовац, како би скратила пут између та два хрватска села јер из Стазе се у Бобовац ишло заобилазним путем преко Словињаца и Стрмена или преко Суње и Греде. Иако ријека Суња није широка, али са сваке стране корита ријеке постоји тзв. "адица" (земљиште на које се шири ријека за виших водостаја) ширине 15 до 20 метара, а иза "адице" насип с обадвије стране (друм) висине око 2 метра, а у тјемену ширине такођер око 2 метра, тако да је дужина моста могла износити 50 до 60 метара. Како се мост градио у пољу гдје смо чували стоку, сваког дана могли смо гледати његову градњу. Најзанимљивије нам је било гледати забијање пилота – носећих ступова и због њих то и описујем. Ти носачи (пилоти-ступови) обично су промјера око 50 цм. Доњи дио је зашиљен, а горњи дио равно одрезан. На горњи дио набијена је једна жељезна карика (обруч) дебљине око 10 мм, а ширине око 50 мм. У средини горњег дијела носача изврћена је рупа око 50 цм, ширине око 30 мм у коју се ставља жељезни цилиндер (осовина) ду-

жине око, ако се не варам, 150 до 200 цм на коју се ставља тзв. “ован”. А “ован"? Па то је, опет тачно не знам, да ли потпуно жељезни или је бетонски ваљак окован жељезом. Дакле, тај ован (ваљак) се ставља на цилиндер (осовину). “Ован” на врху има алку на коју се вежу дуги конопци (око 15 метара) који се пребаце преко точкића на натри. Забијање тих носача иде тако да се носач добро центрира вертикално (90 степени) а затим обично три групе 1јуди – радника од 5 до 6 у свакој повлаче конопац и дижу “ован” у вис за дужину цилиндра, а онда нагло пуштају конопце да “ован свом тежином удари у носач и забија у земљу. Наравно, све то иде по команди. Руководилац (палир) командује кад треба повући и кад у исти трен пустити конопце. Екипа мора бити добро утренирана, усклађена. Па сад може се замислити како је то тешко радити и како градња споро напредује, траје ли траје. За нас дјечурлију то је био велики догађај, па смо се стално врзмали око градитеља, а они су нас разгонили да им не сметамо или како настрадамо. Чини ми се да је таково забијање пилота рађено и прије 2000 година. Углавном мост је био завршен и врло је, над ријеком, лијепо изгледао. Међутим, цесте никад нису изграђене, чак ни започете, а било би и пуно посла јер их је прије моста требало дизати и до 3 метра, ако не и више. Како је мост нестао није ми познато. Да ли је запаљен у рату или је народ, након рата, развукао грађу за градњу попаљених стања.

И млинови на ријеци Сући грађени су од дрвета. У Сући су била два млина, али су имали бетонске бране. Међутим, исто на ријеци Сући, али узводно испод села Мало Крчево и бране су биле дрвене, изграђене од густо забијеног кољa оплетеног пругем и набацаним гранама и земљом. До Другог свјетског рата имали смо право (улог) у горњим млиновима, који су у рату попаљени, а послије тог рата купили смо “право” у млину у Сући. То право је нешто као д.о.о. или д.д. дакле били смо дјеломични власници, имали одређени дан за мељаву и нисмо давали ушур, али смо сносили трошкове за евентуалне поправке. То смо право могли продати, што смо на крају и учинили.

Крај ријека Саве и Суће прављени су тзв “деленгери”, уствари заштитна ограда на цестама које су крај ријека такође од дрвета, храстове грађе.

Дакле, дрво све и свуда.

Сви мушкарци у селу знали су нешто мајсторити (радити) с дрвом. Свака кућа имала је најмање једну сикиру (сјекиру), брадву, многе још и теслу, макљу, биргију, глијето. Бољи мајстори имали су још и брадвиљ (већа брадва с дугим држалом), више врста глијета, сврдла, облић, слачник (врста облића дужине око 70 цм за фино слачавање да се двије даске лијепо споје), дугу пилу, ручну пилу, пилу за кружно резање, а мој отац

као и неки други мајстори имао је обрбанк (клупа на којој се ради и може стезати и учвршћивати комад који се обрађује).

Као што обично бива и јесте људи су различитих, способности. Од оних који једва знају добро заоштрити колац до оних који знају градити дрвене куће, столарију, покућство, кола, бурад, каце и сл. мада нигдје формално нису изучавали занат. У селу нисмо имали професионалног столара, али је један био у сусједном селу Стаза. Код неких људи долази до изражаја умјетничка црта, што се изражавало у разним резбаријама, нпр. штапа, шљаке, чутурице, доза за дуван, разних шкрињица, преслица и сл. Неки предмети израђени од ораховине права су мала умјетничка дјела. Појединини предмети су по начину обраде били од рустикалних до врло финих и прецизних обрада.

И на кућама се могло запазити одређено уљепшавање прављењем разних фигура, изрезивањем у полукруг, трокут и сл.

Људи су правили рудњаке и кошаре од цијепаних љескових стабљика, брезове метле, метле од сијерка и сл.

Негдје средином тридесетих година трговац у Стази, неки Гашпаревић пронашао је купца за брезове метле и организирао је њихову производњу. У селу је почела масовна производња брезових метала. Све су брезе остале без грана. Али кад је договорена производња завршена нестало је посла. Неки, сада давно покојни Јефто Зеленковић спјевао је и стих: "У Гашпара неста рада, ој метлари што ће сада."

У нашем крају, прије Другог свјетског рата само је једна кућа била зидана од непечене цигле (кућа Николе Ножинића), а у ширем крају само јавне зграде, општина, школа, цркве, те у Стази кућа неког бившег капетана Драгојловића, те биљежника Новаковића. Вјероватно је то и зато што је цигла била скупа, а циглане далеко, у Костајници, крај Петриње и у Сиску, али владало је и увјерење да су дрвене куће здравије за становање од зиданих. Тек послије Другог свјетског рата почела је масовна градња зиданих кућа, а од почетка шездесетих саме зидане.

Јасно ми је да наша села тридесетих година нису она села из XVIII и почетка XIX стољећа. Напредак је очит, а непосредно пред тај рат цијене пољопривредних производа су порасле и село је живнуло, али онда су брзо у пламену нестала. Слично се поновило и деведесетих. Тек што су се опоравила од Другог свјетског рата готово су потпуно нестала. Је ли и то по некој божјој накани?

"Кад створитељ дјела и гради и ствара,
Па зашто их опет руши и обара?
Ако ли је добро – што га уништава?
А за лоше дјело – тко да одговара?"
Омар Хајјам: Рубајије 213 (АСЛ)

Наше младеначке игре

"Зато се, радуј младићу
за своје младости,
и весели се данима
свога младенаштва;
иди путевима свога срца
и слиједи жеље своји очију,
али знај да ће ти за све то
судити Бог"

Проп. 11. 9. ст. 643.

Дјеца и млади користили су сваку прилику за неку игру. Игара је било доста разноврсних. Око куће највише се играло жмиркања (скривача), а у пољу лоптање, кутљичање и кљакање, али и друге игре. Игра жмиркања (тако смо је звали) је позната и градској дјеци па је не описујем.

Кутљичање је, барем дијелом, слично хокеју на трави и голфу. Игра се састоји у сљедећем: најприје се у земљи ископа једна рупа, промјера 15 до 20 цм и дубине око 10 цм. Око те рупе, у кругу, полупречника од око 100 до 120 цм ископају се мање рупице, као мјеста играча. Тих се рупица ископа колико има играча, али не више од 4-5, обично. Играчи имају штапове (палице) дужине 80 до 100 цм зависно од висине играча. Поред тога постоји и нека врста "пака" тј. комадић дрвета дужине десетак центиметара и ширине 3 до 5цм, а могао је бити округао или плоснат. Игра се састоји у томе да један играч, који најмање одбаци палицу ногом држећи је прстом руке, назовимо да "А" настоји угурати "пак" у централну рупу, док други играчи, назовимо их "Б" ударајући "пак" одбацују га што даље од централне рупе. Кад играч "Б" удари "пак" мора брзо ставити свој штап у своју рупицу, јер ако играч "А" успије свој штап први ставити у рупу играча "Б" који је ударио "пак" онда се врши смјена и сада играч "Б" постаје играч "А". Ако играч "А" успије убацити "пак" у централну рупу тада се играчи "Б" помјерају за једно мјесто напријед, стављајући свој штап у сљедећу рупу. У тој смјени играч "А" настоји да заузме једну од рупа, па онда онај играч "Б" који је остао без рупа постаје играч "А". Међутим, ако играч "А" иако је убацио "пак" у централну рупу није, у смјени играча "Б" успио да стави свој штап у једну од слободних рупа, тада поново започиње игру убацивања "пака" у централну рупу. Игра се док су играчи расположени за игру. Занимљивост је и у томе што се настоји "пак" одбацити што даље од централне рупе, како би играч "А" имао што више трчати.

Кљакање је, колико знам, игра која се играла само у нашем крају. За игру су потребни реквизити: кљаке (палице), точкић (коло) те раван терен. Кљаке су врло сличне палицама за хокеј на трави, али су израђене примитивније. Раде се од дрвета, обично граба, храста и слично и то задржавањем природног облика дрвета. Рукохват је грана одрезана на дужини око једног метра од стабла, зависно од висине играча, дебљине 15 до 30 мм, израсле из стабла под кутом од око 45 степени, док је бат којим се удара точкић одрезан од стабла. Одрезани се бат отеше брадвом и то тако да доњи дио бата буде ширине 5 до 6 цм, а горњи 3 до 4 цм, док је дужина бата око 25 цм. Точкић (коло) је промјера 6 до 7 цм, а дебљине 3 до 4 цм и мора бити израђен од тврдог дрвета, обично од бијелог глога, сухог ораха или храста. За игру су потребне, као обично, двије екипе (тима), али у екипи може бити само један играч, а може их бити и 5 до 6. Екипе су удаљене једна од друге 15 до 20 метара, а играчи су у екипи поредани један поред другог на размаку око 2 метра окренути према линији кретања точкића. Играчи се поредају по квалитети и први играч у екипи је и најважнији. Игра се састоји у сљедећем. Први играч, рецимо екипе "А" узме точкић у руке и снажним замахом (дакле, што јаче) закотура точкић према противничкој страни (екипи "Б"). Противнички играчи екипе "Б" држе спремне кљаке (палице) и настоје што јаче ударити точкић и вратити га екипи "А". При томе је важно да точкић, у повратку, оде што више у зрак (рецимо више од 5 метара) и ако је довољно високо онда се то зове "коњ", а ако је мање високо (рецимо од 5 метара) онда се зове "баба" и то се цијени – колико је која екипа постигла "коња" или "баба". У игри има међутим и других финеса које се цијене. Рецимо, играч који баца (котура) точкић настоји да га што снажније закотура, па се догађа да због брзине точкића нити један играч противничке екипе не успије повратити точкић назад. За игру је потребна добро угажена и равна ледина, без рупа. Игра је и доста опасна јер се игра без било какове заштитне опреме. Наиме, ако први играч не успије да захвати точкић, већ то учини трећи или четврти играч, точкић у повратку може захватити суиграча и доста га озлиједити. Колико се сјећам и није било озљеда. Ову игру играли су дјечаци старији од 10 година, али и одрасли млађи људи.

Лоптање, у нашем случају, састојало се у томе да се од играча – мушких и женских – направи круг промјера 8 до 10 метара, зависно од броја играча. Унутар круга је један играч, кога играчи из круга требају погодити лоптом. Да би погодак био сигуран играчи из круга добацују један другом лопту, док унутрашњи играч стално бјежи од оног играча из круга који има лопту у рукама, да не би био погођен. Брзином добацивања лопте играча из круга присиљава се да стално бјежи – трчи од играча који до-

бива лопту. Играч који се нађе најближе унутрашњем играчу гађа га лоптом, настојећи да ударац буде што снажнији. Ако промаши унутрашњег играча онда се врши замјена играча – играч из круга постаје унутрашњи играч и обратно. Лопта се правила од крпа, величине 6 до 7 цм промјера, а унутра се ставља земља. Касније су набављане гумене лоптице. Ова се игра често играла.

Било је и других игара, нпр. са каменчићима, али нисам запамтио њихова правила, јер их и нисам често играо. То су играле углавном дјевојчице.

Дјеца су се забављала и на друге начине. Једна од игара била је и прављење (пуцање) топова. "Топови" су прављени од блата, тако да се замијеси комад блата, заокружи промјера 20 до 25 цм и висине 5 до 6 цм. У средини се направи удубљење промјера 10 цм. Пуцање се састоји у томе да се тако направљени "топ" подигне у висину од око 80 цм, а затим се пусти да падне на равну површину – равну земљану плоху или даску – при чему настаје прасак, пуцањ, јер компримирани зрак пробије танку опну блата на удубљењу. Та игра доста се упражњавала међу млађим дјечацима, па и дјевојчицама кад има довољно блата.

Блато је иначе кориштено за моделирање цијелог низа предмета. Обично су рађене све врсте домаћих животиња, цијела менажерија од глине: куће, стаје односно цијело господарство с оградом, стоком и живином. То је често остављано да се осуши, па је остајало изложено на слободном простору, док га друга дјеца не растуре. Међусобно смо се такмичили тко ће боље направити поједине предмете. Тиме су дјеца одмалена учила обликовати разне предмете опонашајући старију дјецу и одрасле. Правили су се и разни предмети од дрвета: "резбарење штапова, прављење штрцаљки на воду, пуцаљки са кудјељним чеповима, свирала од врбе, врбове коре или липове, па до израде малих колица. Исто тако плели смо канџије и то: округле, на три ћошка и на четир ћошка, као и плетена бичала за канџије. Тиме су се дјеца врло рано учила креативном раду. Сваки дечкић послије 5 до 6 година имао је свој ножић, обично тзв. шкљоцу или богатији и нешто старији федермесер како је зван, који су обично канапом били привезани за капутић да се у игри не изгуби.

Наравно, у свим тим играма и активностима и сâм сам учествовао и тог се раздобља врло радо сјећам, јер је то било можда једно од најсретнијих раздобља у мом животу, па сам само због тога то и записао.

Иначе, опонашање рада и дјеловања одраслих било је јако изражено у дјечјој игри, чиме су се дјеца, кроз игру, припремала за радне активности кад порасту.

Дјеца су врло рано, у врло раној доби, добивала радна задужења. Ја сам са 5 до 6 година имао задатак да чувам гуске. Обично смо имали јато од око 40 гусака и чим мали гушчићи порасту да могу дуже ходати изгоне се на пашу. Ми смо, изнад села, имали мало пољанче, звано "Таванац" гдје смо изгонили гуске на пашу. Док су гушчићи мали није их тешко чувати, али кад подрасту, а истодобно и пшеница призори онда су права напаст, као да им пшеница замирише. Чим се на њих мало не пази, гуске се провуку кроз живицу (живу ограду) и почињу захватати и јести пшеницу. За само неколико минута направе право гумно (поваљају пшеницу) у промјеру 15 до 20 метара и поједу пшеницу. Наравно, послије тога власник њиве дигне галаму, тражи надокнаду штете, а чувари гусака извуку батине или гадне грдње, што је код мене био чешћи случај. То ми се чешће догађало, јер се са другом дјецом, која су чувала неку стоку или су ту једноставно дошла да се играју, занесем у игри и заборавим на гуске, а кад се сјетим већ је касно – гуске су у "квару". Старија дјеца чувају свиње или говеда, а касније, али већ са око 7 година учествују у пољопривредним радовима, обично у вођењу коња код орања, ваљања бразде и брнања.

Тај поступак преласка из дјетињства у одрасло доба је лаган, постепен и без готово било какових фрустрација. Све некако иде својим природним токовима.

Господарство, рад, тежаци

"Али мени не чине драгим сеоски
рад само плодне њиве и ливаде,
виногради и лугови, него исто тако
баште и воћњаци, ројеви пчела
и најразноврсније цвијеће"

М. Т. Цицерон

Главни приходи у новчаном облику нашег домаћинства, а и осталим у селима, остваривaн је од сточарства, највише од говедарства и дијелом од свиња. Моја породица, прије диобе 1939. године имала је и до 40 грла говеда укључујући и телиће и најмање 4 радна коња, док је свиње хранила за потребе домаћинства уз 2 до 3 за продају као товљенике. Истина, причали су старији, да је дјед Милан, као младић чувао свиње у пољу, али је то касније напуштено. У ратарству производио се кукуруз, пшеница, понекад зоб и просо. Поред тога сваке се године засијавала мања површина (400 до 500 м^2) лана.

Плодоред је био тропољни (кукуруз, пшеница, дјетелина или пашенац). Након брања кукуруза сијала се пшеница. Послије пшенице њива би се једну годину оставила за пашенац (за напасање стоке) или би се по пшеници, у прољеће, посијала дјетелина трећакиња (црвена дјетелина) која би се идуће године косила два или три пута, тако да се кукуруз сијао, у правилу, на ледину – након што је земља једну годину одлежала и служила као пашњак, или је била под дјетелином, која побољшава квалитет земљишта.

У вријеме мог дјетињства, оно што памтим, дакле од средине тридесетих година, али и све до почетка шездесетих, док није преовладало тракторско, орање се вршило тзв. дрвеним плугом и врло ријетко плугом преклапачем (жељезним). Тај дрвени плуг није био сав од дрвета већ само гредељ, даска и ручке за плужење, док је цртало (у ствари нож за вертикално одрезивања бразде) и лемеш (сјечиво за одрезивање доњег дијела бразде коју је цртало вертикално одрезало) било од жељеза. Врх гредеља стајао је на колицима од два точка промјера око 60 цм и отприлике толиког размака. Проблем с тим плугом био је што се цртало причвршћивало за гредељ путем једне спојнице са два шарафа (матице), али то није осигуравало добро центрирање, па се центрирање морало вршити додатно дрвеним чивијама. Чивије се често здробе или испадну па се морају

правити нове и вршити поновно центрирање. Тиме се губило вријеме а на орање се увијек морало носити брадву и комад сухог храстовог дрвета. Тај плуг имао је благо отклоњену даску, па ако је влажност земљишта била повољна, терен раван или благо нагнут, бразда се тако лијепо слагала једна уз другу да је разорана табла дјеловала као расклопљена књига. Догађало се да бразда на цијелој дужини њиве (нпр. 100 м) пукне (покида се на један или два мјеста). Орало се доста плитко, 15 до 16 цм. Међутим, ако је земља суха онда је орање пуно теже, плуг је искакао из земље – теже је плужити, плуг се кварио, бразда се ломила. Плуг су вукла два пара коња или пар волова и пар коња, понекад три коња, а тек пред II. свјетски рат коњи су боље храњени па се орало и са два коња. Кад је прољеће сушно, а мало се закасни са сјетвом, уз четири коња или пар волова и пар коња, раде и четири човјека: један води први пар коња, други води други пар коња, трећи крчали, тј. дрвеном полугом управља рудом колица да плуг не искаче из бразде и четврти плужи, да би се за један дан поорало пола јутра или мало више, тако да онај тко је сијао три јутра кукуруза имао 5 до 6 орања. Нарочито је било досадно вођење коња под плугом, а то су, у правилу, обављала дјеца, углавном дјечаци старији од 7 година. По цијели боговјетни дан, који се одужи ко гладна година – како народ каже, горе доље по њиви, а стално ти се чини да си на истом мјесту (у погледу поораног), коњи уморни, знојни, тегле и посрћу, мухе и обади и око коња и око мене као водича. Коњи се мувају (бране од мува), па чак ми улар ишчупају из руку, ако их чврсто држим онда ме снажно цимну да посрнем. Плужиоц (орач) стално нешто виче: себи, од себе (да коње повучем себи или да их одбијем од себе) и нешто псује и гуњђа. Чим се крене мало уходаније мисли ми одлутају на нешто занимљивије, веселије, на неку игру или догађај, а то обично резултира да коњи скрену, а плужиоц дрекне: куд гледаш, од себе и опсује и тако цијели дан, дан за даном, права мора.

Нарочито је гадно ако је плужиоц неки нервозан човјек. Тај стално виче, псује, све свеце скида с неба, а богами понекад се и отиком (дрвени штап с рашљом на врху и служи за отклањање ђубра или корова који се накупи пред црталом) набаци на коње или на водича, тако да је за мене тај посао увијек био доста мучан и нисам га волио радити. Не само што се уморим ходајући цијели дан, већ и због непослушности коња, али и проматрања како се те јадне животиње муче и зноје. Како смо увијек имали пуно стоке, па иако накупимо доста сијена, али ако зима почне раније или се одужи, онда се сточна храна потроши, па коњи дочекају прољетну сјетву недовољно исхрањени и слабе радне кондиције. Због недовољне хране морало се коње након рада водити на испашу преко ноћи. То је било лоше и за коње и за нас. Орало се на њиви до заласка сунца, онда се ишло кући,

коњима се дало нешто сијена, а ми смо вечерали. Потом би коње напојили и водили их на Бјељевине на пашу, удаљене око 4 км, што значи један сат хода. Коњи преко ноћи остају на паши, иако често ноћи нису топле, а ни паша није била богата. Ујутро би се прије изласка сунца ишло по коње на Бјељевине, а то је у одласку и повратку око 8 км. Коњима би се затим дало мало сијена или ако има сухе дјетелине да једу док ми, укућани ручамо (тако смо звали доручак), а потом би се ишло на њиву, и тако из дана у дан све док сјетва траје.

А сад нешто више о сјетви кукуруза, односно опћенито о узгоју и спремању кукуруза. Земљиште за сјетву кукуруза се ђубрило (гнојило) стајским гнојем. Стајски се гној извозио зими саоницама, ако је било снијега и стављао на хрпу, а у прољеће развозио по таблама, вађен из кола чакљем и остављан у малим хрпицама на размаку 5 до 7 метара, зависно од расположиве количине, те у рано прољеће колима и одмах развозио по таблама. Прије орања ђубар (гној) би се равномјерно, вилама, расипао по таблама и затим заоравао.

О орању већ сам говорио. Поорану површину мотиком је поправљао један или два копача. Они су прикопавали на крајевима гдје плуг још није добро заорао, копали ледину ако је плуг искочио из бразде, окретали бразду ако се назад повратила, разбијали велико бусење кад је земља била јако тврда и помало копкали по бразди да земљу мало уситне.

Након орања и поправљања бразде (по копачима) слиједило је ваљање бразде. Ваљ је израђиван од дебелог трупца храста. Дебљина је 60 до 70 цм, а ширина (раног захвата) 150 до 160 цм. Направљен је да се може кретати напред и назад и то помоћу једне жељезне шипке дебљине једног цола, мало савијене у полукруг, тако да се преко ње превлачи ланац за који су везани вагјери у које су упрегнути коњи. Видио сам ваљ који има сједиште за кочијаша и руду, тако да је кочијаш сједио и кочјерао коње (управљао коње путем војика), али тај се ваљ није могао кретати напредназад већ се цијели окретао што је било теже за коње.

Ваљање, код нас, обављала су два човјека. Један је водио коње а други управљао ваљем и то помоћу једне дрвене полуге на чијем је врху била једна кука (квака) која се квачила за ланац (потезницу) на ваљу. Тиме се баш није пуно могло управљати с ваљем, већ је више служило томе да ваљ када иде низ брдо не оде под коње, јер се притиском полуге према земљи скрајнице ваља упиру у орање и тиме успоравају ваљ. Ваљање се вршило, обично, двапут трагом да би се крупно бусење здробило. Ваљање је било брже и лакше за коње, није морало баш прецизно ваљати и управљати коњима, а и коњима је било лакше вући ваљ, мада су им ноге пропадале у бразду.

Након ваљања слиједило је брњање. Брнача је, обично, била домаће израде. Састојала се од дрвеног оквира и клинова. Предњи дио био је ужи (2 до 3 пута) од задњег. Дужина јој је била 120 до 130 цм, а приближно толико и задња ширина. Мој отац је сам израђивао дрвени оквир, а клинове је правио сеоски ковач. Дужина клинова је била 20 до 25 цм. Брнало се двапут трагом, али понекад и више, све док земља не би била довољно уситњена. Понекад се крупно бусење морало мотиком разбијати. То говори и о квалитети земље.

Након брњања слиједило је сијања кукуруза. Сијање се вршило сијачицом творничке израде, мада је било и домаће израде (дијелом од дрвета). Сијачица коју сам ја запамтио, још од прије II. свјетског рата, а била је наша, није се промијенила све до данас, односно до појаве тракторских сијачица, које су превладале. Сијачицу је вукао један коњ и пазило се да редови буду управни. До појаве сијачица кукуруз се сијао у ровић, тј. ископа се мања рупа и у њу се ставља зрневље сјеменског кукуруза. Тако се стварају редови.

Када је кукуруз изникао и порастао око 15 цм слиједило је прво окопавање, тзв. окопавања у прву руку. Најприје се врши прутање копачицом, коју вуче један коњ. Копачица је била творничке израде, имала је 6 ножева, три са сваке стране и један већи у средини. Код окопавања у прву руку обично је прутано двапут истим трагом. Прута се површина између редова кукуруза. Након прутања слиједи ручно окопавање. Сваки копач гони (копа) један ред. За окопавање у прву руку треба по јутру 4-5 копача на дан, дакле, за три јутра кукуруза, колико смо обично сијали, треба 12-15 копача зависно од затрављености и тврдоће земље. Док смо били у заједничком домаћинству и кад се сијало око 5 јутара кукуруза, тада је требало 20-25 копача, па се види какова је то моба била. Поред окопавања врши се и прво прорјеђивање (просјецање) кукуруза. Окопавање кукуруза у прву руку врло је тежак посао. Ради се погнут, и цијели дан, треба замахивати мотиком и копати, понекад врло тврду и затрављену земљу. И ја сам почео окопавати кукурузе 1946. године у 17. години. Моје прво искуство било је врло јадно. Док сам ја дошао до пола редова, остали копачи били су већ на крају, тако да сам постао предмет подругивања. Наиме, ја сам посао превише комплицирао и пазио. Кад сам увидио да никако не можем пратити темпо осталих копача, оставио сам мотику и отишао видјети како други окопавају и изненадио се једноставношћу захвата мотиком око кукуруза. Након тога изненадио сам се сам собом, да након очигледне наставе могу пратити темпо осталих копача, а послије смо се такмичили тко ће прије окопати свој ред. Али увече бољела су леђа, руке, цијело тијело, ипак био је то сладак умор, након кога се добро спава. Иако је

то био врло тежак посао, стално сагнут, сунце пржи цијели дан, зној се циједи са лица, вријеме је протицало доста брзо. Пјевало се, веселило, причане су шале једних на рачун других и догодовштине, али без љутње и злих намјера. Између дјевојака и момака развијала се симпатија, отворене или прикривене љубави, а старији су причали своје догодовштине и шале, док су млади показивали одређену и прикривену уздржаност и скрушеност.

Касније кад сам размишљао о тим мобама изненадио сам се како су ти лаки, необавезни разговори, шале и упадице били набијени еротиком, а поједине ријечи имале двосмислено значење при чему се једно од значења обавезно односило на сексуално. А и у самом говору, мушкараца и жена, често је био присутан глагол јебати или алузија на то. Окопавање кукуруза, уз жетву и косидбу и неке друге послове, спада недвојбено у најтеже врсте сеоских послова. Тад су дани дуги и врући (друга половина VI и цијели VII мјесец), сунце припече у тјеме и леђа, па ако је земља тврда, кукуруз траван, а мотила се затупи, умор обузима цијело тијело, па иако се добро једе једва се дочека ужина (ручак) или вечера. Ипак, тај заједнички рад (моба), лакоћа и љепота разговора, народна мудрост која нарочито долази до изражаја у одређеним шалама и ругалицама, а нарочито пјесма, дјевојачка и момачка, чине и најтеже послове подношљивим и занимљивим.

Када кукуруз порасте на око 50 цм врши се друго окопавање (тзв. окопавање у другу руку). Тад се прутање врши једним трагом, изузев ако је земља јако затрављена. Друго окопавање је лакше и брже, јер је кукуруз (стабљике) већ дјеломично проријеђен, али се тада врши и даљње прорјеђивање. Након другог окопавања слиједи огртање кукуруза. Огртање се врши плугом огртачем. Огртач се монтира на гредељ копачице којој се прије тога скину мотичице за прутање. Раније се плугом огртачем ишло два пута трагом, а касније у правилу једном. Сматрало се да огртање помаже да се стабљика кукуруза боље учврсти у земљу (пуштањем жила) и да земља боље чува влажност. Можда за домаће врсте кукуруза учвршћивање и има неког смисла, јер су домаће сорте кукуруза слабије стабљике, али задржавање влаге огртањем није осигурано. Послије огртања огртачем још једном копач пролази сваким редом поправљајући гдје огртач није добро огрнуо стабљику и вршећи посљедње прорјеђивање, настојећи да размак између стабљика буде приближно око 60 цм. Огртањем завршава обрада кукуруза. Данас, као што се зна нема ни копања ни огртања кукуруза. По кукурузу се сијао и грах тзв. тркљанац, који се пењао уз кукуруз те масираче, које служе за исхрану свиња.

Брање кукуруза у доба моје младости, а богами и сада понекад и понегдје на мањим парцелама, вршили су берачи. Сваки берач гони (бере) два реда и убране клипове ставља у рудњак (дубока кошара од плетених лескових шиба). Кад се рудњак напуни носи се до кола и истреса у кола. Тежина пуног рудњака кукуруза износи око 35 кг. Код нас се кукуруз ријетко брао перушањем на струку, већ се брао с перушином и код куће перушао. Брање кукуруза је доста тежак посао јер треба стално премицати рудњак, пртити пуни рудњак на раме и односити га до кола и тако цијели дан. Код куће се мора организирати брзо истоваривање кола како би поновно ишла по кукуруз. Настојало се имати двоја кола. Кукуруз се из кола понова трпа у рудњаке, што раде и дјеца старија од 6 година па на више, који се потом носе у собу (просторију) гдје ће се увече перушати. Кад је кукуруз побран онда се жање кукурузовина (стабљике). Стабљике кукуруза жању жене и слажу у снопље, а мушкарци повезују снопље врбовим шибама које су за ту сврху претходно припремљене и слажу усправно у купове од 10-15 снопова. Ако стабљика није довољно суха онда се оставља неколико дана да се просуши. Пожњевена кукурузовина се одвози кући и дење у стогове и тиме спрема као храна за говеда у зимском периоду.

Сјећања

Наравно, прије брања кукуруза побере се грах. Како грах не дозријева истодобно брање се врши неколико пута, све до брања кукуруза.

Перушање кукуруза врши се навечер, послије вечере берача, па све до 22, 23 па и до 24 сата ноћу. Поред берача на перушање се зове скоро цијело село и у правилу долази тко год може, било да враћа обвезу или узајмљује перушача, јер перушачи се узајмљују. Интересантно је како су наши стари многе радове (пољопривредне и остале) искористили за весеље и игре.

Перушање кукуруза остало ми је као једна од најљепших успомена из дјетињства и младости, којих се и сада у старости с носталгијом сјећам. Перушање је био посебан догађај код домаћинства које је имало више засијаних кукуруза, па је тиме и берача било више, понекад и из другог села, а тиме и перушача. Само перушање није тешко, осим за оне који дижу рудњаке на таван, па преостаје доста снаге са разговор, приче, шале и пјесму. Перушачи сједну на хрпу или под хрпу кукуруза, групирајући се млађе жене и дјевојке ради пјевања, а исто тако одрасли људи и момци. Понекад женске пјевају а мушки отпјевавају, или, двије групе жена које пјевају и отпјевавају. Кућа јечи од пјесме, а кроз отворени прозор пјесма одлази у ноћ, пјесме љубави и наде. Кад утихне пјесма започиње разговор, тече бујица ријечи, духовитих прича и досјетки. Обично то нису озбиљни разговори већ зафрканције на нечији рачун, на неку шаљиву згоду у којој је нетко био судионик. Прича почиње издалека, изокола, тако да почетак

ни не слути о чему је ријеч. Што прича даље тече то се све више приближава свом објекту, као грабљивица својој жртви, да би у финалу погодила мету. Често у причи учествују по двојица или тројица, један прича а други пропиткује, као наивни не знају о чему се ради, права глума.

Пуно касније, кад год сам се сјетио тих разговора и прича био сам задивљен како ти обични људи, сељаци, нешколовани знају да тако лијепо говоре и смишљају приче из неког сасвим обичног баналног догађаја.

Негдје послије 21. сата домаћин обично донесе ракије и вина, што још више распали машту и развеже језик, па бујица ријечи обилније потече обухватајући све већи број судионика у већим или мањим групама, тек наставак пјесме за тренутак заустави приче. Они који не учествују у причама помно слушају приповједаче, а онда се с времена на вријеме разлије здрави и весели смијех. Тако непримјетно пролази ноћ, хрпа неоперушаног кукуруза се смањује све док не буду сви оперушани.

Понекад кад има доста перушача посебно младих и кад се раније заврши перушање или се дио остави за сљедећу ноћ, послије перушања започиње игра. Игра започиње дјевојачким колом гдје двије групе дјевојака, а у свакој најмање три, пјевају и отпјевавају. У коло се затим хватају момци до својих дјевојака или симпатија, коло постаје све веће обухватајући све већи и већи број играча, шири се и ко змија вијуга по авлији. Момци дизањем ногу и лупањем по земљи подврискујући укорачавају према другој страни кола. Потом нетко прекине коло и сам га поведе, савијајући га час на једну час на другу страну, кружећи и око оних који нису у колу. Отуда и стихови:

“Коловођо де коло поведи,
тко не знаде нек у ноге гледи.”

Ори се пјесма у ноћи, чији гласови допиру до сусједних села, као што пјесма из тих села допире до нас. Као по неком договору након 20-30 минута, коло се прекида и започиње плес парова! Играло се уз усну хармонику, коју смо ми звали “музике” или уз тамбурице двожице домаће израде. Играло се највише дрмеш, полка и понекад ваљстеп (ван степ), а касније и модерније плесове и уз музичке инструменте. На плесу се остајало до један или два сата по поноћи, зависно од расположења, па и од домаћина.

Оперушани кукуруз се обично спремао на таван ради сушења, јер у вријеме мог дјетињства ријетке су биле ваљске курузане (изграђени објекти за сушење кукуруза). Кукуруз који је дигнут на таван се пребира и сортира у три групе. Прво се одвајају добро зрели и зрнцем испуњени клипови, који се даље користе за мљевење кукурузног брашна, затим се у другу групу одвајају зрели али мањи клипови и они који у цијелости нису ис-

пуњени зрневљем и тај дио обично служи за храњење свиња, док у трећу групу иду недозрели, јако ситни и недовољно озрњени клипови. Овај се дио троши први за храњење свиња, кокоши, често без комињања, већ се клипови сасјецкају брадвом.

Као што се види кукуруз је у тадашњој технологији производње и примијењеној техници захтијевао врло много живог и тешког рада. Приноси кукуруза били су доста мали 10-15 мтц по јутру, па и мање. Томе је више разлога. Један је свакако у слабој квалитети земље (IV до VI категорија), а другу групу спадају: релативно касна сјетва, недовољно гнојење и плитко орање.

Кукуруз је, међутим, врло корисна биљка и од њега је све кориштено. Поред кукурузног зрна које се користило и за људску и за сточну храну, кукурузна се стабљика користила за исхрану говеда у зимском периоду, као и перушина која остаје након перушања кукуруза, док се кукурузовина (оточци) користила као вриједно гориво у шпорњу (шпарету).

У нашем крају пшеница се у правилу сијала у плодореду на земљишту с кога је побран кукуруз. Након што су одвезене стабљике кукурузовине и покупљене масираче, на празно земљиште обично се пушта стока (коњи и говеда) да попасу и утару траву, поједу евентуално заостале клипове кукуруза и обрсте онај дио стабљике кукуруза након што је кукурузовина пожњевена. Да би се могло земљиште орати морају се најприје сасјећи остаци кукурузовине, а понегдје и покосити високо израсли коров и купину. Орање за пшеницу је лакше јер је земља рахла још од прољетне сјетве кукуруза, па се обично оре с два коња и жељезним плугом. Када јесен није кишовна сјетва је релативно брза и лака, али ако је кишовита онда се ради по правоме глибу, па се пуно више намуче коњи и људи. Након орања слиједи поправљање (копање) бразде како би се орање поправило, посебно на крајевима њива, тамо гдје је плуг евентуално искочио из земље. На тако припремљено земљиште насијава се пшеница. Насијавање врши искуснији човјек, који узимајући шаку пшенице из торбе која му виси о рамену, равномјерно расипа пшеницу по табли. Ако је табла широка, што је у побрђу правило, онда се насијавање врши у два захвата, ходајући горе и доље по табли. За сјетву се користила домаћа пшеница, мада домаћини често између себе мијењају пшеницу за сјетву.

Прије сјетве пшеница се тријери (решета). Наше домаћинство је имало тријер и многи су из сусједних села долазили решетати пшеницу код нас. Тај тријер преживио је Други свјетски рат и кад смо се вратили из збјега нашли смо га, и још је доста дуго служио, све док се није распао. Тријер одваја ситна зрна пшенице, грах (дивљи) и остале примјесе, тако да послије тријерења остају здрава и крупна зрна пшенице, доста добро

очишћена од сјемена корова. Прије сијења сјеменска се пшеница, све до појаве прашкастих средстава за заштиту, фајтала (третирала) галицом (плавим каменом) која се претходно растопи у води а потом прска по пшеници и мијеша.

Након насијавања пшенице слиједи забрнавање (брнање њиве) како би се сјеме добро покрило ситном земљом. Обично је довољно да се брна два пута трагом. Забрнавањем сјемена пшенице сјетва је завршена и обично се до жетве не врше никакови радови, изузев ако у пролеће на појединим мјестима не избије граховица (коров) који ако се не испљеве, уништи пшеницу. Пљеве се грахорица само тамо гдје је гушће израсла. Домаће врсте пшенице имале су доста слабу стабљику а и израсту више него хибридне, па су често полијегале.

Жетва пшенице спада у један од најважнијих послова и захтијева доста радне снаге. Иако код нас није било неких особитих жетвених свечаности, ипак је жетва пшенице представљала посебан догађај. У нас су жетву пшенице вршиле само жене, наравно и дјевојке. Дјевојчице се врло рано, са 12 или 13 година, уче жети пшеницу, а већ са 15 ако су нормално развијене, редовно иду у жетву. Пшеницу се код нас никад није косило косом, као у неким другим крајевима. Пшеница се жела назубљеним српом. Рукохвати пожњевене пшенице су се слагали у снопове испод којих се стављало уже направљено од две руковети пожњевене пшенице и унакрсно повезане. За жетелицама су ишли мушкарци који су повезивали снопље и стављали га у хрпе или одмах у тзв. "крстове". Жетва је пшенице физички врло тежак рад. Жене-жетелице сагнуте у појасу, захватају српом рукохват пшеничних стабљика, затим другом шаком то обујмују а потом српом одрезују и тако цијели љетни дан, а сунце пече ли пече. Обично на један разо (таблу) иду двије или три жетелице, зависно од ширине табле. Као и у сваком послу има оних које су успјешније и спретније и оних које су мање спретне. Жене које добро (не расипају) и брзо жању су чувене и о њима се прича, а посебно се пази на који ће разор оне стати. Наиме, треба знати да за жетву једног јутра (рали) пшенице треба шест жетелица цијели дан, па ако нетко има три рали пшенице онда треба 18 жетелица и око 5 везача, па је жетва права моба. То је дакле и прилика да се покаже шта која жетелица зна и умије. Жетелице би се по таблама требале распоредити по способностима, што значи да би на прву таблу требале ићи најбоље жетелице па онда редом по способностима, али то увијек није тако. Већ код избора парова настају мање или веће напетости. Неспретнију жетелицу, а оне се међусобно добро познају, спретније не желе узети са собом, јер мора дјеломично и за њу жети ако не жели да заостане или буде цагара (задња). Кад се жетелице распореде, понекад сама домаћица мора извршити рас-

поред, заузимају се табле и почиње жетва. Кад се жетва одвија без такмичења онда не долази до тога да жетелице из задњег разора прије̂ђу неку испред себе. Али кад дође до неких напетости, да не кажем свађа или ако неке жене имају неких старих нерашчишћених рачуна (можда и због мужа), тада неке жетелице из задњих разора или задњег пожуре и настоје да претекну оне испред себе. Тад настаје стрка тко ће брже, само српови и класје сијевају по ваздуху. Нитко се не да, чак и везиоци помажу својим жетелицама, сами правећи ужад. Класје пршти на све стране, расипа се, дио остаје и непожњевен, често долази и до озљеда – да жена захвати српом по нози или по прстима друге руке. Управо моја супруга Љуба носи и сада биљег те лудости, велики ожиљак на нози који је често боли.

Обично такву стрку мора прекинули домаћин, јер долази до расипања пшенице, а никад се не зна у шта би то могло изродити. Иако жетелице гоне (жењу) свој разор и нема никаквих техничких сметњи, као код косидбе, да задња жетелица изађе прва (прва пожање), то би за оне испред њих била велика срамота и био би угрожен њихов добар глас, као добрих жетелица, поготово ако би постале цагаре (задње пожеле). Гоњење цагаре обично се догађало при завршетку жетве код једног домаћина, а започињу га жетелице на задњем или предзадњем разору. Због тога нека добра жетелица настоји да заузме што задњији разор односно да неку своју супарницу или жену коју не воли стави испред себе. То уједно значи да жетелице на задњем разору диктирају темпо жетве. Ако оне убрзају, убрзавају сви.

Од свих послова које сам радио на селу највише сам мрзио везати снопље пшенице. Не само што си цијели дан сагнут и изложен јаком сунцу, већ због тога што су ми сви прсти били крвави. Нисмо имали било каквих, заштитних рукавица, па су ми пшеничне стабљике стварале заноктице, па је бољело и крв је цурила, поготова кад сам већ радио у канцеларији па ми руке односно кожа на рукама није очврснула.

Али код жетве, од дјетињства па све док се рукама жело, на мене је највећи утисак остављала жетелачка пјесма. Сваки пута кад одлазе на њиву, кад се враћају на ручак, па поново одлазе по подне, те увече кад се враћају орила се здрава и снажна пјесма жетелачка са пјевањем и отпјевавањем. Одакле им само толика снага. Околни шумарци као да појачавају ту симфонију гласова, тако да је пјесма лебдила по ваздуху, разлијегала се и разлијевала се по брежуљеима и доловима. Али не чује се само наша пјесма, Побрђанска, већ и Чапљанска, Мемисчанска, Храстовачка, тако да цијели крај одјекује од пјесме, која као да се слијева у једну једину! Било да сам код куће било да сам са жетелицама та ме пјесма узбуђивала и носила. Нестајало је умора, снага и радост се враћала. Било је то нешто чаробно, лијепо и угодно. А још као дјеца трчкарали смо око жетелица, час испред њих, час иза њих.

За жетелице се припремала одлична и јака храна. Ујутро за ручак обично домаћа јуха од кокоши или одраслог пилета гдје је све месо кухано у јухи, жгањци с масти или масти и врхњем, сухо месо или кулен са сиром преливеним врхњем или печена јаја са сиром и сл. Ручак (ужина) био је такођер богат и калоричан. Између ручка и вечере на њиву се носила тзв. ловра. То су обично или колачи или похана пилетина, наравно и ракија. Вечера је такођер била обилата. Ракије је за објед било увијек колико је тко могао попити, а носила се и на њиву пред ручак, ловру и вечеру. Код нас, као уосталом и у цијелом крају, ракија је била главно пиће, других готово да и није било, осим за гозбе, ваљда што смо ракију сами производили од шљива, шлама, руштева, крушака и јабука, а кад ни то није било доста онда и од кукуруза, која је врло неукусна за пиће.

Пшеница се послије жетве слагала у тзв. крстове – мање камаре, ако ће се ускоро возити вршити и ако је лијепо вријеме или се дјела у велике стогове ако ће дуље остати на њиви. Ти су се послови, у правилу, обављали исти дан кад и жетва.

Кад се жетелице увече врате са жетве, био је неки обичај, чије сам значење заборавио, да рукохват сламе покушавају запалити међу ногама домаћице, па тако настаје права граја и смијех. Послије вечере, ако међу жетелицама има доста дјевојака, обично се организира плес. То се већ унапријед зна и у селу прочује па дођу момци чак и из других села. Иако је жетва тежак посао то је и нека врста празника. Ради се са весељем и одушевљењем. Сеоске жене ту подносе велики терет. Оне, у правилу, морају код куће, прије поласка, намирити (обавити) све кућне послове: почистити кућу, помусти краве, нахранити свиње и сл. па морају устати врло рано. Често су ишле на жетву и прије ручка (доручка), како би се избјегла велика врућина. У подне жетелице, удане жене, које су ближе куће, морају отићи кући да обаве кућне послове – мужење крава, храњење свиња и сл. Мушкарци су ипак били комотнији и често се нису хтјели бавити пословима који су "женски".

Вршидба пшенице такођер је био велики догађај и за тај посао требало је доста радне снаге. Ја нисам запамтио да се код нас вршидба вршила коњима, мада сам за то чуо из прича старијих. Интересантно је да сам то пуно касније видио кад сам служио војни рок у Лици, почетком педесетих. Оно што сам видио властитим очима то је вршидба пшенице на геплн (вјероватно њемачка ријеч). Гепл се састојао од бубња, као на дрешу (вршилици), кога преко зупчаника и дуге осовине покреће пар коња, крећући се у круг. Након што је класје прошло кроз бубањ пшенично зрно је помијешано с пљевом. Раздвајање пшенице од пљеве вршило се на два начина. Један је био примитивнији и састојао се у томе да се неком посудом, обич-

но решетом захвати зрневље и пљева, подигне у висини главе и онда полако просипа, а струја ваздуха одваја пљеву од пшенице. Други начин је био механизиран, путем вентилатора, који се покретао ручно. Пшеница и пљева се сипала кроз један отвор а вентилатор је одвајао и избацивао пљеву на једну страну, а пшеница је падала у једно корито и одатле је "пуж" (бескрајни) кроз сита класирао пшеницу која је потом падала у вреће. У основи је гепл и вентилатор дреш растављен на два дијела. Касније је дреш (вршалица) потпуно истиснуо гепл у вршењу пшенице. Дреш је погонио тзв. саугас мотор који је као погонско гориво користио дрвени угаљ и дрво и он се задржао све док трактор није постао погонски агрегат, односно док се нису појавили мањи комбајни, погодни за ове терене.

До диобе наше породице 1939. године, колико се ја сјећам, вршидбу пшенице обављали смо на властитом гумну, садашњем дворишту Свјетлане. Спадали смо у домаћинства која су имала највише пшенице, па су власници вршалица били вољни да их ми довеземо на наше гумно. За ту сврху сва се пшеница довозила на гумно и дјела у велику камару одаклен се бацала на дреш. Ми смо тада овршили и преко 40 мтц пшенице, што није пуно гледано са данашње технологије, производње и приноса, али је то тада било највише у селу, па и околици. Касније кад је извршена диоба домаћинства свако је домаћинство имало мање пшенице, па се вршидба, обично, обављала на једном мјесту за више села. Дреш се обично смјештао на неку пољану или њиву којој је лак приступ и има довољно мјеста за бројна кола. Код нас се дреш често смјештао на "равници", пољана у селу Меминска изнад села Чапљана. Тад је било више посла и требало је више тежака јер се морала пшеница возити дрешу, чекати ред, затим по вршидби дјети сламу на кола и возити кући, а потом дјети у стогове. Дјевење сламе на кола било је доста тешко јер је слама клиска, па се догађа да на путу кући воз се сламе једноставно растури. Вршидба се вршила по највећим врућинама, крај седмог и почетак осмог мјесеца. Код вршидбе ситна пљева и прашина лете на све стране и пада на знојна тијела тежака. Посебно је било неугодно онима "под" дрешом, што одбацују сламу и дећу возове сламе. Све је то ипак рађено с весељем, уз шале, добацивање и вицеве, па и пјесму кад се заврши посао, уз често пијуцкање ракије. То је омогућавало људима да лакше подносе тегобе тешког и прљавог рада. Пшеница се спремала на таван и разгртала да се добро осуши, а потом спремала у вршлоге (велике дрвене сандуке).

Ми смо имали довољно пшенице да преко цијеле године једемо пшенични крух, што је у нашем крају био риједак случај. Прије диобе то није био случај јер смо око половине приноса продавали, а пшенични се крух обично јео до клања свиња (до Никоља тј. Св. Николе 19. XII) и наравно за све празнике, а у остало вријеме јео се кукурузни крух.

Од осталих ратарских култура, код нас, на мањим се површинама, али не често сијала јара зоб, затим прова (просо), врло ријетко јечам или раж. Технологија производње ових култура је слична као код пшенице с тим што је зоб обично јара а јечам и раж озимни усјеви. Просо се сијао средином јуна мјесеца, а ми смо га сијали у првом реду да преоремо ливаду која се јако изрупа и почиње превладавати зуква (врст киселе траве). Прова је кориштена за исхрану живади и свиња и нисмо је користили за нашу исхрану. Готово све до неку годину послије II. свјетског рата сијао се и кетен (лан) на мањим површинама, за прераду у кућној радиности.

За нас дјецу пољопривредни радови били су посебно задовољство. Не само што смо се играли јер нас се сакупи више, што уживамо у промат рању и причању тежака, њиховим причама, шалама и пјесми, већ и због тога што смо се и ми, барем кад је о родбини ријеч, гостили с храном која је припремљена за тежаке. У сјећању ми је остало како смо волјели да трчимо по орању, још топлој бразди, ако није јако тврда и како смо се по њему волјели ваљати, а тиме и прљати одјећу, па је било и вике старијих.

Ограниченост пољопривредног земљишта, посебно оранице и поред примитивне технике и технологије обраде земље постојала је аграрна пренасељеност, мада је она била помало прикривена управо том технологијом. На примјер, сам сâм возећи се у Костајницу прије II. свјетског рата, у селима близу Костајнице видио два човјека с паром мршавих волића ору њиву: на доста стрмом обронку. А волићи иду тако споро да за дана орања могу поорати мање од пола рала њиве, па ако се сије двије рали треба пет дана орања, а ту је извожење стајског гнојива, па онда ваљање, брнање, сијање. Ни с коњима није пуно брже и коњи једва да могу поорати 3/4 рала.

Према анкети бановинских власти утврђено је у Бановини Хрватској уочи избијања Другог свјетског рата готово милион сувишних (?) становника (аграрна пренасељеност), а нпр. у котару Костајница 10.063 становника, што је преко 1/3 становништва.

Наравно, људи су, као излаз из те ситуације и да би побољшали свој економски и социјални положај тражили запослења изван пољопривреде. Први вентил и прилика био је одлазак у Америку и Канаду. Мој дјед Ђуро и његов брат Милан, као и још неки отишли су у Америку прије Првог свјетског рата, али други већи вал одласка био је од 1925. до 1928. године. Укупно је из села Побрђана отишло у Америку и Канаду 25 младих људи, готово из сваке друге породице. То је био случај и са другим селима у околици. Одлазака би било и више да није шифкарта (бродска карта и трошкови превоза) била скупа. Људи су могли доћи до новца само од каматара (зеленаша) ако су заложили комад земље, што сватко није могао из ра-

зних разлога. Ако нетко не би вратио новац зеленаш би земљу преписао на себе и тако се продајом намирио. Колике су то камате биле испричао ми је Стево Вујаковић за случај свога оца. Године 1927/28. посудио је 14.000 динара (прије одласка купио је и краву за домаћинство), почео је враћати 1929. године и до коначне отплате 1932. године вратио је 52.000 динара. Требало је храбрости да се посуди новац уз такове увјете.

Од тих 25 младих људи који су отишли у Америку и Канаду њих 12 није се никад вратило, а неки су и погинули као мој дјед Душан, што сам већ споменуо, неки завршили у затвору, али нитко није постао велики богаташ. Сигурно је овај други одлазак и останак утјецао на смањење наталитета у селу крајем двадесетих и тридесетих година (Попис у прилогу).

Други излаз био је у тражењу неког непољопривредног занимања. До Другог свјетског рата то је било пуно теже и могућности су биле ограничене, али их је ипак било. Када сам са људима, старијим, који су познавали стање у селу прије Другог свјетског рата утврђивао занимања, остао сам изненађен што је све ово мало село дало од убојица и проститутки високог ранга до цијењених занимања.

Прије Другог свјетског рата имали смо у селу једног ковача (Стево Баждар), али је он дошао из другог села, а непосредно пред тај рат ковачку радњу отворио је Дамјан Кнежевић из нашег села. Других професионалних занатлија у селу нисмо имали, али смо имали угоститеља (бирташа) па опћинског суца за прекршаје, два трговца, кондуктера на жељезници, опћинских стражара, финанца, постолара, опћинских оврховодитеља, складиштара на жељезници, опћинских достављача. Истина, нису ти (већина) били цијело међуратно вријеме запослени, често по неколико година.

Споменуо сам ноћне даме. Једна је давала услуге у оближњим варошима, а друга постала је дама високе класе у Сплиту, гдје је у току рата и нестала.

Убојство се догодило у другој половици двадесетих година XX. стољећа. Разлог, мотив, није познат ни онима који су ми то испричали. Егзекуција је извршена јавно, пред стотињак свједока, на неки празник кад се играло коло у дворишту Адама Вујаковића. Прије самог убојства тај Стојан Ћалић навратио је у кућу Миле Вујаковића (и Стеве, синовца Милиног) и рекао да иде убити неког Бајића, сина Станиног и брата Николиног. Укућани су покушали да га смире и одврате од тог наума, али нису успјели. Стојан је отишао у двориште Адамово, гдје се управо играло коло и наводно гласно викнуо: "Гдје је тај лопов?" Коло се одмах раставило. Кад је угледао Бајића викнуо је: "А ту си", брзо пребацио пушку с рамена нанишанио и опалио. Бајић је одмах пао мртав. Весеље је одмах прекинуту, а

убојица се удаљио. По каснијим догађањима изгледа да није пуно ни суђен, али права га је казна стигла касније од руке властитог сина Петра, из којих разлога не зна се, али ни Петар, који је дјеловао врло смирено, није пуно суђен.

Послије Другог свјетског рата ситуација се битно промијенила, тако да је у селу остало 5-6 млађих људи којима је пољопривреда била једино занимање. Одмах по завршетку рата један је дио млађих људи, остао неко вријеме у војсци или је једноставно прекомандован у народну милицију, али како се број војника, официра и милиционера временом смањивао они су отпуштани и вратили се кући, али су се неки касније запошљавали на жељезници те у подузећима у Суњи и Сиску. На примјер Мићо Зеленковић завршио је рат као официр ЈА, вратио се кући и отворио ковачку радионицу. Касније је то напустио, отишао у Славонски Брод и запослио се у "Ђури Ђаковићу". Сад је негдје у Србији. Исто тако Стево Вујанић, првоборац од 1941. године, једно је вријеме био командир станице милиције, послије се вратио кући и тек након неколико година запослио се у општини како би дорадио радни стаж за борачку мировину. Интересантно је да се највећи дио борачког кадра, послије рата, желио чим прије демобилизирати и вратити се у село, као да их у селу нешто добро чека.

Млађа генерација, она која је већ била завршила четворогодишње основно школовање кренула је дијелом у занате, а нешто млађи завршавали су тадашње седмољетке (7 година основне школе) па или даље наставили школовање или изучавали занате па се запошљавали.

Рачунајући само оне који су рођени у селу (укључив и породилишта) ово наше мало село дало је:

- два замјеника министра,
- два магистра економије,
- два дипломирана економиста (један директор подузећа),
- два дипломирана правника,
- једног лијечника (гинеколог),
- једног ветеринара,
- два професора енглеског,
- једну учитељицу,
- једног официра (голооточког сужња).

Други су заузимали широк спектар занимања од радника на жељезници, Жељезари и Рафинерији Сисак и др. до службеника, књиговођа, трговаца и сл. углавном као НКВ, КВ, ВКВ, и средње стручне спреме. Наравно многи су напустили село и отишли у град, поженили или поудавали се и њихова дјеца се школовала, али то више нису прави Побрђанчани.

Али треба рећи да су сви ти млади људи који су се одлучили за неко непољопривредно занимање, без обзира какове су школе и занате завршили, врло озбиљно схватиле своје обвезе и постали вриједни и успјешни у свом послу. Многи су као радници награђивани и похваљивани.

Гледајући нешто уназад, за овај крај, мада се то непосредно није могло одмах јаче осјетити, врло велики значај имала је изградња жељезничких пруга. Наиме, још 1874. године турски султан наумио је да гради пругу Бања Лука-Босански Нови-Добрљин, те изградио од Бања Луке до Босанског Новог. Анексијом Босне 1878. године Аустрија је 1879. године обновила изграђено и изградила пругу до Добрљина, а затим према Суњи и Сиску која је довршена и пуштена у промет 10. 04 1882. године. Такођер изграђена је пруга од Суње до Нове Градишке и пуштена у промет 1.л0 1888. године, а до Славонског Брода 1889.године.

Изградња жељезничких пруга отворила је ово подручје, што је омогућило не само брже и лакше путовање него и транспорт робе. Суња је временом постала важно жељезничко и ранжирно чвориште са више колосијека, рампама за утовар и истовар, затвореним складиштем, али и отвореним нпр. за откуп дрвних сортимената и др. То је потакло развој трговине, па и индустрије у Сиску, донеклен и у Суњи и Шашу (пилане).

Већ код градње пруге људи су добивали посао јер је за тај посао требало доста мануалне радне снаге. И касније за одржавање пруге кориштена је домаћа радна снага. И сâм сам као дијете видио како домаћи људи посебним крамповима набијају туцаник и подбијају га под прагове те мијењају поједни натрули шлипер (праг) или приврћу шерафе на шињама. У љети, голи до паса, поцрњели од сунца изгледали су стварно као црнци, а и говорило се да раде црначки пасао, али морало се. Изградњом пруге отворила се могућност и сталног запошљавања, јер је при ондашњој технологији требало доста приучених радника: вактара, скретничара, прегледача кола, прометника, кондуктера, кочничара, благајника, а касније и електричара и др. али и обичних пружних радника. Из нашег села један је био неки жељезнички службеник у Новској, један складишни радник у Суњи, вактар у Горњем Храстовцу а један кондуктер на међународном влаку. Пуно је људи из Стазе, Д. Храстовца, Суње и околних села радило на жељезници. Жељезничке станице биле су доста густо постављене. Нпр. од Сиска даље у Цапрагу, Блинском Куту, Брђанима, Суњи, Стази, Папићима, Шашу, Живаји, Дубици и Јасеновцу. А од Суње према Бос. Новом у Горњем Храстовцу (касније и у Грабоштанима), Мајуру, Костајници, Добрљину и Бос. Новом, на раздаљини од око 5 км, што је олакшавало путовања.

Заједнички рад

"… ништа не може бити корисније
за живот ни пријатније за око
од добро обделане њиве"

М. Т. Цицерон

У нашем крају сви важнији послови обављају се заједничким радом у моби. Неке сам већ споменуо. Вјероватно овај обичај потјече од давнина, од некадашње задруге. Тај заједнички рад обухватао је све важније послове: сјетву усјева, окопавање кукуруза, брање кукуруза, жетву и вршидбу пшенице, кошење ливада и сушење и довожење сијена, сјечу дрва и резање дрва за зиму, чијање перја, прераду лана, па и неке друге.

За сјетву обично су се удруживала два домаћинства и то се називало сузништвом. То значи да су два домаћинства заједнички извозили ђубар (стајски гној) на њиве, заједнички орали, ако је било довољно радне стоке са два плуга, а ако није онда са једним. Потом би с једним паром коња ваљали бразду а с другим брнали. Такав заједнички рад, иако у традицији, имао је својих предности. Тако нпр. ако се нека њива није могла орати због велике влаге, обично у равници, могле су се обрађивати њиве које су сувље. Такођер је било важно да се код једног домаћина сјетва обави у што краћем року како би нпр. кукурузи могли у исто вријеме бити окопани. Често је сузништво имало за циљ да се некоме помогне у невољи, ако је нпр. остао на једном коњу или има младе односно слабе коње који нису у стању да сами вуку плуг и ору.

Код узајамног рада строго се водило рачуна да се тежак (одрађени дан) врати. Мада нитко није записивао коме је све ишао радити, сватко је знао колико је тко (које домаћинство) узајмило тежака и готово, изузев неке више силе, није се могло догодити да се узајмљени тежак не врати. Чак, ако не може, из било којих разлога да врати тежака, онда ће он узајмити некога да умјесто њега врати тежака.

Приликом изградње кућа или штала испољавао се један посебан вид узајамности. У нашем крају до послије II. свјетског рата стања су у правилу грађена од дрвене грађе, у првом реду од храстове плањке. Храстови трупци куповани су од шумарије (државе) и то у шуми као стабла. Онај тко прави стање, кад купи стабла у шуми, процијени колико му људи и колских запрега треба у један или два дана да извезе грађу из шуме. Тада једноставно пође кроз своје и сусједна села и позове сваког тко има спо-

собна кола и коње да му дође у киријy. Обичај је да нитко, изузев стварно више силе, не одбија да иде с колима и коњима у шуму по грађу, па се зна скупити 30-40 кола и још више људи, јер у шуми, ручним пилама, треба оборити стабла, скројити трупце на потребну дуљину, натоварити на кола, а кући се стизало обично касно увече. Домаћин мора припремити ракије, меса и круха. Исто се догађало кад треба довести цријеп. Нитко није очекивао да му се тај рад врати ускоро, али је сватко знао да ако икада буде нешто слично радио може рачунати на испомоћ других. А помоћ се давала и код саме градње, нарочито код пиљења плањке а она се пилила ручно, код тесања грађе и код саме градње.

Колики је посао на пиљењу плањке види се из начина пиљења. Најприје се трупац отеше на све четири стране – учини их се четвртастим, потом се направи натра, тј на два ногара висока око 120-140 цм постави једна плосната греда под углом око 40 степени. На ту греду постави се трупац за пиљење и чврсто привеже. За пиљење требају четири човјека – један стоји горе на трупцу, а три су под трупцем. Изнимно под трупцем могу бити и два радника за неко краће вријеме. Пиљење се врши само кад пила иде одозго према доље и тако су зупци на пили подешени. Чак сам и сам послије II. свјетског рата учествовао у распиљивању трупаца за жељезничке прагове, тзв. "дуплака", који су се иначе тесали. Тај је рад врло тежак и тражи доста уиграну групу. Све је то доста споро јер се пили с једне стране до преко половине трупца, а затим се трупац мора окренути. Не могу рећи колико једна екипа за дана може да испили плањке, али сва плањка за куће и штале у мом и околним селима испиљена је на тај начин, а за једну кућу или шталу 11-12 x 5 м на кат треба пуно плањке. Све се то могло обављати док је на селу било пуно радне снаге, а обављало се бесплатно. Једино се плаћало мајсторе (цимермане) који су непосредно градили стања, јер то, ипак, нису сви знали. Мајстори су, углавном, били домаћи људи са села којима то није било професионално занимање. Мој покојни отац Богдан такођер је био мајстор који је, поред осталог, знао градити и дрвена стања и то се доста млад научио.

Такав вид помоћи задржао се до скорашњих дана. Једноставно се сматрало непристојним да се барем један дан не помогне човјеку који гради неко веће стање, па ће то учинити и они који нису у најбољим односима с оним који гради.

Градња неког већег, објекта – куће или штале велик је догађај за домаћинства, а и за цијело село, јер је на неки начин и цијело село у то инволвирано. Посебан догађај представља дизање рогова и покривање цријепом. Кад се рогови дижу право је славље. На подигнуте рогове стављају се руком извезени пешкири, који се послије дају мајсторима, а посебан

дар иде пањеру (предраднику), затим се ставља барјак и зелене гране. О рогове се разбија пуна флаша ракије (1 литра) да буде сретнија. За вечеру се припрема права гозба – пече се кезме (свињче од 5-6 мјесеци) или јањад, а поред мајстора и оних који су непосредно радили позива се родбина, кумови, пријатељи и сви они који су помагали. То је радостан тренутак, мада пуно кошта, и за домаћина, али и за већи дио села. Завист, коју не треба искључити, у тим је тренуцима, уз јело и пило, остављена за касније.

Заједнички рад, узајамна испомоћ, ма колико год била нека традиција, али баш као традиција, представља друштвену вриједност саму по себи. Представља облик социјализације друштвених односа и хуманизације рада. Људи су обављали и радили врло различите послове, па никад није долазило до монотоније у раду. Све тегобе тешког рада и тешкоће и сиромаштво сеоског живота у заједничком се раду лакше подносе. Треба само видјети и доживјети заједнички рад да би се проникло у дубину и ширину народног генија. Ти неписмени или полуписмени сељаци и сељанке тако лако, лијепо и духовито говоре да их је било милина слушати. Али оно што је посебно карактеристично за тај говор јесте духовитост, сијасет шала, доскочица, брзих одговора (реплика) и двосмислених ријечи, тај само наговјештај нечега а никад до краја изреченог, а ипак сваком разумљивог.

У нашем крају говори се чиста ијекавица, а говор је књижевни, са мало локализама и понеком турском ријечи, које понекад и намјерно употребљавају. Тек десетак година послије II. свјетског рата језик се покварио, као и много другог, уношењем страних ријечи које многи нису знали правилно ни изговорити нити су им знали право значење. Тако је љепота говора много изгубила на својој дражи.

Заједнички рад има своју етику. Није се могло ни замислити да се узајмљени тежак не врати. Такав је био и однос према сваком дугу. Народна мудрост је изрекла: “Кућа гори, али дуг на бађу излази”.

Но, ни приближно није био такав однос према раду на пословима од заједничког интереса, као што су поправци путева, довожења шодера, поправци бунара и сл. Увијек је било људи који су настојали да избјегну ту обвезу, па је око тога долазило и до свађа. Али било је довољно оних који су и овакве обвезе извршавали.

Чиме и како смо се хранили

Тко ради не боји се глади
Народна пословица

Култура хране (исхране) људи увјетована је опћом народном културом, навикама и обичајима, климатским и природним увјетима, хигијенским навикама и кулинарским способностима, што се изражава у производњи живежних намирница, чувању и начину приправљања хране.

Иако су готово све породице, у нашем крају, имале сличан начин прехране, ипак количина хране, разноликост а тиме и квалитет прехране зависио је од количине обрадивог земљишта којом је која породица располагала. Земља, односно породично имање, у систему претежно натуралне производње, давала је све, или мало прецизније речено, готово све. Тко је имао више земље имао је више жита, поврћа, воћа, стоке. Земља је уз рад била извор богатства и зато је била скупа и сваки дјелић обрађен, а крчене су и шуме на земљишту иоле погодном за обраду. Дакле, земља је била оно што је одређивало начин прехране домаћинства.

Сјећања

Наравно, говорим у времену прије Другог свјетског рата, па и раније. Куповало се само најнужније као: сол, нешто мало шећера, надомјесци за каву (цикорија, дивка), врло мало праве каве само за празнике, мало уља за пост, бибера и сл.

Од житарица у прехрани се користило углавном пшеницу и кукуруз. Раж се врло ријетко сијала, готово као неки експеримент. Јечам се сијао нешто више него раж, али не пуно и користио се више као сточна храна, а врло ријетко за печење круха. Прова (просо) сијала се понекад (најчешће да се преоре нека ливада која се закоровила) али је кориштена углавном као храна за кокоши и свиње, а само би се понекад испекао крух од просеног брашна. Зоб се такођер сијала рјеђе и углавном за сточну храну, али се понекад и крух од зобеног брашна испекао и ма колико да је сито било густо ситне честице пљеве су остајале у брашну па и у круху.

Ах крух наш свакдашњи... Круха су људи јели доста. Како су породице биле бројне, скоро свако домаћинство имало је тзв. ваљску пећ у којој се пекао крух за 4,5 па и 7 дана. Али ако би изложили печени пшенични крух више домаћица онда би видјели како су велике разлике од једне до друге куће и то у боји (од доста бијелог до црног), по дебљини (разабраности, висини), па и по окусу.

А то је посљедица како се пшеница приреди за мељаву, просије брашно и мијеси крух. Наиме, права ће мајарица (домаћица-кухарица) пше-

ницу прије мељаве добро изрешетати да одстрани све примјесе. Док је наш тријер био исправан онда смо пшеницу за мељаву тријерили, а послије је мајка решетом решетала и одвајала дивљи грах и друге примјесе. Друга важна ствар је да се брашно просије кроз што гушће сито и одстране посије, затим је важно само мијешање тијеста и наравно квас да тијесто нарасте и да се крух надигне. Дакле, доста посла. Погача се прави тања и без кваса.

Шта су наше баке и мајке сијале и садиле у баштама? Кажем наше баке и мајке, због тога што су послове у баштама обављала само женска чељад, под руководством домаћице. Штијале, копале земљу, садиле, сијале, окопавале, пљевиле коров, залијевале и наравно побирале плодове.

Колико се год сјећам раног дјетињства, а то је остало готово непромијењено све док је год мајка могла радити у башти, сијало се односно садило све основне повртљарске културе:

1. Крумпир (или како смо га звали крумпијер) је представљао једну од најважнијих повртљарских намирница. Садио се рани у башти, обично једна табла, и позни на њиви, на површини зависној од величине домаћинства, углавном да га буде довољно док не приспије рани идуће године (или приближно томе). У касну јесен дио крумпира се трапио углавном у трапове на отвореном, јер је ријетко тко имао подруме гдје се зими не смрзава. Трапови су се отварали крајем II. или почетком III. мјесеца. Крумпир се спремао за храну на више начина: кувао као вариво уз додатак, обично, порилука, пекао у тепсији на масти, правио као пире (темпао, како се код нас говорило) уз додатак врхња, пекао цијел у рору и огуљен и посољен јео, пекао под котлом кад се ракија пече и јео уз пијуцкање ракије, изрезан на кришке и печен на плеху шпорета и такав јео. Али никад код нас крумпир није замјењивао крух. Треба рећи да су домаће, старе сорте крумпира биле пуно укусније и слађе. Испечен цијел и мало посољен сладак је готово као печени кестен.

2. Грах, друга важна животна намирница. Грах лежак, тркљанац, који се пење уз тркље које се пободу у земљу, обично за махуне, курузарац, који се пење уз кукурузе и сије се по њиви кукуруза, али и лежак, грах бијели, жути, шарени итд. Граха се у домаћинству производило да га буде преко цијеле године, па и за продају. Код нас се грах у прехрани користио само као кухани и као грах салата. Често се јео, најмање једном тједно. Грашак се мање користио па и мање сијао. Није био баш на цијени у нашем крају, нешто више послије Другог свјетског рата.

3. Купус је такођер имао важну улогу у прехрани. Користио се као зелени лист за кухање а главица за кухање и прављење салате. Али се купус највише користио за кисељење и кисели за прехрану. Свака породица је

спремала једну бачву (кацу) киселог купуса за зиму и рано прољеће. Док се моја породица није подијелила купус се киселио у каци од око 400 литара, а након подјеле око 200-250 литара. Купус за кисељење, након што се посијече на њиви стави се на хрпу да мало одстоји (призори), обично 5-6 дана, а затим се чисти одстрањивањем натрулих листова и вађењем коријена. Очишћен купус се риба на рибеж. Дрвени дио рибежа израђује домаћи мајстор а ножеве неки од ковача. Зависно од размакнутости ножева купус се риба ситније или крупније. Ми смо имали властити рибеж, чији је дрвени дио направио отац. Тај рибеж користило је скоро пола села. Изрибани купус ставља се у кацу, помало соли и стално гази ногама. А гази га нека особа, мушко или женско, наравно прије тога добро опере ноге. Како се додаје изрибани купус тако се увијек соли. У кацу се ставља и неколико главица цијелог купуса које служе за справљање сарме. Понеко ставља и нешто зрневља жутог кукуруза да купус добије жућкасту боју. За квалитет киселог купуса важно је да је довољно посољен и добро угажен. А добро је угажен, ако на површину избије вода коју испусти погажени купус. Може се купус туцати и туцњем, обично у мањим посудама, али се сматра да је боље газити јер се равномјерније угази. Неколико година и сâм сам газио купус. Уз кисели купус добива се и расол (кисело-слана вода) који је врло укусан за пиће и здрав, а нарочито је добар против мамурлука.

Кисели купус код нас се у прехрани користио врло често, најмање једном тједно и то као кухани тј вариво и пржени (динстани) те као салата, нарочито уз кухани грах и био је цијењен као храна, па си кухани купус са сухим месом или сланином могао изнијети и пред најбољег госта. Исто тако пржени купус на примјер с чварцима представљао је врло укусну и калоричну храну. Наравно и салата од киселог купуса је одлична и здрава.

4. Лук порјак (порилук) је такођер врло важан у прехрани. Садило га се доста, па и за продају на пијаци, јер се у сезони од кад порасте док не прорасте (избије сјемени дио) најмање једном тједно користило за храну и то као вариво са запршком, понекад кад има са сухим месом или сланином, те пржени. Пржени порилук поготово зими, понекад га испод снијега кад земља није смрзнута вадимо и јео се са чварцима или с јајима, био је права деликатеса, барем за мене, а и за друге. Јео се и са сировим сиром с врхњем.

5. Махуне које се добивају од посебних врста граха тзв. махунара, али се могу користити све врсте граха, сезонска је храна јер тада на селу није било замрзивача да би се могле замрзнути и користити ван сезоне. Али зависно од врсте и времена њихова сијања сезона траје 4-5 мјесеци. Углавном су се кухале као вариво са запршком.

6. Црвени лук се доста садио. Користио се за запршку, за салату, а јео се и сиров уз нпр. сланину а и с крухом и сл. Био је одличан издинстан или печен с јајима. Садило га се и за пројy и повезивало у вијенце.

7. Бијели лук се такође садио доста, па и за продају и за домаћинство. Највише се користио код справљања (пацања) меса, али и као додатак неким јелима. Понеко га је јео сировог уз неку другу храну, нпр. уз сир, шпек и сл. У нашој се породици сиров готово није користио.

8. Од осталих производа наших башти сијано је или сађено: лучица, капулица, кораба која се кухала и као вариво, а1и јела и сирова, бијела репа, мрква, цикла, паприка, краставци, хрен, зелена салата, диње, бундаве које су се пекле. У баштама је било и нешто јагода, рибизла и малина. Салата зелена сијала се доста и користила се уз неко јело, али и самосталнo као лакши оброк.

Причало се да је некада за храну, као вариво, кориштена млада коприва и да није била лоша за јело, али касније је напуштена и коприве су кухане само за свиње.

У прехрани сеоског становништва важну улогу има воће. Воће се садило и калемило свуда: у воћњацима, око куће и дворишта, на међама, свгдје гдје има мјеста. Од воћака најзаступљенија је шљива, од раних које су биле ситне, тзв. “бјелица” која није баш добра за ракију, али је укусна за јело, до каснијих сорти “бистрице”. Шљива се углавном користила за печење ракије јер се ракија могла добро продавати, а доста се и пила. Јела се зрела као сирова, али и са крухом самуном. Од шљиве се у јесен спремао пекмез. Свако је домаћинство, или готово свако, у јесен испекло један котао (око 30 кг) пекмеза. За печење пекмеза оставите једно или два стабла шљива да добро узоре, да се накупи што више шећера. Након што се отресу, оперу и одстране коштице ставе се у котао, уз додатак мало воде и стално се мијеша маса. Додајте по вољи или могућности и шећера. На тихој ватри печење траје скоро цијели дан (6-7 сати) Кухао се доста густ (тврд) пекмез како се не би кварио. И стварно могао је дуго стајати да се не поквари. Пекмез се користио за печење колача, али и као намаз на пшенични крух, нарочито за дјецу која су га усласт јела. Шљиве смо и сушили и справљали за зиму. Сушили смо их на начин да смо плод распучили и извадили коштицу. Тако распучене плодове стављали би на једну даску, која се уз неко стање стави према сунцу. Осушене се спремају за зиму и једу тако сухе или као компот. То се исто радило и с црном крушком (која кад је зрела плод јој омекани и поцрни –"угњије") само се реже на плошке и ниже на вијенац. Слично се ради и с оскорушама.

Свако домаћинство на селу има по неколико стабала јабука и крушака. А тек какова су то стабла била. Доље у пању дебела и више од пола метра,

а крошње разгранате у ширину и израсле у висину, као храстови самци у ливадама. А те воћке нису имале никакову његу. Од кад су укалемљене препуштене су саме себи. Нити су обрезиване, шприцане, ђубрене, ни окопаване, осим што су њиве око њих ђубрене и обрађиване. Вјероватно би у овом крају успијевали плантажни воћњаци.

Јабука и крушака било је од најранијих па до најкаснијих. Да споменем оне које смо имали у домаћинству или сусједству. Најраније јабуке су тзв. "петроваче" које дозријевају почетком јула мјесеца. Ситне су и слаткастог су окуса. Затим су колико се сјећам долазиле тзв. "звеке". Те "звеке" кад потпуно сазоре месо постане маслинасто, па су их звали и "маслаче". У зрелих плодова сјеменке отпадну, па кад се јабука дрмне онда се чује звекет и по томе су добиле име "звеке". Плод је средње величине слаткастокиселкастог угодног окуса. Имали смо и једну јабуку звану "киселачица", ситног богатог плода, киселог окуса, али кад потпуно сазори и мало одстоји има фин, сочан слаткасто-киселкасти окус. Дозријева крајем деветог мјесеца, али у трапу може дочекати и III. мјесец наредне године. Јабука "фунтењача" има диван крупан плод црвено-жуте боје, угодног је мириса, слатког с мало накиселог окуса. "Црљенка" (црвенка) јабука има плод средње величине, потпуно црвен, неке потпуно тамноцрвене боје, доспијевају касније, у октобру мјесецу и могу се сачувати дуго, чак до марта мјесеца, угодног су киселкастог окуса и угодна мириса. Кад их је више сву собу замиришу, али и остале јабуке имају угодан и осјетан мирис. Јабука "просенка" како смо је звали је зелено-жуте боје и слаткастог окуса који мени није био драг јер доспијева касније у јесен, средње је величине и врло је родна. Јабука "мушкиња" (какав само назив) је зеленожуте боје, богатог рода и ситног тврдог плода, па ваљда се зато зове мушкиња. Дозријева касно у јесен. Тек након дугог стајања, кад се изваде из трапа омекшају и постану укусне за јело те имају слаткаст окус.

Како су јабуке јако добро рађале, осим кад их мраз у цвату уништи и како свако домаћинство није имало свих врста јабука једни другима смо давали (поклањали) јабуке само да не пропадну. Наше домаћинство, као и нека друга, понекад је од јабука пекло ракију, претходно прешајући их код Лукића, који су имали прешу, па смо правили и мошт.

И крушака је било доста, али мање од јабука, ваљда због тога што је крушке теже дуље чувати. Имали смо крушку "шамарку", ситних црвеножутих плодова, а слатких као мед како је народ говорио, дозријевале су крајем јула мјесеца. Било их је и за ракију. Стриц Петар имао је крушку "маријачу" облика смокве и готово слатка као смоква, само нешто угоднije слаткоће (трпкије). У нашем воћару још увијек је једна стара крушка. Некад је плодове имала праве крушколике, као "виљемовка" али ви-

љемовка није јер је слађа – укуснија. Дозријева негдје крајем IX. мјесеца. Зрела добива жуту боју и омекша, па кад се једе сва се топи у устима. Затим једна црна велика крушка ("црница") која заслужује да о њој нешто и у стиховима кажем:

Покрај пута једна крушка стара
"Старија од људског паметара"
Црна крушка богатога рода
Богатога рода и слаткога плода.

Ах боже какова је то крушка. Одебљала, удебљала, дебло јој око 80 цм дебљине, а тек крошње, огранале, разгранале, у ширину у висину. Гране се пружиле преко пута, готово до куће. Покрива површину од најмање 100 м². Чудо од воћке. Од кад је памтим, а то је преко 70 година била је тако велика. Колико само година има, али даму се за године не пита. У прољеће кад процвате као да обуче бијелу хаљину, сва је бијела, као једна огромна бијела ружа. О БОЖЕ КАКОВЕ ДИВОТЕ? СРЦЕ ЛУПА УМРЕЋ ОД ЉЕПОТЕ. Плодови су јој ситни и тамно зелени, облика зелене смокве. Не беру се нит се тресу већ се чека да саме отпадну, а то падање траје више од мјесец дана у десетом и почетком једанаестог мјесеца. Јести се могу само кад угњију, кад постану смеђе или бар кад дјеломично угњију. Месо има ситне гранулице, отприлике као смокве. Угњиле су сочне и слатке, једна посебна врста слаткоће. Свега око 1% искористи се за јело или за сушење, а све остало користи се за печење ракије. Од ове крушке, овог једног стабла испече се 5-6 котлова ракије. Како плодови падају тако се купе и стављају у сламу или сијено да потпуно угњију, па се угњили дробе и стављају у кацу. Ракија од те крушке посебно препеченица посебно је цијеђена.

Иако је воћа било доста од њега није остваривaн нарочити новчани приход. Врло се мало воћа могло продати у Суњи или Костајници јер је сва околица имала доста воћа, а носити рудњак јабука у Загреб није се исплатило. Једино је прије II. свјетског рата продавано шламе (трешње) и руштеве, али послије тог рата и од шлама се пекла ракија.

ВОЋКЕ УМИРУ РАЂАЈУЋИ. И за воћке вриједи оно И. Андрића: "Старење то је патња без лека и наде, старење то је смрт која траје". Имамо сада три воћке: двије крушке и једна јабука, које умиру, умиру полако, али неопозиво, без лијека (дословно) и без наде. Цијеним, али стварно не знам, да су те воћке старе преко 150 година, дакле, да су могле бити укалемљене око 1850. године, можда их је калемио мој прадјед Перица, јер их се ја из најранијег дјетињства сјећам исте дебљине стабла и потпуно развијене крошње. А колико су само у свом вијеку плодова дали. Одолијевали су свим болестима, бурама и вјетровима, али времену се не може

нитко одупријети. Оно тече и тече – одбројавање је почело од рођења. Али сада, већ скоро 20 година те воћке умиру, тихо, мирно, неумитно умиру, али стално рађају и рађају из године у годину, у мукама и агонији, али рађају, хоће да буду корисне, али и лист им се већ промијенио, више смеђ него зелен. Та стара јабука "црљенка" још прије двадесетак година добила је рак, израсле су кврге по стаблу и гранама. Отворене каверне, унутрашњост стабла сва иструлила. Гране се суше и отпадају, али не да се она. Избије понека младица и расте грана, и гле рађа, добре плодове даје. Остала је још само једна грана од избоја, докле? Немам намјеру, ни срца, да је посијечем, можда ме чак и надживи – тко зна. И крушка стара у воћару умире, отворене су јој каверне. У труплу су јој чак стршени своје гнијездо направили. Гране и цијели огранци се поступно суше и отпадају, али не да се ни и она, још увијек рађа, али плодови се измијенили и по облику и по окусу, па незрели отпадају.

Ах, та црна крушка, то некад чудо од воћке. Сад ју је и бршљан сву запосјео од коријена па по свим гранама, стеже је и сокове исцрпљује. Једноставно дави је, сокови пресушују, гране се не суше већ цијели огранци дебљине 35-40 цм отпадају. Скоро се преполовила, плодови су ситнији, али више их нема тко ни купити, али још увијек рађа и рађа. И тако та агонија траје и траје из године у годину и воћке се боре, не дају се. И њима је живот мио па какав био. НЕ ДАЈ СЕ ЦРНА, НЕ ДАЈ...

Мислим да је велика штета што ће ове аутохтоне воћке потпуно нестати јер нема више људи који би их калемили. Али било би корисно из више разлога да се нпр. на подручју Баније формира једна еко плантажа аутохтоних воћака, док их се још може наћи, један пилот пројект. Можда би се показало да би тај пројект био и економски исплатив. Али било би, и с научне тачке гледишта, занимљиво видјети да ли би те воћке могле да нарасту до оне величине (дебљине дебла, величине крошње) као старе воћке, да ли би биле отпорне на болести и каква би родност била.

Када је о јабукама ријеч треба рећи да понегдје уз шуму израсте самоникла (дивјака), дакле некалемљена јабука. Плодови тих јабука су иначе врло родни, ситни и јако кисели, али имају фин мирис и арому. Да то не би узалудно пропало, обично нетко, а близу нас најчешће је од тих јабука чича Милош Теосновић (Вујаковић) радио туршију. А туршија се прави овако: кад плодови дивјаке јабуке падну на земљу они се покупе. Изаберу се потпуно здрави плодови, потом се оперу и ставе у кацу од 300, 400 или 500 литара, зависно колико има плодова и колико се хоће направити туршије. Затим се јабуке прелију водом, тако да воде буде неколико десетака центиметара изнад плодова, па се онда нечим добро прекрије да нешто не упадне у кацу и остави да ферментира. Не знам тачно колико фер-

ментација траје, али је зависно и од температуре. Кад је ферментација завршена добило се врло укусно и здраво освјежавајуће пиће, које се радо пило, а и плодови се сада могу јести јер су омекшали и изгубили ранију киселост и опорост. Чича Милош то није могао сам потрошити и моја породица је, док год је трајало, преко зиме, доносила туршију и плодове.

Од осталих воћака, у нашем крају, поменуо бих кајсије (марелице), шантелије (бресквe виноградске), шламе, руштеве бијеле и црне о чему сам већ говорио, дуње и орасе. Иначе свих тих воћака осим шлама, било је пуно мање него јабука и крушака. Дуња нпр. није свако домаћинство ни имало, а они који су имали обично по једно или два стабла. Можда нисам у праву, али те наше дуње биле су крупније од садашњих и имале су интензивнији мирис. Стављене на ормар у спаваћој соби замиришу цијелу собу, а дуже су могле и стајати да не угњију. Млађи добрих зуба јели су их сирове, али су се чешће пекле и правио компот. Печене дуње су изврсне.

Ораха је свако домаћинство имало више, два три па и више, а ораси су имали и врло развијене крошње, па се у јесен накупи доста ораха. Сађени су обично на крају њиве уз живицу. Ми, дјеца, нарочито смо вољели орасе и чим се попуни језгра ми их беремо и ножем вадимо јестиви дио. При том нам од орахове коре прсти остану црни и не могу се потпуно испрати и по неколико мјесеци. Иначе, та орахова кора кориштена је и за бојање тканина и врло је стабилна. Орах се користио за печење колача, али јео се и сиров. А ораси са комадом пшеничног круха врло су укусни, готово као колач, што се дјеци давало као међуоброк. А угодно је пијуцкати ракију и помало крцкати орахе. Наравно, тко је имао више ораха покушао је и да нешто прода на пијаци.

Било је доста и љешњака, самониклих (дивљих) по шумарцима крај шума и сл. Кад роде могло их се доста набрати. Обично их дјеца поједу сирове.

Поред воћа питомог (калемљеног) користило се и воће самоникло (дивље). Најприје доспијевају дивље и шумске јагоде, које расту крај живица и у врло ријеткој шуми (шикари). Било их је доста па их дјеца беру и одмах једу, а беру их и одрасли, чак за продају. Знали смо од јохе или липе ножем обрезати кору и од те коре направити посудицу чије стране повежемо глоговим трном и у те посудице беремо јагоде, а знали смо их и низати на стабљику траве. Затим су разне врсте гљива. Нарочито су биле познате и цијењене "пећурке" које су расле у пољу (на нашим бјељевинама) односно свагдје гдје су коњи пасли. Доспијевају у рану јесен. Било их је врло много, тако да смо знали набрати пуне кошаре. Спремане су као јуха од гљива, динстане, печене, а мени су најслађе биле кад се мало посољене испеку на плеху шпорета. Пуно су укусније од садашњих "шампи-

њона". Затим су биле шумске бијеле гљиве које доспијевају негдје у јуну, које су биле мало усовније (горче) и обично су се динстале саме или с луком порјаком (порилук) и јајима. Наравно и вргањи али њих је било мање и нешто их је јело у шуми. И неке друге гљиве (шкрипавци) су се јеле, али рјеђе. Кестена је било доста па га се знало накупити више и онда ставити у муљ да дуже потраје. Јео се сиров, печен и кухан. Кестен је врло цијењен и могао је замијенити оброк. Доста је било купина, наравно дивљих. Изгледа да наша земља, иначе мршава (неродна) погодује купинама, па смо и њиве од купине (као трња, корова) тешко бранили. Купине је, дакле, било доста, па не само да смо је ми дјеца брали и одмах јели, већ се од купина правило вино и сок који се давао болесницима за јачање организма. Понеко их је брао и носио продавати. Шипка је такођер било доста, па се брао за пекмез и за чај, а ми дјеца смо га јели кад га први мраз мало омекша, па је онда укусан за јести.

У прехрани сеоског становништва, као и опћенито, важну улогу имали су производи животињског поријекла: говеда, свиње, перад свих врста, и зечеви. Дивљач готово занемариво. Оваца у нашем крају ријетко је тко имао, а коза готово нитко. У дјетињству нисам ни видио козу. Риба се ријетко користила, обично за пост. Пужеве нисмо јели, мада су скупљани и продавани кад је било откупа. Жабе се нису јеле.

Кравица је хранитељица. Тко има краву не боји се глади. Иако је млијечност крава била врло ниска (са садашњег поимања), захваљујући заједничком пашњаку, свако је домаћинство, па и најсиромашније имало двије, три, а богатије и по десет крава, тако да су млијеко (вареника) и млијечни производи представљали важне намирнице у прехрани народа. Вареника се користила непосредно као храна с тим да се у њу удробило круха, било пшеничног било кукурузног и то је могао бити лагани оброк, нпр. вечера. Од млијека су домаћице производиле сир и скоруп (врхње), а од врхња путер, а од путера масло. Сир је такођер могао послужити као оброк с крухом и црвеним луком, а по могућности и уз додатак врхња. На тржницу у Суњи и Костајници гдје су жене износиле сир врхње и масло, због релативне близине, купци из Босне куповали су масло по врло повољној цијени, тако да су домаћице из врхња углавном правиле масло и продавале. Код сирења, кад се покупи скоруп и повади сир остаје сирутка. Сирутка је здрава и освјежавајућа и људи су је пили, понекад уз додатак варенике и с удробљеним крухом јели. Масло се добивало на начин да се скупљени скоруп стави у тзв. стапицу. То је дрвена округла посуда, висине око 60 цм, дно је промјера око 25 цм, а горњи дио је сужен на око 15 цм. На горњи дио ставља се нешто као поклопац, дужине око 15 цм који улази у горњи дио стапице. Тај назови поклопац на средини има једно дрво које

је у средини провrћено и кроз коју се рупу провлачи један штап, који на свом доњем дијелу има округлу плочу од око 14 цм која је пробушена са десетак рупа, промјера око 15 мм. Да би се добио путер мора се доста дуго, нпр. око 2 сата споменутим штапом помицати горе-доље, да би се одвојио путер. Кад се одвојио путер у стапици, остају млађанице као нуспродукт. То је укусно, здраво освјежавајуће пиће за оне који воле млијечне киселине. Нисам био пријатељ млађаница. Добивени путер се топи на шпорњу и кад се истопи лијева у посуде, гдје се кад се охлади скрути, кажемо смрзне. Такав се износи на продају. У посуди у којој се топио путер, након што се излије масло, на дну посуде остане нешто што смо ми звали греба. Е то сам са крухом волио појести јер је врло укусно, само га мало има. Као што се види од млијека се све искористи за разне млијечне производе и да око тога спремања има и доста посла, а да и не спомињем ручну мужу крава.

Како је било више говеда, а цијене нису биле повољне, понекад би се заклало теле или ћокле (јуне). Обично се то догађало кад млада јуница остане стелна прије него што би требала, а ми кажемо да се ошпури (одакле само та ријеч). То теле буде ситно, па након два мјесеца нема више од 50-60 кг, те није ни за продају па га се закоље, а ако остане још годину, онда се закоље као ћокле (јуне). Обично се то ради за велике празнике, као што су Божић, крсна слава и сл.

Свако домаћинство водило је рачуна да има добре рањенике (товљенике) за клање. Зависно од величине домаћинства, а и економској снази, за клање се тови два, три или четири рањеника. У вријеме клања, у јесен касну, товљеници су стари, у правилу, око годину и пол, а тешки око 150 кг па и више. Од свиња осим измета све се искористи. Набављале су се и клале масне свиње, па се хвалило колико је тко добио масти и колико је чија сланина била дебела. Било је доста кобасица крвних и месних, те кулена, а месо се пацало и сушило на тавану. Добрим пацањем, сољењем и сушењем месо потраје цијелу годину. Добар газда за кољевину сачува кулен или шунку. Ипак у IX или X мјесецу настане мања несташица меса и масти јер тежаци преко љета поједу највећи дио меса, а ту су и чести гости. Од ситних и неупотребљивих остатака код клања у домаћинствима се прије Другог свјетског рата и непосредно послије правио сапун.

За Божић се обавезно клала и пекла печеница и то повелике кезме (крмче старо око 6 мјесеци) тешко 60 до 70 кг, па је печеница могла, кад је хладно вријеме, потрајати и до мјесец дана.

Релативно доста се гајило кокоши, а наше домаћинство и гусака, патака и пура. Жене су саме насађивале квочке, гуске, патке и пуре. Под једну квочку ставља се око 18 јаја, а ако је сређе обично излеже око 15 пилића.

За продају су служили, обично, одрасли пилићи (поханци), гуске утовљене у јесен и пуре, те кокошја јаја. Сјећам се кад сам ишао у школу да сам за јаја куповао шекериће (бомбоне). С прољећа и почетка љета једно јаје продавано је за круну, тј. четверо за динар, у касно љето и јесен за пола динара а у зиму за један динар, али је тада нажалост било мало јаја.

Гуске су се гајиле не само због меса и продаје већ и због перја, јер је гушчје перје најквалитетније, а перја је требало пуно за блазине и јастуке, поготово породице које су имале женску дјецу односно дјевојке за удају које су у мираз морале понијети и постељину. Перје се чупало са живих гусака негдје у VIII мјесецу, а до касне јесени и зиме нарасте ново. Пуре су се гајиле углавном за продају.

Гајили су се и зечеви, али не свако домаћинство. Моја породица, прије рата, док смо били неподијељени, имала је по 50 до 60 зечева па их се доста клало недјељом и за празнике, обично по два.

Може се слободно рећи да се јело доста меса и месних производа, барем у мојој породици и у онима које сам познавао, укључујући и оно које поједу тежаци.

Многа домаћинства имала су пчеле у плетеним кошницама облијепљених крављом балегом (трнкама) које су у касну јесен тушили сумпорним тракама, а остављали су по неколико кошница, да се идуће године роје. До диобе нашег домаћинства и ми смо држали пчеле, као и моји ујаци. Мед се користио за властиту употребу, обично кад се пости, за болесника, за колаче, а и као додатак ракији. Од воска су прављене свијеће.

Свако домаћинство спремало је нешто чаја, углавном липовог, од зовке (базге), камилице, шипка и сљеза, које су сами брали, сушили и спремали обично за зиму, али не може се говорити о некој култури чаја, већ се чај користи код болести, прехладе и сл. обично уз додатак ракије.

Па сад да видимо шта се све од воћа и поврћа за зиму спремало у разне оставе: подруме, киљере или трапове. То су: кисели купус, крумпир, грах, грашак, бијела репа, кораба, цикла, нешто мркве, бијели лук, црвени лук, лучица, капулица, бундева, хрен, јабуке, ораси, љешњак (кад добро роди, барем до Божића), сухе шљиве, сухе крушке, мед (тко га има), разни чајеви, затим неколико флаша или чабрица киселих краставаца, младог парадајза, резаног купуса и паприке. Све се то код добре мајарице (домаћице) и доброг домаћина нађе за зиму, наравно не код свих. Уз то све док се земља јако не смрзне користи се и порилук из баште.

Дакле, може се рећи да је храна била доста разнолика, а што значи да се у организам уносило доста витамина и минерала, али, наравно не значи и да је баш свако домаћинство имало увијек довољно хране, с обзиром на бројност породица.

Уобичајени дневни јеловник моје породице, а слично је било и код других, прије диобе и прије Другог свјетског рата био је:

1. РУЧАК (доручак) око 7 сати ујутро, а зими нешто касније.

1.1. Жгањци (зганци) од кукурузног брашна. Жгањци се обично једу уз сирови сир, а ако је од претходног дана остало куханог граха онда се једу с тим грахом и то је врло укусно.

1.2. Динстани купус или пржени лук, или печени крумпир, а зими док има печенице онда и печеница или пиктије (хладетине). Динстаним се купусом дијелом посипају жгањци и скупа једе или се купус једе с крухом.

Жгањци се кухају у гусаном калаисаном лонцу посебног облика (дубок) и обично се са шпорња скину кола и лонац се упусти у ватру. Вода мора прије закухати него се додаје брашно. Кухају се скоро цијели сат времена и стално мијешају с дрвеном мијешалицом. Кад су печени ваде се том дрвеном мијешалицом и жлицом одвајају комади те стављају у здјелу. Зачињају се у правилу с масти која се препржи с црвеним луком, а кад има врхња онда се на дно здјеле стави нешто врхња. Могу се зачињати и самим врхњом или вареником, а то се догађа обично у рану јесен кад помањка масти. Од домаћих сорти кукуруза жгањци су врло укусни и никад не могу да досаде или да се огаде.

Након диобе 1939. године жгањци су се рјеђе јели, па је умјесто њих била бијела кава у коју је био удробљен пшенични крух. Али уз то је увијек био неки додатак нпр. печени крумпир, пржени лук с јајима и сл.

2. УЖИНА (ручак) између 12-13 сати

Вариво: грах, кухани купус, порилук, махуне, крумпир (пире, печени, варени). Готово обавезно је једно вариво, уз које се обично скуха сухо месо или сланина, кад има и тко има. Вариво се једе само с крухом, а послије варива месо или сланина с крухом. Ако баш нема меса или сланине онда се испече нека пита или крумпир. Углавном уз вариво увијек има нешто као додатак. Као додатак, зависно од јела, служена је и нека салата – љети зелена салата, која се приправљала тако да је кориштена сурутка у коју се умјесто уља ставља маст или препржена сланина и тим врелим се прелије салата, што је доста добро, а зими кисели купус, кисели краставци, мијешана салата од паприке и младог купуса, наравно тко је то имао и докле је имао.

3. ВЕЧЕРА, око 19-20 сати.

За вечеру се често једе оно што је остало од ручка. Наиме, кад се куха неко вариво обично се скуха више тако да остане и за вечеру. Али обично има и неки додатак, као нпр. печени крумпир, пржени лук, динстани купус, евентуално неки колач, кухана вареника с кукурузним крухом, шкроб, тарана, крпице, попара, цицвара, превртанке итд.

Зими се обично не праве три редовна оброка, јер се касније руча, а и нешто раније вечера. Ипак, нешто се припреми за јаузну (маренду) наравно не увијек. Некад је то дижњак, некад пита слаткача, некад превртанке, а боме понекад се испече цијели негуљени крумпир у ладици (роpу) или бундева, јабуке итд. Нешто боље се спремало у мањим породицама.

Е, па знате ли шта је дижњак? То је нешто да прсте полижете. Од чега се и како прави? Хоћете рецепт? Мислите да не знам? Ево дађу га записаног да се не изгуби. Нисам га преписао од неке старе бакице. Не, сјећам га се из дјетињства, кад сам стајао крај покојне мајке и чекао кад ће бити готов, мислећи да ће тако бити прије. Е, брале мој овако ти то иде:

– двоје, троје или четверо јаја, наравно, оних домаћих, зависно колико се има, за колико се људи прави и колико је велика тепсија,
– млијеко необрано уз додатак врхња, што више то боље,
– соде бикарбоне. Шта се чудиш, па није у стара времена било пецилног прашка, а сода бикарбона мало подигне тијесто,
– мало пекмеза, али и не мора,
– кукурузно ситно просијано брашно. Али, брале мој, не од хибрида ни касних ни раних, чак ни "златни зубан" није добар. Треба брашно од оног правог аутохтоног домаћег кукуруза, танког клипа с мало реда и плитког зрна – слабог приноса, златног (жутог) или бијелог, чије је зрно испуњено, а не онако улекнуто и смежурано као у хибрида, а бијело зрно као бисер из морских шкољки, прозирно као лед, а тврдо, могао би га умјесто олова у патроне стављати, па ако је то зрневље још самљевено у воденици онда је то право брашно и за крух, и за колач.

Е сад пази, овако! Јаја улијеш у млијеко и размутиш, додаш соду бикарбону, мало посолиш, додаш кукурузно брашно и мијешаш, додајеш брашна да се направи средње густа маса. Кад је та смјеса готова узмеш топлу тепсију и добро је намажеш свињском машћу, ако баш мора може и уље, а потом у тепсију улијеш масу. Кад је маса уливена од пекмеза се направе мале грудвице (по жељи) и ставе у масу, а потом се тепсија стави у пећницу (рор). Кад је дижњак скоро готов (печен) извади се и прелије врхњем, а затим се још мало пече. Може се у масу стављати и мало шећера, али није нужно, као и других додатака, али то није онда наш стари дижњак. Кад је дижњак готов (печен) извади се да се мало охлади, а потом се изреже на коцке. Треба га јести топлог.

Па сад, брале мој да ти одам једну малу тајну. Ако си у прилици онда изабери окрајак, комад дижњака из ћошка (угла) гдје са двије стране има кора. Видјет ћеш што је слатко, прсте ћеш лизати.

А превртанке? То је иста маса као за палачинке само се не пече танко већ напр. као 3-4 палачинке. Испечено с обадвије стране и топло усласт се поједе.

Наравно за празнике, недјељом, за госте и тежаке спрема се више и разноврсније хране. Обвезатна је кокошја јуха с куханим кокошјим месом, печено месо (кокошје, пилеће, свињско, телеће, зечје) што се већ има. Ту је такођер кулен, кобасице, шунка те колачи. Припрема се, дакле, више врста јела.

Споменућу, поред дижњака, још два јела која су за мене била права посластица. Прво је ШЕН. Шен се прави од кукурузног шрота (шена), наравно од оног домаћег кукуруза о ком сам говорио. Е тај се шен куха, углавном, на млијеку уз додатак на почетку мало воде. Кухање траје око 6 до 7 сати. Пристави се одмах кад тежаци оду на њиву и крчка се на тихој ватри до око 16 сати, уз често мијешање да не загори и повремено долијевање варенике. Десетак, петнаест минута прије истављања дода се доста слатког скорупа (врхња), што више то боље, да се скупа прекуха. Кад се истави разлије се у посуде да се хлади. Кад се охлади доста се згусне. То је јело толико укусно да га је тешко престати јести. Обично се припрема за вечеру тежацима, али понекад зими и за нас.

Друго јело је вареника прекухана са кукурузним крухом, што је крух старији и има дебљу кору то је укусније. Обично се то припрема зими, кад је кравље млијеко масније и једе кукурузни крух. То се скуха доста густо, па кад се мало охлади жлица у томе може вертикално стајати. Јело врло укусно и довољно за лакши оброк.

Све ово може изгледати као право благостање, изобиље разноврсне хране. За ову прилику добро може послужити једна прича која дјелује као виц, а наводно је истинита.

Елем, био један човјек, добричина, дружељубив, лако је успостављао контакте с људима и они су га радо прихватали јер је био разговорљив и духовит, али није ишао у цркву, исповиједао се ни причешћивао. Наравно жупнику то није било по вољи, јер је рачунао кад би њега приволио да долази у цркву долазили би чешће и други. Одлучи жупник да с њим насамо разговара, те уприличи како би се као случајно срели. Кад су се срели поведе се разговор о времену, послу, здрављу и сл. а онда ће жупник:

– Нешто те Ђука не видим у цркви. Не долазиш на мису, исповијед, причест, никад те нема.
– Па знате господ жупник, муца Ђука, посао, посао, сад ово, сад оно и вријеме прође.
– Знам Ђука, али недјеља је дан одмора и Бог је рекао шест дана ради а седми дан посвети Богу, оцу свом спаситељу.

– Па да госпон жупник управо недјељу користим да се мало одморим, па се мало дуже излежавам, па онда се нађе друштво и тако вријеме брзо прође.
– Да ли ти Ђука уопће вјерујеш у Бога и Исуса Криста?
– Ма како да не вјерујем, вјерујем господ жупник.
– Знаш ли ти какова је све чуда чинио Исус Крист, слијепима враћао вид, богаљи су проходали, Лазара је из мртвих дигао, а на обали Галилејског мора са седам крухова и нешто мало рибица нахранио четири хиљаде људи, не бројеће жене и дјецу (по Матеју) и још је преостало уломака седам пуних кошара?
– Е господ велечасни вјерујем ја да их је Исус Крист нахранио, само не вјерујем да су били сити.

Тако и овдје хране, у цјелини гледано, могло се, углавном прискрбити довољно, али све породице нису увијек имале довољно жита и сл. па су понекад морале куповати, а чешће посуђивати од оних који имају док не приспије ново жито. Али се мора имати на уму и један други проблем. Породице су биле бројне, 10, 12 па и више чланова. Моја породица нешто прије мог рођења имала је 12 чланова. Данас је тешко и замислити колико је хране мајарица требала спремити за ручак (ужину) за тих 12 здравих људи, који на свјежем зраку раде тешке физичке послове, који уз то често прије јела, за бољи апетит дрмну по чашу ракије. Какове ту само велике посуде требају за спремање хране, а и за изношење на стол, а сви су јели и грабили из исте здјеле (посуде)! Тешко је толика уста нахранити и све наситити.

Зависно од имовинског стања, али и од мајарице, и јеловник је био различит, али је мање-више обухватао оно што сам набројио. Наравно, разлике су постојале и по томе колико је јело зачињено машћу, како је густо (нпр. вариво) и да ли га има довољно да се сви засите и сл. Уствари нитко није требао да гладује у мирна времена ако је иоле водио рачуна о себи и породици. Основних прехрамбених производа увијек се могло радом довољно намакнути.

Социјалне функције села

"Ако се лишимо људског осјећања, каква је разлика онда не између човјека и животиње, него човјека и камена, или стабла дрвета или било чега сличног."

М. Т. Цицерон

У вријеме мога дјетињства, а дијелом и касније,социјална брига државе за болесне, сиромашне и немоћне, на селу готово да није постојала.Као што се зна није било здравственог ни пензионог осигурања. Па ипак село је те проблеме рјешавало на свој специфични начин. Говорим село јер је управо село, као колективитет, или барем највећи дио домаћинстава рјешавао неке од тих проблема а не појединац или нека установа.

Тако су нпр. на нашем ширем подручју живјела четири луђака – четири јака и физички здрава, релативно млађа човјека: Стево – Ђуро, Вукас, Сужњевић и Боро (Томашевић). Стево –Ђуро и Боро били су мирни и дозвољавали су да се на њихов рачун збијају шале, док су Сужњевић и Вукас били доста рабијатни, па ни у народу нису били омиљени. Људи су их избјегавали. За Вукаса су говорили и да краде али не од сељака већ по возовима. Било како било њих је све народ хранио, одијевао и осигуравао им конак. Преко љета спавали су по шталама и шупама, а преко зиме у кући, крај пећи уз ватру. Сјећам се, мој се отац, зими, морао дизати из кревета, ићи у шталу по сламу коју би прострио по земљаном поду и направио лежај – и уз то дати неки покривач, да би нпр. Стево – Ђуро ту ноћ код нас преспавао. Највећи је проблем био што су ти просјаци имали бијеле уши. Такав је однос био и према другима и од стране већине домаћинстава. Истина, неки су домаћини одбијали да их приме у кућу, па код њих нису ни навраћали. Иако се радило о људима снажним и физички здравим никакав посао нису хтјели радити, а то од њих нитко није ни тражио, ни очекивао. Ни један већи посао (моба), крсна слава или неки други благдан, готово да није прошао а да неки од њих не наврати, а понекад и двојица. Тиме је село рјешавало проблеме које би требала рјешавати нека здравствено-социјална установа, на начин како је оно знало и могло. Истина, петшест година послије II. св. рата Боро (Томашевић) је одведен у болницу у Поповачу.

Поред тих поремећених особа о којима је село водило бригу, било је и доста просјака који су по селу просили храну, како да одмах нешто поје-

ду или да нешто понесу собом! Ту се углавном радило о Циганима (Ромима), а просиле су Циганке које су собом водиле дјецу. Иако је већина у селу била доста сиромашна, ипак ријетко је која домаћица одбила да бар нешто не удијели. Моја мајка била је вриједна али и доста чуварна домаћица, али ни једној Циганки није ускратила помоћ. Просјачење Рома била је уобичајена појава и није прошао тједан дана а да барем једна Циганка не наврати. Истина са Ромима је вршена и натурална размјена: они су носили разне бургије, дрвене копање, корита и сл. и то мијењали за брашно, маст, месо али и за новац. Међутим, тиме прошња није умањивана. Тако је неколико села прехрањивало мању или већу групу Рома, која се смјештала негдје ван самог села на јавним површинама, са својим чергама, мада су понекад градили и колибе, али се никад, осим на једном мјесту, нису трајно населили у нашем крају.

Богатији домаћини повремено су пружали помоћ неким породицама које понекад западну у велику оскудицу – кад им понестане хране, а новаца ионако немају, као и нешто за продају. Ту се није радило о просјачењу, али ни о једносмјерном поклањају. Обично се договарало на начин да ће се вратити кад се буде имало или да ће се вратити у тежацима, што је требало и код једних и код других отклонити нелагодност једностраног скрбништва, мада се понекад нешто и вратило у тежацима али никад у истим производима.

Посебан вид солидарности испољавао се приликом већих несрећа које су се дешавале појединим домаћинствима. Кад нпр. изгори стање, угине крупна стока и сл. Такве несреће обично се прочују далеко па се и помоћ скупља на ширем подручју. Сељани сами организирају прикупљање помоћи, а не унесрећени домаћин. Ако је изгорјело стање помоћ се прикупља у новцу, грађи и у непосредном раду – градњи стања. Мада оваква помоћ не може, у већини случајева надокнадити сву штету, ипак се њоме створе најосновнији увјети за преживљавање и одржавање домаћинства.

Ма колико се у селу живјело тешко и у већини биједно, оно је налазило могућности и начина да сви у селу, и најсиромашнији и погођени разним несрећама преживљавају – да нитко не умре од глади или се смрзне од зиме.

Неки је облик социјалног старања и брига о старима и немоћнима у породици. Старији мушкарци докле год су активни, а то се, ако су здрави, знало продужити у доста дубоку старост, били су pater familias, они су управљали имањем, распоређивали послове, располагали новцем и сл. а старије жене биле су домаћице и нису ишле на посао у поље. Функцију домаћина увијек је обављао отац, све док су му то дозвољавали здравље и покретљивост, а кад отац умре, онда ту улогу преузима најстарији син. Ри-

јетко су браћа до дубље старости остајала заједно, а ако се то догађало онда је заједничко домаћинство опстајало до женидбе њихових синова.

Наша породица је једна од ријетких која је дуље остала у заједничком кућанству. Моји дједови Ђуро (прави дјед) и Милан подијелили су се већ као старији људи, кад су им се синови већ били поженили и добили унучад.

У вријеме мога дјетињства готово све породице биле су састављене од најмање три генерације: дјед и бака, отац и мајка и дјеца, а у многима, као и у нашој од четири генерације, јер и ја сам запамтио свога прадједа. Тада су старци доживљавали мирну и спокојну старост. Па и у болести или непокретности о старима, као и болеснима водила се брига у складу с могућностима и патријархалним схваћањима односа према старијима.

Касније је наступио процес смањивања броја дјеце да би послије II. свјетског рата завладала права "бијела куга". Све је то утјецало на положај старијих особа у домаћинству. Док су у великим породицама старији мушкарци били куће господари а жене домаћице и нису морали ићи на рад у поље, уситњавањем породица старији народ, у све дубљој старости, морао је радити и најтеже послове. Смањењем броја дјеце, као и све већим ступњем сколаризације, те опредјељењем младих за трајно напуштање села и запошљавање у индустрији и у граду довело је до старења села, а тиме се све више погоршавао положај старијих особа. Најтрагичније што су многа домаћинства спала на двоје стараца, а понекад и на једну стару особу, обично старицу. Међутим, то је ново вријеме, то није оно бивше село, а и млади више нису што су некад били. Док су млади грабили да си у напретку осигурају лагоднији живот, старија генерација, која је барем једним дијелом на својим леђима изнијела тај напредак постала је његовом жртвом. Овај задњи рат само је ставио тачку на "и".

Положај жене и дјевојке

"Жене су створене да би их
човек волео, а не да би их
разумео"

(*Идеалан муж*)
О. Вајлд

Мало цинично, зар не! Треба их боме и разумјети, а не само вољети.

Кад овдје говорим о положају жене на селу, онда се то највећим дијелом односи на десетак година прије II. свјетског рата. Ипак, из прича моје мајке Софије, бабе Руже и других, а касније из властитог схваћања, може се бар нешто рећи о положају жене и дјевојке у нешто дужем раздобљу.

У дјечјој доби дјечаци и дјевојчице играли су се заједно и готово да су носили исту или сличну одјећу. Тек у пубертету, како би се то данас рекло, долази до одређеног подвајања и то у вези с припремом за радну активност. Дјевојчице су се училе ручним радовима и кућним пословима, а дјечаци су преузимали неке лакше послове мушких – вођење коња под плугом и сл. Али и даље је дружење дјечака и дјевојчица било интензивно кроз заједничке игре и чување стоке у пољу. То је настављено и у момачко и дјевојачко доба, с тим да је проширено на игру (плес) на прелима, за вријеме празника и зборовима. Мислим да се може рећи да су дјевојке у кући имале, у основи, равноправан третман у односу на браћу, али се ипак на понашање дјевојака пуно више пазило, на њихов добар глас.

Неких посебних табуа у односу на дјевојке није било. Разговор одраслих, уз употребу одређених глагола, био је доста слободан, посебно код пољопривредних радова. Схваћање сполности и рађања дјеце одвијало се поступно и без икаквих посебних питања и проблема. Жене су углавном рађале код куће, уз помоћ старијих искуснијих жена. Дјеца – мушка и женска – у природном окружењу, имала су очигледну наставу. Свакодневно су проматрала парење животиња, од тога како пијетао гази кокош, гусан гуску, како се паре мачке, пси, свиње. Спектакуларнији су призори били кад крава води (кад тражи парење). Како су говеда ишла на заједничку испашу у поље, а увијек је нетко имао млађих бикова, то краву или јуницу која води нагања неколико бичића, па се формира, како смо то звали воловодница, те сва дјеца проматрају парење. Нарочити догађај био је при припуштању кобиле под пастуха. То је доста опасна и сложена опера-

ција, јер ако кобила није спремна опасно се рита задњим ногама и ако се ради неопрезно могла би ритањем озлиједити пастуха, обично пребити ногу. Због тога се ради провјере да ли је кобила спремна на парење, између њих поставља дрвена преграда. Но цијели тај процес, из сигурне удаљености, проматра доста дјеце, мушке и женске.

Без идеализирања сеоског живота, ипак све на селу тече једним природним ритмом, поступно и без наглих заокрета, прелази се из једне у другу фазу живота, потпуно спремни да се оно што долази прими без траума, као неки природни ток ствари. Или што би Цицерон рекао: "Све што се догађа по природним законима треба се сматрати као право добро".

Тако и дјевојке долазе у дјевојачку доб и за удају припремљене и научене све сељачке послове, од рада у пољу до рада у рукама (шивање, везење, плетење, па и ткање). Скрушеност, повученост, стидљивост и сл. код дјевојака се цијенила, као и поштење, моралност и вриједноћа, али и поријекло. Народна пословица каже: 'Коњ се бира по ходу, дјевојка по роду".

Дјевојке су на прела, игранке и зборове ишле обично у пратњи мајке или неке старије рођаке. На игранкама дјевојке су слободно играле са свим дечкима. Дјевојка у правилу није смјела одбити дечка који је позове на плес, у чему се на одређени начин испољавала њена неравноправност, али такав је био обичај и то није тешко примано. Поготово што ни момак и није често позивао ону дјевојку, ако је осјећао да га она избјегава и не воли. Није било препоручљиво да дјевојка остаје сама са дечком ван видокруга неког од родбине. Но, дјевојке и момци налазили су начина да се нађу сами, нарочито код чувања стоке. У мом селу није се догодио ни један случај, па ни у сусједним селима, али је било случајева, истина врло ријетко да је дјевојка занијела прије удаје. Претпостављало се да дјевојке у брак ступају невине, али изношење неког доказа невиности није се тражило ни практицирало.

Дјевојке за удају, давно раније, на зборове су излазиле са дукатима увезеним око врата или на прсима као мираз. Касније, како у нашем крају и није било дуката, на прсима дјевојака ушиване су новчанице од хиљаду динара, па су цијела прса била прекривена хиљадаркама. Сиромашније су носиле 5-6.000 динара, а богатије 10-15.000 динара мираза. Да се унапријед зна шта се добива уз дјевојку, да се нађе бољи просац.

До негдје тридесетих година 20. стољећа, дјевојке, као уосталом ни момци, нису имали пуно могућности избора брачног друга, јер су то уговарали родитељи. Али ако су дјевојке или момци били јако упорни, што је био рјеђи случај, могли су одбити понуђеног брачног партнера. Удају моје мајке 1918. године договорили су њени родитељи и отац мога оца. У том погледу и дјевојке и момци били су у готово једнаком положају. Касније

су, међутим, и момци и дјевојке постали самосталнији у избору брачног друга. То се у доста случајева рјешавало и крађом дјевојке, али то код нас и није била стварна крађа. Дјевојке су пристајале на удају крађом јер су се заљубиле у момка, а нису хтјеле да се удају за оног кога су им намијенили родитељи. Прије него што се "украде" дјевојка припреми цуло (пакет) најнужније одјеће и то негдје сакрије. За припрему крађе знали су родитељи момка и неки пријатељи, али не родитељи дјевојке. У нашој обитељи тетка Миљка (кћи Миланова) крађом се удала за Стеву Вујаковића из истог села 1936. године, а и ја сам 1954. године украо своју супругу, којој мајка и није бранила да се уда за мене, већ је говорила да је још млада (17 јој је година тек) и да није спремила опрему. Често се догађало, након крађе, да родитељи дјевојке не желе више да виде ни кћер ни зета и одбијају да спремају сватове и дају мираз. Али уз помоћ посредника и кад се љутња мало стиша успоставе се нормални односи и заборави крађа. У народу, ипак, постоји увјерење да такав брак није за дјевојку добар, јер се сматра да је дјевојка сама дошла дечку, па је и у пјесми опјевано:

"Тешко селу куда војска прође
и дјевојци која сама дође",

Већ пред II. свјетски рат дјевојке су имале нешто више утјецаја на избор брачног друга, у првом реду одбијањем да се удају за оног кога не воле, па касније родитељи попусте.

У току II. свјетског рата и дјевојке и жене доживјеле су значајну еманципацију. Многе дјевојке и млађе жене већ 1941. и 1942. године постале су чланице СКОЈ-а, АФЖ, омладине, биране у органе власти, а неке су постајале члановима КПЈ или одлазиле у партизанске јединице. Од тада су родитељи имали пуно мање или готово никаквог утјецаја на избор брачног друга своје дјеце.

Удајом дјевојка битно мијења свој положај. Шок промјене је врло велик. Вјероватно нешто слично као кад је раније младић одлазио на одслужење војног рока или кад нетко иде у затвор. Много зависи од породице у коју долази и породице из које долази, али њен положај зависи, у првом реду, о односима у новој породици. За младу, како се зове тек удана дјевојка, битно је какав је положај свекрве у домаћинству, каква је она као особа и какав је њен однос према снахи. У сваком случају младој није нимало лако. Дакако све се то односи на раздобље прије II. свјетског рата или још више непосредно послије Првог. Млада је у породици задња по правима, а прва по обвезама, да сваком буде на услузи. Обичај је био да млада за столом кад се обједује никад не сједи већ једе стојећки, да свекру увече пере ноге, да ради све што јој тко заповједи, па чак и млађи мужев брат. Но, протеком времена, зависно од односа у породици али и способ-

ности младе њен се положај поступно мијења на боље ако има потпору мужа и постаје на одређени начин равноправан члан породице.

Као неко неписано правило супруг је имао право да туче жену. Али колико ја знам од најраније младости то се није често догађало, али се догађало код неких брачних парова, па и почесто. Тучи обично претходи тешка свађа и нека "увреда" супруга од стране супруге. До свађа између мужа и жене обично је долазило због задржавања у гостионицама и пијанства, картања и других жена и тад је могао да падне понеки шамар, али и да муж тешко претуче жену. Неки су мушкарци били стварно рабијатни посебно кад се напију ракије.

Рођак (стриц) Душан понекад је тукао стрину Соку (супругу) и послије II. свјетског рата, али то је већ био риједак случај. Претпостављало се да супруга мора (треба) да слуша мужа, али то се не смије схватити буквално. Већи дио жена биле су домаћице ако то нису биле свекрве. У сваком случају жене су имале доста велики утјецај на мужеве и оне су, у већини случајева, биле први покретачи диоба у породици, диоба браће или чак сина и оца.

У погледу подјеле послова по споловима може се уочити да је било послова чисто женских и чисто мушких. Код нас мушкарци никад нису жели пшеницу али нити косили као што је то негдје обичај. Мушкарци, такођер, нису музли краве, али касније кад је породица сведена на мужа, жену и дијете, понекад је само неки мушкарац научио мусти краве, али је то радио само кад је жена из неких јако оправданих разлога била спријечена, нпр. због тешке болести. С друге пак стране жене су косиле ливаде, мада су то послије II. свјетског рата понекад и понеке и морале јер није било довољно мушкараца ради губитака у рату или су још били задржани у војсци. Жене нису ишле у шуму сјећи дрва сјекиром, али су по потреби и ишле да би пилом пререзивале грађу. Наравно жене су кухале, прале рубље, спремале кућу и сл. што мушкарци нису чинили. Окопавање кукуруза, сушење сијена, товарење ђубра и сл. радили су и мушкарци и жене.

Жене на износиле на пијацу (плац) продавати јаја, сир, врхње, масло, воће и поврће и добивеним новцем су, у правилу, саме располагале, али углавном за купњу кућних потрепштина: соли, шећера, мало каве, итд, док су мушкарци изгонили крупну стоку на продају, кад је било шта за продају, али су их тада, у правилу, жене пратиле.

Наше женске имале су још један посао. Доношење воде. Бунар са кога се доносила питка вода био је удаљен око 800 метара од наше куће, природни извор у долини, а звали смо га Кнежевац јер је био на Кнежевића земљишту – шумици. На извору се вода захватала неком посудицом и лијевала у канте, лагве и стуцке. Воду су доносиле жене, али и мало одрасли-

ја дјеца. По воду се обично ишло рано ујутро, обично по двоје. Одрасли мушкарци су ријетко ишли по воду. Остали су спавати и тек кад се жена врати с бунара онда га пробуди. Ујутро донесена вода, ако нема тежака, обично је достатна за цијели дан. За потребе кухања за свиње или за неке друге потребе гдје се не тражи јако чиста вода, користили смо воду из јаруге. Имали смо у воћњаку доста дубоку јаругу, која је ријетко пресушивала. Проблем је био зими с напајањем стоке. Понекад смо стоку напајали на тзв "бунарићу" у Петровој шуми испред куће, али ту често није било довољно воде, па смо стоку гонили на "Воднице" удаљене око 1.500 метара.

Негдје око 1937. године између Кнежевића кућа ископан је бунар тзв. хигијенац. Дио села који ће се служити тим бунаром дао је физичку радну снагу и хранио мајсторе, а држава је плаћала мајсторе и материјал. То је наводно испословао наш народни посланик Марковић а таквих је неколико бунара ископано и у сусједним селима. Бунар је дубок око 30 метара, па су стављене двије шкафице, тако да празна иде доље кад пуна иде горе, јер је тако и лакше и брже. И са тог бунара жене су углавном носиле воду.

Интересантно да су моји дједови пуно улагали у купњу земље и градњу стања, а никад им није пало на памет да копају бунар. Ваљда ради тога што они никад нису ишли по воду. Тек крајем педесетих година, заједнички отац и дјед Милан на међи у дворишту ископају бунар, па смо имали свој. Тада су многи ископали бунаре у свом дворишту: чича Петар и Душан, кум Скробић, Поповићи и др. Бунар у дворишту на неки начин постао је ствар престижа. Тек крајем осамдесетих година, заједничким снагама 40 домаћинстава укључив и мене, изграђен је сеоски водовод, али нажалост сад га нема тко користити, осим неколико старачких домаћинстава.

Колико се из једне удаљеније точке може сагледати положај сеоске жене нашег краја у успоредби са њеном сувременицом, мислим да се може закључити да ни у прошлости жене у нашем крају нису, ако изузмемо опће увјете живота и рада у граду и на селу, биле у посебно тежем положају него сувремене жене у граду. Њу је, као и мушкарца, притискала тежина и биједа положаја сељака, технологија производње, тежак рад, оскудице свих врста. У том погледу биле су јаднице и патнице. Поред свих ванских грубости мушкараца, многе су жене својом памећу, домишљашћу и радом успијевале да их у великој већини подвргну својој вољи или бар ублаже њихове грубости, мада се према вани испољавало мушко Ја, желећи оставити утисак како су они газде куће. Али и жене у граду изложене су дијелом одређеним облицима дискриминације, а богами и насиљу свих врста.

Због увјета живота, тешког рада, изложености сунцу, вјетру и киши, зими, жене су рано стариле, мада су доживљавале и дубоку старост и већ са око 40 година губе дјевојачку љепоту. То се нарочито испољавало на лицу, рукама и ногама, дакле на свим дијеловима који су непокривени. Долази и до деформација. Иако нису, опћенито, дебеле, доста жена има прилично велике трбухе, као да су у 5. мјесецу трудноће, а у многих су ноге мршаве као и горњи дио тијела. То је вјероватно и посљедица начина исхране. Жене нису имале ни времена ни могућности да пуно раде на својој љепоти. Само кад су ишле на зборове, у цркву и игранке онда су се уљепшавале користећи црвени креп папир и пудер.

Цијењен је класичан тип љепоте жене: округло и правилних црта лица с не баш великим носом, бијелих и румених јагодица, по могућности црних очију, средње висине и мало пунијег стаса.

Женску одјећу из тог доба тешко је описати, јер се већ пред II. свјетски рат осјећао утјецај градске ношње и модних новитета, тако да је готово немогуће говорити, барем за наш крај, о некој аутохтоној народној ношњи, односно одјећи. Сјећам се да је Мајка говорила да су некад раније жене носиле прегаче, па и баба Ружа, али су оне у нашем крају временом потпуно нестале. Тек кад сам избјегао на Банију, почетком 1945. године, у селу Влаховићи на некој жени, старијој, видио сам прегачу, која се може видјети и на неким старијим фотографијама.

Жене су носиле кошуље које су саме шивале или неке од приучених сељанки. Кошуље су се састојале од оплећка (горњи дио који иде до појаса) и окриља (који иде од паса па до кољена). Дио оплећка који иде око врата, обично је правокутног облика, и у правилу је украшен шлингањем или штрикањем, а и цијело попрсје може бити шлингано. Обично се на кошуљу ставља блуза, а испод паса подрокља (подсукња) а потом рокља и вертун (фертун) испред. Блузе су се шивале, у правилу, да у појасу буду сужене, а дужина је негдје око 25 цм испод паса. Шиване су са дугим и кратким рукавима. Попрсје је обично било нечим украшено, неким шлингерајем или штрикањем исте или сличне боје. Обичне рокље шиване су од купљеног материјала, тамнијих боја, доста су широке и дугачке до пола листова. Како је Мајка имала шивачу машину сама је за себе, али и за друге, кројила и шивала кошуље, блузе и рокље, али и мушке кошуље и гаће. Међутим, за дјевојке и млађе жене, за свечане прилике рокље су шиване, као и блузе, од финијих материјала те циговане, плисиране или фалдане, тако да су врло лијепо изгледале, а обично су их шивале мало способније (самоуке) кројачице. Жене су носиле рупце (мараме). Старије жене и ожалошћене црне, а млађе дјевојке бијеле и шарене. Рупци су се везали напријед и назад.

Као и мушкарци и жене су од прољећа па до касне јесени ишле босе, а у касну јесен и зиму носиле су опанке, кожне, које су израђивали изучени опанчари у Суњи или Костајници. Али дјевојке и млађе жене за зборове и свечаности куповале су ципеле, па и наручивале, са штиклама као и у градовима. На ногама су жене носиле плетене вунене чарапе дуге до кољена и приглавке (чарапе до пола листова), обично ишаране. За зборове, касније тридесетих, дјевојке и млађе жене куповале су свилене чарапе.

Кад већ говорим о одјећи да споменем да су мушкарци, прије II. свјетског рата куповали конфекцијску одјећу. У Суњи је био трговац текстилом, неки Шмигматор, који је имао и кројачку радионицу, па се могло наручити одијело по мјери, а и на сајам су кројачи доносили готову одјећу.

Сељаци су куповали што чвршћу и јефтинију одјећу од тзв. цајга. Ношена је дуго јер је крпана, тако да на хлачама зна бити закрпа на закрпи. Ипак свако је имао једно мало боље одијело за одласке у цркву и сл. Мушки су такође више ишли боси него обувени. Ипак превладавале су ципеле, врло ријетко кожне чизме, али често и опанци. Дјед Милан све до II. свјетског рата, зими је увијек носио опанке тзв. плетењаке. Ти су опанци мало необични. Задња половица ђона опанка, испод глежња и око пете само је заврнути ђон опанка око 2цм. На опанцима су и каишеви. На ноге се обују вунене чарапе и нога омота дугачким обојцима и кад се обује опанак повеже се каишем. Доста су се носили кожуви. То су уштављене овчије или јањеће коже са руном направљени као лајбеци. Али ти зимски капути су често постављени са руном. Мушки капути били су кратки (доламе), а врло ријетко дугачки. И женски зимски капути обично су били кратки,а рјеђе дугачки. Женске су имале и носиле шалове, обично вунене, али и свилене, којима су се огртале.

Старији су причали да су давно раније носиле од платна направљене дуге гаће (као хлаче) и кошуље и прслуци оплетени од вуне и сл, али је то касније појавом конфекције напуштено, премда се још пред II. свјетски рат, љети, у ливадама могло примијетити људе тако обучене.

Ако говоримо о одјећи која би требала представљати неку народну ношњу која се носи на свечаностима и приредбама, онда се она састојала од кошуље начињене од тканог уснова са украшеним оплећком (шлинган, штрикан) са дугим фалданим рукавима, подсукње, доста широке, рокље са ошлинганом бордуром, вертуном такође ошлинганим на рубовима уокруг, лајбецом обично црне боје украшен шлингерајем или штрикањем, на глави свилена марама, на ногама кратке чарапе и опанци украшени. Чини се да је наш народ, због честих селења, изгубио своју изворну народну ношњу, па нешто губећи нешто примајући стварао нову.

Родитељи и дјеца, родбински односи и кумства

"Свим срцем поштуј оца свога,
и не заборави мајчине муке.
Сјети се да им живот дугујеш
како да им узвратиш; за све
што учинише за те."
Библија – књига Сирахова 7. 27

Све до II. свјетског рата тражила се, а у правилу и остваривала потпуна послушност дјеце према родитељима, према старијима општено и наравно према господару домаћинства, ако то није био отац. Ако је било нужно послушност се истјеривала и батинама и то није била баш ријеткост у неким кућама. Теже је било дјеци у обитељима у којима је отац или домаћин био пијанац, па су и недужна дјеца била жртве поремећених односа. И одрасла дјеца нису ништа подузимала без питања родитеља односно куће домаћина. Одрасли момци имали су, ипак, више слободе и то само у погледу одласка на прело и забаву, док дјевојке то нису могле без одобрења па и пратње неког старијег или брата. Такав ред ствари и није изазивао неких сукоба између родитеља и дјеце, али та стега и контрола дјеце и није била јака. Ако је и било понекад затегнутих односа родитеља и дјеце то је највише долазило око одласка на прела и забаве, које су понекад родитељи забрањивали кад су се прела одржавала код породице с којима нису били у добрим односима, а код забава због недостатка новца. Општено, млади су често, како то обично бива, били незадовољни јер им родитељи не купују оно што они желе. Све у свему, може се рећи да су односи између родитеља и дјеце били патријархални, стабилни и одвијали су се кроз устаљени ред без дубљих напетости.

Родбински односи су се врло цијенили, његовали и поштовали и то кроз више кољена – четвртог, петог па и даљег, једнако по мушкој и по женској линији. Посјећивање ближе родбине бар једном годишње било је готово правило. Поред тега с родбином се састајало и диванило (разговарало) приликом сусрета на сајмовима и зборовима. На крсну славу, крститке и погребе позиван је шири круг родбине. Кад од родбине па и даље дође у намјерну или успутну посјету обавезно се почасти ракијом и бољом храном. Често сву бољу храну (сухо месо, јаја и сл.) поједу гости, родбина и тежаци. Женидба међу родбином испод петог кољена готово је

незамислива, па ни у даљњој родбини, поготово оној која потиче од истих далеких предака истог презимена. За примјер смо баш ми Обрадовићи који и не знамо који нам је био заједнички предак, али је било незамисливо да се међусобно женимо. Родбина ближа или даљња звала се "моји" или "наши". Моја Драга, моја Миљка и сл. без обзира у ком су кољену родбинском. Код нас се братом и сестром називало не само рођеног брата и сестру, већ и оне из даљњег сродства, а ако је тражено ближе одређење онда се каже брат (или сестра) од ујака, тетке, стрица, што могу бити из четвртог или петог кољена. Само неки имовински спорови код диобе или насљеђивања могли су за краће или дуже вријеме помутити или прекинути родбинске односе, што је било доста ријетко. Иначе се родбина међусобно испомаже код радова или у неким тежим ситуацијама, а нарочито ако би дјеца остала сирочад.

Кумство је у нашем народу посебна и могли би рећи готово посвећена институција. Кум је посебно поштована и цијењена особа. Кумство се ствара приликом вјенчања и приликом крштења дјеце, па постоји вјенчани и крсни кум. За крсног кума се каже да је држао дијете на рукама. За вјенчаног кума младожења, уз сугласност родитеља, може да бира свог најбољег пријатеља у ког има неограничено повјерење, али то није правило. За вјенчаног кума се често узима некога из кумовске породице. То значи да нпр. син вјенчаног кума мојих родитеља може мени бити кум, али обратно не вриједи, тј. да ја будем кум сину вјенчаног кума мојих родитеља, јер као тиме се кумство враћа, што би рекли на неки начин поништава. Могу, наравно, бити крсни кум код крштења дјеце сина вјенчаног кума мојих родитеља. Женске особе не могу обављати функцију вјенчаног кума, али може бити крсна кума, тј држати дијете на рукама код крштења. Уз вјенчаног кума постоји и функција куме, а то је супруга кума, а ако кум није ожењен онда улогу куме преузима мајка вјенчаног кума. Улога кума доста је скупа, посебно вјенчаног. Вјенчани кум поред неког материјалног дара кумовима мора на "тањир" дати највећи износ готовог новца. Тањир се гони (тако се то зове) у кући младожење, кад су, након вјенчања и пошто су се сватови провозали кроз неколико села, довели младу и сви се сватови окупили и то за вријеме вечере, да не би тко изостао, и то јавно. У порцуланski тањур, који се прекрије салветом стави се јабука и сви сватови у тањур стављају одређени (по вољи) износ новца, али ближа родбина ставља, обично, више, дјевер још више, а кум највише. Сматрало би се срамотом ако би кум ставио мањи износ новца од неког од сватова. Понекад се тањур "гони" два пута. Кум може бити доведен у незгодну ситуацију ако у сватовима има нетко тко се жели разметати или намјерно понизити кума, па може доћи и до свађа. Домаћин настоји да такве инцидентне

ситуације унапријед спријечи. Поред дарова вјенчаног кума, кума доноси рудњак пун разних колача – куглова, пита, ситних колача и торту, те печено прасе, тзв. кумовско прасе, које се служи око или послије поноћи за вријеме кумовске вечере. Као што се види улога вјенчаног кума врло је скупа и кумства се лако не прихватају већ само за оне породице које се међусобно цијене, али често уз очекивање да ће нетко из породице, у будућности, повратити кумство. Како у селу мало тко има готовог новца обично се за обављање кумства мора продати грло стоке. Крсни кум (или кума) пролази са доста мање трошка. Довољан је неки прикладни поклон кумчету.

Колико се кумство цијени говори и народна изрека: брата не могу бирати, кума бирам сам. Око кумова – вјенчаног и крсног – кумство се шири. Оно обухвата и с једне и друге стране: родитеље, браћу и сестре те осталу родбину преносећи се с кољена на кољено, тако да те нетко назове кумом, а ти и не знаш какови сте кумови, али из пристојности не питаш. Између кумовских породица не долази до склапања бракова мада они нису крвно сродство. Чак ни дјеца кумових браће и сестара не ступају у бракове. Кумства на неки начин унапријед спречавају да се у млађих развије љубав.

За разлику од крвног сродства, кумство се сматра духовним сродством, једнако вриједним као крвно, чак супериорније. Такво схватање вуче порijекло из давне прошлости. Послије Римског сабора 721. године, евентуални брак између кума и кумчета кажњавао се са 7 до 15 година покајништва и морали су се растати. По схватању каролинског свећенства то је очигледни инцест. Кум и кума припадали су, у ствари, дјететовој родбини.[2] Вјероватно је те ставове преузела Српска православна црква и тако се утемељили у народу, гдје је најдосљедније сачувано значење кумства.

Кумови – вјенчани и крсни – обавезно се позивају на крсне славе и друге (Божићне) славе, свадбе и погребе. Кумовске се породице посјећују и ван слављеничких дана, а често и међусобно и испомажу. Ако пролазе у близини обавезно навраћају да се поздраве, нешто попију и презалогаје, те поразговарају. На црквеним зборовима, сајмовима и забавама се састају, поздрављају, попричају и нешто попију.

Кумство је било, по мом скромном суду, нешто најљепше и најплеменитије у односима међу људима. Кумство је, као што сам већ рекао, у ствари била друга грана родбинских односа, често дубља и искренија, него крвно сродство. И пјесма каже: Бог на небу, кум на земљи.

Након Другог свјетског рата сви ови односи: између родитеља и дјеце, родбине и кумова, су релативизирани, иако задржани али више немају онај значај који су некад имали. Све се промијенило под налетом "напретка" па и ови лијепи односи и обичаји.

2 **"Историја приватног живота" ст. 444/445. Приредили: Филип Аријес и Жорж Доби.**

Колико ја знам ни у једном народу институција кумства није уздигнута на такав пиједастал као у нашем народу односно у нашем крају. Кумство је на неки начин било синтеза другарства, пријатељства, повјерења и оданости људи који ступају у кумовске односе. То је био израз најдубљег међусобног повјерења. Наравно, живот је чинио своје, па су и кумовски односи пролазили кроз различита искушења. Долазило је до захлађења односа, али ријетко до отворених свађа. Након неког времена све би се опет враћало у нормалу. Тек ако би из неког разлога сукоб био тако јак и дубок, да би један од кумова узвикнуо: "Јебем ти кумство", то би вјероватно значило развргнуће кумства, али се то врло ријетко догађало, односи су могли захладити али су ријетко прекидани.

Ја сам био вјенчани кум у два случаја и то Божи Јелићу из села Јасеновчана, с којом породицом смо већ били у кумовским односима јер је мој отац Богдан био вјенчани кум његовом оцу Јови а вјероватно је држао дјецу на рукама (крсни кум) и Стеви Скробићу (скраћено смо га звали Скробо) који је од дјетињства био у нашем селу код ујака Ђуре Вујаковића, званог "Макован".

Можда баш моје вјенчано кумство с Божом Јелићем показује како оно може да се одржи и поред дубоке кризе у коју је било дошло. Наиме, у Пољопривредној задрузи Стаза, средином педесетих година, ја сам био књиговођа а кум Божо продавач-трговац у продаваоници. Приликом једне инвентуре показао се мањак у висини нпр. моје или његове десетомјесечне плаће. Кум Божо није могао односно није хтио објаснити како је мањак настао. Ја сам тај мањак, како су то правила тражила, уз велике личне дилеме, пријавио ревизорима при Котарском савезу пољопривредних задруга који су га и потврдили, али су и поднијели кривичну пријаву против мога кума.Тек у истражном поступку кум Божо је признао да је новац узео, јер му је био потребан за женидбу. Суд га је осудио на шест мјесеци затвора којег је и издржао. Да ми је то одмах рекао могли смо то некако средити посудбом новца, мада то у оно вријеме и није било лако. Било ми га је жао. Осјећао сам се као да сам га ја послао у затвор, али другачије нисам смио поступити. Овдје је ипак битно, што се кумства тиче, а оно није раскинуто и да смо и даље остали у добрим кумовским односима. И кум је Божо тада схваћао да сам ја поступио онако како сам по прописима и по својој савјести морао поступити. Такви смо онда били – млади и пуни идеала, спремни на властиту жртву и не штедећи никога, ма тко био.

Моје кумовања Стеви Скробићу настало је на основу пријатељства које се развијало од дјетињства и младеначких дана. Иако је кум Стево млађи од мене 3-4 године наше пријатељство се развило приликом чувања стоке, а нарочито приликом чувања и спавања код коња. За вријеме ље-

та и топлог времена, послије подне, око 4 или 5 сати, водили смо коње на испашу и остајали би ноћу спавати у пољу и чувати коње, а ујутро кад сунце јаче припече и мува и обад навали водили би коње кући у стају. Како коње није било тешко чувати јер смо им сапињали прве ноге спонама, клепкама или букагијама имали смо довољно времена за разне игре, приликом којих је могло доћи и до малтретирања слабијих. Имали смо и једну од игара, тзв. "гоњење бицикла" или потпаљивање бицикла, које се састојало у томе, да се некоме тко спава између прста на ногама заплете ланена кудјеља и потом запали. Јадник коме је то учињено, кад га почме пећи стане ногама млатити по зраку опонашајући покрете као код вожње бицикла. Тко има тврд сан томе се знају и пликови по прстима створити. Мој будући кум имао је невјероватно тврд сан, могао си га узети и однијети некуда да се он не пробуди, тако да су му, јаднику, на свим прстима ногу скочили пликови и једва је ходао. Ја сам, супротно од њега, имао врло осјетљив сан и мени нитко није могао потпалити бицикл, јер чим би нетко почео подизати покривач ја сам се будио. Било ми је жао Стеве па сам га узео да спава са мном и тиме га спасио даљњих опекотина. И послије смо остали добри, тако да ме је он изабрао за свог кума, а ја нисам могао одбити. Мада је послије II. свјетског рата била тешка економска ситуација и није било новца прихватио сам се кумства приликом његове женидбе 1953. године, а моја мајка је била "дебела"кума. Моја супруга, касније, приликом крститки држала је на рукама његове двије кћери, тј била је крсна кума, јер сам ја, као атеиста, то избјегао због крштења у цркви. И до дана данашњег остали смо у правим кумовским односима, а кроз цијело то вријеме кумство није пролазило кроз неке веће поремећаје.

Код кумовских односа увијек се пазило, можда чак и више него у родбинским односима, кад год се дође у неку деликатнију ситуацију, да се не пријеђе нека невидљива црта, која би могла довести до њиховог прекида.

Пријатељства која се стварају, обично у млађе доба, нарочито кад се пролази кроз нека заједничка искуства, често завршавају кумством.

За кумство, код нас, у великој мјери вриједи оно што је још Цицерон написао за пријатељство.

"Стога у пријатељству треба да буде неприкосновен овај закон: да не захтијевамо од пријатеља ништа непоштено и да то сами не чинимо, иако би се од нас захтијевало", или ово:

"Стога нека буде први закон пријатељства овај: од пријатеља можемо да захтијевамо само поштене ствари, а због пријатеља да чинимо оно што је часно; да не чекамо док нас не замоле – жеља нека увијек буде жива, а оклијевање нека буде далеко од нас, и будимо увијек смјели да слободно кажемо наше намјере. "

Као што сам већ рекао, како вријеме пролази, све се мијења, мијењају се односи родитеља и дјеце, старих и младих, врши се раслојавања, школаризација, расељавања, све се ствари индивидуализирају, па све мање мјеста остаје за права кумства и оно све више губи она ранија својства, а вјенчања се своде на свједоке у матичном уреду или уписа дјеце у матичне књиге. Па чак кад се вјенчања врше у црквама, што поновно оживљава, оно није више што је некад било, па ваљда је и то по неком природном закону развитка.

Друштвени живот

"Памћење нам омогућује да чујемо оно што се не чује и видимо оно што се не види"

Плутарх – *Питијски дијалози*

Ако се друштвени живот на селу, наравно некадашњем селу, у нашем крају, проматра са ове дистанце (крај двадесетог стољећа) и ако се успоређује с друштвеним животом градских људи, онда се може, без двоумљења, закључити да је тај живот био осебујан и врло богат.

Наравно, моје се виђење друштвеног живота на селу у мом крају односи на пет-шест година прије Другог свјетског рата и на десетак година након њега. Касније се много тога промијенило, а онда је село напросто нестало.

Иако су наша села релативно мала, она су ипак формирана по неком плану и домаћинства су групирана, тако да је размак међу обитељским објектима (кућа, штала и сл) мали, а понегдје и врло близак. Већ такво формирање села упућује људе на ближу сурадњу и међусобно комуницирање.

Заједнички рад, о чему сам говорио, врло је важан аспект друштвеног живота. Прије II. свјетског рата готово је било непознато или је било сасвим ријетко да се некога плаћало за обављање неког посла, осим код градње стања кад се плаћало квалифициране мајсторе. Готова сви други послови обављали су се у узајамном односу. Није било подјеле рада, осим неких послова, који су били мушки односно женски, о чему је већ било ријечи, тако да су углавном сви знали радити све сеоске послове. Послови су омогућавали да се за цијело вријеме разговара и о озбиљним питањима, али још више да се збијају шале, причају досјетке и разне догодовштине. Тиме се терет тешких послова лакше подносио, па понекад био и право задовољство, а истодобно се остваривала и врло жива комуникација међу људима. Врло често су се послови завршавали пјесмом и игром. Право је задовољство кад увече још за столом заори се пјесма, сва срца облије радост и весеље а душу испуни усхићење. И није чудо што пјесник каже: "Пјесма нас је одржала њојзи хвала." (Змај)

Како на селу послова има преко цијеле године, то се и заједнички рад, у мањим или већим групама, обавља преко цијеле године, и он има врло велики значај у животу тих људи и њиховој друштвености.

Други облик заједничког рада је работа. Работа значи заједнички рад на пословима од заједничког интереса, као нпр. поправљања путева, бунара и опћенито сваки посао од интереса за све. Док је узајамни рад код домаћинстава људе здруживао, работа је људе раздвајала јер је долазило до спорова колико које домаћинство треба дати тежака (радних дана) или других обвеза. Долазило је до препирке око критерија расподјеле терета и свако је тежио да лакше прође па је долазило до мањих свађа, а увијек је "филозофа" или лијенчина који су настојали да прођу што лакше. Но, и то се временом смиривало. Паметнији и одговорнији увијек су преузимали већи терет, не обазирући се на појединце. Људи су ипак били свјесни да су упућени једни на друге, да морају сурађивати у заједничком интересу.

Друштвени живот остваривао се и кроз црквене, религијске и забавне облике који су били врло развијени, одвијали су се кроз цијелу годину и обухватали су готово све људе, старе и младе.

Наш је народ био вјерујући, али на један практичан начин, више као традиција. Дабоме вјеровали су у постојање Бога, творца неба и земље, свега, али у том вјеровању није било фундаментализма, искључивости, већ нешто што је саморазумљиво, што је било одувијек као предаја, тј. укупност памћења, колективног вјеровања и праксе или обичаја који су од предака усмено пренесени на потомке а не догме и теологија. Вјеровали су, дакле, у Бога, али и у правду и поштење. Славили су Божић, Ускрс, Духове, поред крсне славе и друге свеце, као нпр. Св. Ђорђа, Св. Илију, Св. Николу и тд. Крстили су дјецу, вјенчавали се у цркви, посвећивали куће и тд. Завјетовали су се појединим свецима, поготово ако нетко оболи. Мене је Мајка нпр. завјетовала Св. Ђорђу па смо ишли у Брђане у цркву Св. Ђорђа и носили дарове.

На дане светаца и недјељом није се радило неке веће послове, осим из прijеке нужде, као нпр. спремање сијена ако се очекује киша. Неких светаца су се особито плашили. Нпр. Св. Илије или тзв. Огњене Марије, бојећи се грома и у те дане ништа не би радили. Иако су били вјерници мушкарци, кад се нешто нађуте, знали су бога и све свеце.

Народ је, иако у тешким увјетима, имао један позитиван став према животу. Радовао се и малим стварима, веселио и пјевао кад год се укаже нека прилика, али живот се као и смрт, примао као неки ФАТУМ, али га је требало што боље и веселије одрадити, одживјети. Прије Другог свјетског рата ријетко је тко умирао у болници већ код куће, у породици. Кад се оцијени да се примиче задњи час позиван је свештеник да се помоли ради евентуалног оздрављења или да га посљедњи пут исповиједи и дâ му опрост, а уз болесника увијек нетко од родбине или пријатеља, обично по

двојица. Ако је болесник при свијести обично разговарају о "лијепој" прошлости. Тако да болесник умире у свом природном окружењу. А кад умре, мртвац се не оставља сам већ уз упаљене свијеће бдију по двојица дању и ноћу све до изношења лијеса из куће. Покојника ужа родбина оплакује, а жене то чине на глас – нарицањем, што је и нека врста ритуала, али то је и исказивање стварне боли и туге кад умре млађа, вољена особа.

На спровод долази цијело село, па и из сусједних села. Сахрана се увијек обавља уз присуство свештеника, који у кући и над отвореним гробом држи опијело. Кад се покојник ставља у раку црквена звона звоне. Сад више углавном нема ни звона ни опијела.

Родбина, пријатељи, добри знанци и сви који су на било који начин помагали долазе на објед, обично вечеру. По повратку с гробља сви перу руке над угљевљем, боље речено поред њега, као да се окаде.

На Божић, Ускрс, Духове, па онда дане појединих светаца, нпр. Св. Ђурђа, Св. Николе и сл. кад се обавља литургија, људи су масовно одлазили у цркву, код нас у парохијску цркву Св. Николе у Меминској у коју парохију је припадало више околних села. Црква, иако подоста велика обично није могла примити све вјернике, па су неки остајали вани. Нарочито је велика посјета за Божић и Ускрс и неке "веће" свеце. За Божић из сваке куће у цркву одлази барем један члан, а боме понекад и цијела породица, осим једнога да чува кућу. Послије црквене службе у цинтору (црквено двориште) млади обично започму кола (мушко, женско или мјешовито) а старији стоје око кола и проматрају. Одлазак у цркву обично се користи и да се људи састану с родбином, кумовима и пријатељима из других села. Скоро сватко понесе флашицу ракије па се пијуцка и дивани. На тај се начин родбински, кумовски и пријатељски односи одржавају и учвршћују, чине се увијек живим и актуелним.

За Божић и Ускрс обично се код цркве задржава до 13 сати. За први дан Божића обично се не прима нити одлази у госте, па је то прави породични празник. Но, одмах након божићњег ручка (а тако је на Ускрс и Духове) млади, али и старији одлазе на већ договорено мјесто у селу. Код нас је то за Божић било у дворишту Адама Вујаковића гдје започиње плес. Плес, по обичају, започиње дјевојачким колом. У коло се хватају момци и дјевојке, али и старији – удане жене и ожењени мушкарци. Коло постаје све веће, шири се, кривуда. Дечки се у коло хватају до дјевојака које симпатизирају и по томе остали закључују тко кога воли, али то не мора значити да је симпатија обострана. Послије подне игранка траје обично од 15 до 19-20 сати. Затим се одлази на вечеру, а потом се поново одлази на вечерње веселье у нечију кућу. Увијек нетко дозволи да се у његовој кући одржи вечерња забава. У ту се сврху из највеће просторије изнесу све ствари и само

покрај зида остану клупе за сједење. И увече се искупи готово цијело село, али у првом реду млади. Играло се уз усну хармонику, коју смо ми звали музика, тамбурице двожице, понекад и уз бубањ и свирале, али играла и кола. Игра и младо и старо а весеље и добро расположење обухвата све. Поред кола игра се дрмеш, полка, ваљстеп, али и нека посебна кола уз свирку и пјесму ("сремица", "кућешће") и сл. Игра се снажно, брзо, посебно дрмеш и полка. Код дрмеша у коло се ухвати четири до шест играча па се брзо окрећу. Готово сви знају те плесове. Тек око 1 или 2 сата послије поноћи разилазе се сви кућама. То се догађа за сва три дана божићних празника, па за Млади божић (православну нову годину) Богојављење, Светог Јову, Св. Саву. У прољеће на Ускрс па на Духове. Поред тога ту су и црквени зборови. У нашем крају, велики црквени зборови били су: Николице 22. VI. код цркве Св. Николе, у Меминској, 2. VIII. код цркве Св. Илије у Живаји, па онда Велика Госпојна 28. VIII. у Курузарима, као и зборови у Тимарцима, Дрљачама, Четвртковцу и др. а ишло се на зборове за вријеме католичких празника у Стазу, Мрачај, Костајницу.

На удаљеније зборове одлазило се колима и коњском запрегом. Обично су возили они који имају добре коње, орму и кола, по могућности федеркола, који се имају с чиме подичити. Кола се оперу, орма се очисти да се сви метални дијелови сјаје, коњи су очеткани, грива почешљана. Кад се таква запрега појави сви је пролазници загледају, а они који власника не познају пропиткују тко је тај. Слично као касније у доба аутомобила кад се нетко појави у неком скупом аутомобилу. Ишло се на зборове удаљене и до 15 км. Све је било упарађено, лијепо опремљено. У кола је сједало 4-6 особа, а настојало се да се сложи група – женска или мушка или мјешовита – за пјевање. Кад се приближи мјесто одржавања збора већ се формира дугачка колона коњских запрега, а они који имају боље коње настоје брзим касом пробити се напријед, па се послије тиме хвале. Кад се све то гледа стварно је лијепо са око, благоугодно за душу а срце јаче затрепери.

А на збору нема шта нема. Лицитари, рингишпили, печењари, угоститељи, сладоледари, свирачи, али најљепше пјесме, кола, игранке, лијепа младост, људи. Свега има само новаца мало, па си мало можемо и приуштити, није важно, битно је да смо на збору, међу људима. Због мало новца на зборове се иде или код некога у госте или се понесе властита храна. У сумрак, а сви зборови су у љетње вријеме или у рану јесен, настаје разлаз и опет се чује пјесма до касно у ноћ. Било је лијепо. Зборови су имали врло значајну функцију у друштвеном животу села. Састајали су се родбина, кумови, пријатељи. Момци и дјевојке су се бегенисали (загледавали, одабирали), али то је био и један облик опуштања, задовољавање душе, за-

борављање свих тешкоћа. Зборовање је изискивало и знатне трошкове, посебно за одјећу дјевојака и момака. Готово за сваки збор дјевојка је морала имати нову одјећу и срамота је била да се на два збора појави у истој одјећи. На зборовима се ипак и нешто потроши или сами или некога треба почастити.

Мени је у неугодном сјећању остао збор у Живаји на Св. Илију. Био сам са Мајком и она ми је купила један сладолед. Но, након неког времена поново сам пожелио сладолед, али ми Мајка није могла купити јер није имала новаца. Ја, наравно, нисам могао разумјети да нема новаца, па сам био тужан и помало љут на Мајку, а као били смо газде. Новца стварно није било.

Сајмени дани били су и један од облика друштвеног живота и међусобног комуницирања људи. Петком је био сајмени дан у Сују, а понедјељком у Костајници. Највише се ишло на сајам у Сују јер је близу, 6 до 7 километара, па се могло и пјешице, док се у Костајницу ишло с колима, обично ако се продавала или куповала стока. Ријетко се ишло на удаљеније сајмове, али се ипак ишло ако су се продавали или куповали коњи.Тад се ишло у Поповачу, Међурић и др. и то пријеким путевима преко поља јер је било ближе. Сајмови су били јако посјећени. На сајам у Сују људи су долазили из Шаша, Црквеног Бока, Стрмена па до Блинског Кута. Могла се видјети колона коњских запрега како одлазе на сајам или се враћају. На сајам су ишли не само они који су нешто продавали или куповали, већ и многи други, да виде, да се са неким састану и попричају, тако да су сајмови као и црквени зборови, били мјеста окупљања гдје се може срести родбина, кумови и пријатељи. Многи са собом понесу, они који имају, бочицу ракије, па се попије или се иде у гостиону на пиће. Послије сајма обично се препричава тко је кога срео, с ким је пио и сл. па се на сајам радо одлазило. Жене су на сајам износиле сир, јаја, масло, воће и поврће, често пјешице и у рукама. То је чинила и моја Мајка, на примјер од наше куће до тржнице у Сују удаљеност је 7 км, па је то за њу био велики напор. Јадница натеглила се тих кошара. Жељно сам очекивао њен повратак, јер увијек ми је доносила неку милошту, кифлу, бомбоне и сл.

Прела су врло занимљива и значајна у сеоском животу. Прела се организирају ради чијања перја и тзв. тарење кетена. Лан се таре обично у 8. мјесецу, а чијање перја почиње у 10. па траје све до прољећа. Након што се кетен (лан) на ступи иступа онда се таре на трлице. Дјевојке и жене искупе се увече код једне од њих и тару лан до око л0 сати увече. Момци знају код које се куће таре лан и почну се скупљати већ око 8-9 сати и након што престане тарење кетена почиње плес који траје до поноћи па и дуже. Обично се тарење кетена организира уочи недјеље или неког празника.

Чијање перја увијек се врши у моби, тј заједнички, а перја је било доста јер су се гајиле гуске, патке и кокоши, а и требало га је пуно, јер свакој дјевојци за удају требало је спремити јастуке и блазине. На чијање перја долазиле су углавном све дјевојке из села, али и удане жене. Док женска чељад чија перје, момци су, или вани под прозором, ако није зима или су у кући, упражњавајући вријеме неком врстом друштвене игре или збијањем шала. На прело знају доћи и старији људи из сусједства. Они посједају и разговарају. Након што чијање заврши, обично око л0 сати, износе се столови, очисти кућа од остатка перја и тада започиње игранка која траје до раних јутарњих сати. Момци знају ићи на прела и у друга села 7-8 км удаљена, тако да једни одлазе у друга села а из других села долазе у њихова. У ствари иде се у неку врсту извиђања ради тражења дјевојака или ако већ у неком селу има симпатију. Домаћи момци нерадо примају дечке из других села, па знају избити сукоби. Доста прела има у јесенском и зимском периоду, уочи сваке недјеље, сваког празника, тако да је то вријеме доста богато забавама, а истодобно и друштвеним животом. Може се рећи без претјеривања, да се користила свака прилика за организирање окупљања и игранке. Чак и у дане кад нема прела, у зимском периоду, људи су се окупљали у мањим групама на разговор или играње карата, обично тзв. шустера и дурака. Наравно било је и оних који су играли хазардне игре за новце, али таквих је било мало.

Један од облика друштвеног живота, али у првом реду пучке забаве биле су мачкаре и чаробице. Мачкаре су ишле на покладе и било их је неколико од дјеце до одраслих. По цијели дан су пролазиле селом и свако је домаћинство нешто давало. Био је то весео дан. Наравно, и сам сам у њима учествовао. Чаробице су ишле увече, негдје у касну јесен. Заборавио сам њихово поријекло. Обично су их пратили бубањ и свирале.

Као облик друштвеног живота били су и обични разговори људи, који су налазили начина да се окупе по тројица, четворица или више и разговарају. То је на неки начин била замјена за средства информирања, којих нису имали. Та орална комуникација, духовна потреба, сваки повод за разговор, као неки бијег од усамљености и отуђености, али и готово дјечја жеља да се чује нека новост, да се преприча и прокоментира, тко зна по који пут, неки значајнији догађај. А ако је нетко био у другом, трећем селу, граду, општини, суду и сл. онда чим се врати кући наћи ће се друштво коме ће радо испричати што је радио, с ким је био, кога је све срео и видио и што је чуо, како је прошао у свим појединостима, осим наравно ако се у нечему није осрамотио. За неког човјека се знало у шали рећи да кад он почме причу о свом одласку на сајам у Суњу, кога је све срео и видио итд, човјек може отићи у Суњу и вратити се прије него он заврши причу.

То је као по оној грчкој народној: “док се паметни смисли будала је отишао и вратио се”.

А ми дјеца, сједећи мало по страни, са каковим смо задовољством слушали разне приче, мада нам се од неких прича ледила крв у жилама кад су причали о вилама, тим митским дјевама, страшним змијуринама, које су наводно видјели, змајевима, разним приказама и сл. Причало се да су чак неког Вуковића виле одвеле собом па је послије полудио. Али и одрасли су се страшили. Нема тих новаца, барем се тако говорило, за које би нетко ноћу отишао на гробље, а на сваки начин се избјегавало да се ноћу, путем, пролази покрај гробља. Знало се причати да је “нетко” чуо неке гласове из гробља. Људи су се знали, из шале или пакости, и међусобно плашити. Нпр. замотавајући се ноћу у бијеле плахте и ходајући на штулама, па изгледа као да лебде у зраку. Онај пред ким се појаве такве сподобе дао би се у бијег, али би ту причу на мање драматичан начин испричао.

Људи су радо ишли на разне скупове. Свако село имало је сеоског старјешину кога су сами бирали. Он је сазивао скуп села, обично куће господара, али су могли и други присуствовати. Ти скупови су обично били кад је требало обавити неку работу, али и кад је долазио нетко из општине и власти, за изборе и сл.

Око 1925. године основано је соколско друштво, које је пред Други свјетски рат обухватало више села, односно нашу општину Стаза. Велик број наших младића, готово сви, били су чланови сокола и бавили се атлетиком и одбојком. Друштво је имало све атлетске справе и реквизите и приређивали су атлетске слетове. Кум нашег соколског друштва био је власник Творнице ликера Сисак, касније звана “Сегестица”, Петар Теслић, кога су усташе убиле 1941. године а творницу конфисцирали.

У сјећању ми је остао један атлетски слет који је приредило наше соколско друштво на простору покрај зграде тадашње општине Стаза, негдје 1939. или 1940. године. Простор су били оградили гранама, ваљда да би људи улазили у тај простор и плаћали улазнице. Био сам с Оцем и Мајком. Изводиле су се разне вјежбе на коњу с хватаљкама, на пречама и друге. За мене је то био атрактиван слет. Увечер је у сали општине одржана забава на којој сам, такођер, са родитељима био.

Друштво је имало и доста јаку одбојкашку екипу, која је доспјела и до финала Бановине. Причало се да су, наводно требали и побиједити у финалу и отићи на државно натјецање, али да су их суци оштетили да Бановину, на државном првенству, не представља једна непозната, сеоска екипа. Наравно, тко губи има право да се љути.

У нашем селу прије Другог свјетског рата постојало је и тамбурашко друштво, које је имало све тамбурашке инструменте, укључујући виолину, бисерницу прим, деф, бас. Чак су ангажирали и једног наставника, који је долазио подучавати их. Већи дио младића села научио је свирати неки инструмент, а свирали су и све градске пјесме. Оркестром је руководио Мићо Ножинић (Рус), мајка му је била Рускиња, а чланови су били Перо Мрђеновић, Душан Мрђеновић, братић Ђуко (Ђорђе) Обрадовић, Стево Вујанић, Стево Мрђеновић и др. Свирали су на свим важнијим пригодама, забавама, свадбама и др. а добро су и пјевали. Нажалост, већи дио тих младића, готово сви, изгинуо је у рату, а инструменти су опљачкани. Никад више нисмо успјели тако обновити оркестар.

Постојала је у селу и једна група која је имала бубањ и свирале, коју је водио Матија Зеленковић. И они су свирали на прелима, свадбама, забавама, а увијек су ишли у чародице.

Из овога што је написано може се закључити да у погледу друштвеног и забавног живота наше село, а ни остала, није било друштвена пустош, већ да је друштвени и забавни живот био врло развијен, барем за оно раздобље прије II. свјетског рата, које ја памтим. И оно што је најважније, људи нису били пасивни конзументи или проматрачи, већ активни судионици, носиоци друштвеног и забавног живота, свако на свој начин.

У основи село је чинило једну природну, спонтану, топлу заједницу засновану на крвној вези, суживоту сусједа, заједничком вјеровању и наравно заједничком раду и забави.

Не кажем да није било и оних који су били ван свих тих догађања, који се, на неки начин, нису уклапали, прзница, свадљиваца па и рабијатних људи, којих су се други клонили, али таквих је било врло мало и на неки начин били су доста изолирани.

Друштвени живот моје породице, прије II. свјетског рата био је доста богат. Иако је прије диобе наша породица била доста бројна у њој никад, колико ја знам, није било свађа, вике, галаме, псовке у кући, мада су мушкарци, вани, кад им нешто не иде добро знали опсовати. Сваки члан обитељи знао је свој задатак и то је радио. Не знам да ли је свако био задовољан својом улогом, али се јавно нитко није бунио. Није било неког апсолутног господара, апсолутисте али је дјед Ђуро фигурирао као господар, мада су све важније послове организирали дјед Милан и моја Мајка.

Породица је имала широк круг родбине, кумова, пријатеља с којима је одржавала живе, развијене односе. Да наведем оне који су ми остали у живом сјећању.

С породицом Ратковић из Меминске, родитељима и браћом моје мајке, наша је породица имала стално врло пријатељске везе уз пуно уважа-

вање и поштивање и с једне и друге стране, испомажући се кад год је било потребно и посјећивали се доста често и не само за вријеме слава.

Баба Ружа родом из куће Кључанин у Д. Храстовцу. Цијела породица Обрадовић одржавала је блиске пријатељске односе с породицом Кључанин. Како је њихова кућа на цести у Д. Храстовцу скоро увијек кад се враћају са сајма у Суњи код њих се навраћају а наравно одлазило се и у госте на славе, гдје су и мене већ од 4 – 5 године па све до рата дјед Милан и бака Ружа водили. Нажалост та је цијела породица у рату јако страдала. Перо и Миљка и њихов отац су убијени, а најмлађи син Никола је умро одмах послије рата од ратних посљедица. И с породицом Појић из Дрљача, гдје је била удана сестра бабе Руже наша породица је одржавала добре односе и тамо сам одлазио на славе с дједом Миланом и баком Ружом.

У породицу Божић из Д. Храстовца била је удана сестра дједова Ђуре и Милана, Јула с којом породицом смо одржавали сталне, добре родбинске односе и једни другима одлазили у госте. Синови баке Јуле, Никола и Ђуро често су и као дјеца, али и као дечки долазили код нас. Нажалост оба су, као и њихов отац страдала у рату.

С породицом Цикота (Добрић) из Јасеновчана одржавали смо добре родбинске односе и Бошка је наша породица, након одласка родитеља у Америку, отхранила све до женидбе.

Врло развијене кумовске везе имала је наша породица с породицом Драгојловић Николе (мој крсни кум) и Ванић Миће из Чапљана, Јелић Јована из Јасеновчана, Душана Вујаковића из Меминске. Е тај кум Душан Вујаковић остао ми је у сјећању понајвише по пјевању. Имао је добар, лијеп, јак глас а по природи волио је пјевати. Кад имамо госте, кад мало попију он поведе пјесму. Како се због бројности гостију соба на кату испразни да би сви гости имали мјеста, па за Ђурђевдан, уз отворен прозор, пјесма се чује у друго, треће село, а нама дјеци мило, срце пуно. Нажалост Душан је несретно скончао несретним случајем у шуми 1938. или 1939. године. Гости из даљине долазили су колима, па двориште буде пуно кола.

У Црквеном Боку имали смо кума лугара Јелисавца. Сваке године на Преображење (19. 08) колима смо к њима одлазили у госте и на збор. Наравно и они су нама долазили на Ђурђевдан.

Кумови смо били и с биљежником Новаковићем, али је отишао или био премјештен у Дарувар, па су се сусрети прориједили, али је стриц Матија наставио одржавати кумовске везе.

И са хрватском породицом Кларић из Стазе имали смо блиске пријатељске везе и једни другима одлазили у госте.

Дјед Ђуро имао је врло широк круг пријатеља и познаника које је примао у посјете и којима је одлазило.

У свему томе ја сам, као нека маскота, ишао у госте било с родитељима или с баком Ружом и дједом Миланом. Зато ми је то и под старе дане остало у живом и лијепом сјећању.

О боже мој, сада на крају XX. вијека, након свега шездесетак година, тих породица, као и бројних других, уопће више нема. Страшно! Тко ће то описати и записати.

У спомен на њих, мислим да је прикладна ова пјесма с почетка једног дивног кинеског романа из XVI. стољећа ("Шљивин цвијет у вази од злата").

"Шта је човек а шта је тек власт
Све је пролазно.
Фруле су се извиле, а старе харфе погубиле струне,
не чују се више лепе старе песме.
Прошла су њихова времена.
Шта је слава, а шта је тек љубав.
Све је пролазно.
На земљу је пала разбијена лутња
а љубавна звезда није више сјајна.
Прошла су њихова времена.
Тишина сада влада терасама од жада.
Јесење магле језиво се вуку.
Једино што месец понекад завири
у те давно напуштене дворе.
Они који су се волели и весели били
у пепео давно претворени леже?"
Да, прошла су њихова времена, боље рећи невремена.
Или ова пјесма:
"Под сјеном бријеста и тисом том
Гдје бусје буја, а костур гњили
Ту прећи нам леже у мраку свом,
Што некоћ кршни ратари били.
Ни лахор лак, пун мирисних снова,
Ни пијетла зов, ни јецање рога
Ни цвркут ласта са сламна крова,
Дићи их неће с узана лога.
Не чека кад спушта се ноћ
На огњишту давно ватре нема

Не чека синак да 1' отац ће дођ
Рукама, да га грли објема. ...

THOMAS GRAY:

“Елегија, написана на сеоском гробљу” (АСЛ)

Полазак у школу

"Никад нећете створити мудраца
ако у дјеци убијете несташлуке"

Русо

У школу сам пошао у јесен 1936. године, мјесец дана прије него сам навршио 7 година. Тада сам доживио први велик шок у свом животу. Везан уз породицу, родитеље, непосредан комшилук, полазак у школу био је велики удар на моју осјетљиву природу. Већ сама чињеница да је школа у другом селу, удаљена 2,5 до 3 км, да из непосредног комшилука нема ни једног дјетета да заједно похађамо школу још се више чинила застрашујућом. Иако су из села пошла још тројица дјечака у исти разред, али су двојица, мој братић Бранко и Стево Ножинић, били у другој коси а Драган Мрђеновић на цести, тако да сам у школу увијек ишао сам, а како сам од њих био удаљен нисам се са њима до поласка у школу ни дружио нити добро познавао, па ни са братићем Бранком нисам се често виђао.

Сјећања

Првог дана школе родитељи су ме довели у школско двориште које је било пуно дјеце. Страх и неизвјесност су ме обузели и нисам се одвајао од родитеља. Кад сам морао поћи у учионицу нисам се дао одвојити од родитеља, плакао сам, али ипак морао сам поћи.

Учитељ је био неки Милан Кресојевић, добар учитељ, али врло строг, а сада бих рекао и не баш добар педагог. Како је био само један учитељ то су по два разреда ишла скупа. Први и други, те трећи и четврти. Била су два реда клупа, па је у једном реду сједио један а у другом други разред.

Чим нас је распоредио по клупама и мјестима и одржао нам мањи говор о нашој задаћи у школи, дисциплини и како се треба понашати одмах је прешао на наставу. За школу се морало набавити буквар (почетница), плочица-таблица (која више не постоји) по којој се писало, једна тека, перница с оловком, пером и држалом за писање, тинтом и гумица за брисање. Плочица је била правокутна, отприлике 35 х 25 цм од неког материјала сличног камену и могла се разбити, с дрвеним оквиром, црне боје, на једној страни имала је линије а на другој коцке. Писало се по плочици писаљком од сличног материјала као плочица, дебљине око 3 мм. Перница је била дрвена.

Плочица је била важна, на њој смо прво научили повлачити прве линије, а потом писати и рачунати. Чак смо на њој и домаће задаће писали. Прије поласка у школу нисам био научио нити једно слово, а нити шта цр-

тати, тако да нисам знао како држати писаљку и оловку. Настава је почела повлачењем косих линија по плочици и даље до писања слова, као и само учење слова. Буквар је био добро састављен јер је за свако слово био неки општепознати предмет или животиња. Слова сам доста брзо научио, али спајање слова у један глас или ријеч, у почетку, ишло ми је доста тешко. Када сам требао спојити П и А у ПА ја сам изговорио ПО. То је трајало једно вријеме, па су се родитељи већ били забринули за моју интелигенцију. Ипак, једном ми се просвијетлило и не само да сам добро спајао слова већ врло брзо научио да творим ријечи и потом да лако читам. Читање ми је почело ићи тако лако да ускоро нисам ни морао текстове из књиге, које смо добивали за задаћу, код куће читати да би их у школи пред учитељем без муцања и застоја читали.

Најтеже је у школи било писати у теку пером и тинтом. У школским клупама биле су уграђене тинтарнице, а ми, ђаци, имали смо у перници перо и држало. Е сад може се замислити наше неспретне и ненавикле руке, које не знају добро држати ни оловку, морају сада у теку писати с пером и тинтом. Била је то права мука. Често се догоди да тинта с пера капне на теку и све се замрља. Тешка рука, ненавикла писању притишће перо да дере папир и квари га. Углавном то писање било је неуредно, тека сва запацкана, а за нас било је право мучење.

Након почетних тешкоћа, савладавање школског градива ишло ми је доста лако, али и даље нисам волио ићи у школу. Једноставно школа ми је била мрска.

За то постоји више разлога: једни су у мени, други у школи. Био сам доста осјетљиве природе. Доста тога ме сметала и плашило. Већ само путовање у школу чинило ми је неугодности. Највећи дио школске године падао је у јесен, зиму и прољеће. Кад киша падне, због пуно говеда која својим папцима дубоко продиру у земљу, сеоски пут постане таква кањужа да се њим не може проћи а да се добро не запрљају ципеле. Чак смо тражили путеве преко њива, али и тамо се блато лијепило на ципеле. У школу нисмо смјели ући са тако запрљаним ципелама, већ смо прије уласка у школу морали обућу опрати у једном јарку непосредно прије школе, а вода је врло хладна, зебу прсти и руке. Зими, опет, кад снијег напада, а тад је, чини ми се, било више снијега, ујутро сам често морао први проћи кроз цјелац (док нема пртине) а знало је нападати и по пола метра снијега па и више. А тек цича зима, ујутро, вјетар, вијавица, да се смрзнеш. Тако да ми је већ и сам одлазак у школу и повратак представљао велике неугодности и одвраћао од школе. Колико ми је било мрско ићи у школу говори и то да сам неколико пута, умјесто у школу, свратио у кућу тетке Миљке, неколико кућа даље од наше: и ту остао до 12 сати и онда се вратио кући. Тетка

то није одобравала али ме није одала. То је успјело неколико пута док ме Мајка није разоткрила. Наиме, нисам имао стрпљења па сам одмах послије 12 сати појурио кући, а то је Мајци постало сумњиво, јер из школе обично сам се враћао касније. И није ми било друге него да Мајци признам свој гријех. Послије то више нисам чинио.

Иако сам био одличан ученик увијек ме је било страх да нешто нећу знати ако ме учитељ пита. И није ме било само страх од учитеља, већ ме је било и срамота од других ђака, ако нешто не бих знао. Као ето ја морам све знати што год ме пита, а ако други не знају то никога не изненађује.

Као што рекох, наш је учитељ био вило строг, а и батина је била једна од педагошких мјера. Тада је у школи и вјеронаук био обавезни предмет, а наш попа, који је држао наставу, служио се батином као педагошким средством.

Поред тога што сам био одличан ученик, спадао сам међу мирније и дисциплиниранije. Ипак нисам избјегао да неколико пута не добијем добре батине и од уче и од попа. Готово то никад није било због тога што нешто нисам знао или што нисам, написао задаћу, већ у правилу због неке дјечје неподопштине. Кад је ученик кажњен батинањем, често сам мора усјећи шибу, а ако донесе слабу онда мора поново ићи и тад добије више батина, удараца. Ударало се шибом по длановима, обично 10-15 пута. Добио сам више пута батина због свађе или туче с дјечацима, али посебно су ми се у сјећање урезала два случаја батинања, један од учитеља а други од попа.

Било је то у IV. разреду. Ја и мој пријатељ, касније смо се и кумали, Стево Ножинић у повратка из школе задиркивали смо дјевојчице, а мало смо за кике повлачили и нашу школску другарицу Ану Мрђеновић. Она је то рекла својој мајци. Ујутро, чим смо посједали у клупе и учитељ ушао у учионицу, ко фурија, без куцања, упала је њена мајка и почела да виче. Нас двојица одмах смо знали шта нас чека. Једва ју је учитељ смирио и успио упитати шта се то догодило и тко је то учинио. Она, наравно, показала је на нас двојицу. Учитељ је био бијесан. Послао нас је да сваки усијече и донесе шибу за себе. Знали смо да морамо донијети добре шибе јер ако не донесемо добре мораћемо ићи поновно и можемо још горе проћи. Кад смо донијели шибе почео нас је тако душмански тући све док шибе није потргао. Бол је била неиздржива, врискали смо, савијали се. Цијело вријеме наставе пирили смо у руке и хладили их, али бол није престајала. Дланови су били отечени. Кад сам се враћао из школе, на Еречковом бунару, хладио руке гурајући их у воду, али су само још више помодреле, а бол није престајала. Код куће ником нисам говорио, задржао сам то за себе.

Други пута ме је попо на сличан начин излемао, јер нисам нешто научио из вјеронаука, који ми је на неки начин био, као предмет, доста стран. Питао сам се гдје му је кршћанско милосрђе и кршћанска љубав? Од тада још ми се више огадио вјеронаук, поп и црква. Пуно касније кад сам читао Нушићеву аутобиографију наишао сам на сличну ситуацију и добро сам се насмијао.

Прва три разреда завршио сам са одличним успјехом, а добивао сам похвале и књиге као награде, а четврти разред са врло добрим успјехом, јер сам често изостајао из школе. Тад се кућна задруга подијелила и ја сам често морао изостајати од школе ради обављања пољопривредних радова, а ја опет кад год сам имао неки оправдан разлог радо сам остајао код куће него ишао у школу.

Интересантно је напоменути да кад год сам имао задаћу да код куће научим неку пјесмицу, а то сам учио наглас и моја је Мајка често научила ту пјесмицу, тако да се знало догађати да кад провјеравам да ли сам научио па затворим књигу и рецитирам, ако негдје застанем, Мајка убаци стих, да наставим не гледајући у књигу.

На Светог Саву, који је био школски празник, одређен сам да рецитирам Светосавску химну. Ту ми је задаћу одредио учитељ и нисам је могао избјећи. Права мора. Било ме је страх да се не осрамотим пред толиким народом. Било је то у четвртом разреду. Иако сам ту химну већ знао од раније, стално сам је понављао. Приредба се одржавала у дворани бивше зграде општине Стаза. Прије почетка приредбе учитељ ме стално упозоравао да не журим, да гласно и разговијетно рецитирам. Кад сам изашао на позорницу ни ноге ни руке нисам осјећао. Срце у пете отишло. Сам на позорници а доље пред тобом пуно свијета, међу њима родитељи и родбина, општински биљежник, начелник, благајник, свештеник и други. У први мах сам се мало збунио, чинило ми се да протиче вјечност а ја не почињем. Иза завјесе учитељ виче: сад, сад. Почињем, иде ми доста добро, не застајем и не замуцкујем. Касније су рекли да је било добро. Сав сам се презнојио. Још једном сам рецитирао ту химну. Било је то у основној школи у Меминској, која се налазила одмах близу цркве. За то ме је одредио наш свештеник. Али касније ће се показати да је мене позориште привлачило.

У школи сам се спријатељио са Стевом Ножинићем и то је пријатељство остало до старости, иако су нам се путеви разишли, а и са његовим сином остао сам у добрим односима. Са братићем Бранком сам, наравно, био добар и често сам из школе ишао кроз његову косу (заселак) па често и с њим ручао кад дођемо из школе. Стрина Љубица знала је приредити јаја с врхњем и брашном, што је била права посластица, барем се мени та-

квим чинило. Мада су стриц и стрина имали петеро дјеце, четири сина и кћер и требало је то нахранити, ја сам уживао да са њима једем. Од тих братића највише сам волио братића Ђуку (Ђорђа) како су га звали. Био је од мене и Бранка старији седам година, лијеп, згодан, витак, средње висине али мало више, иначе врло омиљен у селу, весељак. Мени је направио врло лијепе сањке с којима сам се дуго служио. Кад је погинуо био сам врло, врло тужан.

У љето 1940. године завршио сам четврти разред основне школе и што се мене тицало мислио сам да је то крај мог школовања. Ипак се почело размишљати о наставку школовања на гимназији у Сиску. За братића Бранка већ је стриц Матија одлучио да ће наставити школовања све до факултета. Моји родитељи нису на мене вршили притисак да наставим школовање. Био сам син јединац, са око 18 до 19 рали земље, изграђеним стањем, бројном стоком (коњи, говеда) пољопривредним алатима и сл. те се сматрало да имам могућности релативно добро живјети на обитељском имању. Међутим, тетак Стево Вујаковић почео је наговарати и мене и моје родитеље да наставим школовања. Они су све више попуштали, посебно тата и дјед Ђуро, али на мене нису вршили притисак, већ су говорили да ако хоћу да идем да би то ипак било добро, да не бих тешко физички радио, био бих господин. Тетак Стево посебно ми је бајао како би то било лијепо завршити високе школе, а црним ми бојама описивао тегобе сеоског живота. И стриц Милош ме наговарао, а Мајка се готово није изјашњавала. А онда када ми је дојадило то наговарање и да се избавим и обраним извалим ову глупост: рађе бих био коњ него ишао у гимназију. Сви који су то чули најприје су се изненадили, а онда слатко насмијали. Послије се то препричавало, али су ме од тада оставили на миру.

Кад сам ово писао сјетио сам се шта је рекао Манандар: "Ако ти бог након смрти обећа нов живот, зажели што ти драго, само не да опет постанеш човјек, јер је боље бити и магарац неголи човјек?" Ипак, изгледа да сам ја, у овом случају, спао с коња на магарца.

Одлука да не наставим даљње школовање била је моја прва самостална одлука. Наравно, да су на мене вршили јачи притисак, посебно да је Мајка то чинила, ја бих морао попустити. То би се вјероватно и догодило да сам имао старијег брата, за чим сам касније често жалио.

Ја стварно нисам могао замислити да наставим школовање, да стрепим и страхујем кад ће ме наставник прозвати да одговарам, хоћу ли знати или нећу. С друге пак стране, живот ми се на селу чинио тако безбрижним, слободним, да нисам могао наћи разлога да се тога одрекнем за тамо неко неизвјесно господство.

И стварно живот дјеце на селу, поготово мој, јер у породици ипак нисмо, барем у прехрани, ни у чему оскудијевали, био је права радост. Мада смо већ као дјеца имали одређене обвезе и одговорности, све је то обављано у групи дјеце с могућношћу игре и забаве, па се није тешко подносило, заправо је било као игра.

Ето тако се тада завршило моје школовања. Али да сам и пошао на даљње школовање врло би се брзо завршило. Братић Бранко који је 1940. године пошао у гимназију, као и неки други из нашег краја, завршио је само тадашњи први разред гимназије и 1941. године морао је прекинути 2. разред јер је пријетила опасност да као српско дијете заврши у логору или буде убијен, а тако бих и ја поступио да сам пошао.

Удри бригу на весеље

"Младост имамо да чинимо глупост,
а старост да за тим глупостима жалимо"
E. Hemingway

"Никад мудрост старости не може
надокнадити што је пропустила
лудост младости"
Лорд Расел

Како више нисам имао школских обвеза све сам више преузимао послове у домаћинству, поготово што је Отац радио као цестар на државној цести, а код куће смо били Мајка, сестра Драга и ја. Још недорастао за веће послове имао сам више обвезе око чувања стоке.

Наше село Побрђани и село Чапљани нису били подијелили земљиште бивше земљишне заједнице, па су сви сељани имали заједнички пашњак зван "Бјељевине", а уз то и државно земљиште тзв. Длолови, Имовина, Гречице. А то наше невелико поље Бјељевине са Длоловима, Имовином и Гречицама, чинило ми се огромним, за веће нисам ни знао, као нека велика прерија, мада није имало више од око 400 хектара, а са ливадама уз њега: Брзај, Велике баре, Крчевине, Рапаче, Новине, Фертаљи и лијево стажански пашњак Липовача, можда свега око 700 хектара или нешто више.

Та зелена равница и величина поља, пружала нам је некакав осјећај неспутане слободе, раздрагановости и проширење видика. Радо смо одлазили у то поље чувати стоку и играти се. И не само дјеца и младеж већ и старији. А у ријеци Сући, која протиче испод тих поља, не само да смо се купали већ смо и рибу ловили удицама, а богами и мрежом, мада је то било забрањено. И све игре које смо на селу упражњавали одвијале су се на том пољу. Били смо захвални нашим старим, што то поље, Бјељевине, нису подијелили и тиме онемогућили заједничку испашу стоке.

У пољу је ископан бунар (чатрња) за напајање стоке љети, али и за пиће људима кад косе и суше сијено. Била је изграђена и једна колиба да се пастири за невремена имају гдје склонити. Побрђани су имали своју чатрњу и колибу а Чапљани своју.

И данас ми је то поље у живом сјећању, радо бих сада, у старости по њему пролуњао и подсјетио се свих игара и неподопштина које смо чини-

ли, али немогуће је у њега ући. Чак се ни до жељезничке пруге, путевима којима смо гонили стоку не може проћи. Све је зарасло у коров и трње, шуму. Сада Бјељевине нису ни пашњак ни шума, као ни ливаде. Штета толиког земљишта, а некад је и онима с мање земље омогућавао да имају више стоке.

Те Бјељевине, то поље, омогућавало је да сва стока буде заједно на испаши, па су и чувари могли да буду скупа, а по реду је један пазио да стока не оде у квар, а ако пође он је враћа. На тај начин увијек је било довољно чувара, говедара, за разне врсте игара. Дјевојке су понекад носиле ручне радове и тиме бавиле. Поред тога, испод Имовина протјече ријека Суња (у ствари канал) на чије насипе нисмо смјели пуштати стока, али нам је у љети служила за купање. У њој смо се сви научили пливати и ронити. На тај начин чување стоке није био никакав терет већ право задовољство, посебно ако се тиме избјегне неки тежи и досаднији посао код куће. А како је тек лако било послије кад се ливаде покосе и сијено одвезе. Тада и нема од чега чувати, само се стока претјера преко пруге и готово си слободан до вечери кад се стока скупља за повратак кући, али се она и сама помало прикупља како се ноћ приближава. Преко љета и нисам често чувао говеда јер смо обично плаћали некоме у селу да чува говеда од Ђурђева (6. маја) до Св. Луке кад се стока изгонила у поље само послије подне, а ујутро се изгонила на пашу у властите пашњаке ближе куће. Након Св. Луке и Ђурђева стока се изгони у поље на цијели дан јер су дани краћи, па се краве музу само ујутро и увече. Стока се изгонила на пашу све док не падне снијег или се не смрзне земља.

Показало се да нисам био добар говедар, каубој. Мени и једној дјевојчици догодила се врло неугодна ствар. Изгубили смо говеда. Та дјевојчица била је сестра моје стрине Миљке, Невенка Веселчић из Живаје која је била код стрине као избјеглица. О томе селу нешто касније.

Било је лијепо и топло касно љето 1943. године. Говеда смо претјерали преко жељезничке пруге и заиграли разне игре. Дан је полако пролазио и примицала се вечер. Један дио говеда сам се прикупљао за повратак кући и ми смо мислили да су међу њима и наша говеда. Кад је дошло вријеме да се крене кући видимо да наших говеда нема. Ухватила нас је паника, почели смо тражити гдје би могла бити и крени тамо, амо и већ пада мрак. Више не вриједи тражити. Покуњени и посрамљени враћамо се кући. Код куће пријекор, али мање панике него што смо очекивали. Вјерују да су се говеда негдје завукла и остала преко ноћи. У потрагу ће се кренути ујутро.

Ујутро, прије зоре, Отац и ја кренемо у поље да тражимо говеда. Отац први, ја за њим, ходамо и ћутимо. Немам храбрости ријеч да проговорим,

само понекад на неко питање Оца кратко одговорим. Прелазимо пругу и долазимо на Бјељевине, зора свиће. Свуд загледавамо али ту говеда нема, само нешто коња мирно пасе. Идемо даље. Кад смо изашли иза Барица (шумица јохе) и кренули према новом друму (новији насип, окомит на ријеку Суњу) одједном угледам огромну црвену куглу, као велико ужарено жељезо извучено из ковачке ватре. Опчињен сам тим величанственим и још невиђеним призором излазећег сунца. Та огромна, ужарена црвена кугла коју као да уздижу неке дивовске руке, као да непосредно израња из ријеке Саве код Црквеног Бока, ту на удаљености мањој од два километра дјелује некако метафизички, фатаморганично, као опсјена, варка, али је стварно, ту тако близу у свој својој љепоти природној. Разрогачених очију, занесен и загледан у то чудо, непобједиво сунце, које живот и топлину даје, насумце ходам, не гледајући куда идем и гдје стајем и да је преда мном неки јарак, ступ, дрво или живица тресnуо бих свом снагом.

И док моје ноге босе
меку траву газе
пуно росе,
Благородно сунце природне силе
у висину носе.

Први сам пут у животу тако нешто доживио и остало ми је урезано у трајно сјећање.

А само јутарње плаветнило неба с понеком звијездом готово да заслијепи љепотом, а кад је сунце мало одскочило његове се косе зраке преламају на капљицама росе па дјелује као да је бисерје по трави просуто. Идемо новим друмом и кад смо прешли више од половице друма загледам према брањевини (млада шума) и примијетим нека говеда. Оте ми се узвик: ено их, ено их. Отац погледа, примјећује их, али је још доста далеко па нисмо сигурни јесу ли наша. Крећемо преко Гречица у том правцу. Кад смо се приближили препознајемо наша говеда.

У дивно љетно праскозорје, док на истоку црвена кугла излази, дижући се увис, а посљедње се звијезде гасе, један дио говеда још лежи, док други росну траву пасе. О драго стадо моје мало, са срца ми тешко бреме пало.

Сретан сам, сва су на броју, све је добро прошло. Паметна говеда, одатле до наших кућа има сигурно 5 км, зашто да пролазе толики пут и сутра се опет враћају. Након што су се добро напасла једноставну су полијегала на топлу земљу и дочекала јутро.

Али ја сам се више бавио чувањем коња. Ех коњи, те лијепе животиње, племените животиње. Коњи за људе у нашем крају нису били само радна марва, већ понос и доказ неког достојанства без обзира какови коњи били. Нешто слично као са аутомобилом. Свако жели имати бољи аутомобил, али, на крају, важно је имати било какав.

На селу, барем у нашем крају, чим проходају и мало ојачају, мушка дјеца се привикавају на коње. Старији стављају дјечаке на коња држећи их и водећи коње или их ставе испред себе и тако јашу. Ми, дјечаци, смо се топили од радости и важности, мада нас је било и помало страх. Већ са 5 или 6 година дјечаци се науче самостално јахати на неком мирном и питомом коњчету. Ја и не памтим кад сам почео јахати или како смо говорили јашити, сигурно рано са 5 или 6 година.

У драгом ми је сјећању остало како ме је стриц Милош знао узети собом на коња. Била једна кобила, име јој је "Муса" било, ваљда, због тога што није била потпуно црна већ помало смеђа (мусава). Била је врло лијепа, висока, није се, из неких разлога, могла ждријебити, па је увијек била дебела. Кад је Стриц одлазио по коње да их с њиве доведе кући, зауларио би "Мусу", узјахао, мене би ставио испред себе и онда потјерао у галоп. Претходно би у пролазу скинуо горњу врљику и онда "Мусу" потјерао да прескочи врљике, као препоне, у висини 100-110 цм. Мене је обузимала мјешавина страха и задовољства. Страха јер се бојиш да може запети ногама и пасти, а онда се може свашта догодити, а задовољства да имаш храбрости да то чиниш и да се на тај начин правиш важан, да радиш оно што и одрасли.

И стриц Петар, у пољу, знао ме је узети собом на коња и онда смо галопирали пољем и прескакали јарке. Тај топот коњских копита, вјетар у лицу и коси, брзо промицање земље под тобом разгаљују душу и пуне срце задовољством. Послије таквих "подвига" у властитим очима растеш и постајеш сам себи важнији.

Већ са 8 година дечкић постаје самосталан са коњима. Сам их јаше, води под плугом или на други начин с њима ради.

Коње је било лако чувати, јер се сапињу у прве ноге да не могу брзо ходати, већ само ситним корацима или цупати. Коњи се сапињу спонама, клепкама или букагијама, појединачно или у пару. Чување коња сводило се обично на то да се ишло на спавање ноћу у поље. Коње се љети обично изводило на пашу око 5 сати послије подне, ако се ништа не ради, а ако се ради онда након завршетка посла и остаје ујутро до 9 до 10 сати, док мува и обад не навале на коње.

Како се радило о топлом времену од 6. до 8. мјесеца за спавање у пољу понесу се два покривача, а у ливадама има сијена које се донесе за лежај и тако се на отвореном спава под ведрим небом пуним звијезда. Вријеме за дана упражњавало се картањем на двије или три партије а остали кибицирају, јер се искупи 10 до 15 људи, па и више. Обично се картало ферблин, рамшлин или ањц. Картало се за ситне новце, а како су скоро увијек исте групе, једном се добива а други пут губи тако да у дужем раздобљу

увијек си на истом. Упражњавале су се и друге игре о којима сам раније говорио. Кад кукуруз приспије за печенике онда се увече наложи ватра и пеку печеници, које донесемо од куће али понекад се оде у нечију најближу њиву и у покривачима се донесе хрпа печеника, понекад то буде и њива неког од присутних али се њему то не каже. Ако би случајно почела падати киша склањали би се у колибе побрђанску или чапљанску које су за то и намијењене. За мене, али и друге дјечаке било је то право задовољство, уживање у слободи, неспутаности, важности јер ту има и старијих људи и дечки. Почео сам врло рано спавати код коња, са око 11 година. Чак кад се са коњима ради до касно и могли би остати у штали, ја сам и тада, касно по ноћи, водио коње у поље. Догађало се да не знам гдје су се смјестили остали коњушари, јер не спавамо увијек на истом мјесту, а на моје позиве нису се одазивали да провјере да ли се бојим сам у пољу преспавати. Иако сам се нелагодно осјећао морао сам тај тест проћи. Али дозивао сам их и говорио:

– Добро, добро, знам да сте ту близу. Мислите да се бојим сам спавати. Али мук, тишина која ме плаши.

Сјећања

Тражим мјесто за лежај. Одлучујем се да легнем крај једног стога сијена. И тако лежим сам у пољу, помало застрашен. Ослушкујем звукове и шумове око себе, пој зрикаваца, понеки пјев птице, понекад хук сове, а најгласнији је жабљи оркестар (крекет) из оближњег јарка. Загледан сам у небо које је прекривено милионима звијезда које свијетле различитим интензитетом, а онда тек понека звијезда "пада" остављајући свијетли траг за собом, па смо их звали звијезде "репатице".

Онај тко није преспавао у пољу не зна како блијешти млијечна стаза и како звјездано небо трепери, готово искри, нарочите кад нема мјесеца ни ведре ноћи. То ме фасцинирало, али себи нисам могао објаснити ту величину и механику Свемира, а у размишљању о томе почне ми се у глави мутити, све док ме сан не савлада.

Сад кад размишљам о томе, кад ми се враћа у сјећање, мислим да сам имао право да ускликнем: "Звјездано небо нада мном, а морални закон у мени" (Кант,), а за Канта нисам ни чуо ни знао.

Тек ујутро, кад сване дан и сунце већ одскочи, пробуђен примијетио бих коњушаре недалеко од себе, а они се онда праве невјешти и питају зашто их нисам звао.

Чувањем коња бавио сам се годину прије Другог свјетског рата и око двије и пол године у току рата. О, како смо се играли својим животима. За вријеме тога рата, посебно 1943. и 1944. године та наша пруга знала је често бити минирана, а како је из нашег села било неколико минера: стриц Милан Обрадовић, браћа Кнежевићи – Стево и Перо а и други су навраћа-

ли у село, то су нас они научили основне ствари руковања с експлозивима и минирању.

Код минирања пруге експлозив се ставља испод шина. Е сад, да ли због недовољне стручности или тако мора бити, послије експлозије остане више фишека експлозива који није експлодирао. Ми, дерани неодговорни знамо накупити по неколико килограма заосталог експлозива. Од минера измолимо штапина (корде) и каписле и направимо мине, које смо користили и за убијање риба у Суњи или једноставно за изазивање експлозија. Пластични експлозив користили смо и за прављење свјетлећих ракета. Једноставно смо узели мотку (шибу) дугу 1,5 до 2 метра, на њен врх би налијепили, направили грудвицу тог експлозива и на врху извукли танку нит као фитиљ. То би онда запалили и нагло бацили у висину и тек кад та грудва достигне највишу тачку, кад дође до прелома путање, сам се експлозив запали и као бакља пада и свијетли. А на удаљености од око 700 до 800 метара био је бункер у коме су биле усташе или домобрани из кога онда распале митраљезом према нама, али срећом била је једна завала гдје се ми склонимо. Срећа наша што се никад ноћу нису усудили изаћи из бункера и кренути на нас, али ни ујутро кад сване.

Често се догађало, нарочито у љето 1944. године, да су савезнички авиони (обично два) нападали влакове који су стајали на колосијеку у жељезничкој станици Стаза. И то се баш догађало кад се ми враћамо с паше кући. Влакови су имали противавионску обрану, са тзв флаковима – четвероцијевни топови 22 мм, па кад авиони наиђу отварају ватру. Авиони се спусте у лету тако ниско да се заклањају иза високог дрвећа, тако да меци од флакова експлодирају у гранама. Чим запуца, коњи сами од себе пређу у галоп, а ми јахачи само полегнемо по њима и не стају док не дођу под страну у селу. Право је чудо да смо остајали неповријеђени. Авиони обично униште парну локомотиву из које сукне облак паре.

Правили смо и коњске утрке. Циљ је био испод жељезничке пруге, односно тко ће прије стићи на пут који улази у поље испод пруге. Дужина стазе била је 800 до 1000 метара. Ја сам са својим коњима долазио први или други, јер су биле кобиле Јанка Кордића које су биле врло брзе и често смо заједно долазили на циљ и само је дјелић секунде одлучивао тко ће први избити на пут.

Људи на селу нису исказивали неку велику љубав према домаћим животињама, у смислу кућних љубимаца, али су имали један рационалан однос, водећи о њима што већу бригу, тимарећи их што су боље могли, али према коњима су имали посебан однос. Коњи су се свако јутро чешљали, најприје чешагијом а онда четком.

Коњи се једноставно заволе, као неко драго чељаде. Када смо се 1939. године подијелили нашу је фамилију запало троје коња, али тако неупарено, да их није било лијепо видјети упрегнуте у кола. Била је то једна старија кобила, 12 до 13 година и њени потомци од три односно двије године. На тој кобили стекао сам своја прва јахаћа искуства. Била је тако мирна да си је могао свуда дирати, провлачити се испод ње. Пентрао сам се уз њу да бих је зајахао. Лијевом би ногом стао на њену ногу изнад кољена, рукама се ухватио за гриву и онда се бацио на леђа и зајахао, што често нисам успијевао од први пута.

Та кобила била је велика и крупна, Ћета јој је име било, а њена ждребад била су пуно ситнија. Због те неупарености, мој отац у договору с породицом, у јесен 1939. године одлучио је да их све троје прода и купи пар младих кобила. С тиме сам се и ја сложио, мада мој глас и није био тако важан, јер сам и сам желио да имамо пристојан пар коња. Када смо их продали након неколико изгона на сајам, на које сам ја ишао, пошто смо се вратили кући, увече ја сам се толико расплакао да ме нитко није могао утјешити. Био сам се на њих толико навикао и заволио их, као да ми је нетко од рођених умро.

Сјећања

Касније, било је то негдје 1943. године, кад сам већ имао 14 година, код нас је доведена једна бијела кобила, велика, крупна али потпуно слијепа. Била је то кобила од Грубића из Блинског Кута коју су они спасили након што су сви били протјерани или побијени, који нису успјели побјећи, а спасио се Ђуро Грубић, мој парац и његов брат, нећаци мога зета Ранка Драјића (Тодоровића) и ту су кобилу довели код нас. Ја сам ту кобилу водио у поље на пашу. Једном, била је касна јесен, хладна, пирио је хладан сјеверни вјетар и падала је киша а ја сам касно кренуо да је доведем кући. Како се већ спуштао мрак нисам је више могао пронаћи, па сам се вратио кући. Цијелу ту ноћ, слушајући кишу како пада и вјетар како дува нисам могао спавати и стално сам плакао, јер ми је било жао те питоме животиње да је на таквом невремену вани. Ујутро већ у само свитање кренуо сам у поље да је тражим. Нашао сам је како стоји иза једног жбуна окренута од сјевера. Кад је опазила да се приближавам, иако слијепа, зарзала је, ваљда је по њуху опазила тко долази.

Овдје се вјероватно ради о мојој осјетљивости и сентименталности према коњима, али опћенито се може рећи да је однос према животињама био у најмању руку пажљив. Постоји једна стара, врло лоша и нехумана изрека: боље да жена умре него да кобила цркне. Било је, наравно, људи који су се према животињама односили врло грубо, тукући их кад за то није било некаковог разлога. Али те људе други нису цијенили. Коње се једино тукло када нису хтјели да повуку неки терет, иако су уз одређени напор то могли чинити.

Било је занимљиво гледати како се добри коњи упиру да извуку велики терет, посебну уз брдо. Готово клекну на кољена првим ногама а задњим се упиру, тако да ватра сијева испод копита и камење фрца испод ногу. С друге, пак, стране било је коња који неће да повуку терет, иако би могли. Скачу увис, вуку назад, бацају се у страну, па чак и попадају. Е ти коњи добију батина. Али након неког времена се смире и повуку.

Ја се сјећам, још смо били неподијељени, имали смо два црвена коња, били су већ доста стари. Али су то били јако добри коњи, нешто нижи, широких прса. Имали су брз ход и за своју величину били су јаки и поуздани. Зато су дуго остали код нас. Цијела околица је знала како су то добри и поуздани коњи. Продани су кад су имали 17 до 18 година. Свима их је било жао.

Иначе за особине коња, готово се може рећи као и за људе. Неки су брзи и вриједни, други су спори и лијени. Неки су мирни и послушни, а неки врло непоћудни и тешко прилагодљиви. Знају угристи и ударити ногом. Неке мореш свуда дирати, а други су инцљиви (шкакљиви). Коње никад не смијеш изненадити и престрашити јер онда се могу ритнути и ударити. Страшно је кад се коњи под колима поплаше, онда се може и настрадати. Обично се кола сва распадну, а коње је врло тешко уставити. Кад их се заустави све им тијело дрхти.

Ја сам са коња двапут пао. Једном је то било ваљда 1943. године, негдје у касну јесен. Кобиле смо одвели у шуму "Брезик" близу куће, да их не одведу черкези (Нијемци) јер се то знало догађати, а у штали смо оставили младе коње (њихову ждребад) од око 2,5 године. Кад сам те младе коње ишао напајати, извео сам их из штале, узјахао ждријебца и пошао кобилама. Кад су кобиле осјетиле за ждребад зарзале су, а ждријебац којег сам јахао подвио главу, прањикнуо се задњим ногама увис, а још смо се спуштали низ брijег, па сам ја у високом луку, преко главе коња тресnуо на земљу. У руци сам имао лонац и од снаге удара у земљу цијело дно лонца се сабило унутра. Мени је избијен зрак из плућа и нисам могао дисати ни говорити, само сам мукао "МУ". Све је то гледала стрина Миљка и мислила да сам се сав разбио. Срећом земља је била мека па се нисам повредио, а након неколико тренутака почео сам и дисати.

Други пута било је то на тзв. Чапљанском путу. Водио сам коње на пашу у поље. Пожурио сам се и још је било јако вруће. Навалиле мухе и обад. Коњи би да трче, ја не дам, стежем улар кобиле коју јашем, али друга кобила која је свезана за ову коју јашем стално пред њу истрчава и гура је према јарку и једном је угура. Кобила посрну, а како сам ја јашио ногу преко ноге (обје ноге на једној страни) пао сам у јарак, у воду и блато, а кобила ми стала ногом на прса и још ме дубље увалила у блато, али

је одмах искочила на пут. Коњи су стали на путу и чекали, као да желе видјети шта ће бити са мном. Срећом ништа ми се није догодило, осим што сам сав био прљав, а баш сам се био спремио, била је недјеља.

Ови мало дужи описи указују на моје одрастање, дјетињство и младићство, поступно сазријевање. Све се то одвијало у једном природном амбијенту, уз поступно преузимање све већих обвеза у породици.

Домаћинства Обрадовића

Непосредно пред II. свјетски рат "клан" Обрадовића у селу Побрђани имао је овај број домаћинстава и чланова.

I. Домаћинство Ђуре Обрадовића
1. Ђуро, мој дјед, рођен 1878. године
2. Богдан, мој отац, рођен 1901. године
3. Софија, моја мајка, рођена Ратковић, 1900. године
4. Драга, моја сестра, рођена 1924. године
5. Никола, моја маленкост, рођен 1929. године

II. Домаћинство Матије Обрадовића
1. Матија, рођен 1900. године
2. Љубица, жена Матијина, рођена Јанузовић
3. Никола, син Матијин, рођен 1920. године
4. Ђуко (Ђорђе), син, рођен 1923. године
5. Јула, кћи, рођена 1924. године
6. Бранко, син, рођен 1929. године
7. Милан, син, рођен 1933. године

III. Домаћинство Милана Обрадовића
1. Милан,брат Ђурин, рођен 1883. године
2. Ружа, жена Миланова, рођена Кључанин 1893. године
3. Милош, син Миланов, рођен 1913. године
4. Миљка, жена Милошева, рођена Веселчић
5. Петар, син Милошев, рођен 1936. године

IV. Домаћинство Петра Обрадовића
1. Стана, мајка Петрова, рођена Ножинић
2. Петар, син Станин, рођен 1917. године
3. Сока, жена Петрова, рођена Вуколић, 1917. године
4. Милан, син Станин, рођен 1925. године
5. Миљка, кћи Петрова, рођена 1935. године

V. Домаћинство Душана Обрадовића
1. Душан Обрадовић, рођен 1910, брат Петров по оцу
2. Сока, жена Душанова, рођена Вујаковић око 1910.
3. Миљка, кћи Душанова, рођена 1933. године.

Дакле, укупан број Обрадовића, уже и шире гране био је 25 чланова. Наша ужа грана (Ђуро, Милан, Матија) бројала је 17 чланова, а даљња (Душан и Петар) 8 чланова. Иако више нисмо ни знали у којем смо кољену по сродству, увијек смо се сматрали као рођаци, као једна шира фамилија и међу нама није, колико ја знам, долазило до неких већих свађа, а узајамно смо се испомагали у раду.

Мајка Софија (рођена Ратковић) и отац Богдан, снимано 1927. године

Мајка Софија (1900-1981) и отац Богдан (1901-1979), снимано седамдесетих година

А сада нешто и о неким члановима "клана" Обрадовић. Да се не би послије поновно враћао неким члановима, обухватит ћу дуже раздобље њихова живота.

Дјед Ђуро био је најстарији и најцјењенији члан наше шире фамилије. Сви су га на неки начин поштовали. Већ сам рекао да није ишао у школу, али је научио читати и писати и основне рачунске операције. Вјероватно је још у младости себи поставио задатак да се извуче из сиромаштва, јер му је отац био сиромашан човјек. То је сигурно утјецало да се упути на рад у Америку, а касније да упути оба брата. Зарађеним новцем куповали су земљу. Бавио се и другим пословима. Једно је вријеме држао биртију, али са тиме није добро прошао. Дајући пиће на вересију упао је у дугове, које је послије из кућних прихода морао подмиривати. Био је и подузимач. Преузео би навожење шодера на државну цесту, а онда би ангажирао људе с колима и коњима да довозе шодер и плаћао по довезеном кубику шодера. Преузимао је и израду заштитне ограде (деленгера) на путевима уз ријеку Саву и Суњу. На тим пословима зарадио је доста новца. Чак се и ја тога сјећам. Дјед би ме повео са собом, кад је ишао у обилазак радова, крај ријеке Саве и Суње. Ишли смо колима. О како сам био пун себе, поносан и важан кад сједам у кола и што ме Дјед води собом. Успут ми је увијек купио нешто на поклон.

Дјед Ђуро остао је доста млад без жене која је умрла негдје кад је имао око 40 година. Више се није ни женио. Моја је мајка водила бригу о њему.

Бавио се помало и политиком. Био је општински одборник. Једно вријеме био је и општински судац. То је тада било нешто као мировни судац и судац за прекршаје, јер је имао право изрицања казне до три дана затвора и новчане казне. За своју друштвену активност дјед Ђуро је од краља Александра добио некаково одликовање. Али кад је 1941. године дошла усташка власт, бојећи се да би у неком претресу могли пронаћи то одликовање, што би био само додатни разлог да га убију, то је одликовање закопао у воћару, вјерујући да је од злата и да ће барем колајну сачувати. Међутим, касније кад га је хтио извадити, више није могао пронаћи мјесто гдје га је закопао. Тако и данас негдје у воћњаку, у земљи, лежи та колајна ако је хрђа није појела, јер не вјерујем да је сва била од злата, већ вјероватније само позлаћена. Био је дјед и дионичар једне банке у Костајници. Које? То не знам. Добро се сјећам тих листина дионица, држао их је дјед у ормару у соби на кату гдје је спавао. Биле су зеленкасте боје с купонима за исјецање који су доносили дивиденду. Ето, тако сам се врло рано упознао с вриједносним папирима, не слутећи да ће ми касније економија постати позив, али нажалост никад нисам постао дионичар.

Дјед Ђуро био је позната личност и у ширем окружењу. Људи из других села долазили су код њега да се посавјетују и чују његово мишљење. Био се скумио с биљежником Новаковићем, а одржавао је пријатељске односе са многим државним службеницима (општинским и котарским) лугарима, надцестарима и др.) који су га посјећивали и које је он посјећивао, тако да је имао веома широки круг познанстава и веза, што је за некога тко је живио на селу била ријеткост.

Ја сам био дједов љубимац, а и ја сам јако волио дједа. Никад са оцем нисам био тако присан као са Дједом. Како сам само уживао када би ме Дјед узео на крило, па ми нешто причао или ме ставио на кољено па цупкао као да јашем коња. Кад год је некуд одлазио доносио ми је дарове.

Колико сам био везан с Дједом показује и ова згода. Стриц Петар оженио се из Шаша, Соком Вуколић, а не знам како се то звало што су мене поставили да сједем младој у крилу код доласка младенке кући младожење. Имао сам тада свега 3 до 4 године, али се тога сјећам. Е, та моја стрина, Сока, имала нећакињу, од брата кћерку Драгицу, која је код ње долазила и тако сам је ја упознао. Ваљда ми се она свидјела, а и старији су говорили, шалећи се, како је то цура за мене и како ће ме њоме оженити. Једном кад је дошла у посјет ја кажем дједу да идемо испросити цуру. Имао сам тада 5 до 6 година. Дјед из шале узме дечка, мене, за руку и поведе у просидбу. Наравно, сви старији су се на рачун тога забављали. Шта се све говорило ја нисам запамтио, само кад смо се враћали Дјед ме тјешио што цуру нисмо испросили, говорећи: па није она баш тако лијепа, па још је малена и тд. те она је шокица (мајка јој је била Хрватица), а ја сам тужно одговорио: ма добра је она Дједе само да хоће да иде (да се уда за мене). Дјед је то касније често препричавао и по томе сам то и запамтио. Иначе ми је и касније та дјевојка била симпатична, али су нам се путеви разишли.

Дјед Ђуро био је онизак човјек, негдје 167 до 170 цм, округле главе, врло рано је ћелавио на тјемену, правилних црта лица. Чини ми се да је имао благу нарав, јер га нисам никада чуо да је на некога викао или псовао, иако је све до диобе био газда куће, али на један благ, могли би рећи демократски начин. Како је само топао однос био међу браћом. Дјед је за свога брата увијек говорио "мој Милан", а дјед Милан за њега "мој Ђуро". Нисам никад чуо да су се њих двојица посвађали, па чак ни у диоби. Кад је дошло до диобе дјед је Ђуро све подијелио на два дијела (стање, земљу, стоку) и рекао дједу Милану да изабере који дио хоће. Дјед Милан унио је још неке измјене на што је дјед Ђуро пристао. То је довело до тога да је под нашом земљом шума дједа Милана, а под његовом наша шума. Подјела великог имања извршена је без свађе и мржње, а врло блиска и права породична сурадња настављена је и даље.

На неки начин је и природно да нетко тко је успио да изађе из сиромаштва и стекне доста велико имање (за оно вријеме) постане предмет оговарања и зависти. Интересантно је да су људи, за све што је стечено, приписивали дједу Ђури, мада је дјед Милан новцем зарађеним у Америци и радом код куће вјероватно једнако допринио расту господарства. Јако ми је жао што је дјед Ђуро завршио онако како је завршио, да му се ни за гроб не зна, али о том потом.

Дјед Милан био је нешто виши растом од дједа Ђуре, нешто дужег лица и већег носа. Ожењен је био Ружом (Ружицом) Кључанин из Доњег Храставца с којом је имао двоје дјеце: Милоша и Миљку. Био је доста мирне нарави, али га је баба Ружа могла наљутити, а онда би знао планути, али се и брзо смирити. Био је вриједан, неуморан радник све до смрти и поштован од људи. Проживио је доста тежак живот. У Америци на раду провео је седам година, а све четири године I. свјетског рата провео је на фронти. Прво у Галицији, а затим на талијанском ратишту као артиљерац под командом фелдмаршала Светозара Боројевића од Бојне о ком је често говорио. Знао је лијепо причати и волио сам слушати његове приче из Америке, а поготово приче из рата. Сјећам га се како је мотао цигарету од домаћег крџе, којег је сам садио, у новински папир и причао. Страствени је пушач био и поред свега што је прометнуо преко главе, укључујући да је 1945. године изгубио и сина јединца, доживио је дубоку старост и умро у 86. години. Волио сам и поштовао дједа Милана.

Мени је дјед Милан и нехотице дао један савјет, који сам и остварио. Било је то негдје 1946. или 1947. године. Грах лежак био је почупан и довезен у дједово двориште, разгрнут да се добро осуши како би се махуне лакше отварале и грах испадао. Ја сам вилама ударао, по граху да се махуне растворе и вјероватно сам то радио полако, незаинтересирано, са мислима бог зна гдје, што је Дјед примијетио, а увијек онај тко зна неки посао лако примијети онога тко то добро не ради, па ми је рекао: "Е мој Нико најбоље је да ти себи потражиш неко друго занимање, овај сељачки посао, очито није за тебе." Мене је то погодило, али не јако. На њега се нисам могао наљутити, а знао сам да је он у праву, јер нисам ни видио своју будућност у тадашњем селу и мом имању, али нисам знао како се из тога извући.

Моја мајка Софија, лијепо име, али су је сви звали Сока, по обичају скраћујући имена и презимена. Тешко ми је писати о Мајци јер немам таквог дара за лијепо написати, а тешко да се могу одупријети одређеном ступњу пристраности, ипак о мојој се Мајци ради. Била је средње висине, стамена, мало подужег, бљедоликог и правилних црта лица, мало дужег носа, смеђе косе више на црно, благог погледа њених смеђих очију, одмје-

рених покрета. Увијек је носила рубац. Ово сјећање односи се на Мајку кад је она имала око 40 година. Интересантно је да је нисам запамтио да је икад запјевала, иако је вољела слушати друге како пјевају. Удала се за мог оца 1918. године након договора њених родитеља и мог дједа Ђуре. Готово да мог оца није ни познавала. О некој љубави прије брака нема ни говора. Дошла је у кућу с великим бројем чељади. Поред мог прадједа Перице, његове жене, моје прабаке, дједа Милана и његове жене Руже, њиховог сина Милоша, дједа Ђуре, ту су још били двоје сирочади наших рођака, о чему сам нешто већ написао, дакле неколико генерација. А она, као млада, моја Мајка, морала је свима бити на услузи. Дјед Ђуро углавном се бавио пословима ван куће, а отац кад је Дјед имао гостиону, често је радио у гостиони и ту се вјероватно навикнуо на пиће, а послије се запослио као цестар. Баба Ружа, добра душа више се бавила око куће. Тако је моја Мајка са дједом Миланом била главна радна снага. Послова је стварно било пуно, јер ради се о господарству од 38 рали од чега оранице и ливада око 26 рали. Не само што је било доста пољопривредних радова, већ су се градила и стања, дрвена стања од храстове пиљене грађе (плањке). Морала је ићи у шуму и тестером (пилом) резати грађу, а знало се догађати да је учествовала и у распиљивању плањке. Радила се једна па друга штала, па нова кућа започета 1929. године, кад сам се ја родио. Знала је говорити да је много од те плањке прешло преко њених руку.

Сјећања

Куће газдарица била је дједова Мајка. Она је спремала и јело све док једног дана моја Мајка није извела "државни – кућни удар". Наиме, Мајка је ујутро рано устајала, чистила кућу, с бабом Ружом музла краве, чистила испод крава, хранила свиње, кокоши и сл. а ручка (доручка) никад дочекати. Моја је Мајка о тој згоди причала. Док баба устане, па онда стави воду за жгањце да узаври и чека док се дјед Петар (мој прадјед), како је Мајка знала рећи, извуче из кревета и умије те онда почне мијесити жгањце, мада је већ био стар. Е, једнога јутра Мајка је пожурила са својим послом, приставила воду, умијешала жгањце и припремила ручак, ставила на стол и позвала све за стол на ручак. Мислила је да ће бити приговора, па и оспоравања, али све је прошло мирно, без приговора. И тако је Мајка постала домаћица, газдарица. Чак ни баба Ружа која је била старија по годинама и по стажу у кући није Мајци оспоравала газдовање. Мајка је била вриједна жена, али и врло методична. Никад се није посебно журила, али је све стигла и сваки посао на вријеме обавила, као да је унапријед у глави сваки корак испланирала. Тако је жељела а и радила да јело буде на вријеме готово, да буде добро и да га је довољно. Како је дјед Милан био такођер вриједан њих су се двоје добро слагали и послове заједнички планирали. Иако је она била жена његовог синовца није му смета-

ло да она буде домаћица куће. Али она није газдовала, радила је са осталима све послове, а спремање јела само ју је још више оптерећивало.

Поред пољопривредних радова, кућних послова, жене на селу опћенито па и моја Мајка пуно су посла имале на спремању рубенине. Док мушкарци за дугих јесенских и зимских вечери сједе, пуше и причају, евентуално отешу лучке, жене преду прећу или ткају платно, уснов (ткање у којем је у основи памук и вул-вул је бијељи и дебље жице), пешкире, шаренице, мотапе, поњаве. Све се то највећим дијелом радило увече до касно у ноћ, уз жмиркање петролејке, чудо да не ослијепе. Тко има кћери, већ од њихове десете године старости мора се почети припремати рубенина као мираз за удају. Може се само замислити колико има ткања кад је сва рубенина израђивана у кућној радиности: плахте, ручници, коперте, столњаци, фирање, јастучнице, платно за мушке и женске кошуље, мушке дуге гаће, а колико само за сватове треба пешкира. Колико год се уназад прије II. свјетског рата сјећам није било године да с јесени и зиме натра није била у кући, а понекад је остала и с прољећа и љета и користио се сваки слободни тренутак за ткање.

А то ткање било је права мајсторија. Тко то није непосредно видио па и опробао не може схватити сву сложеност тог посла. Памук и вул се куповао у малим балама у којима је био одређени број канчела. Канчела су се стављала на витлиће (дио чекрка) и онда се намотавала (путем чекрка) на кишиће. Са кишића се врши снивање. Снивање је најсложенија операција. Све жене не знају снивати. Моја Мајка је знала, али је понекад позивала још неку мајсторицу да би лакше, брже и сигурније снивала. Након снивања слиједи увођење. Најприје у нита а затим у брда. Нита није лако објаснити. Ради се о два штапа дужине око 1,20 м на која се на размаку око 25 цм намотане нити од дебљег конца с тим да су по средини, између штапова, закачене једне за друге. Те нити служе за укрштање жица (нити) основе након проласка чунка. Постоје ткања са двоје и четворо нити. Након увођења основе у нити слиједи увођење у брдо.

Кад је завршено снивање и увођење слиједи ткање. Код ткања ради се са обадвије руке и обадвије ноге. Да би се ткало потка се путем чекрка намотава на цјевчице (дужине око 15 цм) које се стављају у чунак. Чунак се руком потисне с једне на другу страну кроз зијев, који настаје када се ногом притисне једно од педала које путем нита подиже жице основе према горе једне а друге према доље да чунак може проћи између тако размакнутих жица основе, а затим се дочека другом руком. Чим је чунак прошао на једну страну ногом се притиска педала да жице основе обухвате жицу потке, а затим се брзо удара брдом да се жице потке добро збију. Затим се поступак понавља другом руком. И тако редом, ткање тече. Код

ткања са четворо нити поступак је још сложенији јер тада постоје четири педала и ноге се морају прилагодити брзом премјештању с једне на друге по реду педале. Са четворо нити се тка платно сложенијег дизајна. Кад се гледа ткање са стране, како то жене вјешто раде, изгледа једноставно. Чак сам и ја рекао да бих то знао радити и Мајка да ме увјери у супротно, пустила ме да покушам, па сам се сав запетљао и покидао доста жица основе. А кад пукне жица мора се навезати и чвор остаје на платну и то му руши квалитет. Касније, кад сам у творницама видио стројно ткање увјерио сам се да је оно на истим основама, само што је све стројно.

Како је Мајка имала двије кћери, кад је спремила рубенину за једну одмах је морала почети спремати за другу, а уз то и редовне потребе домаћинства. Стварно се Мајка наткала и платна набијелила. А све је пропало, опљачкано, и за удану кћер у за неудану.

Након ткања платно се морало бијелити – прати. Платно буде дужине и до 100 метара, које се послије прања рашири по тарабама да се осуши. Кад већ говорим о прању да споменем како се прало рубље и постељина. Прљаво рубље и постељина се одлаже и обично се прало свака два или три тједна. Прљави веш и постељина стављају се у једну качицу од 200 до 250 литара, онда се преко тога стави једна плахта преко које се излијева скухано митло још врело. А митло се куха тако да се у воду стави луг (пепео) и онда се добро прокуха. То је добро средство за прање, а користило се и за прање косе, само се претходно добро проциједи кроз крпу. То митло се неколико пута пропуштало кроз рубље. Након што се рубље охлади вади се из каце да се оциједи и онда се носи на прање. Понекад у каци с митлом остане и преко ноћи. Љети се рубље понекад возило на прање на ријеку Суњу, а с јесени и зими на перилу. Било је перило Теосновића, Еречково и Сибића. То су веће јаруге ископане уз изворе воде. Страшно је било зими кад је снијег, смрзнуто, а жене голим рукама морају прати. По окрајцима рокаља ухвати се лед, а руке се црвене као да ће из њих крв шикнути. За прање се употребљавају клупице и пракљаче. На клупицу се ставља рубље и онда се по њему удара пракљачом и окреће те повремено, испира све док не буде добро опрано.

Жене и дјевојке скоро никад ниси могао видјети да беспослене сједе и разговарају. Разговарају оне али увијек нешто раде, било да преду кудјељу или вуну, штрикају, везу, шлингају, нецају, плету чарапе, пуловере или весте. Моја Мајка имала је и шивачу машину па је нешто и на њу шила за потребе домаћинства.

Након диобе 1939. године моја је Мајка постала стварни газда куће. Отац је радио на цести, а дјед Ђуро био је већ старији човјек а и повремено је поболијевао тако да није радио тешке физичке послове, па је цијело

господарство овисило о Мајци која се о њему старала. Наравно и отац је радио све важније послове код сјетве, жетве, косидбе и сл. а помагала је и сестра Драга па понешто и ја, али је Мајка организирала кад ће се што радити и како.

Ја сам, као јединац, био мајчин љубимац, а њена очекивања од мене била су велика. Жељела је да постанем добар, успјешан господар домаћинства и да га даље развијам. А то је значило да морам научити све послове и вриједно радити.

Кад се ради о дјеци, поготово мени, Мајка је била као лавица. Сјећам се два случаја. Једном сам се потукао с неким дераном Амићем и ваљда је он горе прошао па се потужио својој мајци, а како сам ја с говедима пролазио крај њихове куће његова мајка пошла је са штапом на мене. Ја сам између говеда побјегао. Мада о томе код куће нисам говорио Мајка је од других то чула и послала поруку: ако само још једном нешто тако покуша да ће имати посла с њоме. Порука је врло озбиљно схваћена.

Други случај могао је бити опаснији. Било је то крајем априла 1941. године. Ми, дјеца чували смо стоку на Бјељевинама, тачније на тзв. Туковима. Било је прилично хладно. Нетко је, међутим, ту скупио хрпу сухих дрва које је вода наплавила. Покрај тих дрва наложили смо ватру, али се запалила и сакупљена хрпа дрва. Истина, уживали смо у тој великој ватри, не водећи рачуна да је то нетко сакупио за себе. А та дрва сакупила је жена неког Томе Бацека из Чапљана, који је одмах по успостави НДХ постао усташа, обукао униформу, добио пушку и запослио се у опћини Стаза. Он је почео испитивати тко је запалио дрва и пријетити. Како сам и ја био у групи, пријетња је дошла и до родитеља. Мајка је по човјеку за кога је знала да ће то пренијети Томи поручила да Томо добро зна колико се гријао са дрвима из шуме Обрадовића, јер смо му скоро сваке године одвозили велики воз дрва, а да он за неколико рудњака трулих дрва прије дјеци. И стварно, послије те поруке, пријетње више није било. А могао је Томо учинити шта је хтио и никоме не би одговарао.

Кад сам споменуо тог Тому, да о њему и довршим. Кућа му је била на углу у селу Чапљанима, преко пута куће Кузмановића, породице моје будуће супруге (послије рата ту је била економија). Уз породицу Крзнарић, која је била у сусједству само с друге стране пута, биле су то само двије хрватске породице у Чапљанима. Обје су биле сиромашне и живјеле су у добрим односима са сусједима, без било какових трзавица. Томо је имао петеро дјеце. Чим је успостављена НДХ и постао усташа (ваљда је од раније био организиран – н. а.) одмах је с другим усташама из Стазе провео прва хапшења Срба, од којих су неки отјерани у логор "Даница" код Копривнице и тамо побијени. Ухапсио је Томо и православног свештеника

из Живаје, Михајла Котљеревског, који тврди да га је Томо тукао. Но изгледа да се Томо разочарао у усташку власт и наводно је пустио неке Србе затворене у опћинској згради Стаза. Било како било Томо је негдје 1943. године завршио у партизанима и остао до краја рата. Послије рата се колонизирао. Нитко га није пропитивао о прошлости. Једном кад је дошао у обилазак родног краја навратио је до наше куће и мога Оца. Сусрет је био врло срдачан, као што и приличи, кад се стари пријатељи састану након дуга времена.

За кућне потрепштине жене су морале саме зарадити новац износећем на тржницу јаја, сир, маслац, воће, поврће и сл. Од наше куће до тржнице у Суњи има око седам километара. Може се замислити како је било тешко носити двије пуне кошаре на толику удаљеност, иако су могли мушки да су били пажљивији то одвести колима. Мајка се наносила тих кошара, готово сваког петка. А с коликим сам нестрпљењем очекивао повратак Мајке с тржнице, јер је увијек доносила некакав поклон.

Преживјела је Мајка тежак живот. Дошао је рат и страдања. Изгубила је најстарију кћер у 25. години живота која је умрла у збјегу на самом крају рата, а и мајку су јој, као стару жену, убиле усташе и усто и масакрирале.

Од мене је очекивала да постанем добар домаћин, вриједан, марљив, прави газда, али у промијењеним околностима то није дочекала, нити је то било могуће.

Више би вољела да сам постао добар господар на напредном газдинству него да сам постао предсједник државе. Вјеровала је само у властито господарство и оно шта сама привреди.

У старости кад је могла лакше да поживи није жељела да напусти господарство и село, мада смо је наговарали да дође живјети код нас у град, у Загреб. Дошла је само у зиму 1980/81 и већ почетком трећег мјесеца вратила се на село. У 1981. години отхранила је троје свиња и након клања свиња била се доста разбољела. Тек уз помоћ ујака Симе успјели смо, да је отпремимо у болницу, јер је ми нисмо могли наговорити. Нажалост већ друге ноћи је умрла у 81. години живота.

Кад је Мајка умрла сахрањена је по хришћанскцм обреду уз присуство свештеника, како је сама жељела. Барем сам јој ту жељу испунио, кад то више није могла знати. По повратку с гробља, по обичају, кад су присутни посједали за столове ради обједа, у мени је нешто пукло. Тешко је то описати. Само одједном из дубине душе, срца избио је плач, ридање, јецаји и сузе с осјећајем као да земља пода мном нестаје. Дижем се од стола и одлазим на веранду, долазе људи да ме тјеше, али јецање, право ридање и сузе не престају. Никад тако нисам плакао. Све ми је одједном искрсло

пред очи и пало на душу. Нема више никог да ме дочекује. Празни остадоше двори наши, кућа у којој сам прву свјетлост угледао. Оплакујем и цијелу, ширу, обитељ Обрадовића, оне који су већ раније умрли и оне који ће ускоро, па и сама себе. Пет кућа, пет породица Обрадовић већ тада је готово опустјело. Гасе се посљедња огњишта. Како да не плачем?!

А била је то права мајка храбрости, вриједна, пожртвована, паметна, штедљива, али не шкрта, добра кухарица, чиста и уредна, достојанствена, цијењена у цијелој околици. Није волјела свађе и оговарања, али је радо разговарала, диванила, како би рекла, с озбиљним особама. Волјела је вриједне и поштене. Поштовала је сву родбину и с ником није била у свађи. Познато је да се жене Обрадовића никад нису свађале и увијек су добро сурађивале. Велико поштовање гајила је према дједу Ђури и како је био удовац бринула се да увијек има чисто рубље, а кад би оболио спремала му је посебно јело и давала лијек. Била је отворена и ако се са нечим није слагала или ако је сматрала да је то неправедно то ће отворено и свакоме рећи. Због тога је у рату и непосредно послије рата имала проблема. Јединој је у селу и цијелој околици, на првим послијератним изборима одузето право гласа, као неком непријатељском елементу. Њој која је нахранила више партизана него 1/4 села. Али је приговарала, да кад је требало давати за партизане онда је давала највише, а кад је послије рата требала добити неку помоћ онда је била задња. Није Мајка тражила да јој врате право гласа, сами су га вратили.

Скроман споменик на гробљу, у које се сада једва улази од трња и драча, јер га нема тко одржавати, а за неколико година неће се у њега ни моћи ући, ни издалека не може изразити захвалност коју јој дугујем и дубину осјећаја која носим у срцу и остају до мог краја.

Фасциклу са свежњем докумената, међу којима су биле и "Успомене" Др. инг. Марка Видаковића, пронашли смо у мрачном дијелу подрума "Просвјетине библиотеке". Данас више немамо кога питати, али судећи по грађи, углавном књигама, међу којим се затекла, највјероватније ју је Друштву предао покојни о. Јован Николић. Он нам, онако без даљњег распитивања, највише сличи на човјека који је за овакве људе и догађаје могао имати интереса и разумијевања, у времену које се није одликовало ни ширином погледа ни интерпретације. Свежањ се састојао од двију копија "Успомена из II свјетског рата", тзв. "Посебног прилога – Извјештаја о раду Дјечије акције" у Загребу и нешто копираних фотографија и докумената, и накнадно доданих ствари попут некролога Жељке Чорак из Вјесника, кратког "Реферата о мојим животним радовима", и једне копије у плаво платно повезаног његовог књижевног животног дјела "Разговор на границама стварности – филозофија пјесмом", својеврсног покушаја да се у форми наставка Гетеовог "Фауста", ријеше питања садашњости и будућности. Сваки од ових докумената ручно је приредио сам аутор, увезујући их, лијепећи фотографије, потписујући извјештаје. Тако се примјерак Успомена које смо користили отвара, чини се, оригиналном осмртницом "Др. Алојзија Кардинала Степинца", коју је у име "Првостолног Капитола загребачког" потписао др Фрањо Шепер. У првотни машином куцан текст уметнуто је доста интервенција и то у неколико читања. Појашњени су иницијали, убачена нека објашњења и допуне и иако је то рађено различитим оловкама и рукописима, вјероватно све потјече од самог аутора.

Прилозима у овогодишњем Љетопису отварамо причу о једној од најоригиналнијих личности културне сцене Загреба и Хрватске у прошлом вијеку. Значајно име свог времена и своје струке, коју је напустио; великог хуманитарног доприноса у времену које за такав рад није марило и који је уосталом морао бити заборављен; огромне енергије уложене у настанак једног филозофског сјева, који неће бити прочитан и којег је тешко описати другачије, него као странпутицу. Нас данас примарно занима његово учешће у акцијама спашавања српске дјеце, унутар, а од Павелићевог режима, која је у јавности углавном повезана са ликом и дјелом Дијане Будисављевић. У времену у којем је писао своје биљешке, почетком 70-их, Видаковићу није преостало друго него да сам изричито затражи од суврмених читалаца, односно, нареди им: "Штампање забрањено" Оно што је и он тада могао разумјети као потенцијално најопасније и данас ће привући највише пажње; то је његово виђење личности и улоге надбискупа загребачког Степинца. Осмртница сачувана до данас говори да је при таквом свом виђењу остао до краја. Марко Видаковић је од Срба заслужио барем толико да они и његовој слици прошлости признају право грађанства.

"Успомене" су необичан, али упечатљив документ, којег једва да је потребно додатно коментирати. Упозоравамо овдје једино на фасцинантан запис о Слави Оризовић и на дубоку снагу и протурјечје, гесла у духу којег су ове биљешке настале: "Прочитај, памти, али опрости," Гесла које може стајати у свакој прилици у загради послије имена – Марко Видаковић.

(Ч. В.)

Из мојих записака за вријеме II свјетског рата 1941-1945. година

Др инг. Марка Видаковића

U S P O M E N E

iz

II SVJETSKOG RATA 1941 - 1945

Dr ing.Marka Vidakovića

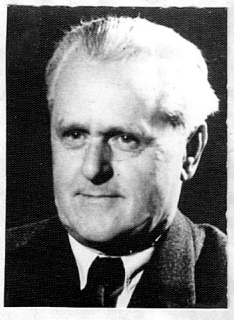

Štampanje zabranjeno !

Pročitaj,pamti,ali oprosti!

Pisano poslije rata!

Бијаше прољећа 1941. год. када се закрвавио терен Бановине Хрватске, послије Хитлерова бомбардирања Београда. Државним пучем у пријестоници Југославије, бацањем триумвирата са власти и гурањем државног кормила у нејаке руке краља Петра II. од стране побуњеника на челу са генералом Симовићем, те огромним, јавним уличним демонстрацијама, уништила је Краљевина Југославија ненавални пакт са Њемачком, кога је потписао са Хитлером "триумвират", постављен на управу земље тестаментом краља Александра I. погинулог насилном смрћу у Марсељу и ставила се тако отворено на страну савезника. То је била логична посљедица традиционалне политике ове земље, односно њеног већег дијела, Србије, која је увијек била на страни западних савезника и Русије. Цијела тадашња Југославија, рођена версаљским уговором, постала је тако компактан саставни дио савезничке западне политике.

Захуктале Хитлерове ратне машине биле су у налету да прегазе Балкан. Настала је предигра за велики нападај на Русију. Ради тога поратно политичко ткиво Југославије настојало је да и предигру у Београду урачуна у своју корист, макар то тако није било, јер револт побуњеника у пријестоници Југославије није имао главни ослонац у комунизму ове земље, пошто је тај покрет још од прије рата био овдје незнатан. Комунистичка партија Југославије била је од свог рођења, па све до момента ове побуне, премалена и преслаба а да би могла начинити такав пуч, какав је био онај у Београду, пуч који је једним потезом подерао и онако танак уговор са Хитлером и промијенио политички смјер ове државе.

То је у ствари био организиран националан покрет.

У хрватском дијелу Југославије, у Бановини Хрватској, изгледало је да ће доћи до остварења вјековне хрватске националне мисли, коју је већ давно једна мала, франковачка политичка партија (старчевићанска) истицала као своје борбено гесло, а данас га је потпуно истакла под водством крволочног диктатора Анте Павелића, поглавника и вође новонастале Независне Државе Хрватске. Мислило се да ће хрватска државна мисао, какову је своједобно планирао и проповиједао т. зв. отац Хрватског Народа Анте Старчевић (по мајци Србин) и његов фамозни насљедник Јосип Франк (по крви Жидов), данас доћи до пуног оживотворења.

Народна држава Хрватска постала је терен на којем су се сударили три политичке мисли: 1) југословенска, 2) т. зв. хрватска државотворна и 3) комунистичка, и на том терену требале су да докажу своју животну способност.

Најмлађа, југословенска, нестала је у ратном судару у року од три дана, дакле већ у првом судару са непријатељем, и ако је била у тај час "државна", дакле требала је бити главна и основна. Али била је премлада, а да би издржала оваково тешко искушење, а није била још пустила ни дубоко корење једне здраве и снажне државне политичке мисли. Хетерогеност националних масâ брзо је разбила отпорну снагу југославенских армија, а да и не говорим о жалосним издајствима оних, који су требали у даном часу да даду своју крв за југославенску државну мисао (Бјеловар).

Хрватска државна мисао, много старија од прве, добила је у овом одлучном часу силовиту Мусолинијеву и Хитлерову подршку, Хитлер ју је оживотворио у Хрватској Независној Држави. на челу са Антом Павелићем, наоружао ју и уврстио у, тада најјачи на свијету, њемачки војнички механизам. Франковачкој политичкој странци пала је тако у дио претешка задаћа; да оправда Старчевићеву хрватску политичку концепцију, да докаже њену животну способност. али и да понесе велику одговорност не само своје, него и Хитлерове и Мусолинијеве политике за овај крај Југославије, и тако да понесе на себи и одиум крвништва, које још и данданас негдје жигоше невини Хрватски Народ тешким називом "кољачким". Анте Павелић са својим вјерним сурадницима, још су са Јанка Пусте у Мађарској, уз помоћ саме Мађарске државе, водили оштру борбу против Југославије, сипали су по њој бомбе и подметали су паклене машине под жељезничке вагоне, од којих су гинули многи невини путници, а све то у нади и вјери, да су фашизам и национални социјализам, "спасоносне политичке доктрине", па да је дошао онај час када треба ликвидирати и омражено пречанско Српство – потезом кољачког ножа. Кроз цијели дуг период II. свјетског рата повлачи се по главама усташког, франковачког водства ова фатална, страшна мисао и политика, која резултира са многим тешким посљедицама, а све из основе старог франковачког гесла "Србе на врбе!" По цијелом терену НДХ јечали су микрофони уз пакосно урлање доглавника Мила Будака: "У року од двије године мора нестати у НДХ сваки траг постојања Српског народа..." Дакле, расна Хитлерова политика била је натегнута и преко терена Југославије, а поготово преко НДХ, па је на тај начин ставила Србе , Јевреје и Цигане ван закона. То је значило да су им одузете све слободе и права, одузета или уништена имања, морали су дању и ноћу бити на расположењу усташким органима, па се зато нису смјели појављивати ни на улицама пријестоног града НДХ, Загреба, послије 6 сати на вече. Штавише, морали су се одмах преселити, о своме трошку, у дијелове града, специјално са њих одређене, све, дакако, под пријетњом тешких казни. Почела је, дакле, ликвидација Срба, о којој су већ давно сањали они, који су мислили, да се један народ може са

ножем преклати, један народ, који је био близу половици цијелог становништва Хрватске и вјековима, увелике, носиоц свȍг политичког збивања ове земље.

Та ликвидација вршена је на најбруталнији начин: убијањем на посебним мјестима, одвлачењем у познате крволочне логоре гдје су били убијани, паљени, дављени итд, па док је сваки са ужасом очекивао своју судбину и себе кроз хиљаду комплекса испитивао – да ли је штогод скривио, као из пакла јечао је у мегафону глас Мила Будака – у року од двије године мора нестати сваки траг...

Почело је, дакле, чишћење Срба на велико и чим брже, па сви они, који се нису спасили бегством или у шуме или у крајеве куда није досизао кољачки нож Анте Павелића, те које није спасао ни т. зв. католички мијешани брак, требало је чим брже одвести са терена ХДХ, у Њемачку, на присилан рад. За врло кратко вријеме, од 12.000 Срба на пр. у Загребу, остало је свега 500.

Српски народ у Хрватској прегажен овом страшном катаклизмом, нашао се у ванредно тешком стању. Свуда су се видјеле мање или веће усташке јединице вукући са собом Србе, одвлачећи их у логоре или убијајући их на лицу мјеста. Људи, жене и дјеца били су мрцварени и нечовјечно ликвидирани, као најопаснији елеменат једног великог дијела живља у држави. Дȁ, ријечи пјесника Ђуре Јакшића испуњавале су се по терену Хрватске – бацајте сами у огањ дјецу – док је мегафон службеног радија (круговала) НДХ јечао и надаље – у року од двије године мора нестати сваки траг постојања Српског Народа у НДХ...

Срби у Хрватској су у очајању тражили спас на све могуће начине, неко са успјехом, неко без успјеха, неко у партизанству, неко у религији, цркви, свакако, само не у једном здравом, снажном националном отпору. Све је било дезорганизовано, ријеч сваког Усташе била је законом, а тих ријечи било је врло много. Логори су ницали и пунили су се дању и ноћу са мушкарцима, женама и са дјецом, и то не само са Србима, него са политичким противницима, писак локомотива одводили су хиљаде и хиљаде Србасељака у Њемачку на присилан рад, српска су села била пустошена, нестајала су, нема више српских цркава (180), школа, домова итд., све је падало под ударцем усташких јуришних одјела. Па док се тереном Југославије дизала прашина од мотоциклиста Хитлерове солдатеске, Усташе су се, опојени оствареним дугогодишњим сном, журили, да чим прије збришу са лица земље омражене пречанске Србе, како им је то диктирао славни хрватски писац и доглавник НДХ Др. Миле Будак – у року од двије године...

У то доба комунистичка мисао у народу Југославије, била је, углавном, врло мало позната. Она се почела развијати тек у огњу распламтјелог ра-

та, али о томе нека пишу позванији, а ја ћу приказати судбину прогоњене српске дјеце у НДХ, у оквиру свога рада и рада једне мале каритативне групе Срба у Загребу, углавном, у напору око збрињавања ратом пострадале дјеце, најзад, и одраслих, уколико их је та акција могла дохватити.

I.

Усташке јединице, којима је била дата дужност од стране Хитлерових власти, купиле су са терена одрасле Србе, колико мушке, толико и жене и дјецу. Одрасли су били шиљани, уколико не у концентрационе логоре, у Њемачку на рад, али дјеца, осим дојенчади (што је било мало случајева), до око 14. г., била су масовно убацивана у Загреб и Сисак. Дјечији логори у Јастребарском, Ријеци крај Крижеваца, затим у Лобор-граду, основани су касније, а догађало се често, да су дјеца била убачена и у логоре одраслих (Јасеновац), одакле их је било врло тешко спасити.

У тој катаклизми, једном приликом, упозорио ме је један познаник на оно што се почело одвијати на терену НДХ, а у вези са егзистенцијом Српског Народа. Није ту требало никаквог визионарства, а да се види шта све пријети Србима, јер усташке, хитлеровске и мусолинијевске власти нису радиле скривено на уништењу српског живља, него су се и најгора звјерства извршавала отворено. Мени је било јасно, да ту треба нешто брзо учинити, јер сâм и сâм видио једну мању групу српске дјеце из разних српскиих села НДХ, смјештену у Јеронимску дворану у Загребу, Томиславов трг 4, у врло јадном стању. Десетак дјечака и дјевојчица, сасвим голих, или са нешто мало крпа на себи, потпуно изгладњелих, замазаних, краставих, са тешким прољевима (крвавим, понекад), са вратобољама итд., убачени су у ову дворану, без кревета, без покривача, без хране, без надзора, и, изван закона. То ми је расвијетлило силовитом брзином шта све долази и каква судба чека Српски Народ у НДХ.

Макар да сам сваки дан очекивао да ћу бити и сам одведен а логор, ипак сам, не питајући много и не тражећи сарадника, захватио у проблем спашавања ове дјеце, без обзира да већ тиме упозоравам на себе као противног политичком мишљењу Усташама и фашистима, и то баш на оном дијелу Југославије, на којем је требало у кратком року ликвидирати један народ... – у року од двије године мора нестати и сваки траг бивствовања Српског Народа у НДХ!

Слиједећи овдје своју акцију око спашавања дјеце сврстао сам ју по сродним групама, које ће освијетлити опсег, начин и врсту мога рада, који је био у опреци са законом, жељама и напорима Усташа и окупатора. То је, дакле, био илегалан рад, добровољан, без одређеног радног времена, рад који се равнао само по трајању, као што се равна и сам рат.

Ја сам ту своју акцију назвао тајним именом: "Југословенски унутарњи фронт", хтијући видно нагласити и приказати отпор још заосталих Срба и многих Хрвата и Словенаца у Загребу и доказати, да нисмо мирно сједили у загребачким завјетринама, него да смо, под опасношћу свог живота, храбро пружали помоћ биједнима, потпомогнути у том пуном снагом колико од стране самих загребачких Срба, још више потпомогнути од стране браће Хрвата, једино чијом помоћи могла је та акција имати величанствене успјехе, који су се на концу рата одразили у точно вођеној картотеци, чији садржај је атомском снагом освијетлио бројеве:

7.000 133 4%

који представљају количину спашене српске дјеце (и друге) са села (7.000), количину спашене дјеце комуниста и партизана и свих оних, којима су очеви били убијени или су родитељи били у борби против Усташа и окупатора, а која дјеца су остала самохрана код матере или кога другог (133), а четири на хиљаду представља постотак помора те дјеце за цијело вријеме рата. Ти бројеви, који значе позитивни резултат ове акције, доказују нам и то, да ни Загреб, ни Хрватска нису били усташки, а још маје да би били за окупатора.

II.

"Дјечија акција", како смо ју ми опћенито називали, трајала је од љета 1941. па до љета 1945. Дакле, за цијело вријеме трајања Другог свјетског рата. Никнула је, некако, подједнако са мојом иницијативом, као и са иницијативом гђе. Дијане Будисављевић, јер када сам на почетку рата дошао к њој с том идејом и приједлогом, нашао сам већ зрео терен, што значи, да је она о том већ мислила или је с неким о том већ говорила, иако није са радом још отпочела. Рад сам покренуо заједно са њом.

Са пар госпођа (Будисављевић, Бојанић, Бецић, Џакула, Дивјак, Радосављевић) те др Видаковић Марко, инг. Бранко Василић и Вукосављевић, почели смо да тајно сабиремо изношене одјевне предмете, које смо давали мајкама, које су биле још уз своју дјецу прије одласка у Њемачку, а с тим одјевним предметима одијевали смо и саму дјецу, која су врло често долазила сасвим гола. Том приликом сакупљали смо и новац, куповали смо храну, а и сабирали смо ју, преузимали смо дјецу и мајке, који су били убацивани у Загреб у "Јеронимску дворану", и ту их некако чували. Дакако, да смо ту одржавали трајну дневну (и ноћну) службу, да не би дјеца била сама.

Само онај, ко је гледао својим очима то стање и наш рад, могао је да упозна сву биједу нашег народа, и биједу нашу у нашој неимаштини и слабости. Ми нисмо знали шта ћемо са том дјецом, али смо осјећали и

знали смо само једно – ми их морамо спасити од сигурне смрти, пред очима једног цијелог града.

Многе загребачке обитељи долазиле су нам у ту дворану са молбом, да им дамо које дијете на чување. Ми смо те сретне ријечи радо прихватали, не знајући шта друго да чинимо. Давали смо дјецу на чување, јер смо знали да ће бити добро збринута, па данас, након толико година рата, са весељем сретам, по који пут, на улицама Загреба одрасле момке и дјевојке – спашену дјецу из ове акције.

Нисмо ни вјеровали какав број ће носити посљедње спашено дијете. Број 7.000!

Убрзо сам се увјерио, да се оваква наша помоћ неће моћи дуље одржати, јер су почели дневно стизати све нови и нови транспорти дјеце, па сам одлучио проширити ову акцију и кренуо сам са гђом. Дијаном Будисављевић надбискупу Др. Алојзију Степинцу, у циљу да га замолимо да уврсти ту нашу акцију у Caritas Надбискупије загребачке, који не само да је имао довољно средстава за тај рад, него је имао и искусне административне силе, а осим тога – по вјери – имао је везу са сада владајућом политичком партијом. У тај час то је значило све, значило је спасити дјецу која су већ у масама била убацивана у Јеронимску дворану у Загребу.

Надбискуп Др. Степинац одмах је прихватио тај приједлог и предложен програм рада, по коме би се наше акције прикључиле раду Caritasa и заједничким силама радиле око спасавања прогоњеног живља.

То је значило спас за нашу дјецу:

Истога дана, пред вече, дошле су у Јеронимску дворану двије опатице реда Св. Винка и тајник Caritasa (Думић), па је одмах, на лицу мјеста, почет систематски попис дјеце (картотека), а што је било још важније, донијет је пун казан хране коју је послао Др. Степинац, па је испод казана почела весело горјети ватра. Дјеца су тиме добила пуну заштиту Надбискупа Др. Степинца, а тиме и заштиту католичке цркве и њених органа у и изван Загреба.

Транспорти дјеце бивали су дневно све већи и чешћи. Јеронимска дворана била је дупком пуна голе дјеце (преко 800). Нисмо се могли кретати по дворани, јер је пријетила опасност да не станемо на голе ножице или гола тијела дјечице, која су лежала разбацана по голом паркету дворане. Када год би негдје стао, домилио би по који малишан и пењао би ми се по нози и држао нас за хлаче. Смрад од фекалија био је у дворани неодржив. Шиљали смо дјецу у двориште, али све то није могло да смањи јадно стање, у којем смо се сви ми налазили. Транспорти су дневно стизали, а ми смо постајали све очајнији. Картотека се дневно, језиво повећавала. Попис имена бивао је све већи, али подаци су постајали све непотпунији,

јер многа мала дјеца нису знала своје име, а да о презимену и не говорим. Често је једно дијете, чувши име другог, и само рекло да се тако зове. У помањкању података биљежили смо уз име и какову другу ознаку на тијелу (мадеж, ожиљак, боју косе, очију и сл.), како би га, касније, родитељи лакше могли препознати. На тај начин пописана су сва дјеца, која су била убачена у Јеронимску дворану, и тако је створен темељ солидне картотеке. Водио ју је Caritas, док смо ми сву ту картотеку преписали у двије књиге увезане у кожу (гђа. Џакула).

Када је концем рата пријетио опћи покољ Срба у Загребу, лично сам предао те књиге надбискупу госп. Др. А. С-у на чување, да би се тако сачуван попис дјеце, барем, која су некад ту постојала, и нестала у огњу рата.

Међутим, број дјеце је растао сваким даном, а Јеронимска дворана није постајала већа. Ситуација је бивала све гора, јер дјеца, која су долазила, била су у све горјем стању, а било је случајева, да је по које, путем, и умрло. Описат ће један такав случај.

Стеван Мостарац, сељак из села Ушлица крај Јасенова, био је пребачен на присилан рад у Њемачку, док му је жена Сока, са малим сином, била убачена у Глухонијеми завод. Женско дијете од једно три године нестало је у гужви. Упознао сам му жену и сина и држао око над њима .

Једног дана ето ти Стевана Мостарца из Њемачке. Чувши да му је породица стигла у Загреб, допутовао је да види како је смјештена. Имућан је то био сељак. Ево га једног дана и к мени и рече да је био у своме селу У. да тражи кћер, и да је дознао, да је један транспорт дјеце баш сада послан у Загреб. Молио ме, да пођем на колодвор, да прегледамо вагоне.

Дакако, кренуо сам с њим. Лакше му је било кретати се по колодвору са мном.

На забаченом колосијеку нашли смо један влак са неколико марвинских вагона, у којима су била смјештена дјеца. – Ту су, рекох, Стевану Мостарцу. Вагони су били полуотворени, да дјеца имају више зрака. Али нисмо видјели никакова надзора. Вагони су били, бар онда, сами.

– Деде, скочи, рекох овоме сељаку, па прегледај вагоне.

Он се попе и прегледа два. Нема је. Уђе у трећи. Дјеца леже разбацана по марвинском вагону, са ужасним смрадом. Кмечала су, полугола, замазана, неко је лежало на леђима, неко на трбуху, неко је сједило, неко стајало уз стијенке вагона, плачући. Под њима нешто мало сламе.

Сељак Стеван Мостарац преврће дјецу и гледа у лице, кад наједанпут викне: – Ево је, – и из групе дјеце, која су лежала на поду, подиже на рукама полуголу, мртву кћерчицу…

Ужасно… осјећао сам тешку мору на својој души, а из даљине јечао је државни круговал… у року од двије године мора нестати и сваки траг постојања Срба у Хрватској…

Ми смо сами и сахрањивали такву дјецу.

Једног дана умрло је једно наше дијете на Клиници уха, носа и грла, Љиљана Радан. Треба ју сахранити, да не буде бачено на гомилу лешева. А оно, сироче, нема баш никога, осим нас. Што је још горје, православне је било вјере, па мора да нестане чим прије под земљу, и то – без попа.

Била је јесен. Кишовито вријеме. Тмурни облаци са Сљемена као да су хтјели сакрити пред свијетом сахрану овог малог праведника, невиног биједника, залуталог у овај крај, који је жарио ратним огњем.

Сахрана креће.

Напријед крстача, четири човјека, непозната, у кораку, носе мртво тјелешце. За њим нас тројица од акције, и нико више.

Вјечнаја памјат, вјечнаја памјат… мумламо полугласно.

Под ногама нам зашкрипи по које зрнце пијеска, и зашушти црвен лист мирогојског бршљана…

Загребачке породице нису могле преузети толику дјецу, јер, најзад, и њихово уздржавање коштало је много новаца, које им није нико враћао, па кад је број дјеце у Јеронимској дворани нарастао преко 800, нови транспорти смјештавани су у Глухонијеми завод у Загребу, Илица 73. Наша акција је и ту захватала. Али и наша и Caritasova помоћ била је још увијек преслаба, да би збринуле толику дјецу, штавише голу и у врло рђавим здравственим приликама. Па не само то, него се није могла сузбити ни епидемија, која је почела да се појављује, и то епидемија најгоре врсте болести… Стање дјеце у просторијама Јеронимске дворане и Глухонијемог завода било је више него очајно. У Јеронимској дворани су дјеца лежала на голом паркету, а у Глухонијемом заводу по четворо на једном кревету, попречке, замазана и кужна. Па ни трпљена помоћ једне службене социјалне установе (Министарства Удружбе) није достајала. Сви ти напори нису значили ништа према страшној стварности, јер мегафони радија су и даље јечали: … у року од двије године мора нестати и сваки траг постојања Срба у држави Хрватској…

Покушавао сам свом енергијом да се нађе излаз из ове ситуације. Упозоравао сам све познате и надлежне на тешке посљедице. Ту већ није било страха, ни пардона, 1.800 малих живота било је у питању. Тако сам једног дана, баш у близини Глухонијемог завода срео државног тајника Др. Вуковца знајући да он није био усташа и вјерујући, ради тога, да ће се заузети за дјецу, замолио сам га да дође у завод и да погледа ситуацију, која је тамо настала. Овај државни тајник пошао је са мном и прешао све просторије, гдје су лежала дјеца. Ужаснут, ходао је без ријечи, а кад је излазио из завода, дао ми је руку и рече само – хвала. Помоћ од државе није ни послије тога дошла, али се догодило нешто занимљиво – државни

тајник Др. Вуковац је био отишао из завода равно у свој уред и – дао оставку на положају, у знак протеста.

Међутим, настао је и јак помор дјеце. Наравно. Шарлах, дифтерија, оспице, ангина, шуга, крвави пролјеви итд. Говорио сам са Caritasom шта да се чини. Говорили смо и са чиновницима Министарства Удружбе (Dr. Kamilo Brössler), док се најзад помоћу надбискупа Степинца не нађе излаз у колонизацији дјеце на село, путем Caritasa и сеоских жупника. Приједлог је био примљен, и дјеца су била упућивана сељацима који су их тражили, јер, најзад, једно веће дијете значило је радну снагу сељакову. Требало је само да се нађе могућност, како би се дјеца облачила, пошто је сва текстилна роба у НДХ била блокирана за војне сврхе. Ја сам преузео дужност да нађем и ту излаза, и тако је био отворен пут потпуном збрињавању дјеце. Сељаци су добијали ову дјецу, а уз њих добијали су или готова одијела за њих или материјал, и ципеле. У картотеци је било биљежено њихово кретање, па се тако брзо осјетило велико олакшање у вези са бригом око њих. Јеронимска дворана се испразнила за кратко вријеме, за њом и Глухонијеми завод, а најзад и дјечији логор у Сиску, јер су и оданде дјеца била колонизирана на исти начин.

Када су се концем 1944. опет појавили мањи транспорти дјеце, није било никаквих потешкоћа. Caritas их је одмах колонизирао на село.

Ја сам сабирао новац и дознаке за текстил за облачење дјеце. Јер, на селу храна није била проблем. Ту сабирну акцију сам вршио у Загребу, од приватника, затим од Централе новчаних завода, индустријалаца итд. Одјевни материјал сам плаћао са тим новцем, а службено куповао га је Caritas, док велике количине добијао сам у нарави, бесплатно. Легитимацијом надбискупа Др. Степинца успјело ми је, да сам 3. XII. 1942., дописом Министарства народног господарства, Одјела за господарску политику, у Загребу под бр. 125.451/42 добио дозволу да могу купити сљедећу робу у сврху опскрбљивања колонизиране дјеце (види прилог):

6.000	мет	материјала за израду дјечијих одијела,
6.000	”	потставе,
1.000	”	творива за џепове,
15.000	”	платна,
7.000	”	фланела,
2.000	”	кепербанда,
1.000	пари	дјечијих чарапа,
100	ком.	дјечијих покривача,
1.000	ком.	ручника,
1.000	ком.	покривача,

5.000 ком. капа,
100 ком. крпа за брисање суђа.

Са тим службеним дописом било је ријешено питање дјеце, тако, да су сва колонизирана дјеца била обучена. Наша акција купила је још к томе и 1.000 пари дрвењака, ципеле за дјецу, и предала их Caritasu.
Треба да споменем, да је Caritas био помаган и другом акцијом коју су водили Гајо Омчикус и Анте Бојанић, гдје су такођер сурађивале гђе. Бојанић и Бецић и то са великим успјехом. Ја сам и за ту акцију помоћу надбискупа Др. Степинца прибавио потребну дозволу од Министарства обрта, велеобрта и индустрије бр. 124.317/43 од 1. XII. 1943. и то на количину од 45.000 мет. разне текстилне робе, за коју робу су обје ове наше акције прибавиле новчана средства.

Ваља да напоменем, да је наша основна акција имала, како је напријед речено, осим мене као руководиоца, још 2 мушка члана – инг. Василића Бранка и Ђуру Вукосављевића и 6-8 женских лица – Дијана Будисављевић, Бојанић Славка, Бецић Љуба, Џакула, Дивјак, Раносављевић Десанка, Верена Когој и Раушник, док се касније раздијелила, како је горе споменуто.
Напријед описана акција, те рад Caritasa у вези са њом (под тим мислим акцију са Дијаном Будисављевић и са мном, на коју се односе горњи подаци) показала је одличне успјехе. Сва дјеца која су била убачена у Загреб била су у врло јадном стању, а акција их је обукла и збринула на село. Чим су дјеца дошла у сеоску атмосферу постала су много здравија. Помор дјеце која су била колонизирана био је само 4%, што представља врло повољан број.

Послије рата су сва дјеца била предана новој држави ФНРЈ, као и 2 књиге са пописом дјеце, које су биле похрањене код надбискупа Др. Степинца.
Споменуо сам, да је за вријеме рата успјело саткати врло корисну мрежу помоћи. Понајприје прилози који су сакупљани како сам напријед описао. Мене су сматрали главним организатором ове помоћи, па су ме често питали за мишљење, ако се хтјело нешто подузети у циљу дјечијег збрињавања (на пр. Caritas). Осим нас, постојала је, како рекох, још једна помоћна акција уз Caritas, као његов саставни дио, затим, једно двије године послије почетка рата је и Министарство Уруџбе са својим вриједним начелником Dr. Kamilom Brösslerom врло много давао помоћи по својој иницијативи, и преко дозволе својих претпостављених. Он се нарочито истакао у једној акцији, коју сам сâм одијељено водио, а о чему ћу касније писати. Затим, Хрватски Црвени Криж, са својим предсједником Dr. Kurtom

Hühnom, нарочито у годинама 1944-45, о чему ће такође касније бити говора. Ванредну помоћ су ми пружале сестре Хрватског Црвеног Крижа, њих 32 на броју, са својом управитељицом сестром Аницом Качешник. Описат ћу касније и тај вриједан рад. Затим сестре помоћнице на прихватној станици Главног колодвора у Загребу, са главном сестром Хабазин, које су, како ћемо видјети, пружале помоћ и ван њиховог занимања. Надаље, Хигијенски завод у Загребу са Др. Бериславом Борчићем и Др. Мироном Малојчићем. Па онда Црвени Криж за Словенију са управитељем А. Ц. и др. С. Л. Затим Савез новчаних завода (види прилог), који нас је у прави час опскрбљивао са потребним новцем, нарочито Југославенска Банка са својим главним равнатељем Костренчићем, који ми је стављао милијунске своте на располагање у корист ове акције, као и велике количине текстилне робе, бесплатно или уз врло ниску цијену. Па онда, Каптол надбискупије загребачке, па златар Перок, па Интернационални Црвени Криж са управитељем Смидлином, који је бесплатно давао првокласне лијекове и храну и омогућио тзв. "кумовску акцију" у Швицарској, затим помоћ у храни за партизански логор (Др. Нада Маријан) итд. Из "дубоке илегалности", ова мала акција се временом наметнула стварности и била је трпљена, макар се знало ко ју води, и ко у њој сарађује, да у њој нико није био ни Усташа, ни фашист. Скоро да би у ту акцију могао уврстити и неке припаднике самих окупатора, који нису били хитлеровци, а били су противници Усташа, јер су са својих мјеста запослења помагали и акцију и мене, у толикој мјери, да о томе вриједи, касније, говорити.

У год. 1943. престало је, углавном, масовно убацивање дјеце у Загреб. Тим више се отворише нови путеви, к новим дјечијим логорима, јер… у року од двије године мора да нестане сваки траг постојања Срба у НДХ. Ово фатално гесло још је јечало у мегафонима хрватског "круговала", и макар да су се већ назријевали облици страшног пораза "Осовине". Дјечији логори у Сиску, Јастребарском, на Ријеци крај Крижеваца прихватали су дјецу са терена, али наша акција је и тамо стизала, макар и повремено. У Сиску смо имали управитеља логора Думбовића, па смо могли шиљати одјевне предмете, који су били тамо врло потребни, у Јастребарском смо имали Др. Драгишића, па смо му шиљали лијекове и повоје. И у логору на Ријеци, крај Крижеваца се осјећала наша рука, па смо, штавише успјели да се тај логор, интервенцијом њемачког команданта Загреба, мајора Кнехеа, распусти, када је тамо завладала епидемија шарлаха. Тих 140 дјеце из тог логора било је послато на село преко Caritasa.

Треба да споменем, да је логор на Ријеци крај Крижеваца требао да буде одгајалиште за младе Усташе, који су се регрутирали из логора српске

дјеце, дакле, неке врсте усташки јањичари. Треба напоменути, да су се српска дјеца налазила искључиво у дјечијим логорима и код породица у Загребу, тек мален број се налазио у логорима одраслих.

Напоменут ћу овдје наш рад око спасавања дјеце из великих логора.

Дознали смо, да се у логору Јасеновац налазе једно 17 дјечака, међу њима двоје дјеце једног, данас познатог комунисте Јурице Драушника, који се у то доба налазио међу партизанима. Пошто смо ми водили бригу о сваком дјетету, које је то требало, дакле, без обзира на народност, вјеру и политичку припадност родитеља, интервенцијом госп. П-а код мене, тражио сам од њемачког мајора Кнехеа да он са своје стране захтијева од Усташа, да се забрани затварање дјеце у логоре, него, ако се већ доведу са терена, да се предаду изравно Caritasu на колонизирање. То смо тражили за случајеве у логору Јасеновац и Стару Градишку, а за Лобор-град и за Ријеку крај Крижевца тражио сам да се распусте – како сам то напријед већ навео, јер су легло заразе. Требало је много труда и стрпљења да се Нијемцима докаже, да то нису дјеца комуниста, нити непријатеља у борби против њих, него да су то дјеца мирних становника НДХ, па ми је коначно, након дугог натезања, успјело оправдати ту лабаву тезу, те ми је мајор Кнехе лично дао писани налог, да се дјеца не смију држати у логорима одраслих; исти је мајор испословао код Усташа да и они донесу такво рјешење, да се дјеца из тих логора пусте кућама, да се логор у Ријеци крај Крижеваца распусти, а дјеца колонизирају. Како је логор у Лобор-граду био под командом Нијемаца, донио је исти мајор Кнехе налог, да се тај логор са 160 жена и дјеце, махом Српкиња (осим једне Рускиње, вићам ју у Загребу још 1947.г.) пребаци у Београд, као српски живаљ. У Лобор-граду остале су једино Јеврејке.

Вриједно је посебно споменути онај мистични моменат, када смо са инг. Бранком Василићем помоћу сестре Црвеног Крижа Хабазин, прошли мртвом стражом потпуно мрачног Главног колодвора Загреба, и када смо дошли до потпуно тамног влака, у коме се налазило 160 жена и дјеце, распуштеног логора у Лобор-граду, а на путу у Београд, под стражом њемачких војника. У том језивом мраку, и у тужној тишини, покретали су се непознати људи, око тог влака. Ја сам са инг. Василићем стајао на средини ове гарнитуре, кад се наједном из мрака појавише двије особе, са два велика пакета, тражећи мене. Јавио сам се и питао ко су? Један од те двојице ми рече, да су заступници Словеначког Црвеног Крижа и да носе лијекове за сестре Српкиње. Био је то А. Ц. и Др. С. Л. Дирљив моменат у језивој средини. Кроз мозак ми изненада зазуји Хрватски "круговал" … у року од двије године не смије остати ни траг постојања Српскога Народа у Хрватској… и као да су ми те ријечи од тога часа постале смијешне.

Логор у Лобор-граду нестао је за овај живаљ дне 23. IV. 1942., домала нестаде и за Јевреје. Једна брига и туга мање.

Међутим, много је теже било спашавати дјецу из логора одраслих, Јасеновца и Старе Градишке. Ту је у име надбискупа Др. Степинца, директор Caritasa Думић имао врло тешких искустава, и једва је успио, да се налог Нијемаца проведе. Лично је одлазио у ове логоре, па га, једном приликом, Усташе тамо и задржаше…

Caritasova акција у томе, и наша помоћ, добили су своје трајне облике. Caritas је колонизирао сву српску дјецу, а сва су била обучена и здрава. Картотека је била усавршена, а ми смо увели и своју картотеку безимене дјеце, картотеку њихових фотографија итд. (гђе. Будисављевић и Џакула). Још за вријеме рата послали смо копију те картотеке дјеце у Швицарску (инг. Бранко Василић).

Пошто су родитељи ове дјеце били послани у Њемачку на присилан рад, успјело нам је код Нијемаца да се ти родитељи повежу са својом дјецом, па смо преко Caritasa водили врло опширну кореспонденцију у том правцу, и допринијели, да су многи родитељи, вративши се послије рата у отаџбину, могли одмах наћи своју дјецу, живу здраву и – обучену. Тиме је ова акција постигла кулминацију, у завршној форми.

Да би се олакшало повезивање родитеља са дјецом, основали смо још у год. 1942, баш о Божићу, код Caritasa посебан фонд "Дијете к мајци" и уздржавали смо га новцем наше акције. Родитељ, који је дијете преузимао, а који није имао средстава за живот (храну, одијело), добијао је помоћ из овога фонда, који је нарочито у завршној фази рата добио своју праву и пуну вриједност.

На концу описивања ове наше акције, којој сам био на челу, описат ћу нека опажања из живота ове прогоњене дјеце. Било је ту понешто и хрватске и муслиманске, а појавило се каткад и које жидовско дијете. Ове посљедње смо одмах предавали Жидовској општини у Загребу, у два маха сам послао ове малишане у Љубљану, на посебне адресе. Баш једног од ове двојице виђам и сада у Загребу – студента медицине!

Једну обитељ смо послали у Чешку, пошто им је отац овдје погинуо. То је била обитељ Terenbach.

Заиста, морао сам се дивити, како су ова дјеца била, да кажем, храбра. Наравно, било је и ту плача, али дјеца су се лако умиривала глађењем по лишцу. Била су то мила створења, не размажена. Често ми је који малишан од 4-5 година хтио помоћи у одржавању реда, или у истраживању имена оних који их нису знала. Често је који, овакав малишан рекао право име свом другару, док га је овај мени скривао. Сељаци су радо узимали ову дјецу, јер како рекох, била су им радна снага, лако их је било нахра-

нити, јер нису била научена на избирљивост, а лако их је било и облачити. Све су то била дјеца природе, која их је, који пут, знала више ударити него и сами родитељи. Чистоћа је добила свој сеоски стандард, па ни у том није било неких нарочитих потешкоћа, што најбоље доказује постотак смртности.

Како рекох, многа загребачка породица узела је по које ово дијете и, нашим знањем, присвојила га. Често сам гледао по које од њих, како га мајка поносно води, лијепо обучено и нахрањено. Многа су остала у тим породицама до данас, као властита.

III.

Бурно вријеме Другог свјетског рата стављало је све веће и веће захтјеве на савјест домородаца. Није било могуће избјећи тој одговорности која је императивно тражила да се нешто учини, нешто је значило крик потиштене слободе, против терора окупатора и непријатеља отаџбине. Ја сам то живо запажао и осјећао. Дневне ситуације силиле су ме да подузмем које нове кораке у циљу пружања помоћи прогоњенима. А тих је бивало све више и више.

Појавом борбе против окупатора, на терену, појављивале су се и репресалије против политичких противника у залеђини. И, што је ударац са једне стране био већи, одмазда на другој страни била је још гора. За једно подизање жељезничке пруге у зрак, настала су вјешања и стријељања талаца̂ из загребачких усташких затвора. За неки диверзантски чин и у граду, потјерани су редови таоца̂ на вјешала. На дневном реду било је хапшење и убијање. Нијемци су тај "лијепи" посао усавршавали. Многи политички противници били су одведени у логоре, а посвуда су остајале мајке и дјеца, или самохрана дјеца, без икаквих средстава за живот. Врло често су падале главе само као опомена онима, који су били у борби итд., а што је било најжалосније, била су заостала дјеца у биједном стању, као завршна ријеч пропалог човјечанства.

То стање ме је врло мучило. Радило се ту и о комунистичким породицама, јер су Усташе, ваљда, мислећи да Срба више нема, прешли против католичанства. Свеједно. Био сам увјерен да треба пружити брзу помоћ, само нисам знао како? Није то било питање у вези са дјецом из акције коју сам напријед описивао. Јустификација донаша сама по себи врло јасну опомену да се треба добро чувати сваког повезивања колико са радом јустифицираног, толико и са његовом породицом. А ову је баш требало сачувати, и то одмах на исти дан јустификације очева, и то у пуној мјери. Овдје није био у питању новац, или која роба, храна и сл., јер сам своју мрежу помоћне акције већ био добро организирао, а била је у ово вријеме

врло јака, него проблем је био у овом – помоћи и сам остати жив.

Неки из акције су ме упозоравали на ту опасност, али је сам ипак одлучио да пружим помоћ, сâм, без икаквог сурадника, на своју властиту одговорност.

Требало је дознати имена јустифицираних. Ту није било потешкоћа, јер су им имена била влашћу објелодањена. Теже је било дознати имена оних, којима су родитељи били у борби против Усташа и Нијемаца. То сам дознавао од сестара помоћница Хрватског Црвеног Крижа, те сам тако могао добро обухватити мој рад, створити своју картотеку и диспонирати са помоћним средствима. Па, већ прије него је неко био јустифициран, док је тек пала осуда, већ унапријед сам захватио са помоћи, с тиме, што сам тражио од надбискупа Др. Степинца, или monsg. Мазучија, или евангел. бискупа Рорра, да интервенирају код власти. Ријетко, али ипак је некад и то помогло. Ако је јустификација била проведена, већ сам други дан био код заостале породице, и на дискретан начин, без да би изговорио своје име, пружио сам помоћ, обилно, у новцу или храни. И тако, онда, сваки мјесец је долазио "mister X", носећи жудно очекивану помоћ.

У случајевима, гдје су родитељи били у борби, дјецу сам понекад увртио у нашу акцију помоћи, коју сам напријед описао, а знао сам послати такве мајке и у само Министарство Удружбе, свом сараднику Dr. Kamilu Brössleru, који им је давао мјесечне помоћи из државних средстава. Па, заиста, данас ми је, понекад, смијешно, када помислим, да је НДХ, и не знајући, из државних средстава, помагала породице својих политичких противника, са којима се оружјем у руци борила на живот и смрт на своме терену.

Картотека ове акције бројила је 133 дјетета и 73 мајки и то:

1) Андрјени Ружа са 3 дјеце, Насељак 16,
2) Боровић Јелица са 1 дјететом, Микулићева 16,
3) Цревар Анкица са 2 дјеце, Дуњевац 12,
4) Цолак Марија са 2 дјеце, Трње – Школска 25,
5) Дракулић Лепосава са 4 дјеце, Трњанске лединe II. бр. 11,
6) Дернулц Нада са 1 дјететом, Цанкарова 14,
7) Чачић Виктор и Виолета код мајке, Лошинска II. бр. 11,
8) Цапић Анкица са 3 дјеце, Трњанска 134,
9) Ђурђевић Љубица са 2 дјеце, Петрињска 31,
10) Франковић Ружа са 3 дјеце, Петрачићева 15,
11) Фелецић Марија са 1 дјететом, Бабунићева 25,
12) Феле Н. са 1 дјететом, Мокричка 10,
13) Грбац Анка са 2 дјетета, Горњи Буковац 165,
14) Абрамовић Јулијана са 2 дјеце, Шпинчићева 25,

15) Бртан Ратимир код мајке, Над Липом 3/II, двориште, подрум,
16) Гугић Ангела са 2 дјеце, Ткалчићева 67,
17) Густетић Нада са 3 дјеце, Богишићева 8/II,
18) Гроздanић Драга са 1 дјететом, Радићева 22,
19) Грубор Марија са 3 дјеце, Радићева 23,
20) Хасаковић са 2 дјеце, Грегоријанчева 4,
21) Ивковић Јелка са 3 дјеце, Св. Дух 77,
22) Јанковић Анкица са 2 дјеце, Кучерина 70,
23) Кахлина Ружа са 1 дјететом, Шпинчићева 25,
24) Крпан Анка са 1 дјететом (Мекинц), Приморска II 5/II,
25) Кордић Катица са 2 дјеце, Максимирска 108,
26) Копач Мира са 3 дјеце, Кукуљевићева 41,
27) Хуић Розалија са 3 дјеце, Краљевац 30,
28) Хорватић Добрила 16 год., Мразовићева 5,
29) Кирета Розалија са 1 дјететом, Преградска 11,
30) Микша Барица са 4 дјеце, Витезовићева 14,
31) Маринчић Нада са 2 дјеце, Кустошија – Загребачка 108,
32) Мајић Вукосава са 1 дјететом, Деренчинова бр. 10/II,
33) Хочевар са 1 дјететом, Петрова 64 (код Живеца),
34) Мигић М. са 1 дјететом, Томашићева 53,
35) Огризовић са 2 дјеце, Гајева 40,
36) Nötig Ankica са 1 дјететом, Буцоњићева 27,
37) Пагјен Зорица са 2 дјетета, Утјешиновићева 2,
38) Микуш Марија са 1 дјететом, Нова Вес 62,
39) Новосел Озренка код тетке, Качићева 6,
40) Павковић Јосипа са 1 дјететом, Качићева 4,
41) Орлић Анка са 1 дјететом, Илица 180 а,
42) Божовић Ноемија са 2 дјеце, Дубровачка 19,
43) Павичић Марија са 2 дјеце, Видовградска 9,
44) Крањ Маргарета са 2 дјеце, Пустодол 17 (Чрномерец),
45) Пернуш Катица са 3 дјеце, Брешченскога 12/II,
46) Кривак Марија са 1 дјететом, Кукуљевићева 37а,
47) Поповић Анка са 5 дјеце, Сигечица, Вишка 3, подрум,
48) Линта Милка са 1 дјететом, Бистранска 13,
49) Перхавец Елза са 1 дјететом, Радишина 11/I,
50) Робић Марија са 1 дјететом, Трнскога 7,
51) Распор Драгица са 1 дјететом (друго пред породом), Шуфлајева 11,
52) Рибарић Аница са 1 дјететом, Мартићева 70,
53) Станић Даница са 1 дјететом, Каринска 6,

54) Шпилер Кармен са 1 дјететом, Шубићева 30/V,
55) Собан Тамара са 1 дјететом, Рибњак 34/II код зубара,
56) Сојак Зденко, дјечак, Нова цеста 21/I,
57) Спајић Н. са 3 дјеце, Радишина 4/III код гђе Граховац,
58) Мрњец Марија са 2 дјеце, Врановина 35,
59) Смољан Маријана са 2 дјеце, Деренчинова 5а,
60) Срдоч Љерка са 1 дјететом, Илица 128, двор. II лијево,
61) Томић Анка са 1 дјететом, Гундулићева 46,
62) Тернбацх Зденка са 3 дјеце, пребачена у Чешку,
63) Reicherzer Branka са 1 дјететом, Штосова 1,
64) Тадић Мира са 1 дјететом, Шулекова 4а,
65) Томић – Милосављевић са 3 дјеце, Приморска 22/II,
66) Вручец Винценција са 5 дјеце, Благајска 28,
67) Вуксан Јелка са 1 дјететом, Петрова 176/I,
68) Вебле Марија са 2 дјеце, Савска 146 (код мајке),
69) Вуксан Љубица са 1 дјететом, Подгорска 11,
70) Видатић Марија са 2 дјеце, Ивканчева 21,
71) Вебер Ружа са 2 дјеце, Виногорска 18,
72) Завртник Марија са 4 дјеце, у родилишту Чабар – Горски котар,
73) Жарковић Стоја са 1 дјететом, Св. Дух 108.

Сваког првога у мјесецу мајке ове дјеце добијале су помоћ у новцу, у одијелима за дјецу, лијековима, витаминима итд., како ћу то приказати у наставном садржају.

Описат ћу један случај из ове моје акције, занимљив ради своје хисторијске прошлости.

Професора Богдана Огризовића, сина знаменитог хрватског писца, Др. Милана Огризовића, осудили су Усташе на смрт, јер је био припадник комунистичке странке. И, једнога дана био је објешен са групом политичких осуђеника, успркос свих интервенција и настојања Др. Степинца да му се спасе живот. Грађанство Загреба било је ужаснуто, јер му је отац био присташа тада владајуће политичке странке. Хрватски Народ је оцу подигао и почастан гроб, са натписом на каменој плочи – Хрватски Народ Др. Милану Огризовићу (види Мирогој поље ? гробница).

Сахрани проф. Богдана Огризовића присуствовао је велики број грађана. Његова мајка, Слава Огризовић, пред отвореном је гробницом, у којој је већ лежао Др. М. Огризовић, у часу полагања у гроб тијела објешена сина, узвикнула гласно: “Милане, ево ти поклон од Хрватског Народа”, алудирајући на надгробни натпис, и на велики национални рад, који је Др. М. Огризовић вршио у народу…

Оставши гђа Слава Огризовић сама, са снахом и двоје унучади, једним дјечаком и дјевојчицом, била је опсједнута усташком полицијом, па како јој је и снаха отишла "у партизане", водила је о унуцима сама, тешку бригу.

У то сам и ја дознао за тај случај.

Једног дана отишао сам, непознат, гђи Слави Огризовић, и рекао јој, не издавајући своје име, да ћу јој долазити сваки мјесец и носити све што је потребно за помоћ дјеци – новац, храну, лијекове, одјевне ствари итд.

Гђа Слава Огризовић била је врло потресена овом мојом гестом, па ју је, дакако, занимало ко сам ја. Упозорио сам ју да би ме њена радозналост могла довести у логор, али, она је ипак, након неколико мојих посјета то дознала, па ми рече да, како то, да јој Срби пружају помоћ, у њеним врло тешким часовима, док Хрвати се не мичу! – Па, то је свеједно за саму ствар, рекох, – главно је да Вам помоћ стиже. Гђа Слава Огризовић није била тог мишљења, већ је тражила ријечи, да пред собом оправда ту нашу помоћ, алудирајући, ваљда, на политичку припадност Др. Милана Огризовића, у којој Србима нису били склони.

Једног дана рече ми гђа Слава Огризовић, некако задовољнија, – у осталом, и мој муж је чинио многе услуге Србима, док је био у Србији као аустријски официр, за вријеме Првог свјетског рата. Још имам – рече гђа даље – много писама у којима се Срби захваљују на помоћи, коју им је пружао мој муж. – За нас то сада није главно – рекох, – јер би Вам и без тога пружили помоћ. Али, ако баш хоћете тако да тумачите ову нашу гесту, ја то прихваћам, па узмите да овиме Српски Народ враћа свој дуг Др. Милану Огризовићу.

Овај пут сам од гђе Славе Огризовић кренуо некако јадан, тужан и смушен…

IV.

Пошто су сва дјеца, чију судбину описујем, била мање-више ван закона, што је значило, да она нису имала право на редовне помоћи, које су иначе друга дјеца добијала збрињавањем Министарства Удружбе НДХ, мањак неких животних намирница тешко се је осјећао. Тако на пр. млијека. То ми је чинило велику бригу, пошто сам у то вријеме носио и бригу око дјеце јустифицираних родитеља и оних, којима су родитељи били у борби по шумама. Та брига је била тим већа, јер се ово млијеко морало набавити из Швицарске, али не путем Швицарског Црвеног Крижа, јер би то била "увреда" на НДХ. Новац сам лако сакупио, али је требало наћи девизе, и адресаре, на чије име би млијеко било добављено.

Тај проблем сам ријешио на тај начин, да ми је девизе прибавио главни равнатељ Јадранске банке, Костренчић, наручитељ је био Caritas, Др. Степинац и на његову адресу било је млијеко послато, а Хигијенски завод (Др. Борчић) га је дијелио, да Усташама не би било упадљиво. То сам учинио двапута, и тако смо купили двапут по 7.000 литара прворазредног, кондензираног млијека. Свих тих 14.000 литара млијека било је дијељено дјеци наше акције, дакако и дјеци јустифицираних родитеља и оних којима су родитељи били у борбама. Сестре Хрв. Црвеног Крижа су ту играле велику улогу.

V.

Акције, којима сам имао част бити на челу, врло су се разгранале, па смо често пружали помоћ и одраслима, који су ратом настрадали. Нарочито важне су биле помоћи логорима. Пошто је Хрватски Црвени Криж имао право да у одређеном времену шаље помоћне пакете са храном у логоре НДХ, а пошто сам и у Хрватском Црвеном Крижу имао везу са његовим предсједником Dr. Kurtom Hühnom, успио сам да добијем његов пристанак, да и наша акција шаље помоћне пакете, под фирмом Хрватског Црвеног Крижа. Имена наших логораша (родитеља наше дјеце), уколико нисмо знали, добијали смо тајним путем, и тако је наша мала акција (описана под I) сваког тједна паковала помоћ, у стану гђе Диане Будисављевић, и шиљала ју у логоре. У неколико мјесеци послали смо 1.200 пакета.

Осим тога, основао сам, у год. 1942. у Хрватском Црвеном Крижу "Фонд за хранидбену припомоћ"; тај фонд је сваког мјесеца опскрбљивао Х. Ц. К. с новцем, а тим новцем је и Хрватски Црвени Криж куповао храну за логораше, и са пакетима им шиљао.

Но, не само да смо овако шиљали храну, него смо шиљали и одјевне предмете, које смо сами скупљали. Нарочито јак промет у томе био је за доба док је постојао логор у Лобор-граду и док су долазиле жене са терена. Ту нам је врло добро дошло 35 великих бала такве изношене, али добре робе, из Сарајева. У том раду помагала нам је и Жидовска црквена општина у Загребу, јер је та општина имала не само право, него и дужност да води такву бригу за своје чланове.

Међутим, за ову пријатељску сурадњу одужили смо се тој општини на тај начин, да сам им прибавио дозволу за накуп платна од 250 мет. То је било за њих од врло велике важности, јер, како је напријед речено, та роба била је блокирана за војску, а Жидови су били ван закона.

Наше акције за помоћ логорима су се нарочито јако разгранале у год. 1944-45. кад је и дисциплина у редовима Усташа и окупатора почела попуштати, јер сваки је већ назријевао какав ће бити конац рата, па се пре-

ма томе и настојао оријентирати, макар да је, упркос тога, режим у логорима постајао све крвавији. Ми смо постизавали невјеројатне успјехе, нарочито онда, када сам се упознао са неким њемачким вишим чиновницима, њихове радне службе (Arbeitsdienst). Главни нам је код тога био њихов шеф, Dr. Karl Pollmann, па смо помоћу њих успјели спасити и по којег логораша. Путем породица, дознали смо, рецимо, за неко име, а Dr. Pollmann га је тражио из логора, као неког специјалисту за рад. Усташе су биле обавезане давати такве раднике из логора, и тако је тај "специјалиста" отишао у Беч, и био спашен.

Описат ћу један, такав случај.

Како су Усташе почеле ликвидирати своје логоре, на тај начин да су их, у год. 1945., дакле под конац рата, једноставно потукли, пријетила је опасност да и посљедњи "логораши" Јасеновца и Старе Градишке буду поубијани. Било је ту и чланова одличних загребачких породица. Да је то било тако, видјело се баш код ликвидације логора Лепоглаве. У том страху наговарао сам Dr. Pollmanna, нека би тражио већи број логораша из Јасеновца, и нека их пребаци "на рад" у Аустрију, стварно – нека им даде пасоше за Аустрију и тамо нека се сваки снађе како зна и може. Тако би дошли на слободу. Наговорен и од Božene Drýak, која је у том сарађивала, Dr. Pollmann пристане на то, и након дуљег натезања са Усташама, добије њихов пристанак, да отпусте логораше из Јасеновца, који ће доћи на његову листу.

У ствари, Њемачка у то доба више није узимала страну радну снагу, јер је већ била пред пропасти, али Усташе нису истраживали, да ли је захтјев Dr. Pollmanna био истинит. Листа се била састављала, сестре помоћнице су ту играле своју велику улогу, јер су покупиле сва имена дјеце, којима су родитељи били у логору, и тако су њихова имена могла доћи на листу Dr. Pollmanna.

Био је то, дне 28. II. 1945., врло дирљив моменат, када смо дочекали 538 логораша из Јасеновца. Хрватски Црвевни Криж у својој бараки на Главном колодвору био им је приправио топлу вечеру, сваки је добио цигаретâ, витаминâ и мали пакет сухе хране за даљњи пут. Породицама је било дозвољено да их дочекају, па су многи пресвукли своја одијела, и узели чисто рубље. Прихватна станица Хрватског Црвеног Крижа на Главном колодвору била је пуна свијета, без икаквог полицијског надзора, па је сваки логораш могао мирно побјећи и кући, након што је примио од Dr. Pollmanna пасош, за слободан пут у Аустрију.

На овај начин било је сигурно спашено од логорске смрти 538 људи. Но, осталим у логорима то није успјело, јер их Усташе нису пустили, а неки нису могли путовати, јер су били реконвалесценти након пребољелог пјегавог тифуса.

Са каквим весељем сам сретао, послије, на улицама Загреба по којег од ових "бивших логораша"!

Описат ћу још један велики успјех из год. 1944. у вези са партизанским логором у Загребу, на Ciglani Müller.

Овај логор био је војнички логор, под командом Нијемаца, па му се није било лако приближити. Међутим, мојом везом са Dr. Pollmannom успјело ми је упознати једног од руководилаца тог логора, који је био антихитлеровац, исто тако, како је био и сам Др. Pollmann. У разговору с њиме дознао сам, да у тамошњем логору влада пјегави тифус. Било је тамо 67 болесних партизана. Знајући, да је за потпуну терапију од ове болести, нарочито у каснијем стадију, потребна специјална дијета, а знајући, да ови логори такву храну не дају, предложио сам овом Нијемцу нека ми преда 35 болесника од ових 67, и то оних, који су већ прешли кризе, а ја би их упутио у Кужну болницу у Загребу, рачунајући у томе на сарадњу директора Хигијенског завода Др. Берислава Борчића. Осим тога, договорио сам се, да би томе директору давао и новац за ту исхрану, која би се посебно припремала у кухињи ове Кужне болнице. Након оздрављења, логораши би се имали вратити у логор.

Нијемац је пристао!

Једног дана ми рече Др. Борчић да је 35 партизана стигло из логора са Ciglane Müller у Кужну болницу. Уредивши све, претходно, да Др. Борчићем и са шефом кухиње, једном часном сестром, опорављање ових партизана ишло је врло брзо. Но, и сам конац рата је убрзо дошао, па су ови партизани отишли кући...

Исти руководиоц овога логора допустио ми је и да се дневно убацује храна, коју су спремале неке загребачке гђе (Др. Нада Маријан), па је пополдне, око 2 сата, сваки дан стајао на Иличком тргу запрегнут коњић, са малим колицима, која су ненападно прихваћала храну, и носила у тај логор.

Успјело ми је и то, да сам обукао једну своју сурадницу у одијело сестре Хрватског Црвеног Крижа, са ознакама на рукаву, и убацио ју у тај логор, као сестру помоћницу. Та "сестра" ми је давала драгоцјене податке о стању и животу логораша. Остала је тамо краће вријеме, а концем рата отишла је у Бугарску.

VI.

У год. 1943. успјело ми је, да привучем и Хрватски Црвени Криж на јачу, сталну сурадњу са нама. Била је то државна установа, па није чудо да је у прво вријеме рата устезала своју помоћ нашој акцији за спасавање дјеце, која су била осуђена на пропаст. Па, ипак, временом су људи на врховима

управе Хрватског Црвеног Крижа јасно указали, да се противе крвавим методама са којима се води рат у Хрватској, против једног ненаоружаног народа. Успјевши добити и самог предсједника Dr. Kurta Hühna за нас, испочетка врло полагано и опрезно, а касније у пуној мјери и отворено, пружана нам је помоћ од ове важне установе.

На наш приједлог, основао је Хрватски Црвени Криж "Акцију за сиромашне жене и дјецу", па смо у ту акцију уврстили све мајке и дјецу јустифицираних родитеља и оних који су били у борби на другој страни.

Уз "Закладу за посебну хранидбену припомоћ", основали смо и "Закладу за помоћ повратницима из логора", па су се обје закладе налазиле у самом Хрватском Црвеном Крижу, макар смо их ми уздржавали из сакупљеног новца; административно су биле вођене у Хрватском Црвеном Крижу. Тим закладама су дуго времена рата били помагани они, који су били ратом одбачени са свог огњишта, уништени, али који су ипак остали живи.

Што је било врло важно, Хрватски Црвени Криж ми је стављао на располагање своје станице, па смо на тај начин могли пружити брзу и ефикасну помоћ у одлучном часу. Усташка полиција није никад залазила у просторије ових станица, па када сам кога спремио у овакву станицу, могао је миран тамо остати два до три дана, гдје је имао бесплатну храну и кревет. Након тога – како сам већ описао – са фалсифицираном легитимацијом Царитаса био му је отворен пут. Сјећам се живо двојице непознатих, које сам интервенцијом Др. Степинца примио из затвора на Зрињевцу. Њих сам на тај начин отпремио у партизанске редове.

И Интернационални Црвени Криж из Швицарске у Загребу (директор Шмидлин, Загреб, Прерадовићева ул. 24) давао нам је драгоцјене помоћи (лијекове, храну, витамине, одјевне предмете), али најзанимљивија швицарска помоћ звала се "Кумовска акција". Та се акција састојала у томе, да је понеки Швицарац изабрао неко дијете као своје "кумче", и за цијело вријеме рата водио о њему бригу, која се требала протегнути и на вријеме поратно. У ту сврху сам, уз помоћ сестара, сакупио попис многе дјеце, свих наших акција у Загребу, и са описом случајева и фотографијама предали смо свој приједлог за "Кумовску акцију" Интернационалном Црвеном Крижу. Била је то одлично организирана помоћ, по којој су многа предложена дјеца била одлично збринута. Но, када се рат свршио, ова помоћ је престала…

VII.

Треба да споменем и акцију, коју сам водио, дијелом, са инг. Царнелуттијем и то на тај начин, што је исти тражио за свој рад у Аустрији радну снагу из логора у НДХ. Ти "логораши", у часу, кад су стигли њему на рад, постали су слободни…

Дакле, ја сам требао само да дознам које име и да га предам Dr. Pollmannu па уколико би тог логораша могли приказати на пр. као зидара, могао је бити спашен.

VIII.

Врло драгоцјени сурадници биле су нам сестре помоћнице Хрватског Црвеног Крижа. Било их је 32, а све су биле уз нас, па када би требало кога спасити са вјешала или из затвора, или ако су нашле неку породицу јустифицираног, или гдје је родитељ био у борби на другој страни, сестре су нам то јавиле, а ми смо тога уврстили у коју од наших акција. Ове сестре, Dr. Kamilo Brössler и ја, били смо трио, у који, ако је ко срећом дошао, био је спашен, ишавши од руке у руку, до једне наше акције. Срећом, да је Др. Бројсслер биљежио овакве случајеве наше акције, јер ми је то послије рата, једном приликом врло добро дошло. Али о томе други пут…

IX.

Хигијенски завод или како се такођер називао "Школа народног здравља" био је државна установа НДХ, али сам ипак успио да сурадњом директора Др. Бериславa Борчића и Др. Мирона Малојчића добијем и од тога завода помоћ за наше малишане и то специјално оних, од јустифицираних родитеља и оних, којима су очеви били у борби на другој страни. Сестре, које су посјећивале нашу болесну дјецу, често су требале лијекове, завоје итд., те дјечијег брашна, Нестле брашна, риже, чоколаде, кондензираног млијека итд., јер службено не би то могли оправдати, па сам ту робу добијао из магазина Хигијенског завода; један дио предавао сам Царитасу, а други дио доносио би к себи кући, гдје сам робу развагао са својом женом, направио пакете за помоћ, и слиједећи дан раздијелио мајкама горе наведене дјеце. Таква диоба извршена је неколико пута.

На тај начин дијелио сам и кексе са месом, које смо добили од Интернационалног Црвеног крижа.

X.

Било је то концем год. 1944. када ме замоли један високи усташки функционер, Др. Сава Бесаровић (Србин по народности!), да би преузео из усташког затвора на Савској цести у Загребу 6 жена, Српкиња из Мостара и Сарајева, и да би их помоћу Caritasa, некако, сакрио до њихова одласка у Босну. Пријетила је, наиме, опасност, да би их Усташе могли поновно затворити на изласку из затвора, а онда више не би било спаса. Пристао сам и отишао одређеног дана са тим функционаром у затвор, који је био врло озлоглашен.

Сат је ударао 12 сати. Подне. Са великим респектом ушао сам међу зидине затвора, гдје је проливено много крви, много суза и зноја, гдје је многи невини завршио свој живот. Попео сам се у први кат тмурне зграде. Пар корака, и били смо у канцеларији шефа затвора, познатог усташког зликовца. Кратко упознавање, још краћа изјава, да преузимам 6 непознатих Српкиња у сврху транспорта у Босну. На то се мој познаник Др. Бесаровић опрости од мене, а управитељ затвора ми рече, нека чекам.

Чекао сам дуље времена. Кад, унеке, врати се управитељ сам, и сједе за свој писаћи стол. Нисам имао воље да почнем разговор, јер би морао доћи у неприлику, а, чинило ми се, да му ја нисам био ни интересантан, па је и сâм радо ћутао. Био је то овисок, сух човјек, жут у лицу; види се да је многе ноћи пробдио. Ситне очи блудиле су му по поду, као да их никад није ни дизао. На писаћем столу није било аката, види се, да му акта нису била ни важна.

– Сједите – рече ми тај управитељ, не дижући очију. – Морат ћете још почекати.

Нисам сјео, јер сам се бојао пјегавца, који је харао усташким затворима. Више у страху пред тим, него из радозналости рекох: – А, има ли овдје, доста пјегавца?

– Па, нема, сада, одврати он. – Кад сам дошао овамо, лани, било га је…

– Довели су ми, једног дана, једног кажњеника, који је био потпуно сив у лицу, – настави причати управитељ, замишљен, сјећајући се тог догађаја. – Ја сам га додирнуо по лицу, прстом, кад оно, уши су се размилиле…

Сав сам се накостријешио од те приче, па једва дочеках, када дође стражар да ме поведе у затвор.

Директор ми рече, нека идем с њим.

Кренуо сам у затвор. Зграда је била у средини дворишта. Висока, на прозорима вјечне решетке, иза којих су буљили, према зраци свјетла, ликвидирани животи. Ушао сам у дуг, висок, надсвођен ходник, потпуно замрачен. Стари је то тип Јосефинских казниона. Прешао сам неколико корака. Стигох на раскршће ходникâ. Ту је био смјештен казан са храном.

Био је час ручка.

Око ми паде низ један ходник. У полумраку назријевам саме четвороредове "кажњеника". О ошишане главе одбијале су се сиромашне зраке свјетла. То је једини дио дана који им свијетли. Иначе би био потпуни мрак. Разрогачио сам очи, не би ли запазио кога познатог. Никога… саме ћелаве главе, приправљене за омчу… Смилуј ми се Господе, прошаптах у себи, и кренух у канцеларију, под тешким дојмом преживјелог часа.

У канцеларији један стол, за њим један усташа, затим једна фотеља. Бит ће из неког дворца. На њој још један усташа, пребацио ноге преко наслоњача и чита новине. По који пут би бацио поглед, онако, испод ока. Карон, прави Карон, помислих… Напустите сваку наду, ви, који улазите…

У то ће онај први Усташа: – Изволите, потпишите. – Потписах акт, у коме гарантирам, да ће ових 6 жена отићи у Босну. Гарантирам! Како, зашто, коме? Ко сам ја, а ко су оне? Свеједно, потпиши…! Као да ме нешто гурне, и ја сам потписао тај акт.

Затим, дадоше ми 6 жена, ситних, мршавих, јадних, изгладњелих, једва су корацале преко дворишта. Напријед, напријед, гонио сам их… Напријед у слободу. Напријед, да се не би ко од Усташа сјетио, предомислио, јер доста је само један… рат је… диктатура…

Излетисмо на Савску цесту. Дванајест руку ме почело грлити из захвалности. Не, не, не задржавајмо се. Слобода је пред Вама!

Одвео сам их на помоћну станицу Хрватског Црвеног Крижа на Главни колодвор, ту су се нахраниле, добиле су криве легитимације од Царитаса и карту за воз. Одатле за два дана кући…

Кад су се Усташе и Нијемци повукли, срео сам једну од ових жена на улици Загреба. Била је то рођакиња једног бившег министра за Босну, Др. Чубриловића, за вријеме предратне Југославије. Како је била сретна…

На овај начин спашено је из Судбеног стола у Загребу и 16 ђака Митровачке гимназије (види прилог).

XI.

Рад наше и моје специјалне акције, са Царитасом, постизава врхунац концем рата 1945, када ми је успјело да приволим Нијемце (интервенцијом Др. Поллманна), да сви наши повратници из Њемачке, са присилног рада, буду враћени преко Caritasa. Била је на видику огромна акција, која се није размахала, јер је Њемачка ненадано и брзо пала, па су повратници нагрнули кући доста неорганизирано.

Међутим, посљедњих пар мјесеци, та је акција ипак понешто радила, и Caritas је преузимао повратнике, који су му били предавани преко судбених власти. Пошто смо запазили, да Усташе дочекивају те повратнике и поновно их затварају, испословао сам, да буду предавани изравно Царитасу, а он их је онда шиљао директно кући, на села, па у борбу. На селу су одмах преузимали и своју дјецу, а понекад примивши и помоћ од мојих заклада, или закладе “Дијете к мајци”.

То је била кулминација наших акција!

XII.

Многима није било јасно, како то да сам могао све то провести, за вријеме једног рата, у коме су Срби требали бити потпуно искоријењени – у року од двије године мора нестати и сваки траг постојања српског народа у Хрватској – како оно рече доглавник Др. М. Б. А ја, без да сам био државни или приватни службеник, без да сам био у икаквој вези са Усташама и окупатором, Србин, православац, у срцу Загреба, водим акцију противну том усташком геслу, и то сам, или са 3 човјека и 6 до 8 жена, остајем цијелог рата нетакнут и на слободи, осим оног напада усташке полиције, једне сриједе 25. II. 1942. у 3 сата поподне, у стану гђе. Д. Б., како сам то напријед описао. Штавише, стављам се на чело многих каритативних акција, у вези тог рада улазим у многа државна надлештва и у затворе (Судбени стол и Савска цета) и преузимам отпуштене кажњенике (политичке), чиним новчане трансакције са Швицарском, оснивам у државној установи – Хрватском Црвеном Крижу, закладе, које уздржавам са убраним новцем, док се административно воде у службеним књигама самог Хрватског Црвеног Крижа.

У томе је јаку улогу играо случај, и моћна потпора.

Како сам био у Загребу већ преко пола вијека, нико о мени није водио рачуна, као о Србину, православцу, а пријавни уред, када сам дошао у Загреб 1904. год. ваљда није ни постојао, или барем не у оваковој форми. О, felix Austria! И тако ја нисам нигдје био регистриран као такав. Тек када смо се Срби у Загребу морали јављати, да би добили бијеле врпце, какве су жуте носили Јевреји, на рамену, јавио сам се и ја.

– Што ћете ви овдје? – престрашено ме запита чиновница гђица Кожуљ.

– Ето, дођох… православац – рекох невољко.

– Идите кући и ћутите – рече ми, скоро заповједнички.

Отишао сам и ћутао.

Тако једанпут, а други пут тражио сам у Пријавном уреду потврду о мом становању, ради путнице моје жене. Дођем чиновници гђици Зденчај. Она ме је тражила међу католичким живљем. Нема ме.

– Па гдје сте? – рече. – Да нисте ви православац?

– Јесам – одговорих.

Она ме убрзо нађе међу Србима, који су били одијељени у посебној групи, зграби моју пријавницу и гурне ју међу пријавнице католичког живља.

– Идите кући – рече, насмијешивши се.

Врло дуго сам био камуфлиран, баш колико је било потребно.

Јасно је, да сам осим тога морао имати још и јаче залеђе. Ја сам га заиста и имао у особи надбискупа, садашњег кардинала, госп. Др. Алојзија Степинца. И, како ћемо касније видјети, ми смо врло много и тијесно сарађивали, а да нисмо никад мислили, да ли је Фотије био у праву или није. Више ми је у мојим луцидним интервалима било пред очима гесло, још никад не изговорено, и толико пута осјећано – Хришћани цијелог свијета – уједините се!

Вриједно је, да ту своју дугогодишњу сарадњу са њим опишем.

Надбискупа госп. Др. Алојзија Степинца упознао сам тек када је почела "Дјечија акција", коју сам напријед описао. Прву посјету учинио сам му са гђом Дианом Будисављевић, молећи га за помоћ дјеци. Послије сам му одлазио увијек сâм.

Суха, елегантна фигура надбискупова, његове маркантно резане, аскетске црте лица, увијек су биле симпатично наклоњене и насмијешене, кад год бих дошао. Он је знао зашто долазим, али није знао ко сам, што је тек касније дознао. Видио је мој рад, и то му је било довољно да ме правилно оцијени. Зато је издао дозволу, да ме његов лични слуга, Перо, увијек одмах пусти к њему, без чекања. Ријетко је бивало, да бих морао дуље чекати, да ме прими. То су биле изнимке. Његово повјерење према мени бивало је, временом, све веће, тако да ми је знао предавати милијонске своте новца за дјечију акцију, без икаквих потврда, из руке у руку. Осим тога дао ми је и дозволу, да изјавим да долазим у његово име, свуда тамо, гдје бих у раду запео.

Долазећи и по три пута на недјељу, имао сам прилику да говорим са њим о свачем и да му се све више приближавам, и баш зато не знам, да ли је ико више информиран о мишљењу надбискупову за вријеме рата, о Србима.

Једног дана рекао сам му, након мог договора са новинаром Фуисом, да би требало, по моме мишљењу, да се приправи, да пређе "партизанима", јер мислим, рекох, да није спојиво, да је народ на једној страни у борби, а на другој страни да му је главар цркве, и представници најјачих политичких странака. Надбискуп ме је мирно саслушао, али је био другог мишљења, јер да је на другој страни, рече, комунистички покрет, а не неки народни. Међутим, није ми замјерио мојој смјелости.

Знао сам који пут пред њим критиковати држање католичког свећенства према Усташама. Тако, једног дана видио сам на једној кино представи жупника мјеста К. гдје дочекива поглавника Павелића у пуном црквеном орнату, пред црквом, и том приликом – како је учинио покрет, као да би поглавника хтио пољубити у руку, коју му је овај пружио на поздрав. То ме је распалило! Сутрадан сам отишао надбискупу и испричао сам му

овај догађај, као доказ, како се неки свећеници заиста често несавјетно држе према Усташама, како сам тврдио. Надбискуп је увидио погрешку овог жупника и рекао ми је, да је жупник криво поступио, јер требао је поглавник њега пољубити у руку, пошто је био у црквеном орнату. Али – рече надбискуп – шта ћете? Стар човјек, па се ваљда није снашао. Знам, међутим, да му је надбискуп послије добро "очитао буквицу".

Ја сам надбискупу често приговарао и оног крвавог свећеника из Јасеновца, Мајсторовића. Препоручио сам, да га макне с тог мјеста. Надбискуп ми је рекао, да војни свећеници не спадају под његову компетенцију, тек само у чисто црквеним стварима. Он му може само забранити вршење службе божије.

Али, надбискуп је узео моје тврдње "ad notam".

Да ли је био узроком овај мој разговор са надбискупом, не знам, тек, за кратко вријеме чуо сам на Каптолу, да је Мајсторовић, наводно, болестан. У то ми за пар дана рече проф. Др. Раде Лопашић, да га је неки свећеник из јасеновачког логора замолио нека му напише повољан налаз за одлазак у Словачку, на лијечење. Рекох, то је сигурно онај злодух из Јасеновца, и замолих тог љекара, да му напише чим повољнији налаз за пут.

Овај злодух је заиста отишао у Словачку, и никад се више није вратио.

Стекавши велико повјерење надбискупово, могао сам тражити, и тражио сам, многе интервенције за спашавање осуђеника, нарочито талаца, често и са успјехом. У два наврата био је спашен "са вјешала" један познати загребачки новинар, Миховиловић, али за узврат, послије рата, често је врло жучно нападао надбискупа у јавној штампи.

У разговорима надбискуп ме је често упућивао на црквене догме и законе, када бих тражио нешто, њима противно. Тада сам се увјерио, да је непознавање те теолошке материје често било узроком, чешћем ваљском нападају на надбискупа и уопће, на религију. Мени је све то било јасно, па нисам никад протестирао, када су се масе Срба јављале и молиле да прећу у католичку цркву. Штавише, када су Усташе почеле да праве томе запријеке, ја сам форсирао да се опет отвори тај пут спашавања, јер сам знао, да послије рата предстоји могућност, да се то питање исправи, што ни сам надбискуп није порицао. Кад сам га питао баш по томе питању, рекао ми је, да сваки може послије да чини шта хоће, али он неће моћи да кога брише из католичке црквене организације, макар јој је он приступио за вријеме рата. То је по догми католичке цркве.

Често сам говорио са надбискупом о недјелима Усташа, и он се ванредно љутио на њих. И, једног дана, почели су његови говори у катедрали, пред масом слушалаца. Присуствовао сам тим говорима, које су грађани

Загреба живо препричавали. Те његове говоре помножавала је Католичка акција, на челу са monsign. Јесихом. Он је ради тога био двапут по три мјесеца у усташком затвору. Када се други пута вратио из затвора, није могао да хода, тако су га Усташе у затвору испребијале, што ми је сам monsign. Јесих испричао. А познато је и то, да је усташки министар Маканец, у пар наврата, напао надбискупа у јавној штампи ради његових говора у катедрали. Ове проповиједи и сам сам тајно распачавао међу познатима.

Врло много пута сам говорио са надбискупом о проблемима Срба у Хрватској, и никад нисам чуо неку ружну ријеч или мисао. Сјећам се оног дивног нашег сусретаја, када сам му донио попис српске дјеце, у двије књиге кожом увезане (пријепис картотеке) и када сам му рекао, да га молим, нека сачува попис ових малишана, да би их родитељи послије рата могли наћи. Надбискуп одмах устаде са столице, узеде књиге и рече ми – смртни смо људи, па нека и ви знате куда сам дао тај попис – отвори нато своју благајну, која је била покрај писаћег стола, и положи обје књиге у десни кут.

– Ево – рече.

Након рата, а прије његовог другог одласка у затвор, био сам код њега и он ми је отворио благајну и са истог мјеста предао ми је књиге.

Разумљиво је, да је надбискуп чувао и морао чувати црквене догме и законе. Али, пружајући ми помоћ, често је знао, да ствар, за коју молим, пожури. Тако на пр. мој пријатељ, авијатички пуковник Михо Дорчић, отишао је у "партизане". За његову жену Елеонору то је значило или логор или раставу брака. Ја сам јој савјетовао оно друго, и она је поднијела молбу Духовном суду ради те расставе. Међутим, како је административни пут у томе био врло дуг, па је пријетила опасност, да буде прије расставе одведена у логор, узео сам њену молбу, отишао надбискупу и растумачио сам му, да се ту ради само о формалној растави. Он је узео црвену оловку и без иједне ријечи дао је свој параф. Ствар је била у реду, гђа Е. Д. није отишла у логор.

– Знате ли – рече ми надбискуп – да наша црква не признаје расставе бракова?

– Знам – рекох, али крај тога сам мислио, главно ми је да је ту један живот спашен.

Сјећам се енергичне интервенције надбискупове, када сам му јавио, да су испод новог Техничког факултета подметнуте двије авијатичарске бомбе. Не знам да ли то још ко знаде, да је надбискуп спасио ове зграде, јер је интервенирао код Нијемаца све дотле, док бомбе нису биле макнуте.

А сјећам се и једног дирљивог момента, када сам га, баш након познатих бискупских конференција у Загребу, замолио, да ми дозволи, да обавијестим још преосталих 500 Срба у Загребу, да се могу склонити у подруме на Каптолу, јер се радило о томе, да познати усташки кољач Лубурић начини клање Срба у Загребу, прије усташког повлачења. То су били Срби, који су заостали ради мијешаних бракова са католицима.

Надбискуп ми рече, да му је та лудост и пријетња Лубурићева добро позната, па нека прегледам његове подруме на Каптолу, и ако су доста велики, да могу јавити свим заосталим загребачким Србима, да се могу, у случају опасности, спасити испод Каптолског двора.

Од монсигн. Мазучија, тајника папинског легата у Загребу, од кога сам такођер врло често тражио помоћи и добијао ју, дознао сам, да су Њемци одустали од уличних борби у граду Загребу, и да се пријетње Лубурићеве не требамо бојати, па из тог разлога нисам горњој предусретљивости надбискупа дао већи публицитет.

XII.

Па, ипак, моја сигурност бивала је сваког дана све јача, што је усташка и окупатора бивала све слабија. Свој стан сам осигурао са цедуљом, коју су обично Њемци лијепили по својим становима “Von Wehrmacht belegt”, а коју сам цедуљу добио од једног нашег човјека, у њиховој служби, капетана Алексе Шесто, и тако ми је стан био сигуран.

Једног дана ми рече, концем 1944, један пријатељ (Гајо Омчикус) нека му се јавим јер неки бивши министар Усташа (Др. Сучић Ловро), да хоће са мном да говори.

Шта то опет значи?

Нисам му се јављао дуље времена, тек, једног дана нисам му више могао избјећи, па сам кренуо том министру. Секретарица ме је одмах најавила. Када сам ушао, министар устаде са стола, прође ми, пружи ми руку и рече – хтио сам Вас само упознати, госп. Докторе. Чуо сам за Ваш каритативни рад, па Вам заиста морам честитати.

– Ако бисте дошли у какву неприлику – настави министар – нека ми се само јави на овај број телефона, у којегод доба дана или ноћи – пруживши ми цедуљицу са телефонским бројем.

Изашао сам изненађен из ове канцеларије, али дуго нисам размишљао о овом разговору. Да ли је то била његова препорука за будућност или што друго, свеједно је. Треба ићи напријед. Још много тога треба свршити, иако на терену више не јече ријечи доглавника Будака – у року од двије године мора нестати и сваки траг постојања Српског Народа у НДХ.

XIII.

Рат је свршио…
Мусолини је погинуо…
Хитлер се убио…
Павелић је побјегао у Аргентину…
Судбина сваког диктатора креће неминовно својим путем…

XIV.

Сриједа је, 23. јуни 1945.
Подне.
Аутомобил партизанске полиције (ОЗНЕ) стао је пред моју кућу…

Конац

14 докумената код Caritasa
33 стране текста

“ПОСЕБАН ПРИЛОГ”

ИЗВЈЕШТАЈ

о раду “Дјечије акције” у Загребу за вријеме II свјетског рата 1941 – 1945. године, руководиоца акције Др инг. арх. Марка Видаковића, састављен год. 1945, а год. 1971. преписан и лично предан мајци Југославенској академији знаности и умјетности.

Ауторов “Посебан прилог” тумачен је и на страни 10 “Извјештаја”, а приложени су овдје у циљу очувања надолазећим генерацијама као опомена, у истинском, доживљеном приказу.

“Eadem mutata resurgo!”

Др. инг. арх. Марко Видаковић

ИЗВЈЕШТАЈ

о раду “Дјечије акције” у Загребу за вријеме Другог свјетског рата 1941 – 1945. године, састављен из записака руководиоца ове акције Др техн. наука Марка Видаковића. Записци су биљежени одмах по догађају на лицу мјеста, у циљу да послуже као “Извјештај” о раду те акције пред сарадницима, пред својом савјешћу и пред својим народом.

Бијаше прољеће 1941. године када се закрвавио терен Бановине Хрватске послије бомбардирања пријестонице Југославије – Београда. Државним пучем у тој престоници, бацањем триумвирата са државне власти и гурањем државног кормила у недорасле руке краља Петра II. од стране побуњеника, на челу с генералом Симовићем, те огромним, јавним уличним манифестацијама поништила је краљевина Југославија ненавални пакт, кога је са “Осовином” потписао триумвират, постављен на управу земље тестаментом погинулог краља Александра I. у Марсељу, и тако се отворено ставила на страну западних савезника.

Захуктале Хитлерове ратне машине налетиле су силном снагом у циљу да немилосрдно прегазе Балкан, како би што вјерније извршиле заповијед Хитлерову, јер се Југославија појавила као запрека његову плану да изненада нападне и самог свог тадашњег савезника, Русију. Тако се предратна Југославија, via facti, нашла у средишту ратног урагана, на уда-

ру најмодернијег ратног оружја, гдје је била њена војна снага уништена у року од три дана.

Досљедно томе, како је то било и на другим мјестима Европе, и овдје се нашла група домаћих сарадника, избеглица, формирајући се у Мађарској Јанка Пусти и чекајући тамо на свој час. Ову групу избеглица користила је "Осовина" на тај начин, да је из проширеног терена Хрватске створила т. зв. Независну државу Хрватску са пријестоницом у Загребу, а на чело те државе био је постављен Др Анте Павелић, домаћи син.

Нова настала држава НДХ добила је задаћу да врши све налоге "Осовине" у свим правцима, дакле не само у смјеру побијања НОП-а, него и у помагању производње ратног материјала у Њемачкој, с тиме, да је сав непођудан живаљ са свог терена, а који је био способан за рад, пребацивала у Њемачку у разне творнице и радна средишта. Тако се пружила прилика новој држави НДХ да се ријеши непођудног српског живља, али и свог властитог, купивши их систематски са терена и шиљући га на рад у Њемачку или у новоформиране логоре: у Јасеновцу, Лобор-граду, на Ријеци крај Крижеваца, у Сиску, Јастребарском и другим. Дјецу, пак, одстрањених родитеља (ријетко дојенчад) убацивала је НДХ у Загреб, Сисак и Јастребарско без икаквих предходних приправа у циљу преузимања великог броја те дјеце у старости до 14 година, потпуно необучене и изгладњеле (види приложене слике).

Град Загреб, у том добу, бројао је око 12.000 Срба, много мањи број Јевреја, а још мањи број Цигана, који су пали под закон НДХ, а који закон је тражио њихову ликвидацију, дакле било је немогуће и помислити на неку организацију истих у циљу преузимања нејаке дјеце, која се у великом броју са терена НДХ прелијевала у град Загреб, поготово узевши у обзир да би таква организација била сама ван закона, што се у ствари и догодило. Непођудни живаљ из Загреба (српски) пребациван је или у логоре или у Србију, Жидови су пребацивани у логоре, а исто тако и Цигани, док непођудни хрватски живаљ био је већином у логорима ликвидиран. Од 12.000 Срба остало је до конца рата у Загребу свега 500, и то оних, које је закон о мијешаним браковима сачувао, захваљујући интервенцији надбискупа Др Степинца.

Па ипак, и у таквој безнадној ситуацији по дјецу, упозорен на то од стране Др Богдана Стопара, а нашавши око 400 голе дјеце у Јеронимској дворани у Загребу, Томиславов трг. бр. 4, отишао сам гђи Дијани Будисављевић, жени професора Др Јулија Будисављевића, са приједлогом о оснивању једне "Дјечије акције" под сваким увјетом, што је и учињено. Акција је основана, али без икаквих средстава, тек уз помоћ градског становништва које је донашало ситне помоћи, или је преузимало по неко дијете к

себи, на своју бригу и одгој. Брзо смо увидјели да овако нећемо моћи напријед, па сам предложио гђи Будисављевић да пођемо самом надбискупу Др Степинцу, да му ствар разложимо и замолимо за помоћ. Надбискуп нас је одмах примио и прихватио наш приједлог, уврстивши ту акцију у "Caritas Надбискупије Загребачке" с тиме, да је "Дјечија акција" слободна у свом дјеловању, но у проведби своје помоћи сурађиват ће са "Caritasom", зато, јер ова "Дјечија акција" није имала дозволу рада од саме власти.

Ова "Дјечија акција" имала је слиједеће сараднике:

1) Др инг. Марка Видаковића као руководиоца,
2) гђу Дијану Будисављевић, у чијем стану је радила ова акција,
3) инг. Бранка Василића, бившег бановинског чиновника,
4) Ђуро Вукосављевић,
5) Славку Бојанић,
6) Љубу Бецић, жену сликара Бецића,
7) гђу Цакулу,
8) гђу Десанку Радосављевић,
9) Верену Когој,
10) гђу Роушал.

Акција је надаље живо сурађивала са Хрватским Црвеним Крижем, са представништвом Швицарског Црвеног Крижа, са Савезом Банака, са Хигијенским Заводом, директором Др Бериславом Борчићем и Др Мироном Малојчићем. У овој акцији су сурађивале 32 сестре Црвеног Крижа, а најзад сурађивао је и начелник Министарства удружбе Dr Kamilo Brössler и пружао нам велику помоћ. Осим горњих сарадника дошао сам у прилику као руководиоц ове "Дјечије акције" да упознам неке одлучујуће факторе и са противне стране и да их искористим у нашу сврху, о чему ћу касније извијестити.

Дакле, како се види, цијела та "Дјечија акција" била је бројем врло мала, јер су се касније још одијелила два члана у другу, исте врсте акцију, али у часу, када је надбискуп Др Степинац пружио своју помоћ, и када су мени као руководиоцу била увијек отворена врата надбискупу, била је акција око спашавања дјеце постављена на реалну основу, и показала је велике резултате, што иначе не би могла. Од 7.000 регистриране дјеце у "Caritasu", 2.500 у "Дјечијој акцији" и 133 дјетета са 73 матера јустificираних очева (види попис 4) све само са 4 промила смртних случајева, а уз повратак здраве дјеце родитељима након рата, може се сматрати акција "Caritasa" и "Дјечија акција" потпуно успјелом.

Акција спашавања дјеце је кренула снажним кораком. Ја сам, као руководиоц "Дјечије акције" био врло близу надбискупу Др Степинцу, долазећи к њему по 2 до три пута на тједан, тражећи од њега помоћ. Он ме је овластио, да свуда гдје год долазим за помоћ нашој дјеци, могу рећи да сам дошао у његово име. Искористивши то, успјело ми је да прибавим велике количине одјевне робе и обуће из Министарства Народног господарства НДХ (види прилежећи докуменат 6), која је иначе била блокирана. Прибавио сам на име Др Степинца, а путем Хигијенског завода у два маха по 7.000 литара прворазредног млијека из Швицарске, дакле 14.000 литара млијека, и дијелио га помоћу 32 сестре Хрватског Црвеног Крижа малој дјеци из наше акције. Помоћу директора Др Борчића и Др Малојчића отворила нам се могућност да добијемо велике количине брашна, шећера, млијека, високоваљаног кекса, и све се то дијелило мајкама из наше акције, у мом стану.

Међутим, број убачене дјеце са терена у Загреб, Томиславов трг 4, непрестано је растао, а са њима и случајеви болести. Интервенцијом нашом код Др Степинца, када је број достигао 1.200, пресељена су сва дјеца у Глухонијеми Завод у Илици бр. 83. Све то омогућило ми је, да се упознам и са важним факторима са противне стране и да их искористим у нашу сврху. Тако командант њемачке позадинске армије мајор Кнехе, који није био хитлеровац и капетан Коцијан помогли су, да на наш приједлог расформирају логор у Лобор-граду и да све логораше (преко стотину жена и дјеце) пребаце влаком у Србију. Затим расформиран је на наш приједлог, а интервенцијом Др Степинца и логор дјеце на Ријеци код Крижеваца, гдје су била српска дјеца одгајана као усташе. Надаље нам је успјело да интервенцијом Др Степинца, а пристанком управитеља њемачке радне службе Др Поллманна пребацимо из Јасеновца дана 28. II. 1945., посредством Хрватског Црвеног Крижа 538 логораша, са властитим путницама у Аустрију. Да су ови логораши остали у Јасеновцу, не би преживјели конац рата.

Пошто прилив дјеце са терена није престајао, указала се потреба да се дјеца привремено колонизирају. У договору са нама Др Степинац је одредио да се то проведе путем овдашњих села, дакле код сељака, пошто је то било најздравије за сељачку дјецу. Ту задаћу је добио "Caritas", и за кратко вријеме сва наша дјеца су била колонизирана на селу, предходно обучена и предана на бригу сељацима. Сељаци су их радо примали, јер и мало дијете је на селу радна снага, а остаје у овом случају и надаље у уређеном амбијенту, што је показало да је најбоље већ с обзиром на 4 промил смртности. Сва та дјеца, пошто су била код нас и у "Caritasu" регистрирана, враћена су својим родитељима након повратка из Њемачке или из логора.

Како смо стајали у вези са представништвом Швицарског Црвеног Крста из Загреба дир. Schmidlinom, добијали смо за нашу дјецу велике количине хране и витамина. А што је најинтересантније, установила се између нас и овога представништва т. зв. "Кумовска акција", која се састојала у томе, да је неки Швицарац узео под своје некоје наше дијете.

Наравно, да су многи људи питали, одкуда да баш ми имамо тако велику могућност у збрињавању ове дјеце. Та могућност је настала само сурадњом надбискупа Др Степинца, чији став према окупатору се очитовао у његовим проповиједима у катедрали, ради чега га је јавно нападао тадашњи министар Маканец и пријетио му. Те проповиједи су биле помножаване у Одјелу Каптола "Наша драга светишта", гдје је био управитељ monsign. Јесих, који је био два пута затваран од усташа и толико премлаћен у затвору, да није могао стајати на својим ногама. Приликом мог посјета к њему у циљу преузимања говора Др Степинца увјерио сам се сам о томе.

Овај негативан став према окупатору од стране Др Степинца јасно се указао и код припремања окупатора на одлазак. У први час окупатор је хтио Загреб бранити, и у ту сврху су подигнута два бункера са обје стране главне поште у Јуришићевој улици. Ја сам на то упозорио Др Степинца, и он је интервенирао против тога. А када сам га упозорио да су постављене двије авијонске бомбе у подруму Техничког факултета од стране окупатора, и у том смјеру је Др Степинац провео своју интервенцију и бомбе су биле одстрањене.

У циљу прибављања потребног новца организирао сам Савез Банака и Осигуравајућих друштава, да су нам давали мјесечно веће своте новца (види документе 9), са којим новцем је плаћен одјевни материјал, храна, лијекови за дјецу, пружана је новчана помоћ породицама и дјеци јустифицираних очева (види документ 10).

Наравно да нам је била пружена велика помоћ, када је и Хрватски Црвени Криж приступио у нашу акцију, заједно са својим предсједником Dr. Hühnom, јер са њиме је ступило у акцију на нашој страни и 32 сестре, које су се гибале по терену Загреба, и стајале у вези са истом акцијом у Сиску и у Јастребарском (види документ 14). Постојало је на стотине њихових пријавница, којима је пружена помоћ дјеци и мајци (види документ 19).

Колико се смекшала војна власт окупатора види се још и по томе, што сам успио да од 67 на пјегавом тифусу обољелих заробљеника партизана у логору на Милеровој циглани у Загребу ослободим њих 35 и преселим у Кужну болницу на опоравак Др Борчићу. Ти су војници оздравили; ми смо давали доплатак за храну, и послани су одмах након оздрављења кући на село.

Кад год сам дошао Др Степинцу, његов слуга, Перо, одмах ме је припустио к њему, без чекања. Јер било је врло много кратких, али врло важних интервенција, пошто се радило о многим животима и егзистенцији појединаца. На пр. људи се бегали у шуму и остављали жене саме са дјецом. Ти који су остали пали су под ударац власти и њих је требало спасавати. Ја сам дознавао њихове адресе и одмах, без питања, укључио их у нашу акцију, безимено донашао им помоћ у храни и у новцу (види документ 19). Тако на пр. капетан Ј. А. Михо Дорчић отишао је у шуму, и оставио код куће жену. Ја сам интервенирао код Др Степинца да одмах ријеши њену молбу за раставу брака, јер ће ју иначе власти ставити у логор или бацити из стана. Др Степинац, узевши ту ствар одмах у руке, ријешио је позитивно њену молбу и жена је била спашена.

Па не само то. Многе сестре ХЦК дојавиле су ми да је неко у опасности, нашто сам одмах интервенирао код Др Степинца, а он је преда мном узео телефон и назвавши министра Артуковића интервенирао у корист онога који је у опасности. То се нарочито односило на Јевреје, али и на остале, разне противнике квислиншког режима, разне таоце који су били у сталној опасности од вјешања и стријељања. Не изнашам имена неких тих особа који су били тако спашени, а послије постадоше непријатељи својих спаситеља. Многи који су тражили помоћ добили су од "Caritasa" друго име и били су сакривени од прогонитеља.

Познати прогонитељ логораша поп Мајсторовић из Јасеновца био је нашом интервенцијом код Др Степинца макнут из Јасеновца у Словачку, само да би логор био спашен тог крволока.

Интервенцијом Др Степинца било је спашено 16 ђака митровачке гимназије из затвора Судбеног стола и послати кући (види прилог 5). Исто таковом интервенцијом спашено је из затвора на Савској цести, 6 познатих жена из Мостара, које сам лично извео из тог затвора, предао их "Caritasu" који их је послао кући под другим именом. Код тога спасавања помагао је и познати Др Бесаровић из Сарајева.

Надбискуп Др Степинац знао је и сам предавати ми врло велике своте новца у корист наше акције, а у циљу куповања потребне робе за прогоњене, па је наша акција користила тај новац у ту сврху.

Дознао сам једном приликом да се у Јасеновцу налазе у затвору и неки дјечаци (њих 14). Др Степинац је послао директора "Caritasa" Думића да лично извади ту дјецу из логора и да их преда на одгој, што је и учињено. (12)

Под нашом паском и помоћи стајали су и двоје унучади покојног проф. Др Милана Огризовића, након тога, што му је син Богдан био од усташа објешен.

Све овакове помоћи сам лично разносио, из разлога строге дискреције. Тешко је било сачувати тајност ове акције, и у најбољим намјерама. Тако нам се догодило, да је једнога дана дошла усташка полиција у стан гђе Будисављевић, у три сата по подне, баш када смо се сакупљали за рад. Дошавши пред кућу запазио сам полицијски ауто, па нисам отишао на састанак, него сам одмах алармирао надбискупа Др Степинца, Др Бесаровића и инг. Стипетића, па је цијела акција била под ноћ тога дана ослобођена, али регистрирана код усташке полиције.

Ми смо мислили на завршетак рата па смо ради тога сву дјецу која су прошла кроз нашу акцију увели у картотеку, коју је саставила наша сурадница гђа Џакула, повезали смо ју у двије књиге и ја сам их лично предао надбискупу на похрану. Он је отворио своју челичну благајну и рекао ми је: "Смртни смо људи, па ево да видите гдје ћу похранити те документе, и гдје ћете их наћи, ако мене више не буде овдје!" И заиста. Након рата, када је "ОЗНА" тражила тај попис, те књиге, ја сам их опет примио од надбискупа, након његовог првог затвора.

Водећи бригу не само о дјеци за вријеме рата, него и о њиховим родитељима након рата, након повратка из Њемачке и из логора, оснивали смо помоћне акције, које тумачим у попису мојих докумената, јер су се родитељи по том повратку морали тек снаћи у новом животу. Док још непријатељ није сасвим отишао, показале су се те акције као врло корисне.

Како сам напријед написао, на завршетку рата остало је у Загребу још 500 Срба, који су требали бити ликвидирани од непријатеља још прије планираних уличних борби у граду. Та пријетња колала је градом и стварала је врло тмурно расположење међу грађанством. Отишао сам надбискупу Др Степинцу и упозорио сам га на ту вијест. Рекао је, да је све то могуће, па да у тој гужви и сам буде ликвидиран ради свог негативног става за вријеме рата овдје. Но ради своје особе није показивао никакву бригу, док гледе ових 500 Срба рекао ми је да ја сам прегледам могућност њихова смјештаја овдје, на самом Каптолу, у његовој близини. Напосе ме је упозорио на велике подруме испод његова двора.

Након што сам прегледао те подруме јавио сам му да тамо има довољно простора за тих 500 Срба, а и још нешто више, нашто ми је он рекао нека његовој послуги јавим његов налог, који је гласио: да сваки Србин, чији живот дође у опасност од непријатеља, може се склонити у ове подруме и наћи ту његову заштиту. А исто тако, нађе ли се и још који живи Жидов. Но, рекао је надаље, да се нада, да ће Нијемци одржати своје обећање и отићи са усташама без уличних борби, што се у ствари тако и догодило.

Провео сам његов налог, но на срећу заосталих Срба и Жидова непријатељ се повукао из града Загреба без уличних борби.

Након примитка пописа наше дјеце нисам имао више прилике да се опростим са надбискупом Др Степинцем и да му захвалим за драгоцјену помоћ коју је пружао "Дјечијој акцији" за цијело трајање рата. Но као његов блиски и трајни сарадник из "Дјечије акције" за цијелог трајања II свјетског рата добио сам увјерење о његовом корисном ставу према овој акцији. Исто, стекао сам увјерење да би и мој рад руководиоца ове акције, макар врло опасан и деликатан, могао водити и неко други – да се нашао, али без овакове сурадње надбискупа Др Степинца успјех наше "Дјечије акције" не да се ни замислити. Стога, са моје стране, дугујем Др Степинцу, пред будућим генерацијама, дубоку захвалност.

Попис и тумач докумената из "Посебног прилога":

Документ 1 Дијете Срба родитеља измакло клању. Донешено у логор у Сиску и тамо умрло. У том логору имала је "Дјечија акција" свог вриједног сарадника, Думбовића, са којим је стајала путем "Caritasa", у сталној вези. Фото 1942.

Документ 2 Дјеца Срба родитеља измакла клању, донешена у логор 1942. год. и тамо умрла.
На тој слици се види у каквом су стању донашана дјеца са терена.

Документ 3 Дјеца Срба родитеља донешена у сисачки логор 1942. год. измакла клању, али су тамо исцрпљена умрла. Оригиналне фотографије показују колико су та дјеца патила од исцрпљености. Но "Дјечија акција" је све чинила да им отклони и смањи муке.

Документ 4 Попис мајки и дјеце (133 дјетета и 73 мајки) чији су очеви и мужеви јустифицирани по усташким властима, или су се налазили у борбеним редовима НОБ-а. Ова група акције била је нарочито деликатна (документ 20, 21, 22), па сам јој обраћао нарочиту пажњу лично и путем 33 вриједних, специјалних помоћница, вриједних сестара Хрв. Црв. Крста, пошто је та група стално била под паском усташке полиције.

Документат 5 Попис спашених митровачких ђака из Судбеног стола у Загребу и још једне групе дјевојака, сви послани путем "Caritasa" кући. Ову групу сам лично извео из затвора и предао "Caritasu" према интервенцији Др Степинца.

Документат 6 Интервенцијом Др Степинца прибавио сам за нашу дјецу Одлуку Министарства народног господарства НДХ бр. 125.451/1942 дана 3. просинца, којом се одобрава да "Caritas" може набавити велике количине текстилне робе, према попису, пошто иначе та роба је била блокирана. Иста роба је била за нашу дјецу и за логораше. Новац за исплату те робе прибавила је наша "Дјечија акција".

6 На истом документу налази се доказ о новој Одлуци Мин. обрта и велетрговине у
Загребу бр. 124.317/43 од дана 1. XII 1943. којом је на интервенцију Др Степинца, а мојим посредством, додијељено "Caritasu" даљних 45.000 мет разне текстилне робе за потребе наше дјеце и логора у Сиску и Јастребарском.
На том документу види се да сам дао потврду о примитку те робе, и да сам дао, односно прибавио и продуљење термина за преузимање исте, гдје је термин био већ прекорачен.
На том документу се види у којим складиштима од којих творница је та роба била преузимана.

Документат 7 Савез Новчаних и Осигуравајућих завода јавља ми 22. ожујка 1944. одобрену своту за исплату помоћи "Заклади за подупирање на слободу пуштених из заточеничких логора НДХ" путем ХЦ Крижа, коју закладу сам као руководиоц "Дјечије акције", а у вези са Др Степинцем, основао, у сарадњи са ХЦК, код истог.

Документат 8 Потврда мог новчаног прилога у име "Дјечије акције" за "Дом Удруге хрв. учитељица дјечијег дома у Кукуљевићевој ул. 19, дана 19. вељаче 1945.

Документат 9 Савез новчаних и осигуравајућих завода јавља ми поновну помоћ 19. вељаче 1945, за "Закладу за подупирање на слободу пуштених из заточеничких логора НДХ" путем ХЦК. Ова заклада била је од важности, јер је пружала прву новчану помоћ отпуштеном логорашу, који није имао у том часу никаквих средстава.

Документат 10 Савез новчаних и осигуравајућих завода јавља ми овим документом од 25. ожујка 1945, да је осам загребачких банака закључило сталну помоћ, мјесечно, путем ХЦК за заточенике у логорима НДХ.
Напомињем да је кореспонденција са Савезом банака ишла у питању помоћи логорашима, увијек преко мене, као руководиоца "Дјечије акције" и повјереника Др Степинца, који је ту помоћ Савеза и организовао.

Документат 11 Моја копија дописа ХЦК којом јављам исплату прилога "Дјечије акције" у корист "Фонда за новчано подупирање на слободу пуштених из заточеничких логора НДХ" од дана 25. јануара 1944.

Документат 12 Дописом од 19. IV. 1944. обавјештава J. Schmidlin, представник Интернационалног Црвеног крижа да је Министарство вањских послова НДХ донијело закључак, да дјеца убудуће неће бити више слâта у концентрационе логоре. То се, најме, односи на интервенцију Др Степинца, када сам му јавио да се у логору Јасеновац налазе 17 дјеце, које је он одатле извадио изравно, путем Думића директора од "Caritasa".

Документат 13 Потврда мог новчаног прилога у име "Дјечије акције" Х. Ц. Крижа за "Фонд заточеника логора", из год. 1. II. 1945.

Документат 14 Потврда мог новчаног прилога у име "Дјечије акције" Х. Ц. Крижа за нови "Фонд за посебну хранидбену припомоћ" од 8. V. 1944. Ово је нов фонд који сам основао код ХЦК-а у име "Дјечије акције".

Документат 15 Др Бранко Кесић моли да се заузмем за једну мајку са дојенчетом. Извршено је.

Документат 16 Начин уплате за "Дјечију закладу".

Документат 17 Мој налог ХЦ Крижу да се за "Дјечију акцију" креира Заклада за помоћ у новцу и храни. Ова се Заклада односи на оних 133 дјеце и 73 мајки очева који су били јустифицирани или у усташким логорима, или су били међу редовима НОП-а.

Документат 18 Мој допис Савезу банака и осигуравајућих друштава, за помоћ "Заклади за подупирање на слободу пуштених из заточеничких логора НДХ", који допис, како је видљиво из горње документације, био је позитивно ријешен.

4 документа 19 до 22 Четири писмена извјештаја који показују, како су сестре Хрв. Црв. Крижа проводиле контролу дјеце, на основу које су им пружане помоћи. Такови извјештаји су долазили к нама или Dr Brössleru у Министарство Удружбе, гдје их је било тамо на стотине.

Документат 23 Пошто сам са својом женом у моме стану Дежелићев прилаз 50/II водио посебну самосталну акцију за помоћ 133 дјеце и 73 матера којима су очеви, односно мужеви, страдали на фронту или у усташком затвору, било је врло важно да осигурам свој стан, куда су долазиле те мајке по помоћ (лијекови, витамини, пелене за дојенчад, месни кекси, платно, брашно, шећер итд.), а која помоћ је долазила од представништва Швицарског Црвеног Крижа. То сам учинио посредством Луја Војновића који ме је упознао са бившим гардијским капетаном Александром Шестом који је био у служби и код Нијемаца и код Партизана. Он ми је скинуо докуменат бр. 20 са једних врата из Млинарске ул. и предао га мени, а ја сам га причврстио на моме стану, те је стан тако био осигуран за цијело доба рата.

Документат 24 Напомињем да сам 23. јуна 1945, након доласка ослободиоца у Загреб, био са стране ОЗНЕ затворен на 6 недјеља, гдје је било расправљано моје руководство описане “Дјечије акције”, а на основу приложених докумената. Након што је пронађено да је мој рад био безпрекоран – пуштен сам на слободу без потврде да сам био затваран.

Напомињем и то, да сам од наведене акције био, као руководиоц, једини затворен, па као таковом, мислим, да ми је света дужност да се захвалим свима сарадницима ове “Дјечије акције”, а посебно надбискупу Др Алојзију Степинцу, “Caritasu” Надб. загребачке, Dr-u Kurtu Hühnu, предсједнику ХЦК, Савезу Новчаних и Осигуравајућих Завода предсједнику Костренчићу, директору Хигијенског Завода Др-у Бериславу Борчићу, Др-у Мирону Малојчићу, проф. Др-у Јулију Будисављевићу, представнику Швицарског Црв. Крижа Schmidlinu, свима сестрама Хрв. Црв. Крижа, свима грађанима града Загреба који су пружали помоћ дјеци и узимали их к себи, као и свима онима који су помагали ликвидацију логора у Лобор-граду и у Ријеци крај Крижеваца, без крви.

Руководиоц “Дјечије акције”
Др. инг. Марко Видаковић

Извјештај

Каритативна акција Др инг. Марка Видаковића у Загребу извршила је за вријеме II. свјетског рата слиједеће радове:

1) у год. 1941-1945. збрињавање и помоћ дјеци са Кордуна убачене од усташа у Загреб, Томиславов трг 4 (Јеронимска дворана), без опскрбе и старања. Ту је почело и стварање картотеке, коју је преузео касније "Каритас Надбискупије Загребачке". Сву дјецу преузео је "Каритас" и похранио ју је на село, сељацима, гдје су сва спашена. Сва дјеца су била не само спашена, него и обучена и здрава предата родитељима, враћених из логора или из Њемачке са рада.
2) помоћ партизанској дјеци којима су очеви били у борби, убијени или у логору. Надзор над здрављем. ХЦК се прикључује тој акцији као и Швицарски ЦК са обилном помоћи и са укључењем у "Кумовску акцију" у Швицарској, тј. да свако дијете из те акције има свог "кума" од кога добија пакете или га "кум" узима к себи у Швицарску. Помоћ дјеци од Мин. Удружбе (Dr Brössler). 14.000 литара млијека из Швицарске, акција је купила и подијелила.
3) помоћ у одијелу и храни женском логору у Лобор-граду. Помоћ у одијелу из Босне, 35 бала.
4) помоћ дјечијем логору у Сиску, повјереник Думбовић.
5) помоћ логорима у Јасеновцу, Старој Градишки и Лепоглави, 1.200 пакета. Оснивање разних помоћних новчаних акција.
6) ликвидација логора дјеце у Лепоглави. Спашена два дјечака Драушникова.
7) спашено 538 логораша из Јасеновца помоћу ХЦК, Dr Hühna и пребачено у Аустрију помоћу њемачке радне службе Др Поллманн, и тамо пуштено на слободу. Дочек је био у Загребу у колодворској бараци, уз помоћ ХЦК.
8) прихват спашених из затвора Судбеног стола у Загребу, и уз помоћ "Каритаса" послати кућама.
9) прихват распуштених жена, логорашица и дјеце из Лобор-града, на колодвору, храна, лијекови од Словенаца (120).
10) спашено 6 жена из затвора на Савској цести у Загребу, и послано путем "Каритаса" у Мостар, кућама.
11) опскрба који су тражили помоћ у новцу, да могу путовати кућама из логора,
12) помоћ војничком њемачком логору на циглани у Загребу.
13) спашавање 35 реконвалесцентних логораша из логора циглане Müller, који су пребољели трбушни тифус. Кужна болница их је преузе-

ла (Др Борчић и Др Малојчић) и након потпуна оздрављења послати су били кући.

14) помоћ логору у Кустошији у Загребу (Маријан).
15) свима повратницима који су пролазили кроз Загреб, давана је помоћ од "Каритаса", а ми смо се старали да помоћ не утрне.
16) Црвена помоћ, затим помоћ партизанској дјеци у храни, млијеку, пеленицама, витаминима, лијековима и сл. Млијеко, бесплатно, прибављено од наше акције, дијелила је Поликлиника у Медулићевој ул. Загреб.
17) свима, којима је била потребна помоћ, а дјеци и одјећа и обућа, давана је из прибављених средстава путем "Каритаса".
18) за цијело вријеме рата вођена је жива интервенција за спашавање живота путем надбискупа Др Степинца и monsg. Мазучија, тајника папинског легата Маркона.

Документе о наведеном и о цијелој акцији предао сам "Каритасу", а попис дјеце ОЗНИ.

Загреб, 1946. М. Видаковић

Преглед

добровољних каритативних група приватних и око "Каритаса Надбискупије Загребачке" за вријеме II свјетског рата као помоћ прогоњених од непријатеља и окупатора:

Група I	Др Степинац – Др Мазучи – Др Видаковић
Група II	Др Степинац – Каритас – инг. Василић – Диана Будисављевић – Др Видаковић
Група III	Каритас – Омчикус – Бојанић
Група IV	Хигијенски Завод – Др Борчић – Др Малојчић – Др Видаковић
Група V	Швајцарски Црвени Криж / Представништво Загреб – Шмидлин / Др Видаковић
Група VI	Хрватски Црвени Криж – Dr Hühn – Сестре помоћнице – Др Видаковић (52)
Група VII	Савез Банака Загреб – Др Видаковић
Група VIII	Пакети хране за Јасеновац / 1.200 ком / Будисављевић – Др Видаковић

Група IX	Пакети из Босне – Жидовска Опћина – Др Видаковић
Група X	Црвена помоћ – Каритас – капетан Шесто
Група XI	Логор Јастребарско, ликвидација логора Лобор-града – Будисављевић – Др Видаковић
Група XII	Логор Сисак – Думбовић – Будисављевић – Др Видаковић
Група XIII	Dr Brössler – сестре помоћнице – Др Видаковић
Група XIV	Капетан Кнехе – мајор Коцијан – Будисављевић – Др Видаковић
Група XV	Загребачко опћинство – Будисављевић – Др Видаковић
Група XVI	"Дијете к мајци" – Будисављевић – Др Видаковић
Група XVII	Повратници из логора и Њемачке – Каритас – Др Видаковић
Група XVIII	Колонизација дјеце у Хрв. села – Каритас – Др Видаковић
Група XIX	Њемачка радна служба – Dr Pollmann – Хрв. Црв. Криж – Др Видаковић
Група XX	Опскрба – Каритас – Др Видаковић
Група XXI	Партизански логор циглана Müller – Хигијенски Завод – Маријан – Др Видаковић

Групе које су наведене (осим групе под III) повезивао је организаторски и функционално Др Видаковић Марко, Прилаз Југ. Арм. 50/II (види мој дневник и два извјештаја Каритасова из год. 1942. и 1944, директора Думића).

Прва ужа група сарадника била је сљедећа: Др инг. Марко Видаковић као руководиоц, Диана Будисављевић, Бојанић, Бецић, Џакула, Дивјак, Радосављевић, Ђура Вукосављевић, а састајала се, у почетку, по потреби у стану Дијане Будисављевић.

Касније су се из ове групе одијелили гђе Бецић и Бојанић и прикључиле су се групи Омчикус, која је радила одијељено, док прва група је радила и надаље, све до конца рата…

У Загребу, 26.VI 1971.

За точност:
М. Видаковић

Драго Роксандић

Сјећања на 1968. годину

У вријеме "липањских гибања" био сам студент друге године двопредметног студија филозофије и социологије на загребачкоме Филозофском факултету. То, поред осталог, значи да сам интелектуално сазријевао међу професорима и студентима који су на различите начине били актери стварања политичке културе, боље речено – у плуралу, политичких култура које су на различите начине биле другачије од официјелне. Ако је могуће говорити о заједничком називнику, који би и мени данас био прихватљив, била је то политичка култура "нове љевице". Она је и била главни покретач када сам одлучивао што ћу студирати. У томе је кругу интелектуално хегемони статус имао часопис *Praxis*, точније, људи који су га чинили и симболизирали, почевши од Рудија Супека и Гаје Петровића надаље. Све су то били људи које сам истински респектирао, са свијешћу да је сваки од њих "друга прича". Морам додати да сам њихова схваћања у вези с филозофијом праксе, напосе у вези с антрополошким марксизмом, поступно реципирао као гимназијалац. Часопис сам, уосталом, био почео читати од његова првог броја, 1964. године, са средњошколским жаром који је данас већ тешко евоцирати. Касније сам био један од оних студената – памтим и Рајка Грлића, Ивана Рогића Нехајева, Ненада Прелога итд. – који су одлазили на отворене редакцијске састанке у Клубу свеучилишних наставника. То је тек за мене било драгоцјено искуство, нарочито када је ријеч о развијању смисла за дијалошку културу, надасве за критичко мишљење.

Разумије се да је незамисливо било развијати такве интелектуалне и практичнополитичке интересе, а не читати њемачке и америчке ауторе "Франкфуртске школе", а ништа мање и француске писце различитих оријентација, од неизбјежног Jean-Paul Sartrea надаље итд. Загребачких, београдских и сарајевских пријевода било је већ тада подоста, а колико сам самоме себи новчано могао приуштити, знао сам се претплаћивати на *New Left Review* и *Les temps modernes*. Фасцинирала ме је у то доба и совјетска авангарда 1920-их и 1930-их година те критика совјетског искуства општенито. Након пријеводног објављивања Солжењициновљева *Једноīа дана у животу Ивана Денисовича* с пуно ентузијазма био сам почео приватно учити руски језик, што је тада ријетко тко чинио. (Учили смо га заједно Мирослав Туђман и ја код дивне старице, Петроградanke, професорице Олге Сихвонен.)

У "липањска гибања" сам, к томе, био ушао – а то је 1968. године било врло важно – и као вишегодишњи омладински активиста. Тада, у својој двадесетој години, био сам већ предсједник Предсједништва Општинске конференције Савеза омладине Загреб-Центар и члан Секретаријата Предсједништва Градске конференције Савеза омладине Загреба. (Било је то у вријеме када је челни човјек међу нама био тада већ изузетно цијењени – данас, на жалост, покојни – Ђуро Деспот.) Иначе, Загреб-Центар је у својој омладинској јурисдикцији имао подручје између Главног колодвора и Сљемена те између Рудолфове војарне (Улица браће Орешки) и Кватерниковог трга. Сурађујући с најразличитијим људима, старијима и млађима од мене, у неких двјесто омладинских организација, к томе, људи различитих занимања, социјалних статуса и културних афинитета, даномице сам био у прилици прије свега људски сазријевати и стварати своје властите вриједносне и практичнополитичке оријентире. Савез омладине Загреба био је иначе у то доба фасцинантно сустјециште утописта, прагматичара и каријериста те како људи идеологијски сужених видокруга, тако и људи који су генерацијски засигурно били међу најкреативнијима у Граду. Баш тих година Савез омладине Загреба је био у језгри стварања читаве једне омладинске субкултуре. У културном памћењу Града остали су вјеројатно jazz klub у Гундулићевој, "Кулушић", сигуран сам "Омладински тједник" па и Омладинска радна акција "Сава", пројект изградње насипа који су трајно заштитили Загреб од поплава. Било је тога, дакако, много, много више. Ништа није било лагано направити, још теже створено одржати и даље развијати, али су шансе постојале и није био мали број људи који су касније у својим струкама постали врхунски професионалци захваљујући бар дијелом и томе што су понешто научили радити и као активисти Савеза омладине Загреба. Дакако, то је само једна, боља страна искуства.

Морам још нешто додати. У мом случају, на микро-нивоу, генерацијска цивилна култура своје темељно извориште ипак је имала у Петој загребачкој гимназији "Богдан Огризовић", у Клаићевој 1, коју сам уписао 1962/63. школске године. Њезини – касније сам схватио – у просјеку изврсни професори с равнатељем Јосипом Мишићем на челу, али и бројни уистину надарени ђаци, од "штребера" до "генијалаца" те одлично "друштво", стварали су креативно озрачје у школи. Била је то школа у којој се доиста учило и радило, али и потицало нове интересе. Један од епицентара интелектуалне радозналости и младалачког активизма у Гимназији сигурно је био Школски комитет Савеза омладине. Његов се састав добрим дијелом мијењао из једне школске године у другу, али је у њему увијек било више занимљивих људи, којима уистину није мањкало смисла за активистичке иницијативе, неријетко на граници школски допуштеног. Предсједници су се смјењивали у трећем разреду. (Памтим имена у редослиједу: Горан Грубишић, Владимир Подребарац, Мирослав Туђман, Жарко Пуховски, Драго Роксандић, Миле Оршанић итд.)

Управо тих година у Граду се много тога збивало што ће касније, изравно или неизравно, имати пресудне учинке у мом животу. Загреб се 1960-их година мијењао, рекло би се, из дана у дан. Ако нетко и није био Загрепчанин, довољно му је било доћи на јесенски Загребачки велесајам да види што се све у Граду ради, производи и ствара. К томе, Велесајам је био међународни и, данас – када његови павиљони неријетко зјапе празни – тешко је и замислити што се све у њему могло видјети и научити са свих страна свијета. Послије поплаве 1964. године убрзана је била урбанизација Загреба, а расправе о капиталним пројектима сустјецале су једна другу, неријетко откривајући дубоке разлике у начинима мишљења, редослиједима вриједности, интересима итд. Ти контроверзни, плурални погледи "унапријед", преплитали су се не само у мојој глави с контроверзним погледима "уназад". Биле су то, наиме, године Крлежиних "Застава" или Маринковићевог "Киклопа", који су, сваки на свој начин, имали великог утјецаја на књижевни укус, али још више су утјецали на развитак умијећа плуралног читања порука прошлости.

Какофоније је било у Граду у изобиљу и то не само на Музичком бијеналу. Изведбе Luigija Nona и напосе Johna Cagea у дворани "Истра" живо памтим и данас. Казалишна авангарда је утјецала на генерацијски однос према театру па и Хрватско народно казалиште и Загребачко драмско казалиште и Студентско експериментално казалиште трајно доживљавам према тада створеним умјетничким импулсима. Загребачка филмска продукција, од дугометражне до цртаног филма, низ јаких имена и школа у сликарству и кипарству, примијењене умјетности итд., све је то скупа би-

ло и изазов и потицај мноштву младих људи попут мене. Могли смо се међусобно у много чему разликовати разликовати, али, рекао бих ипак, да смо често дијелили својеврсно младеначко самопоуздање, увјерење у постојање властитих креативних шанси у Граду. Млади људи међу којима сам ја сазријевао били су претежно врло критични, али су и с оптимизмом размишљали о властитој будућности.

Разлога за критичност и недоумице било је у изобиљу. На хрватском и југославенском макро-нивоу, генерацијски је активизам до "липањских гибања" био обиљежен таквим "пријеломима" као што су привредна и друштвена реформа (1965.), "случај Александра Ранковића" (1966.), Декларација о положају и називу хрватскога књижевног језика и Предлог за размишљање (1967.), а напосе артикулирање нове хрватске партијске и републичке политике, инкарнирани у Мики Трипалу и Савки Дабчевић-Кучар итд. Било је то доба када се и официјелно – јавно – увелико суочавало с чињеницама о "кризи развоја" југославенскога социјалистичког самоуправљања те о потреби да се критички пропитају битни аспекти будућих континуитета и дисконтинуитета.

За мене особно, као и за шири круг људи с којим сам комуницирао, уочи 1968. године није био у питању креативни потенцијал социјалистичког самоуправљања. Био сам увјерен у потребу развијеније директне демократије. Нисам зазирао од разлика у мишљењима. Био сам свјестан да се треба суочавати с разликама у интересима, аспирацијама итд. Силно сам држао до "образовне револуције" и културе рада. Међутим, доиста су ме збуњивали темељни проблеми југославенске економске политике, која су иначе била формулирана у једва разумљивим категоријама, к томе, силно оптерећенима идеологијским наносима. Није се то односило само на формулације људи од којих се није имало нешто новога очекивати. Примјерице, колико год тада био "трипаловац", нисам разумио у какву су могућем међуодносу механички критерији расподјеле дохотка с тржишним законитостима.

"Прашко прољеће" је те године имало огроман утјецај на мене. За разлику од дестаљинизацијских процеса у другим источноеуропским земљама, попут Пољске или Мађарске, гдје љевица није имала богатију традицију прије 1945. године, а ни либералне демократске традиције у 20. стољећу нису биле "примјерне", Чехословачка, напосе Чешка, била је земља јаких демократских и лијевих традиција до 1938. – 1948. године, к томе, била је то земља развијених индустријских традиција итд. Читајући тада што говоре водећи чешки економисти – који су неријетко били и главни актери "Прашког прољећа", попут професора Ота Шика – хтио сам ићи студирати економију у Праг. Имао сам дојам да је људима попут њега

много јасније него водећим људима у нас какве су развојне могућности "демократског социјализма", "социјализма с људским ликом". (У Амбасади ЧСР сам се чак и распитивао за могућности уписа. Био сам чак и добио писани одговор да сам добродошао на властити трошак јер између двију земаља није било никаква споразума о високошколској сурадњи.)

Студентске демонстрације у Београду нису ме изненадиле јер су биле за очекивати. Студенти су на све стране по свијету били на ногама, било је очито да је отворен процес превредновања темеља на којима се свијет мијењао од 1945. године надаље. Радовало ме је да је студентски покрет у свијету био јачи од блоковских граница, а исто тако ме је радовало да је критички пропитивао прије свега лијеву политичку културу. Доживљавао сам то као својеврсно интернационално генерацијско самоопредјељење. Није ме збуњивала студентска "какофонија" јер је она прије свега била доказ о аутентичности студентског покрета. У београдском случају, колико год и у мени био изазвао узбуђење, разочарала ме је иницијална тривијалност повода демонстрацијама у Студентском граду на Новом Београду. Истовремено су ме шокирали примјена силе и паничан страх власти од прелијевања демонстрација на београдске улице у Старом граду. Нисам могао вјеровати да власти толико не вјерују властитој омладини, па и властитим грађанима. Није за мене било двојбено да је социолошки па и психосоциолошки профил београдских студената био врло комплексан, као што није за мене било спорно да је Србија послије "случаја Александар Ранковић" била политички фрагилна, али нисам се могао помирити с тиме да је милицијска репресија једино што се у том тренутку са стране власти могло учинити. Прави рат који је потом избио на новобеоградском жељезничком подвожњаку, а у којем су дебелих батина добили и људи попут Вељка Влаховића и Милоша Минића, увјерио је и мене а, сигуран сам, многе друге у Југославији да је нешто "труло у држави Данској". Бесмисао ситуације био је тим већи што је с потоњим студентским заузимањима појединих факултета у Београду било јасно да међу студентима и професорима превладавају вриједносне оријентације и очитују се политичке недоумице које у бити рефлектирају оно што се иначе збивало у Савезу комуниста Југославије и југославенском друштву, неовисно о томе колико се гдје неупитно прелазило једностраначки задане политичке лимите. Да томе није било тако, Јосипу Брозу Титу сасвим сигурно не би било могуће пацифицирати студентски покрет на начин на који је он то учинио.

За разлику од Универзитета у Београду, гдје је студентски покрет био иницран у Студентском граду на Новом Београду, дакле, међу студентима с руралних периферија и из маловарошких "унутрашњости", да би се тек касније, с ескалацијом насиља проширио на студенте из Београда, не-

ријетко подријетлом из обитељи "црвене буржоазије" итд., студентски покрет на Свеучилишту у Загребу касније је започео и био је слабијег иницијалног интензитета. "Београдски шок" је у томе сигурно имао удјела. У Загребу су били, срећом, избјегнути отворени сукоби са "снагама реда". Међутим, разлога за студентски излазак на "отворену сцену" није било ништа мање него у Београду. Загребачки је покрет, к томе, имао другачију динамику у Граду. Епицентри збивања су од почетка били у затвореним просторима. Студентски покрет, дакако, незамислив без судјеловања професора, већ иницијално су у много већој мјери чинили људи, који су с различитим мотивацијама и политичким циљевима, држали да стечени "простор слободе" не би смио бити олако изгубљен.

Још нешто. Након искуства с Декларацијом о положају и називу хрватскога књижевног језика у претходној години, новоме хрватском политичком врху било је врло важно да не буде примјене силе према студентима. Било је то за власт питање политичког легитимитета у хрватској јавности. (Да томе није било тако "покрет хрватских свеучилиштараца" 1970/71. године, који су увелике чинили други људи, уопће се не би поуздавао у било кога из хрватскога партијског и републичког врха.) С друге стране, изостанак јачег студентског притиска који би водио к примјени силе у Граду, значио је да су и у студентском покрету превладавали они који нису хтјели угрозити политички легитимитет хрватскога политичког врха, како у Хрватској тако и у Југославији.

Међутим, успоредбу београдскога и загребачкога студентског покрета ипак битно усложњава чињеница да је Београд био главни град и Југославије и Србије, да је концентрација сваковрсне власти и моћи била у Београду несравњиво већа, да су унутрашњи конфликти у Београду и Србији били другачије структурирани те дефинитивно највећа разлика била је у томе да је Јосип Броз Тито тих дана био у Београду, а не ни у Загребу, као ни било гдје другдје.

Иначе, особно сам тих дана био у Загребу у различитим својим друштвима на мање, више свим мјестима збивања у "липањским гибањима", тј. и у Студентском центру и у студентским домовима, на своме факултету итд. Много се тога могло чути што се памтило. Неке своје професоре и колеге доживио сам другачијима него што сам их дотад препознавао. Међутим, данас, након толико протеклих година, памтим да је Студентски центар био презасићен конспиративним опсесијама. На све стране могло се осјетити да су ријечи биле упућене неким имагинарним суговорницима далеко изван дворане у којој су биле изговорене. Сваки час понетко је имао неке повјерљиве информације. Аутентичнији су ми били студенски скупови у студентским домовима јер су били много спонтанији,

критичнији, али и политички битно слабије артикулирани. У њима се осјећао набој генерацијских фрустрација и политичког незадовољства, једва ишта више од тога. Говорници "по партијском задатку" углавном су били неувјерљиви. Моје активистичко искуство било је тиме поприлично тангирано, тим више јер сам држао до "директне демократије" па сам једном приликом у "Нини Мараковићу" – мислим да сам добро запамтио мјесто – нешто и рекао с тиме у вези, али ми је унапријед било јасно да то није оно што су назочни тада хтјели чути.

Дан након Титова телевизијског говора, који је доиста тешко заборавити, била је одржана сједница партијске основне организације на Филозофском факултету. Била је то до тада доста бројна организација у којој су заједнички били и професори и студенти. Истога тог дана у "Борби" је на првој страни био објављен политички уводник "Жито и кукољ", који је привидно потпуно одударао од Титова говора и с којим је била најављена политичка "чистка", која је очито требала кренути са свеучилиштâ у Југославији. Памтим узбуђења и невјерице међу већином назочних, а понајвише резолутност Гаје Петровића с којом је на свој уобичајени аргументацијски начин анализирао о чему се уствари ради. Остале су ми у сјећању и реакције људи попут Предрага Враницког, који су увијек настојали премошћивати кризне ситуације тражењем простора за избјегавањем конфликата, дакако, остајући једним од кључних људи у *Praxisu*. Били су то илузорни покушаји. Велики дио агенде "нове љевице" постао је за официјелну југославенску политику беспредметан.

Људима сличнима мени по генерацијском политичком искуству било је болно схватити исто тако као и мени самоме колико су Савез студената и Савез омладине на студентским скуповима у липњу 1968. године ипак далеко од потреба, начина размишљања и говорне културе људи који су у бити управо и били они због којих су такве организације требале постојати. Опсесија потребом да се изађе из "трансмисијског статуса" била је уистину велика међу свима креативнијим људима у обје организације. Тада је и започело велико раслојавање, које ће с бројним осцилацијама добити своје пуно обличје у начинима како су студентске и омладинске организације улазиле у вишестраначје касних 1980-их година.

Окупација Чехословачке у коловозу 1968. године промијенила је не само моју оптику проблема који се отворио с неуспјехом "липањских гибања". У тренутку је сватко у земљи схватио да би Југославија могла бити сљедећи кандидат за "нормализацију" по брежњевљевским рецептима. Практично "преко ноћи" биле су почеле припреме за обрану земље, које су једино у Хрватској, у складу с концепцијом опћенародне обране, отвориле процес стварања "омладинских јединица", односно, масовне мобилизације младих, који нису били војни обвезници, за партизански рат.

Иницијатива је имала "зелено свјетло" хрватскога политичког и републичког врха. Остало ми је у детаљима непознато тко је све и на који начин у томе имао удјела. Невиђен је био ентузијазам с којим су млади људи улазили у омладинске јединице, како су слушали инструкторска предавања – углавном су то били умировљени официри ЈНА – како се справљају "молотовљеви коктели" или онеспособљавају тенкови набацивањем дека итд. Организације попут Народне технике, Савеза извиђача или ДТО "Партизан" одједном су постале најважнијима у омладинском активизму. Људи су се одједном почели другачије понашати, другачије говорити итд. Омладинске јединице су ускоро постале нешто друго, али је остало драгоцјено искуство "директне акције".

Негдје у то вријеме иницирао сам као предсједник градске Комисије за образовање приједлог о потреби да Савез омладине Загреба радикално промијени начин свог дјеловања међу средњошколском омладином. Нисам предлагао укидање школских организација Савеза омладине и омладинске хијерархијске матрице, али сам заговарао потребу да се на градској разини конституира Сабор ученика Загреба као медиј директне партиципације средњошколаца у практичним иницијативама у вези с реформом сустава одгоја и образовања. Није био одржан мали број састанака на општинским и градској разини – колико ја знам – искључиво у Савезу омладине Загреба. Несугласица и отпора, али и међусобних разјашњења, било је у изобиљу. На крају је пресудио ауторитет Ђуре Деспота, који је осигурао подршку иницијативи, али ме истовремено учинио одговорним за све њезине посљедице. Радећи с неколико загребачких "вундеркинда" с разних средњих школа (Невен Матес, Весна Пусић, Јасна А. Петровић, Нино Павић, Хидо Бишчевић итд., итд.) – међу којима сам ја био "Стари" – за неколико дана загребачке школе, али и улице биле су преплављене с равно 40.000 разнобојно тисканих прогласа ученицима загребачких средњих школа с позивом да се придруже иницијативи стварања градског Сабора ученика. Рјечник прогласа био је на размеђу загребачкога средњошколског сленга и омладински освијештеног политичког вокабулара. Реакције у граду биле су бурне, али нису биле изостале ни имплицитне подршке – међу потоњима и тако ауторитативне као Бакарићева – што је било довољно да се у размјерно кратком времену Сабор ученика Загреба и конституира. Неколико његових сједница, зналачки припремљених, с великим ентузијазмом, подсјећало је доиста на атенску агору – како је један од проматрача тада био рекао – али цијели пројект није издржао више од неких годину дана и то не због мањка средњошколског потенцијала него због промијењених политичких констелација 1969/70. године. На дневни ред били су дошли други приоритети.

(Ровињ, 20. 08. 2012.)

Видовдан

На овогодишњој прослави Видовдана у граду Книну у старој згради гимназије, уредник "Љетописа" је, не нарочито бројној публици, говорио о великом празнику и оном што је у нашем јавном животу од њега остало. На тај дан, на том мјесту, неизбјежно је било подсјетити се на преломну прославу из 1989. године, а онда и на текст објављен давно у малотиражном и затуреном "Идентитету". Иако је аутор још ономад поводом овог текста водио озбиљне дискусије са Книњанима које је сретао у Загребу, присјећам се чуђења и неслагања пок. Пере Чимбура, тек је сад успио довољно "насекирати" једног од домаћих актера, бившег саборског заступника Ратка Гајицу, и извући од њега текст о његовом доживљају свечаности која је многима промијенила живот.

Ова два текста разумијемо као увод и потицај за наставак при(повијести). Нарочито се надамо реакцији и присјећању неког од оних који су у нашим записима лоше прошли. Овај Рашомон има много страна, а ми га желимо употпунити, колико год буде воље у људи који су у њему учествовали.

(Ч. В.)

Чедомир Вишњић

Послије десет година

Газиместан и Косово поље код Книна – десетљеће послије

Кроз неколико дана навршиће се пуних десет година од прве велике симболичке манифестације побуне Срба у Хрватској, од прославе 600-годишњице Косовске битке на Косову пољу, крај Книна. Ови дани, кад тенкови српске војске, вјероватно за дуго времена, напуштају оно доње, хисторијско, Косово и одлазе према сјеверу, представљају добро вријеме за сабирање резултата. Све упућује на то да би се човјек морао тешко кајати, чак да би било упутно ћутати о почецима нечије "револуционарне" каријере, и то не само из увијек присутних безбједносних разлога. Све говори да је тотално поражена не само једна политика, већ и читава њена у мањој или већој мјери инструментализована, интелектуална инфраструктура – од народне до модерне књижевности.

Тројица у "четворци"

Па ипак, овај аутор мора одмах у уводу признати, да му је у његовом одушевљењу и незнању дијела битних чињеница, тај и први и посљедњи посјет сјеверној Далмацији остао у радосној и свијетлој успомени. Нас тројица смо кренули на пут из огулинског краја, старом "четворком", снабдјевени домаћом храном; потписани, његов брат – данас у Београду, и један момак из Огулина тада из истог филма, али који је овај рукавац своје животне приче завршио као припадник ХВ и учесник неких војно-редарствених акција. Данас, кад немам кога ни зашто лагати, не могу рећи друго него да смо ишли чиста срца и, једино што је био гријех, препуни себе и по-

тпуно несвјесни "другог" и његових фрустрација и потајних снова. Била је то за нас једна од првих прилика, можда уз неку утакмицу на београдској "Маракани", да као Срби удахнемо ваздух пуним плућима, да се осјетимо код куће, и да нам један дан све буде потаман.

Добро се сјећам тог топлог и сунчаног јутра, читав простор око цркве "Лазарице" у широком кругу био је препун покретних књижара, националних торбара, који су тадашњу поплаву националистичког и антикомунистичког штива излагали на хаубама својих аутомобила. Одатле сам донио свој примјерак големих "Задужбина Косова", Милашеву "Православну Далмацију", а било је тога још, само је сјећање варљиво и слабо. Знам само да је мој пријатељ, каснији ослободилац, донио кући луксузну монографију са сликама Змајевих "Ђулића" и "Ђулића увеока", са Берберовим сликама, чини ми се? Читаво пријеподне ми је протекло у разгледању и прерачунавању шта да купим. Тада та литература још није била тако јефтина, као што ће ускоро постати.

Постоји и фотографија нас тројице са том хрпом националног стрељива, али је тај албум из одређених разлога, предмнијевате којих, већ годинама у Београду. Тек након обављене куповине, вашар је вашар, посветили смо нешто више пажње централном догађају. Било је ту свакаквих чуда, неки су се и дословно старали дочарати шестостољетну дистанцу. На једном брежуљка крај цркве стајала је скупина учесника одјевена у имитације средњовјековних одора и адекватно наоружана. Као да су управо опљачкали какво провинцијско позориште.

Коњаници на врућини

Један од њих је имао круну на глави вјероватно "цар Лазо" лично, а чини ми се да је близу њих столовао и Симо Дубајић. Мене је највише одушевила скупина коњаника У народним ношњама, мислим из села Цетина, све са џефердарима, злаћаним токама и бијелим вуненим чарапама, по оној врућини. Имамо и ту фотографију. Како је вријеме протицало ствар се захуктавала и постајало је све занимљивије. У неко доба дана појавили су се, из телевизијског "Дневника" већ познати, Јовићеве брадоње из Пазове. Сјећам се да су пјевали некакву чудну, мени непознату, пјесмицу о краљу Александру. То ми се ни тада није допало, ја сам већ био, додуше неизграђен, али ипак прибићевићевац – самосталац. Међутим, таква грешка није била довољна за озбиљнију сумњу. Они су, онако са брадама, црним заставама, мени више дјеловали као занимљивост, атракција, несташлук неодговорних незналица у најгорем случају, све само не политичка опција. Ја сам, тврдим то без примјесе хумора, тада ствар доживљавао овако; "ми смо доље дошли да видимо све њих, па и Јовића, а они су дошли да ви-

де нас, гдје смо и како смо. А и што сам друго могао мислити." Ја тада нисам добивао слободне дане за митинге, и сва сам путовања сам плаћао. Требало ми је времена да схватим да смо ми такви заправо давали нешто вриједности нечему што нисмо добро познавали.

Нас неколицину, као типичне горњокрајишке Србе наше генерације тог времена, вјерски дио прославе и није много занимао. То смо схватали више као далматинске специфичности! У том погледу требао сам се боље осјећати на Петровој гори, на Кордуну. Догађаји су полако хватали залет и већ су се покретали и овдашњи партизани. Са занимањем сам гледао хиљаде Кордунаша, онако омалених, уозбиљених, са обавезним зеленим шеширима, смеђим сакоима и прешироким овратницима, плавих или бијелих кошуља. Видјело се да су се спремили за озбиљан посао и да се у тој својој свечарској опреми, не осјећају баш добро. Они су своје генерале одслушали мање-више мирно.

Горњокрајишки и доњокрајишки Срби

Книњани, који су у својим главама и били отишли далеко, враћали су се са Кордуна разочарани и љути. Сјећам се њихових псовки упућених Пекићу и његовом "Јоси" (Брозу), ушао сам случајно у њихов аутобус јер је, наравно превоз до мјеста радње био организован. Требао сам се ту међу својим људима осјећати боље, али нисам. Атмосфера је у међувремену била значајно загађена, видјело се да сви скупа не идемо у сватове, а није било никога да заустави помахниталу запрегу. Није више било оне ведрине и оног сунца које је у мом сјећању везано за книнско Косово. Два карактеристична детаља за тадашње стање духа Кордунаша. Неко из Српског културног друштва "Саво Мркаљ" стајао је крај скромног штанда и продавао Радекин "Кордун у прошлости". Сјећам се коментара, мислим да нису продали ни комад, а митингу је свакако присуствовало неколико десетина хиљада људи. Пролазило је вријеме било каквих књига. У једном тренутку појавио се Војислав Шешељ са мањом групом својих "асистената", тада из "Српског четничког покрета" или тако некако. Нико му није прилазио, јер га нико од домаћих није познавао, ја сам био један од ријетких који су знали о коме је ријеч. Носио је хрпе летака и сам их дијелио. Били су углавном уперени против муслимана, што нама није било лако разумјети, и то је, одговорно тврдим, за већину нас и присутних била атракција са којом нисмо имали суштинску везу. (Сабор у Србу, осим самог чина гласања за аутономију, па Рашковићев упит, није вриједан посебног спомена, бар не по мом сјећању).

Ми смо знали и осјећали само једно. Да се заједничка држава опасно љуља, а та Југославија је била матична држава нас Срба у Хрватској. Сло-

венцима се више није могло вјеровати, осјећало се врење међу Хрватима, а то је било оно најгоре и најопасније, и на то смо реаговали. Били смо способни за праву борбу и пуни правог знања попут пилета које је управо пробило љуску свог јајета. За нас је то била борба за слободу Срба у Хрватској, то није ником требало донијети зла, није с ником требало имати ни пуно везе. И то говори о мјери наше наивности. Што све нисмо тада знали ни признавали? Пуно тога.

Појма нисмо имали

У основи, нисмо имали појма о условима борбе која нам предстоји. Незадовољни реалним стањем и изгледима државе коју смо жељели обранити. Појединци, додуше ријетки попут потписаног, били су њоме толико незадовољни, да су је више бранили због онога што су мислили о њеним рушитељима, него због ње саме. Да нам је тада неко рекао да се са нашим незадовољством и тежњама ка још једном прекомпоновању Југославије, понашамо као њени господари ми би то одбили као усташку пропаганду и дубинско неразумијевање нашег поштења и искрености. А била је то заправо истина коју нисмо разумјели. Да нећа грађевински алат заувијек остати у нашим рукама и да су тежње других подједнако легитимне као и наше. Не треба вјероватно ни спомињати у којој смо мјери превиђали међународно-политички контекст и његове законитости.

Нисмо знали важност и могућа значења регионалних разлика између Срба Далматинаца, Личана, Горана, Кордунаша, Банијаца, двије групације Славонаца. Националноинтеграцијски процес је истина био далеко одмакао, али то није било одлучујуће. Онај ко је у "паљевину" Срба у Хрватској кренуо од Далмације, признајући чињеницу да су се и они сами понудили, кренуо је са сувље стране, али је питање колико је ко хтио и знао размишљати о посљедицама тог избора. Нисмо знали да се, осим те попречне релације, дијелимо и уздужно на три скупине, по принципу још важнијем од претходног. На скупину која живи на етничком језгру, протегнутом дуж босанске границе, као изразита већина; на скупину која као релативна већина или значајна мањина живи са Хрватима, сјеверозападније од прве; и трећу скупину по градовима, гдје смо били изразита мањина. При том је добна, професионална, цивилизацијска стрелица била окренута према сјеверозападу, другим ријечима, да смо узети издвојено били најјачи тамо гдје смо били мањина. Нисмо знали да та трочлана уздужна подјела изражава нашу прошлост и будућност, да се у њу нипошто не смије насилно дирати, а ако се и покуша да ће то бити на нашу штету.

И што још нисмо знали? Чак, ни оно најважније!

Рекох раније да сам ја лично вјеровао у поштење своје стране. А и како би другачије? Све је лијепо писало у *Нину* и *Књижевним новинама*. Нисам ни слутио у какву се игру петљам, сасвим наивно, а када сам почео схватати већ је пуно важних ствари било на политичком коцкарском столу, и више није било лаког одустајања. Нисам знао да се хисторијски губитници на свој начин спремају на још један обрачун са својим старим противницима, које су својом политиком конзервисали и сачували за себе. Да је заправо све, осим нас онаквих, била гадна и опасна игра. Тако траљаво одиграна да смо је на крају сви са своје коже ишчитали. Нисмо знали ни то колико су далеко стигли они које смо осјећали за петама и због којих смо све и радили.

НИН, Књижевне новине, Данас…

Тек недавно сазнајем да се ХДЗ почео окупљати и организовати скоро пола године прије него што смо нас тројица првобораца нашег краја, кренули прославити наш стари пораз на Косову. Заправо смо кренули у посљедњи час, била је то самообрана као побуна. Безглаво улијетање у шему у којој су сви остали фактори били јачи од нас, у којој се по нас најпоразнијим показало оно у што смо били најсигурнији, у што смо се клели – оружје и рат.

Дакле, да саберемо резултат. Бар у мјери у којој нам то дозвољава наше познавање политичке аритметике. Катастрофа у Хрватској, катастрофа на Косову, мрцварење у Босни, неизвјесна будућност народа и државе све то нужно упућује сваког озбиљног човјека на преиспитивање и властите одговорности, прећеног животног пута. Осим тога ту су и злочини над другима, бар номинално почињени у име вриједности којих се није могуће одрећи, све унутар самоубилачког пројекта који се ових дана приводи крају. Све је то неоспорно тако.

Али…

Што се тиче прославе годишњице Косовске битке, што се тиче народног збора крај Бакићевог споменика, гласања за културну аутономију у једној личкој долини, на то смо имали и људско и политичко, природно право, и данас ми је драго што сам био тамо. Сјећам се мутно броја "*Данаса*" послије книнске прославе. Смисао и порука и фотографије и текстова, а можда и наслов гласио је: Опет четници у Книну. Нисам вјеровао својим очима, за мене је то тада био типичан примјер злоћудне и злокобне хрватске пропаганде која не може добра донијети. Послије, Ловрићка, некако ми је то остало у сјећању повезано с њом, нисам волио ни кад је бранила Србе, иако сам схватио неспоразум. Тамо је заиста било и четника и по-

Уредник "Љетописа" (крајњи десно), код Лазарице, 1989. године

четника и људи са скривеним намјерама, али их ја оног сунчаног и топлог дана нисам знао видјети. Али исто тако, ни ова добра интелигентна новинарка, којој је добро познавање закулисних игара замутило објективан поглед, није знала видјети да нисмо сви четници, и да ће једног дана постати важно то разликовање. Јер, истина без тог разликовања, подједнако је водила у лошем правцу, колико и присутне политичке концепције. Дневно-политички је она била у праву, нама је преостало да својом кожом докажемо да је нешто истине било и на нашој страни.

Још једном и закључно: Србима у Хрватској је могуће одузети све осим права на борбу за слободу, и то је данас подједнако актуелно као и прије десет година. Без обзира што су данас и Газиместан и книнско Косово дестинације на којима је подједнако упутно србовати.

Из *Идентитета* бр. 32, јули 1999.

Ратко Гајица

600-годишњица косовске битке, слава и прослава на Косову (далмат.)

Прослављање 600-годишњице битке на Косову, био је важан догађај за Србе у Југославији, али и за све друге, првенствено, чини ми се, по атмосфери у којој се то догађало, неспоразумима који су догађај пратили и коначним реперкусијама, најшире врсте, које је потом произвео и производио. За Србе је то битан дио хисторије и традиције, која је ушла у историјско памћење, а за друге је то био догађај који су требали поштовати и нису га смјели игнорирати. Ако појам "Видовдана" разумијемо и хоћемо памтити као илустрацију вриједности исказане кроз жртвовање за праведну ствар или давање живота овог за живљење оно, што персонифицира жртва Лазарова, онда треба рећи да, нажалост, у овогодишњој прослави и прославама, тога није било ни у траговима. Умјесто чојства и жртве, поштивања и разумијевања, показивања властитог примјера честитости и доброте, давања а не узимања, обрана другога од себе и својих поступака, овдје су поруке биле лекције, упозорења, притисци и пријетње. Све то нам је долазило од људи који, накнадно се утврдило и показало, чојства и блаженства, нису имали у особитим количинама.

Косово далматинско, топографски и хисторијски, стварно и симболички, има неку везу с оним главним Косовом. Зато је овдје и направљена црква Лазарица и зато се ту, традиционално прославља Видовдан. Зато је ту традиционално окупљалиште православних вјерника и оних који то нису. То добива на значењу кад су округле годишњице и кад се закотрљају појачана културна и национална расположења.

Ова прилика, '89. године, спојила је оба ова расположења, увећана за још неке димензије и релације.

Копија као оригинал

Овдје посебно говорим само о "копији" главне прославе с Газиместана, а која се догодила, нешто прије Видовдана 1989. на Косову далматинском, о реперкусијама и одјецима које је произвела, о неким разлозима који су је одређивали и о могућим објашњењима настанка неких специфичних догађаја и понашања.

Све то памтим и пишем о томе као проматрач, али и као нека врста службене особе, не особитог важног ранга. Проматрач сам био јер сам хтио присуствовати и видјети на што ће од тога испасти, а службена особа сам био у улози општинског секретара за народну обрану чија служба је, дјеломично, вршила чиновничке послове за тадашњи Комитет за ОНО и ДСЗ. Да не би било некакве мистерије, то тијело је смишљено и успостављено за праћење осјетљивих друштвених догађања, који доносе становиту дозу ризика. У његов састав су, по службеној дужности, улазили и људи који су водили службе задужене за сигурност и заштиту. Дакле, овдје се радило о догађају који је, каснијим рјечником говорећи, означен као догађај високог ризика. Бригу о ризицима водила је Служба унутрашњих послова, па сам ја стварно био само проматрач. Ако бих смио описати своје тадашње политичко и људско расположење, оно би се свело на двије карактеристике: прва, био сам слободноразмишљајући карактер са становитим опозицијским расположењем према тврдим и тврдоглавим партијским методама, а своје сам ставове настојао пласирати на аргументиран, али лежеран начин, па нисам особито изазивао негативне реакције, и друга, у погледу (међу)националног расположења био сам потпуно чист и није било никаквих шанси да би ме каква негативна зараза захватила у било коликој мјери и било каквом облику. Стално сам се управљао тиме да се, у негативним друштвеним појавама и околностима, а ту се готово увијек упетљају међунационални односи као крунска тема, морам одредити најприје према "својима", без обзира на кривицу оних "других". Намјерно сам се трудио, можда и превише, другима оставити да суде о својима. У том погледу, у книнској средини, у то вријеме, ако није јако непристојно рећи, био сам друкчији од већине. Нисам био сам, иако нас није било довољно.

Такав по типу и с таквим расположењем, сам пратио и доживио та успаљена слављеничка догађања.

Контекст и околности

А доиста се радило о више повезаних и међусобно увјетованих догађаја који су се збивали у нешто дужем временском раздобљу, који су се одвијали на више нивоа, од тадашњег савезног до општинског, у чему су важну улогу играли разни фактори, од политике до цркве. Радило се о догађајима чија димензија није била само културна, напротив, културна можда и понајмање. Догађајима с температуром.

Радило се, дакле, о ширем контексту. Мозаик тог контекста могао би се, мало поједностављено, сложити сљедећим чињеницама и околностима: (1) друштвена атмосфера у Југославији била је јако зачињена политиком, реториком, методама и особом С. Милошевића; (2) републичко руководство у Загребу било је у несугласју с политиком која се ваљала из Београда, додуше прикривеном и шутљивом али очигледном несугласју, па је до јавног супротстављања морало доћи, могло би се рећи боље што прије, само што важни политичари у Загребу нису за то имали храбрости; (3) тзв. српски фактор у Хрватској је био осјетљиво питање које, с једне стране, јест врућ крумпир, али се с њим морало јако пажљиво, морало га се, као проблем, тетошити и прижељкивати боља времена и околности за рјешавање, да би се, како то претежно бива, дошло у навријеме и ушло у горе околности; (4) политичка криза унутар СФРЈ и криза унутар СКЈ, настала због хисторијске истрошености, а гарнирана економском кризом за коју нису нађени одговори, прелила се нужно на међунационалне и међурепубличке односе, што је производило све веће неспоразуме, парализирало државне органе и институције, појачавало сваковрсну љутњу и неповјерење и у коначници разгарало мржњу, сирову и суптилну. (5) Срби у цјелини, својим већим дијелом, па и ови у Хрватској, били су заслијепљени Милошевићем, учинио им се бранитељем и њих и Југославије, учинио им се бољим дијелом комунистичких кадрова, зато није чудо што су његове слике набављали и стављали у оквир као више од сувенира, прихватили су га као икону; (6) у то вријеме, баш у славу косовског боја, возане су, дугим путовима и пуно дана, мошти Лазарове, а у тим обредима је било мало светковине, мало славе и још мање респекта према чињеницама, а много више политике и манипулација, па и лажи, речено модерним рјечником ногометних тренера радило се о тактици и начину постављања игре; (7) догађали су се на терену, мали или мало већи инциденти, сукоби и шиканирања, што, у атмосфери неповјерења и стварне или потенцијалне мржње, ствара и шири осјећај страха, а страх на овим просторима, скоро увијек, код обичног свијета, побуди хисторијско памћење о клању и убијању, зато су, сви они национални корифеји, који су кухали јавну атмосферу и досољавали је, морали знати, а увјерен сам да су јако добро знали

који резултат желе произвести; (8) јавни медији, посебно они београдски, по садржају и методама, били су најобичнија предизборна пропаганда, предизборна зато што су, публику, најприје наговарали, а потом је п(р)озивали да се одлучи; (9) ту су, коначно, појединци, групације и снаге које су жељеле рушити комунисте, па су им политички сукоби били добродошли, а ескалација им је била нужна.

Није било реално очекивати да већина људи, на вријеме и у битном садржају, разумије и схвати укупан контекст, кад су сви ти људи остали без јавног, отвореног и аргументираног објашњења, без стрпљивог, поштеног и реалног указивања на опасности и посљедице, без потребне и пожељне јавне едукације аргументираним дијалогом. Обичан свијет је остао без рационалног друштвеног и људског упоришта за своју егзистенцију и за своју душу. Обезличење човјекове сигурности, материјалне и духовне, довољна је и потпуна је припрема за стихију.

Паљење и распаљивање

У то вријеме, а у најосјетљивијим темама, (не)одговорни појединци, органи и форуми, нису говорили него су режали, то су чинили скривено и лицемјерно, тјерајући људе да се опредјељују на наше и ваше, на ми и они.

Али, у вријеме догађаја о којем говоримо, све ово је, још увијек, више димило или тињало него што је горило. Прослава на Косову далматинском је, на овим просторима, био први мањи пожарчић, који није локализиран.

Излишно је овдје говорити о процјенама и предвиђањима будућих догађаја, нарочито је илузорно спочитавати људима зашто нису промишљали до куд може довести овакво или онакво понашање и дјеловање. Мало је људи очекивало да живот, мој или наш, његов или ваш, може отићи толико далеко доврага.

Преварили су, издале су их елите, од политичких до интелектуалних, које су биле дужне наћи одговоре на проблеме. Но, увијек тако бива, превару (зајеб) и посљедице осјетимо одмах и брзо, а схватимо касније.

Политика умјесто културе

Но, вратимо се припреми и одвијању прославе.

Прослава годишњице боја на Косову била је, ваљда, потреба Срба, више политичка него повијесна и културна. Тај догађај је ушао у српску традицију и културу, у свијест и памћење, пуно више него што то хисторијске чињенице и стварни догађаји потврђују и оправдавају. Али, памћење и осјећај народа, и кад су имагинарни или чак ирационални, не смију се омаловажавати и подцјењивати, нарочито не у политици и посебно не кад се

нетко жели послужити народом за велике заокрете. А то је било вријеме великих заокрета, према прошлости и традицији, према другим људима и народима, у односу на политику и идеологију, заокрет према Југославији и вриједностима које смо, до јучер, заједно, стварали, поштовали и бранили. Дакле, иако то на почетку није тако изгледало, започео је темељит заокрет који је отворио сва питања, релативизирао све дотадашње вриједности, без икакве озбиљније анализе, осим усамљених и појединачних упозорења која се нису далеко чула, и без респекта било чега у непосредној прошлости. У таквим околностима, јавно су стваране и промовиране симпатије или антипатије према народима, републикама, руководствима и појединцима. До савршенства је развијена метода "етикете", при чему је једино било важно што о некоме пише у наслову, иако у садржају оног из наслова баш и нема. Уопће, мало је људи читало текстове у цјелини, а да не говорим о њиховој дубљој анализи, то је било вријеме масовног читања наслова, а интерпретацију садржаја сватко је радио по своме. Тако је настала спирала јавног причања и тумачења "по своме", ставове и закључке је стварала "улица", а то се увијек сведе на: тко ће кога надвикати. Ако се то настави, врло брзо прерасте у: тко ће коме дојачати. Како се не ради о спортској шпици и догађајима за "једну вечер", већ о атмосфери која производи неконтролиране страсти и о заоштравању људског понашања с дугорочним посљедицама, то је било крајње озбиљно. То доста брзо прерасте у ону познату како се власт ваља по улици. Али да не буде забуне, ништа од тога није било самоникло. Нетко је то пажљиво осмислио, други су то смишљено припремали и избацили у јавност, а бројни медији су то онда радикализирали до усијања. Резултат је био подијељена руководства, супротстављене републике, несложне науке и културе, закрвљени медији и посвађани народи. Ствар смртно озбиљна за наше животе, измакла је контроли. Радило се, свакако, о успаљеном национализму, већ створеном или наступајућем. Народ је био излуђен, свакаквим порукама, тумачењима и контроверзама.

Тешко је у томе било бити мали од кужине, тешко је било и онима за кормилом, а нарочито је тешко било бити "нормалан".

Што горе то боље

Срби у Хрватској, а о њима се овдје примарно ради, били су ударени појачаним националним осјећајем, што се, нажалост и на несрећу, морало очекивати, јер су већ наступила међурепубличка и међунационална сучељавања, препуцавања и спорови. Морало се догодити зато што су много бројнији и јачи били они који су ту ватру распиривали, од оних који су је гасили. Унутар српске заједнице у Хрватској, било је људи, још увијек ја-

ко много, који су питали и страховали истовремено: хоће ли нас национализам заробити(?!), знајући да заробљеници само дјеломично владају својом судбином. На другој страни било је и оних који таквог страха нису имали. Нису се бојали, дапаче, радикализацију су прижељкивали и хтјели, јер су само на томе могли профитирати.

Нисам тада ни био свјестан колико је таквих којима ће бити боље тек онда и једино ако нама буде горе. Штовише, потребно им је да нама буде најгоре. Зато је национализам најлакши и најефикаснији начин извођења "циљаних" револуција, чије резултате ухвате на крају, само они који су циљеве, циљано нациљали. Други људи, зато што су пристали да буду маса, свјетина, као количина, у игри што већих бројева, буду употријебљени, па потом шкартирани, једнако као и еуфорија на коју су пристали.

Деведесетих је снажно, показат ће се драматично, искочило главно питање: хоће ли се сачувати и одржати разговор, компромис, договор, мир(!?). Да ли ћемо то прихватити као животну филозофију и начело живота. То је јасно искочило као дилема коју се не може прескочити или занемарити. То је оно питање у вези с којим се мора одлучити. И одлучило се, али без размишљања, без припреме, мимо главе, али, богме, у много чему и мимо памети. А, о одлуци како ћемо се, као народ и као људи, поставити у предстојећим бурним и шкакљивим временима и догађајима, овисило је какви ћемо испасти и како ће нам бити. Обичан свијет је знао да ће збивања '90-их, а она су почела већ '86. године, тражити одговор(е). Они који су збивања, политичка, културна и свака друга, више и боље разумјели, а нарочито они који су збивања инспирирали, јако су добро знали да се одговор(и) не може прескочити. Потреба да се нађу одговор(и), није артикулирана, нарочито не отворено, рационално и на вријеме, осим у кружоцима и иницијативама које нису добациле далеко. Тек ће се много касније нетко сјетити неке добре идеје или неких паметних приједлога и предлагача, кад је трава већ покошена или кад су маслине већ попилане.

Умјесто разговора, компромиса и договора, ескалирали су: надменост, лакомисленост, примитивизам, искључивост, вријеђање и подцјењивање на отвореној сцени, па и пријетње: "јебат ћемо им мајку".

Тешко је овдје говорити о нечијој кривици и количини одговорности и о томе тко је први почео, јер у овој ствари нема недужних, изузимајући мањину трезвеног свијета која се успјела отхрвати зарази национализма. Ипак, сматрам поштеним рећи, Милошевићеви људи су закухали највећу кашу и њоме попржили највећу масу, па је њихов допринос каосу највећи.

Мотиви и митови

Све то, руководство Хрватске је знало или је тога било свјесно у данима пред обиљежавање 600-те годишњице. Руководству Србије прослава је требала првенствено из политичких разлога, а хрватским Србима је то било питање емотивне сатисфакције. Јасно је да Хрватска, поводом ове прославе, није смјела улазити у отворени сукоб са Србијом нити се замјерати Србима у Хрватској. Уосталом, косовска битка је дио хисторије Србије, али и хисторије и традиције Срба уопће. Кочити такву прославу би било непристојно, па таквог кочења, озбиљнијег, није ни било, осим што је било стрепњи за исход. Проблем је био у скривеним мотивима и претјераним митовима које је прослава доносила и страху од негативних посљедица које се неће моћи сузбити, контролирати и поправити. О томе се није смјело или није хтјело говорити, односно о томе је говорило премало озбиљних појединаца и ауторитета, нити је то добило пожељан јавни одјек, да би то говорење било запажено.

Руководство СРХ је ишло усусрет прослави, настојећи радити потезе који би помогли смиривању ситуације, радити компромисне потезе и политичке и материјалне. Али, били су то накнадни и изнуђени потези, својеврсне ватрогасне мјере које су требале помоћи да политичко стање не уђе у гору фазу, да се ватра не прошири. Но, показат ће се, званична политика је била увијек корак или два иза догађаја.

Поводом и у духу прославе изграђен је, проширен и асфалтиран, пут од Кистања до манастира Крка, што је била значајна инвестиција, а требао је бити важна геста.

Краткотрајан бљесак

Дан уочи прославе, у книнском Дому ЈНА је одржана свечана академија, поводом сутрашње прославе, али, још више и стварно, у славу повијесног и културног заједништва народа на овом простору. Пажљиво и намјерно је одабрана екипа умјетника и водитеља, скоро подједнако из Београда и из Загреба, који су, те вечери, произвели програм прикладног садржаја, људског склада, узвишене интонације и охрабрујућих порука. Све је то зачинио М. Солар, тадашњи министар просвјете и културе Хрватске, својим лирским говором. Тај говор је, скоро неподијељено, прихваћен као ретроспектива и огледало међусобне упућености људи на овом простору, Хрвата и Срба посебно, упућености једних на друге, упућености повијесних, културних и сваких других. Соларов говор је, бираним ријечима и пажљиво одабраним аргументима, заправо био разборита перспектива. Можда баш због овог задњег, тај говор и укупан програм те вечери, у сали је, скоро без изузетка, доживљен с осјећајем изразитог задовољства. Нешто дру-

го у глави је могло бити тек неким појединцима који су сједили у првом реду.

С те академије сам, уз све рационалне резерве и невјерице, отишао емотивно задовољнији и духовно богатији. Просто, била је привилегија бити ту вечер на том мјесту, колико год, двадесетак година касније, то може дјеловати нестварно.

За разлику од описане свечане академије, тог истог дана било је у книнској крајини и других догађања чији садржај није био ни рационалан ни охрабрујући.

Најупечатљивији је, ваљда био, долазак Јовићевих трупа из Пазове. Било их је аутобус или два, али више од свог броја, плијенили су својим сценским указањем. Аутобус(и) су били означени бираном калиграфијом, окићени заставама и заставицама, сликама и иконама, крстовима и амблемима. Личило је као да је аутобус с људима дошао однекуд из прошлости. Једино актуелно је била старост возила и његова регистрација. Не могу рећи у коју повијесну категорију може спасти његов возач, јер је човјеку, ваљда, одређено да ради свој посао за надницу. Путници су, међутим, били посебна "вриједност". Л(ј)уди с брадом, пуно њих на једном мјесту, с видљивом намјером да изгледају што бизарније, обучени у црно, са шубаром на глави. Уосталом, како се могу дојмити људи који, усред љета на звиздану, носе црна дебела одијела, шубару на глави, с кокардом на челу и црном заставом с мртвачком главом преко рамена. Најбоље је казати реакцију поштеног Са. Ог. који је, кад их је видио изблиза, остао нијем, а мало иза тога је само изрекао сочну псовку. Јовићеве трупе су, иако их није било пуно, биле ударна шпица за догађања која ће се збити сутрадан.

Поред њих, који су имали своју униформу, сутра ће се показати друга групација у цивилу која је имала своју ролу непосредно пред главном бином, гдје су изводили своју представу, паралелну с оном официјелном.

Овим припремљеним гостима прикључит ће се и домаћи добровољци, па ће сви они битно утјецати на програм, догађаје и атмосферу на Косову далматинском али и нешто шире у книнској крајини. Кад би се описивало кратко и јасно, сухим социолошким рјечником, била је то манифестација отвореног национализам с високим ступњем алкохола, и у желуцу, и у крви и у глави. То је било опасно и опако тровање по било каквој и било чијој дијагнози.

Иако не знам поуздано, већ само по оном што сам чуо, те вечери уочи, било је "свечаности" и "веселља" и у манастиру Крка, а вјеројатно и на неким другим мјестима у облику приватних кружока, журки, покуса и договора, на којима су се људи спремали за наступ на Косову. Прослава са званичних плаката, за дио људи, који су се радикално-опозицијски опре-

дијелили, била је само режимска прослава чији садржај служи за поправљање стања, за уљепшавање слике и за крпање друштвених пукотина или развалина, зависно с колико оптимизма или песимизма на то гледате.

Жали се "управи водовода"

У припреми ове прославе били су укључени и одјеци и реперкусије книнског митинга одржаног 28. фебруара. Главним ликовима тог митинга је било јако битно додатно раздрмавање, а не крпање пукотина. Њима је ово била одлична прилика за наставак даљње промоције. Иако је све то било донекле притајено, по властитом сјећању и просјечној памети, морало се знати да је даљња јавна деструкција очекивана.

Не сумњам да су "службе", свих страна и разноразне, све то добро знале, али шпијуни свих врста, увијек су, стварали архиву, више за уцјене, примарно за управљање догађајима, него за рјешавање проблема. Зато остаје питање колико су овлаштени органи могли, колико су знали и колико су хтјели предуприједити негативне посљедице. У то вријеме, кад су догађаји отишли предалеко, велико је питање што и колико се могло учинити. С једне стране, народ се био угријао и пустио своју главу другима навољу, а с друге стране, разни душобрижници, организатори и инструктори су помно пазили да се стање не охлади.

Укратко, резултата прославе 600-те годишњице косовског боја на Косову далматинском, бојале су се обје стране, једна да прослава неће успјети и да ће продубити кризу, а друга да ће успјети, барем привремено, покрпати неспоразуме и донијети још мало мирнијег времена на располагање.

Што се народа тиче, он се, како то учестало бива, забављао представом, не опажајући да се у представи ради баш о њему и не видјевши да му се ради и о глави. Ни први, ни задњи пут, нажалост.

То најбоље потврђује понашање Буковчана око Кистања, а ради се о крају који је био већином, заправо листом, антифашистички и партизански, који су, без обзира у коликом броју, Јовићеве момке дочекали с (не) прикладним усхићењем и угостили их храном и спавањем као своје рођене. Иако је било довољно разлога, никоме од званичних домаћина, а сви су они били јавни, па и комунистички активисти, није пало на памет да људе с таквом поруком замоле да потраже друго уточиште. Још је мање некоме пало на памет да би их то требало "замолити" на домаћи начин, вилама или пињурицама. Највећи гријех Буковчана, у тим догађајима, био је у томе што су, као будала која се игра глупе игре на свој рачун, пљували горе окомито и онда подметали главу да им пљувачка падне на тјеме.

У наставку те игре, подметали би главу и испод туђе пљувачке. Оне који су имали зрнце сумње, имали су храбрости тек за спуштање главе и поглед у земљу испред себе. Свето гесло: "ријешит ће се то и без мене" или "мене се то не тиче", било је дебело на снази. У том времену и ваљда први пут, људи с тог простора у претежном броју издали су сами себе, јер су њихови преци, у другим временима, показали да могу мислити, знају проценити и умију се снаћи и остати усправни. На том шкртом терену, увијек је требало очувати постојање и образ као два повезана циља. По томе је и због тога, ваљда, и настала изрека како су ту промућурни људи. Деведесетих година та је промућурност испарила, а тешко да је то било само због врућина.

Но, само да се појача контраст, указујем на коментаре и савјете неких старијих и мудријих, који су, с мало ријечи или тек с покојом реченицом, упозоравали на могуће посљедице. Сада, с одређене дистанце и с искуством свакаквих догађања, могло би се рећи да је спасоносна формула тада била: само бити поштен, најприје према другоме, па онда и према себи. Но, превише је било оних који у поштење као трајну категорију нису вјеровали и оних који су, у том времену, на рационална упозорења, одмахивали руком.

Сјећања

Уз дужно поштовање према маси и већини, морамо се присјетити да те чињенице нису увијек биле довољна гаранција за исправан став, памет и правду. Мудрост и разборитост никад се није рађала на митинзима, већ у мањим кружоцима и стрпљивим разговорима. Излазе из тешкоћа, малих или великих, политичких или економских, националних или идеолошких, налазио је мањи број проницљивих људи и не уз пиће и теревенке, већ испоснички и у тишини.

Људима у СФРЈ, у вријеме о којем говоримо, изнад главе је висила вишезначна криза, која је јасно пријетила да ће, падне ли, бити мач по врату. Не знам како су то видјели и доживјели политичари, али њихов одговор показује да су га тражили уз коцку и пиће. Не знам како су то видјели и доживјели људи од науке, али њихов одговор је био долијевање бензина на ватру. Не знам како су то видјели и доживјели духовни људи цркве, али њихов одговор, и превише често, није био по Створитељевим упутама. Па, на концу конца, није реално да такав проблем ријеше тамо неки предсједници мјесних заједница, колико год да их је и ма колико год били честити. Још је мање очекивано да то ријеше "управе водовода", а у пуно случајева као да се то очекивало баш од њих и фактурирало управо њима.

Ако све ово и није било јасно видљиво, у припремама или на дан прославе на Косову далматинском, тога је ипак било у скривеном расположењу, као влаге у зраку, у великим, често и неподношљивим количинама.

Јер, на јавној сцени су, увелике, била политичка, интелектуална и медијска разилажења која није имао тко катализирати, нити је тко знао и умио том кризом управљати. А, народ је био излуђен, што страховима и ишчекивањима, што набријаношћу и набуситошћу, што ратоборношћу и кавгом. Многи су помислили да се "баш њих пита", иако они немају никакве одговоре нити до одговора знају доћи.

Управо ради те и такве мутне позадине, ова прослава је и била догађај великих очекивања, опет, зависно од тога што је тко имао на уму и што је с тим хтио постићи. Свакако, Лазар и Мурат, Обилић и Бранковић…, нису с тим имали много везе. Више су о томе знали и у томе имали, браћа Југовићи, али ови наши из актуелног доба.

Свето мјесто а шпорки догађаји

Мјесто догађања није велики простор, али је лијеп брежуљак с пуно стољетних стабала и добром хладовином, с црквом Лазарицом на централној позицији. Локалитет као створен за одмор и дружење, али у миру и тишини. Овом приликом није било ни мира ни тишине, нити респекта према светињи и светковини.

Прилаз до брежуљка и цркве је узбрдица с благим завојем на врху, у дужини од двјестотињак метара, заштићена густом хладовином, као створена за самоћу, шетњу и медитацију. Онај тко је бирао мјесто за саградити цркву имао је укуса.

Овај пут, на тих двјестотињак метара даљине, одмах изјутра, све је било заузето штандовима и понудом. Углавном се радило о националнополитичкој бижутерији претвореној у сувенирске облике и величине. Кичерај, искључиво, јер је управо кич био стање духа.

Иконографија, и све што на њу личи, је била доминантна. А доминантне по броју су биле Милошевићеве слике, разних облика и величине, уоквирене, да се одмах могу искористити као икона. Приближно се може замислити како то изгледа кад на малом простору видите поредано стотине фотографија истог човјека, у сличној и истој пози. Сјећам се коментара једног човјека, који је, као на лицитацији и с нескривеним усхићењем, упирући прстом у једну слику, одабрао: "… овај Слобо је најљепши…" Да су и слике врсних умјетника, било би превише. Друге по реду су српске заставе, разноразне, службене и параслужбене, свјетовне и црквене, легалне и провокативне. Штокаквих је ту било. Но, један човјек са заставом је оставио посебан дојам. Низак, не већи од 160 цм, у србијанској народној ношњи са шајкачом на глави, преко рамена носи копље са заставом која је барем три пута дужа од њега, па се вуче за њим по тлу. Барем пола оних који су га гледали, без обзира на симпатије, сигурно је запитало: одакле

овај, колико му је требало да дође, каква га воља носи и мисли ли ишта о свом потхвату. Свакако, изгледало је као да је сишао из неке пригодничарске сликовнице, која је рађена у пропагандне сврхе и барем сто година раније. Трећи по учесталости су разни амблеми, иконе и грбови рађени за овакве прилике. Све то је имало патину повијести, носталгије и мита, проблем је само био у томе што су људи то узимали претјерано озбиљним и неумјерено важним. Ствар и јест у томе што се идентитет доживљавао као кич, а његова афирмација и заштита је претворена у анакронизам, па онда, у срамоту. Било је у том моменту јасно да је неизбјежно да се кич, анакронизам, митологија, залуђеност легендама, па онда национализам и мржња, претворе у крах и врате као срамота. Но, о том потом. Четврта врста предмета која је нуђена су разне друге врсте робе, од одјеће до сувенира. Готово сва таква роба је имала макар какво национално обиљежје. Робе неутралне намјене и вриједности, чини ми се, није ни било. Све је, на том мјесту, имало намјену, а људи који су дошли имали су намјеру, овакву или онакву. Уосталом и роба с намјеном, произведена је с намјером.

Сама прослава код цркве Лазарице окупила је неуобичајено пуно свијета. Било је то својеврсно ходочашће јер су дошли људи из разних крајева Хрватске и Југославије, Срби углавном. Службени дио програма је, била културна приредба за коју су одабрани и окупљени реномирани драмски умјетници из Београда и Загреба. Програм је био пажљиво сложен и интониран тако да респектира повијесни догађај и побуди успомену на њега, али још више, да укаже на опстанак људи и народа на овим балканским просторима, испреплетеност њихових судбина и живота и међусобну зависност и повезаност свих. Повијест и традиција је требала афирмирати садашњост и будућност. Нажалост, таква намјера и метафора није особито доживљена.

Службени програм је водио О. Млакар, трудећи се да то изведе маниром искусног професионалца и аниматора.

Поред и насупрот службеног програма, догађао се и други садржај који су стварале друге групе и појединци, али било је видљиво да се то догађа усклађено и повезано у великој мјери.

Простор непосредно испред бине, заузела је група од неколико стотина ватрених, наоружаних разним реквизитима, посебно заставама, сликама и паролама. Али најјаче оружје им је било јако грло и галама, која је повремено прелазила у арлаукање. Ту групу није занимало што се на бини пјева или изводи, што се с бине говори и поручује. Главни критериј њихова понашања је био да се, сваком говору и поруци која позива на разумијевање и заједништво међу народима, да отпор. За ту групацију, на том

мјесту, у то вријеме, али чинило се и изван тога, за друге није било мјеста. Ту су могли бити само једни и, да не буде забуне, само они који мисле једнако. Колико протурјечја између части и жртвовања које симболизира бој на Косову и данашње прославе која би требала подсјетити на она времена и те вриједности. Ови људи испред бине, који су очито, дошли заједно и плански, све су учинили да би присјећање на частан догађај, претворили у прљав и нечастан дернек. Донекле ме је срам признати, али у једном тренутку направио сам непромишљен поступак. Због глупе знатижеље ушао сам у то гротло пред бином, неких десетак метара у дубину. За врага, хтио сам видјети што се збива у жижи и чути што се виче тражи и поручује, јер то, издаљега није било тако артикулирано. Брзо сам се покајао, јер сам видио да је опасно. Чуо сам огромну галаму, али ништа нисам разумио, јер је најважније било да се криче, урличе и арлауче, како би одмах било јасно да ови доље нису публика онима на бини, те да ова прослава није по вољи овима доље и да су они дошли разбуцати је. Они су само себе сматрали бином, извођачима и организаторима и, донекле, су били у праву, јер су се они најдаље чули и у њих се највише гледало. Још је нешто било увјежбано: нетко би испалио неку поруку (у распону од пароле до псовке), а онда би мноштво пљескало или одобравало узвицима. Није било човјека око мене који није био у трансу. Било је опасно да опазе да сам уљез, па сам био принуђен пљескати ономе чему се најжешће супротстављам и што ми је одвратно, само да не бих добио по глави. Изашао сам што сам брже могао и спасио сам се. Тек тад ми је било потпуно јасно какву сам будалаштину направио и у какав ризик сам се упустио.

Још један детаљ је био упечатљив. Лик испред бине, скоро у првом реду, иако тамо реда није било, имао је дуго копље на којем је била национална застава, а при врху је била слика Милошевићева. Лик је упорно гурао копље према глави водитеља Млакара, тако да се овај, неколико пута морао измицати да га не убоде у лице. И то је било доказивање тко је главни, глумац, аниматор, водитељ и вођа. То је био један од бројних примјера драстичне и сирове инаугурација Милошевића.

Друга запажена група се смјестила на источну падину насупрот цркве, таман на узвишење на којем се могу свима показати и приказати. Њихов положај је био врло погодан, као да су на косој, прегледној бини. То им је требало, јер ће и они имати своју представу. Најуочљивији међу њима је био Си. Ду. са својом сиједом бркатом фигуром. Као у неком ритму, ови би се огласили кад би се они испред бине мало утишали.

То је била група жестоких ликова који су, видјело се на први поглед, хтјели исказати (по)буну против официјелних људи, ставова и програма. Дошли су минирати службену прославу, себе показати као опоненте и на-

метнути своје ставове и опредјељења. А ти ставови и опредјељења су били: нешто жешће србовање изражавано примитивном галамом, искључивостима, јаком реториком, жестоким гестикулацијама, и прилично црним порукама.

Управо томе је била примјерена сва иконографија коју су имали и користили, од слика и грбова до шубара и кокарди. Није требала никаква, нити површна анализа, да се закључи куда то иде. Најбоље о томе говоре пароле и пјесме које су се тамо чуле и понављале. Пароле су биле у стилу: "ово је Србија", да не би било никакве дилеме о томе тко су ти људи и што желе. А, у позадини свега, донекле коморно, пјевало се: "… не дамо те земљо Душанова,… не дамо те земљо Обилића,… не дамо те без крвопролића…" Та звучна кулиса је изразито појачавала драматику и изазивала језу, код једних заноса, а код других страха. То је указивало докле такви људи могу и хоће ићи. Видјело се да постоје ликови који хоће и могу одвести доврага. Видјело се да постоје групације које могу произвести масу. Могло се видјети колико лако и брзо може доћи до каоса. До тада, нешто такво или слично, видио сам само у филмовима.

Код мене јесте, а вјерујем и код доста других људи, то је стварало језу која је производила страх. Јест, било ме је страх, иако баш и нисам брз на страху.

Било је на том скупу и нешто Хрвата, који су дошли на сајам, који су били знатижељни, који су дошли у друштву с неким од Срба или само да би тамо били виђени. Не вјерујем да им је било пријатно, без обзира што су се хтјели показати "лојалним" и доимати мирним. Напротив, вјерујем да их је било страх. А и што би друго осјећали у таквој ситуацији. Изразита већина није имала, нити показала, било какав осјећај за положај и осјећање оних других. Било је то одсуство елементарне људске одговорности за властито понашање. Видио сам тамо и Ст. Га. који је честит човјек, који се држао храбро, али сам сигуран да је и у његовом желуцу био титрај зебње. Он ме више занимао него неки други који су се, у себи, бранили контрапсовком и контрамржњом. А, и таквих је било.

Бриге и очекивања

Уопће, тај догађај је био под присмотром, с разних страна и у име различитих циљева. Био је на погледу републичке власти, партијске и државне, јер је био циљ да све протекне у реду, али с бојазни да ће се труд претворити у инцидент који ће произвести и производити теже политичке посљедице. Бринуле су и општинске структуре, јер им је било важно да свечаност протекне без инцидента. У противном, то би још више загријало укупне односе међу становништвом и односе других према Книну и книнској

крајини, чега је већ било у забрињавајућој мјери. Бринули су неки кругови у Београду који су прижељкивали ескалацију незадовољства, као доказ угрожености Срба и незадовољства народа званичном влашћу или владајућом идеологијом. Бринули су домаћи опоненти страхујући да се неће моћи исказати на јавној сцени и у пожељном амбијенту. Бринули су разборити Срби из Книна, јер су знали и осјећали какве се све жеље и намјере ваљају иза брда и што све може донијети било колики сукоб жеља и намјера, вербални или стварни. Бринули су разни и бројни идеолози незадовољства, нереда и каоса, бојећи се да догађање на овој свечаности неће одјекнути довољно снажно и далеко. Бринули су органи реда, јер им је било важно да не морају подузимати посебне и интервентне мјере. Бринули су, дакле, многи бојећи се да неће испасти како би они хтјели.

Овај догађај су, сигурно, пажљиво пратиле и тајне службе, за потребе различитих централа и интереса. Сигурно су израдиле материјал који ће послужити за наставак манипулације и политичког управљања људима, у различите, па и супротстављене планове и циљеве. Стварни догађаји, недуго иза тога, то су и потврдили. Како саркастично звучи једна већ изговорена реченица главног глумца у представи догађања народа: "Они који су се послужили људима, бит ће ухапшени и бит ће кажњени".

О намјерама и порукама говори и још једна илустрација. Важни чланови делегације из Београда, људи који су се требали службено понашати, на том платоу код Лазарице сусретали су се с разним људима. Но, пазили су да се не сретну с људима који су тада били руководиоци у општини Книн. Били су на црквеном ручку, али нису били у ресторану "Косовчица" гдје је био организиран ручак за општинске госте. Осим што то не приличи гостима које се жели уважити, то је била и груба политичка порука којом се поручује да: актуелно руководство општине Книн њима није по вољи. То је и порука да су они уз книнску политичку опозицију која се оформила након фебруарског митинга. То је био доказ да постоји политичка веза и колаборација с људима који већ, становито вријеме, бургијају на стварању незадовољства међу Србима у книнској крајини, правећи на томе национализам и нетрпељивост. У том тренутку то, јавно, није изгледало толико драматично, али се послије показало да је ватра незадовољства била ужежена и да су национални пиромани већ стекли добру предност. Кад се овог присјећам из каснијег времена, постаје бистрије колико су нека колективна понашања и поступци неких појединаца, била повезана, усклађена и, вјероватно, пажљиво испланирана.

Истовремено, постаје бистрије колико је наивно било вјеровање како ће се тадашњи политички проблеми и међунационални неспоразуми ријешити лакше и повољно. Постаје бистро колико је, већ тада, враг однио

шалу. Већ сам написао да су људи ћутили страх, али, сви добронамјерни од којих се тражило и очекивало више, су били претјерани и нереални оптимисти.

Још једна димензија на Косову далматинском била је видљива тога дана. Дошао је релативно велики број ходочасника из иноземства који су политички емигранти или су њихови потомци. Дошли су први пут или након јако дугог времена. Њихово држање и коментари показивали су да су дошли с увјерењем како је сазрело вријеме за преврат и како је он већ почео. Тој групацији треба додати и становит број црквених људи који су дошли из службе у дијаспори, а који су, такођер, носили жељу промјена.

Ако бих грубо упростио закључак, онда би се могло рећи како: људи који су жељели преврат, радикално и одмах, сматрали су да је алат за то радикални национализам, загријан до мржње, да је у том послу Милошевић главни оперативац, а комесарска улога мора припасти посебним интелектуалцима и појединим црквеним величинама. Нитко тада није размишљао, нити бринуо, о могућим посљедицама за људе и народе, о цијени која ће се морати платити, нити о правима, потребама и судбини других људи, ма тко год они били. Ту је, ваљда, вриједила она небеска прича како "наша ствар" нема цијену и како свака и сваколика жртва има небеско оправдање.

Нажалост, испоставит ће се, брзо и очито, пред нашим очима и у нашим животима, да све има цијену, да може бити у бесцјење или да може бити и прецијењено и да жртве могу бити узалудне.

А што се тиче људског фактора, у најкраћем, и кад мисле да су узвишени, људи могу бити говеда. Невоља је у томе што се, то тада, увијек показује у множини. Иако се то, и тада, дало упрошћено изразити, за добро објашњење је требало много више времена и напора. Најлакше је о томе судити и зборити накнадно, али да се у то не упуштамо.

Дернека мора бити

Како је укупна атмосфера на овој прослави, у завидној мјери, имала мирис и окус дернека, само ћу успут споменути да је стварни дернек припремљен у подножју, гдје су били штандови с јањетином и пивом. Наравно да је то посве споредна ствар, али спомињем то само ради фактографије и, можда зато, што је која пива више била стимулатор да се појединци лакше искажу у појединим призорима ове представе. Ни јањетина ни пиво, колико год их је потрошено, не могу бити оправдање за било чије понашање. Могли би бити тек објашњење да оно што тријезан мислим, опивљен лакше изговарам.

У раним поподневним сатима, чинило се да ће скуп завршити без посебног инцидента, иако је пристојност већ била нарушена. Већи дио екипе организатора склонио се на заслужени одмор. Већина је њих била на ручку у "Косовчици", одакле ће отићи својим кућама. Прве оцјене су биле оне најбитније: није било инцидента, није нарушен ред и мир, прослава годишњице битке на Косову била је успјешна. Догађај великог ризика, прошао је само с малим ризицима.

Али, није то био крај и није било тако. Управо за вријеме ручка, дошла је вијест како је на бину, у вријеме док је још трајао предвиђени програм, упао Јо. Оп. и прочитао свој говор. Како је говор био припремљен, тако је и његов упад био планиран и припремљен. Припремљени су били и људи за подршку, који су га подржали одмах кад је упао и омогућили му да на бини остане.

О чему се ту ради? Јо. Оп. мање-више, један говор мање-више, пола сата мање-више. Али, његов упад је, ни мање ни више, био удар на концепцију службеног програма прославе. Био је то отворени удар на све поруке толеранције и разумијевања које су са службене бине одаслане. Било је то представљање политичке опозиције, али на насилан и деструктиван начин. Било је то увођење Милошевићевих политичких метода у кнински политички простор. Они који су, који сат раније, избјегавали општинско руководство, вјероватно су се срели с Оп. или барем за њега навијали. Уосталом, велики дио присутних на прослави, чије сам изљеве расположења већ описао, плус они који су се, у међувремену, опивили, били су публика Јо. Оп. Ако и нису сви били унапријед припремљени, није их требало наговарати да Оп. дају подршку.

Одмах је било прилично јасно, а нетом касније се бјелодано разјаснило, упад Јо. Оп. и реперкусије које су тиме настале, били су увођење национализма у кнински политички простор. Ако је та појава до сада улазила кроз прозор, сада је ушла на врата, велика или мала свеједно.

Планери и инспиратори тих планова и циљева, могли су бити задовољни.

Оп. је био политичка камиказа, лик који је, с пуно инспирације и емоција, одиграо улогу коју је, у том времену и на том простору требало одиграти. Он је био и остао, чини ми се, романтик кога, зачас и неминовно, понесе шанса (улога, прилика, говорница), увијек и неизоставно, тако што би започео сталожено и мирно, а завршио еуфорично и радикално. Остављао је утисак само за коју минуту. Нипошто није човјек коме би требало вјеровати и у кога би се могло поуздати. Колико га знам, а ради се о времену 90-их, он је, кад год је нешто "произвео" увијек производио емоције: на фебруарском митингу у Книну публика га је емотивно подржала,

кад је, мислим непотребно, завршио у шибенском притвору Плавањци су га емотивно бранили, кад је изабран за предсједника СКД "Зора" емотивно су га уздизали, у низу каснијих иступа зарадио је комадић краткорочне славе, али нитко с њим није дугорочно и озбиљно рачунао, иако се њему, вјеројатно, увијек чинило да је дошао његов тренутак. Није он ни аутор и произвођач злих планова и лоших посљедица, али је свој лик и дјело посудио за ту сврху. Зато је Јо. Оп. трагикомична фигура.

Фебруарски митинг припрема или проба

Кад сам већ споменуо фебруарски митинг и зато што ће његов учинак и одјек утјецати на будуће догађаје, потребно је о томе рећи нешто више. Ту се могу наћи и објашњења, барем дијела догађања на косовској прослави, јер је он већ креирао атмосферу (по)буне и препоручио ликове који ће се касније појављивати у главним, позадинским или споредним улогама. Како су ликови у догађајима важни, овдје и за прву руку, одмах издвајам: Оп. је, поред оног горе реченог, био необуздани оперативац, који је одмах хтио у први ред (или наврх стола или за говорницу). Бу. је био прикривени позадинац који се представљао као ненаметљив, фамилијарни човјек, али је по карактеру рођени деструктивац, само што су људи око њега, у том времену, вјеровали у његову ненаметљивост, а нису видјели деструкцију. Ду. је ту био како би свему дао естрадну ноту због које се лако и одмах долази у медије. Овај је, иначе, филмски тип, тиме се уосталом и бавио неко вријеме, но његова је главна особина проналажење и утјеривање свог приватног интереса, било као пара или као гушта. Ту су се мотали и неки други људи који су тек хтјели ограбити свој комадић славе, али се сви они могу сврстати у неку од описаних категорија.

Иако их се, ни на који начин, не смије бранити, мора им се признати становита олакшавајућа околност. Наиме, за већину тих ликова, ово је била прилика да се буде у тренду, да се буде на бини, да се уђе у новине, да ми народ спомиње име, да ме "мама види". А "глас народа", тада, био је високо у тренду.

Публика, која је била бројна, то је схватила као прилику за исказивање ситних или крупнијих незадовољстава, за протест против појединаца који су се осилили, протест против неспособних и покварених који, унаточ томе, држе позиције и имају моћ. Иако то није баш тако артикулирано, што се радника тиче, а они су били доминантна публика, то је био захтјев за тражење спсобних и поштених руководстава. Знали су да су се важни појединци, руководства, донекле укакили, па и систем смрди. Најбројнија публика није имала на уму преврат, иако су неки међу њима тежили управо к томе. Но, није риједак случај да ствар оде у смјеру који публика не би подржала, али још је рјеђи случај да публику то нетко и пита.

Напокон, прије̄имо на ствар.

Кнински фебруарски митинг одржан је 28. фебруара 1989. године, од јутарњих сати, до навече. четири кључна пункта одакле су се радници покренули су: "Агропрерада", ТВИК, ЖТП и Препарандија (гдје су смјештени творница конфекције "Книњанка" и штампарија "Младост"). Синдикалисти су били предводници радника, али су стварни организатори били Оп. из "Агропрераде" Бу. из ТВИК-а. Успјели су придобити још неколико предсједника синдиката. Раднике, због стања и расположења у то вријеме, стања социјалног, расположења националног и незадовољства политичког, није било тешко наговорити. Изишли су у довољном броју да се попуни трг испред жељезничке станице. Дошли су плански, дисциплинирано, парадно из творничког круга, у радним одијелима, носећи Титове слике, заставе и пароле. Начин како су дошли и сценографија коју су употријебили приликом доласка на митинг, прибавила им је симпатије грађана. Они сами, али и многи други људи, вјеровали су да постоји разлог за незадовољство и право на његово исказивање. Разлога за радничко незадовољство заиста је било и његово исказивање је било оправдано. Људи су се бојали политичких неспоразума у земљи и неповјерења међу грађанима, а једно и друго је било изражено у мјери која плаши.

Како то углавном бива, конкретни разлози за незадовољство книнског радништва и грађана, није исказано на говорници. Није се тамо говорило о радничким правима и локалним питањима, а једини прави локални захтјев је било тражење оставке Ми. Шу. али ако се узме у обзир успостављена метода смјењивања руководства с помоћу митинга, онда ни то нема само локалну димензију. Говорило се о "великим" темама у Југославији и Хрватској, као кад се нетко упушта у ствар којој није дорастао, без обзира што се конкретно говорило, мислило се о високој политици, о важним националним интересима, о великим циљевима, а што је то, у том тренутку, већини није било баш бистро. Све то се, запрво, могло чути или назријети само у назнакама, алузијама, порукама. Био је то, стварно, само циљани политички протест, како би се чуо и одаслао глас људи из книнске крајине. Једној дестинацији скуп је упутио подршку, а другој укор.

У основи, није су ту радило о синдикалној акцији нити о синдикалним захтјевима. Била је само синдикална форма и радничка излика. Против тих категорија се није лако могло, јер је радништво, како год то узели, имало тада посебан заштитни знак и друштвени патронат.

Радило се о догађању народа и јавној и масовној артикулацији "истине". С пуно сигурности би се могло казати да су главни организатори били на вези с неким центрима, да је инспирација обликована изван Книна, одакле су, сигурно, стизале и упуте. Требао се догодити синдикални на-

род, да би се касније могао поновити национални народ, све у сврху одмјеравања снага и заузимања позиција и засједа. Иако је за обичног човјека ово могао бити доживљај буђења свијести, социјалне, политичке или националне, свеједно, за неке адресе је било важније какав ће се доживљај произвести у Загребу или другдје у Хрватској, а можда је порука била потребна и за неке друге средине.

Као покус, фебруарски митинг је био успјешна проба за касније догађања народа, што ће стварно услиједити и што ће се, касније, стварно догађати у различитим облицима.

На бини испред жељезничке станице, тог дана, парадирали су разни људи, од синдикалиста и пензионера до докоњака разних врста, живописни по изгледу, ставу и понашању. Држали су политичке говоре, што из своје, што из туђе главе, а понешто и из туђег папира. Најживописнији међу њима је био Си. Ду. чији је изглед био естрадни, а чија прича је била мјешавина вица, трика и подвале, срачуната да измами аплауз и смијех истовремено. Он је најдуље, а вјероватно и најбоље, забављао публику. Навечер, око 19 сати, пола сата пред тв дневник, и он се "уморио", па је позвао народ на разлаз, да "идемо кући гледати се на телевизији". Он је стварно отишао, јер га је стварно занимало какав одјек ће ово данас произвести. Уосталом, он је обилато удијелио људима своју дозу манипулације. Могао је задовољно отићи се кући смјешкати. Кад би се могле занемарити могуће озбиљне посљедице, догађања тог дана заслужују циничан подсмијех. То се, доста брзо, претворило у кисели осмијех.

Главнина публике је и даље остала на тргу, држећи све ово озбиљним. Касније, у ноћ, људи су се разишли. Тражена оставка није добијена, а изостали су и закључци које би требало запамтити. За већину људи, реално, то је био изгубљен дан, у којем су се мало испуцавали, јер озбиљној корисги се нису могли ни надати. Живописно су се показали, као на ревији, а већина је, за тренутак, помислила да је важна и да је се нешто пита. Једини задовољни су били они који су, тиме, тренирали буну.

Фебруарски митинг је, заправо и првенствено, био тренирање буне. Колико успјешно, показат ће касније догађања.

Коцкање на сигурно

Треба ту додати још нешто. Кад су Срби у Хрватској пристали да их се почне употребљавати за "шире" и "више" српске циљеве, они тиме стављају на коцку своје, већ стечене и изгледне, интересе код своје куће. Оног тренутка кад су пристали бити оруђе за тај виши циљ, закоцкали су сав свој, посебан, стрпљиво и мукотрпно стваран, скупо плаћен, у много чему и преплаћен, хисторијски утемељен и доказан, људски, културни, поли-

тички, цивилизацијски капитал. Такав хазард људи при здравој памети и у разборитом одлучивању, не чине, чак и онда кад им се чини да имају потпуне гаранције за добитак. Уосталом, кад би се такав добитак и посрећио, он није могућ него преко туђих права и интереса, какви год и колики год они били. Дакле, кад би се и којим случајем и догодио, такав "добитак" није могуће користити без мрље на савјести и хипотеке на повијести. Озбиљно вођени народи и постојано морални људи, не пристају на такве хипотеке. Као народ и као људи, били смо у искушењу да (не)пристанемо на нешто због чега ћемо се кајати. Показало се да нисмо имали среће с онима који су дошли на чело, али ни с властитим избором и опредјељивањима у важним моментима. Било је превише притискања прстом "у ништа" или "у црвено". А понекад се прстом притискало и "у говно".

Укупно гледано, на чињеници, која се зове манифестација национализма, а овдје се радило, у великој мјери, понајвише о томе, мора се процјењивати и изражавати задовољство или незадовољство прославом на Косову далматинском. Да парадокс буде већи, барем дијелу оних који су тада ликовали, дошло је касније из гузице у главу, само што је, за тако малу раздаљину, требало проћи пуно година и претрпјети пуно мука. Била је то права калварија, нарочито за крајинске Србе. Након свега, није здраво и није довољно само рећи: Наздравље!

Моје путовање кроз те догађаје и доживљај тог дана, завршио се доласком кући у касно поподне. Жена је препознала посљедице, питајући: "Зашто си тако блијед?". Био ме је тада страх, страх да сам присуствовао најави будућих догађаја. Показало се да ме је с правом био страх.

Да, уплашио сам се, као што се човјек уплаши кад наслути или осјети да је беспомоћан. Уплашио сам се јер сам видио масу која се потпуно отпустила, видио сам како лако и брзо може настати стихија, видио сам већину која такво стање подржава или на такве посљедице пристаје. Видио сам како невоља настаје на нетолеранцији и нетрпељивости и како се шири самапосеби. Први пут сам осјетио како се маси, и кад ради бедастоће, не може ништа. Осјетио сам се беспомоћним, ако не конкретно, јер моја јединка није ту имала особито значење, али неизвјесност и некаква необјашњива опасност су се могли опипати.

Људи који нису предодређени, нити подобни за било какву еуфорију, па ни ону националну, све ово су доживјели с приличном дозом шока. Таквих је на книнском простору, у вријеме ових догађања, била већина, чак изразита већина. Али, већина, колика год била и колико год честита била, нема стварно значење ако се узда да ће догађаји, саморазумљиво и самопосеби, ићи у добром смјеру. Зато се изненађење и мора догодити људима који вјерују да им се зло не може догодити или се надају да ће их посљедице мимоићи, јер они нису ништа криви.

Касније ће се показати да је таквих изненађених и зачуђених, опет, била изразита већина.

Заоштравање је успјело

Свима је постало јасно да се ситуација на ширем простору книнске крајине донекле заоштрила. Неспоразуми су се повећали, расположење је помућено, а неповјерење је продубљено. То се осјетило међу укупним становништвом на овом простору, осјетило се у Далмацији, а вјероватно је имало реперкусија на цијелом простору Хрватске. С једне стране, захладнили су односи, продубило се неповјерење међу руководствима, разговори су постали службенији, оговарања су расла, а сугласје и договори су изостајали. Како није било сугласности о узроцима и поводима, садржају и начину рјешавања кризе, сучељавања су се све више преносила на међунационалне односе. И у главама обичног свијета. То је затекло тзв. кадрове и у партијским и у државним и у другим структурама, које нису имале снаге, али ни замисли, за казивање одговора на питања која су се јавно постављала. С једне стране, људи нису имали идеју што би направили, а с друге стране нису имали храбрости супротставити се валу искључивости и примитивизма. Требали је само се испрсити пред примитивизмом и искључивости, а о свему другом могло се разговарати. Но, за ту улогу и такву гесту, одважности и одважних није било, барем не у потребној мјери. Та оцјена нарочито вриједи за руководства која су се навикла понашати по директиви, јер им је послушност и опортунизам било једино оружје и пожељно објашњење. Кад се ситуација радикализира, такве најприје и најлакше отпухне вјетар. Наведена карактеризација је, у великој мјери, важила за Книн, али и за друге средине гдје су Срби били у већини, мислим притом, првенствено на Далмацију, али то би могло вриједити и за друге, сличне, средине у Хрватској. Такво стање је, поступно и сигурно, радикализирало политичке и укупне друштвене односе и промовирало радикалне групе и појединце, који су већ постали националисти, мали или велики, тврди или меки, већ је било свеједно. У позадини су били јачи ликови, који су сновали и припремали велики преврат, по свом гушту, али преко леђа сународњака и грађана, који увијек и на крају плаћају колективан рачун који, како увијек бива, нема тко други платити.

Објашњење умјесто разумијевања

Иако није примјерено овдје то наглашавати, јер може бити схваћено као правдање, српско становништво је било у неразвијеним срединама, а сиромашни су увијек у мањку, материјалном, културном, кадровском, недостаје им стрпљења и самопоуздања, идеја и рјешења. Живот их је научио

да се боре, јер немају много избора. Дуго времена, ту је егзистенцијални циљ био: имати кукуруза старих до нових (имати пуре до пуре). Имати пшенице до пшенице, кућу и породицу, је сврставало у богатије. Имати педесет оваца значило је имати "смука". Имати коње умјесто волова значио је технолошки напредак. Такве животне муке су урезане у традицију, на прстима, на краљежници и у срцу. То се преноси и зна само по себи. Кад дође "стани пани" такви људи се поуздају само у стиснуту шаку и одважност. За такву своју друштвену позицију, најмање су сами криви, многи су томе кумовали. Неумјесна је метафора, али не могу се боље сјетити: кухани крумпир и риба на граделама су једнако врући, али немају исти статус. Људи које овдје корим имали су статус врућег крумпира. Кад се ради о јелу, не мора бити тако лоше, али кад се ради о друштвеном положају онда може бити драматично. Но, да не буде сумње, ово зрнце разумијевања не може бити достатно објашњење и ваљано оправдање за догађаје о којима говорим.

Дигресија која то није

Овдје би било згодно направити дигресију, која то баш и није у потпуности, барем не по садржају и емоцијама које је производила..

Сјећам се збивања из '71. у "хрватском прољећу". Додуше, то вријеме памтим, више по укупности садржаја, него по конкретним догађањима. Но, овдје ћу навести два детаља која су карактеристична за тзв. стање духа на терену и понашању људи у овом времену.

Године '71. не знам у које доба, али ми се чини љети, збио се концерт Ду. Ло. у Рошком слапу. Ло. је тада био врло популаран и његове хитове су пјевали сви. А, естрадне звијезде су кориштене у политичким парадама, да би се људи боље анимирали и лакше придобили. Та манифестација није имала посебан национални набој осим, можда, по ступњу еуфоричности и количини галаме. Али, био сам међу публиком, покрај мене је један постарији човјек са села, чији коментар је био знаковит: "Што ће нама њихова пшеница, ми имамо наше море!". Човјек се, код куће, сигурно, више бави кукурузом, јечмом и виноградом, него што је повезан с морем. Нисам сигуран, да зна и пливати. Очигледно, човјек је попио и прогутао причу о ми и они, о наше и њихово, о не требамо ми заједно.

Исте те године, у селу близу Рошког слапа, гдје живе Срби, исто у љето, људи су се скупили у сеоској гостиони, Била је касна вечер, смркло се. Тристотињак метара даље, на њиви која је била засијана дјетелином, одједном је упаљен рефлектор, који се помјерао од дна према врху њиве. То није трајало дуго, свега неколико минута, а међу људима је одмах пукао закључак: "Нетко нас напада!". Ово нипошто није ловачка прича, иако је

рефлектор, вјеројатно, био ловачки. Овдје је људима под кожом био страх од опасности и напада.

Зато их, већину и коју год страну држали, је заокупирао страх од озбиљне опасности, од братоубилачког сукоба, од понављања догађаја из сјећања и предања. Не ради се ту само о великим ријечима и наглашеним емоцијама, био је то реалан живот, више него што се о томе јавно говорило. Иако је у томе било нечег ирационалног, пут од ирационалног до стварног није, нажалост, увијек тако дуг.

До тога је дошло на врло сличан начин, митинзима и скуповима, галамом и еуфоријом, упирањем прстом у оног другог да је "курвин син", да је биолошки предодређен за зло, да је "овакав" и "онакав", па му се, дакле, не смије вјеровати. Увијек се ту (из)губи појединац са својим особинама и посебностима, вриједностима и карактером, дугогодишњи познаник и доказани пријатељ. Постали су "припадници", "ми и они", "наши и њихови", Хрвати или Срби, свједно.

И тада, као и сада, људи су мобилизирани и едуцирани на митинзима и дернецима, пригодним и циљаним, на почетку плански, а послије је могло и спонтано. Хрвати су се тада скупљали на политичким митинзима или на скуповима Матице хрватске. Срби су се окупљали на скуповима "Просвјете". И онима код Матице и онима код "Просвјете", било је заједничко то што нису говорили о заједничкој култури. Говорили су, отворено, о својој култури и, прикривено, да нисмо овисни нити додирни с њиховом културом.

У истом том времену, па и у једнаком (не)расположењу, запамтио сам причу о реакцији једног умног човјека, која и да није истинита, требало би је држати као истину. Наиме, човјек је српске националности а хрватски је писац, па су га чистунци корили како се мора јасно одредити, да: "или ће бити хрватски или српски писац!". Одговорио је, заиста јасно: "Ја сам ти оно: или". То је, ваљда, једино "или" које би, као поуку, требало писати штампаним словима, и то курзивом.

Поправни и понављање

И сада, као и тада, неки међу Србима су оцјењивали како: "Војводина може хранити цијелу Европу" и како се не боје глади. С друге стране су открили како: "Словенија прави сокове од македонског воћа". Па, "ако се одвоје, Словенци ће бити гладни"!

Пун је куфер прича о самодовољности, израбљивању, пропадању, све то са злурадим наслађивањем. Али, увијек се све ставља у категорију множине, зброја и прибрајања, а врло често и множења.

Ваљда тако мора, у сировим ситуацијама људи постају сировији, важнији постаје сирови нагон од мишљења и промишљања, и у стварном и у симболичком смислу. Зато сировина мисли да је вреднија од производње и производа. Симболички, то је линија раздвајања напредних од заосталих, легитимација наше интелигенције, прилагодљивости и перспективе. Скоро потпуна блокада.

Нема ту појединца, нема индивидуалних вриједности, нема свијетлих примјера, нема појединачних заслуга, нема јасне кривње и препознате одговорности. Нема, зато што се, лопов и варалица, љенчина и пробисвијет, лажов и насилник, свакаква багра, може сакрити једино у маси. У маси се не пропада појединачно, што је, барем привремена утјеха. Што више, па макар и привремено, такви се могу показати и могу се далеко чути, поготово ако им је микрофон испред носа.

То је било вријеме масовног дилања "пет минута славе". Једни су говорили, најчешће прегласно и запаљиво, а други су се сликали, доказујући тиме да су на скупу били. Јако је био раширен критериј да: "с тог мјеста не треба изостати".

И сада, као и тада уосталом, оне који прогнозирају (или недајбоже прижељкују) нечију пропаст, зато што немају довољно пшеничних поља, или зато што морају куповати туђе помидоре као сировину, или зато што немају слану воду 50 км од куће..., треба упозорити да се не пропада због мањка оранице, сока или слане воде.

Пропада се због вишка еуфорије и мањка памети, сигурно! То је та црта раздвајања, која се одржава све док еуфорија не спласне, а памет не ојача.

То се доказало вишекратно, а тај поучак ће се, нажалост или за нужду, стално понављати.

Но, да не будемо неправедни, о људима с книнско-крајинског крша, тко год били, не треба говорити само кроз причу о вишку емоција и слабијим кочницама, јер та метафора није њихова једина и једнозначна особина. Људи с крша, ако смијем рећи, од Требиња до Госпића, јесу мало гласнији, лакше прсну и брже потежу, али нису, примарно, грубијани, нису трајна злопамтила. Ратоборни су на дојам, више на језику, него у души, гласнији су јер тако тјерају и властиту несигурност, напросто, нису људи шапутања.

Свој живот и судбину доживљавају за себе, не жале се да би исходили разумијевање и самилост, носе некакав унутарњи пркос и тврдоглавост. У друштву су отворени и забавни, зафрканти на свој и на туђи рачун. Такво колективно причање и надигравање, с добром дозом претјеривања, служи као душевна релаксација, као замјена за тврд и озбиљан однос у фамили-

ји. Не ради се ту о неразумијевању породице, нити о некаквој љутњи на своје, него о проблемима и обвезама које падају на памет и притишћу одмах кад се ступи на кућни праг. Људи су тако задовољнији на сабору или на сајму, него код куће, иако нису неодговорни домаћини. Тешкоће и обавезе стварају несигурност и страх од отварања бројних питања на која се не може лако одговорити, па се многа фамилијарна питања и не отварају за кућним столом и пред свима, то остаје за интерне разговоре главних у кући. Тако је и с обичним разговором. Он се не започиње често, није потпуно отворен, није нарочито "демократски", нису сви у њему равноправни и лако се закључује, чак и прије него што је тема обрађена. Довољне су смо двије ријечи домаћина или старијег: "Ајде, ајде!".

Кад осјете опасност, код тих се људи активирају друге особине. Постају солидарни, јачају колектив, збијају редове и одано бране једни друге. У таквим ситуацијама јачају и излазе емоције које су, у другим околностима, закочене. Активира се механизам самообране.

Како се ради о људима којима је спонтаност и непосредност јача страна и претежнија особина, пориви и емоције могу их убрзати и одвести у неизвјесност или у кривом смјеру. То су ризици који, код људи с оваквим менталитетом, могу донијети разне неугодности и одвести у разним смјеровима, непредвиђеним и погрешним.

Сјећања

Године '90-те су биле као наручене за такве изазове и ризике.

Јер, овдје никад није било потпуно ријешено питање економске сигурности, што човјека чини спокојним и стрпљивим, него је увијек и изнова, скоро сваке године, требало стрепити, како ће се прогурати година. Не ради се само о грлу и желуцу, не ради се искључиво о храни и одјећи, ради се о школовању и одгоју дјеце, о уређењу куће, о улагању у средства рада, о набавци кућних потрепштина, све је то било изнова неизвјесно и трауматично се понављало. Јавна инфраструктура, струја, вода, јавни превоз, просвјета и култура, оно за што друштво брине и одговара, било је за ниво елементарних потреба, таман онолико колико је вријеме морало донијети. Или, мрвицу мање от тога. Овај простор и становништво, по укупној друштвеној брзини, били су у категорији тринаесте сисе или девете рупе на свирали. Једна илустрација је јако знаковита. Седамдесетих година, у книнску гимназију је уписано осам првих разреда, већином су била сеоска дјеца. Онда су, на знање ради равнања, обавијештени да "пола њих не може завршити школу, а пасти не смију дјеца из града, јер они не могу и не знају чувати овце". Тешко је моћи проникнути у главу тог дјетета, које је одлучило дизати се за ноћи, трускати се влаком до Книна и враћати се пополне, и тако четири године, барем. Најгоре је што то није била намјерна дискриминација, већ је то било реално стање духа. То је била гру-

ба реалност, коју су овдашњи људи, вазда, били спремни отворено изговорити и стоички отрпити. Уосталом, тако се калио карактер ових људи, нарав о којој је нешто речено раније. Такве су биле увјетованости уграђене у њихове животе и понашање. Зато су они понекад жестоки преко мјере и стога је њихова реакција неспутана. Али, и они и њихова реакција је много мање, или уопће није злочеста, колико се чини. Додуше, то вриједи док се не пријеђе граница.

Неразвијеност као судбина

Категорија "неразвијених крајева" донијела је становиту промјену и наговијестила бољу наду, али је остао менталитет овисности о државној благајни и вишим инстанцама, усталила се категорија подаништва. То је, још више, учврстило већ споменуту послушност руководстава и понашање по директиви. То је спутавало сваку појединачну, а посебно приватну, иницијативу и иновацију. Социјализам је донио одређену солидарност и то почео уграђивати у развој, нарочито у задњих десетак година пред посљедњи рат. У Хрватској је прихваћен и документ за плански развој Буковице, који је утврдио потребу брзог улагања у: (1) крупну инфраструктуру (струја, вода, путови); (2) мали погони примјерени положају и локацији и (3) одговарајући туристички објекти за развој туризма на релацији приморје – залеђе. Тек у овом времену положени су први, озбиљнији километри асфалта и значајније запошљавање. Чинило се да је живот, на који су ови људи гледали кроз пенџер или у њега ишли козјом стазом, први пут им отворио врата. Иако је дугорочан план развоја тек успостављен и реализација тек започела, то вријеме је донијело реалну наду и створило изражени оптимизам. Осамдесете се зато памте као раздобље најбољег живота у Буковици и, још више, као долазак на врата цивилизације, кроз која се до тада само провиривало. У Бенковцу, напримјер, направљени су пољопривредни погони, по најсувременијим критеријима, технолошким и економским, одгојени су стручњаци који су радили по правилима модерног пословања. Била је то економија и технологија будућности. Сељаци око Бенковца су прихватили модерну технологију у производњи воћа и поврћа и имали су "пуне џепове" новца. Могло би се рећи да су Равни котари коначно ушли у модерно доба. Били су предводници рада и напретка. Били су газде.

Укратко, друштвена солидарност према економски слабијима је показала своју сврху и почело је, поступно "одбијање од сисе" појединих подручја и неких дјелатности. Изгледало је да смо на добром путу.

Појединци и фамилије су стекле сигурност, скромну али поуздану, уредили куће и побољшали становање, дјецу уписали у школе, купили ау-

те, осјетили се важним. Људи су, ваљда, по први пут, осјетили колики је гушт у сигурности и самопоуздању.

Овдје се, одмах, може радити успоредба с временом од прије само 15 година, кад није било струје и кад се, заједничким радним акцијама и ударнички, градио далековод само да би се добила која сијалица. Доиста бизарно или несварно дјелује чињеница да је једна жена, свој самодопринос за струју, платила врећом сухих бајама. Али, та врећа бајама је била живот и не може бити бизарна. Доста касније ће се градити први водоводи по мјестима, што је, такођер, посебно достигнуће. Ради се управо о томе, оно што је основно за живот, изгледало је као достигнуће. Сад су се тога сјећали као давног времена, иако није било тако давно. То је било колико јучер.

Љуљање државе и друштва, односа и повјерења, за ове људе је дошло у најгоре могуће вријеме. С једне стране, категорија друштвене солидарности је тек почела давати резултате. Они су учврстили вјеру у друштво и понадали се бољој будућности, убрзо. С друге стране, ако се развали држава и распе друштво, они остају без одлучујуће подршке и пријети им враћање на почетак. Кад човјек види да може и осјети да је почео живјети, повратак на тегобни почетак доживљава као смак свијета. Поготово, кад му се не наговјештава позитивна промјена и реконструкција на боље, већ се пријети ногом у тур и стварно враћање уназад. Према тој чињеници непристојно је бити равнодушан.

А, проблем им је тако представљен као да им се ради о дјеци, о глави, о животу. Кад се у то повјерује, онда се овдје, из очаја, одмах хвата за грло.

Друга је ствар, међутим, што стање није било баш онакво како је представљено и што опасност није била онолика коликом се чинила. А међу Хрватима се чекало и ослушкивало, каква ће бити реакција овдашњих Срба и како ће се они поставити. Прижељкивало се да они штите најприје себе, а онда да стану уз оне који су најближи до њих. Тиме би исказали поштење према себи и поштовање према комшијама. Тако би подржали солидарност која им се већ показала корисном. Но, недостајале су тријезне главе да то тако цијене и процијене, а, уз то, негдје су били бројни и моћнији који су бацили око на овај корпус овдје, којима је он требао за неке друге сврхе.

Те друге сврхе су се, најприје надигравале и уцјењивале, а касније и договарале, на штету и против људи у овим крајевима. На штету једних и других, независно о томе тко је побиједио, а тко изгубио. У догађајима, како су кренули, сви су овдје морали изгубити, без обзира како то тко тумачио. И у тзв. побједама резултат се мјери по цијени која је за њу плаћена

и профиту који је донијела за обичног човјека. Но, на овим просторима, само је еуфоричност сигурна категорија, па се зато и догађа да се слави и оно што није славно, да се велича и оно што није величанствено, да се поштује и оно гдје поштења нема. Важан је дернек за једнократну употребу.

Требало је да Хрвати и Срби, заједно и заједнички, свој положај процјењују по томе како им је конкретно, како им је било и како им сада јесте, тко им смета, а на кога су упућени, тко им је најближи, а не тко им је најсроднији, тко ће им најбрже прискочити упомоћ, с ким могу бити у савезу, а тко нема ни коња ни плуга, тко им долази на славу и коме говоре добар дан. Требало је уважити и искористити околност да су многи родбински спојени, пријатељством повезани, познанством приближени, у мјери да су, једно вријеме и у великом броју, држали да су исти, или барем да нису битно различити. Живот их је био довео до увјерења које је најближе истини: да су по проблемима које имају и друштвеном положају у каквом су, потпуно исти, а разлике међу њима нису од никаквог значаја за њихове животе и судбине. Чак, и по критерију Оног горе, они су исто стадо, само што га воде нешто друкчије обувени пастири. За нормалну главу што треба више. Или обрнуто, онај тко тврди друкчије, нема нормалну главу. Или још друкчије, онај тко хоће све то минирати има болесну главу.

Е, можда баш ту долазимо на главну точку!

Обољелих глава је увијек било. На нашим просторима се често оболијевало од вишка повијести и идентитета, вишка културе и јунаштва, вишка комплекса и непотребног доказивања, а то би се зачинило вишком свакојаких емоција.

То је, код једног броја људи доводило до згрченог мозга и сужене памети. С таквим ограничењима човјек не може произвести неку нову идеју и иновацију, па се доказује прежваканим и испљунутим тврдњама и комбинацијама. Најједноставније би било казати како: онај тко није за велике ствари, хвата се за ситнице. Управо то, карактеристика овако болесних је да се упорно хватају за ситнице, а траже да их се чује и слуша, као да су нетко и нешто.

Ови наши ситничари се упорно хватају за идентитет, нацију и вјеру и само по том критерију гледају на друге људе. Постоје, чак, мјеста и групације које су, традиционално, тврде и искључиве. Чим се, због неког разлога, јаве друштвени проблеми због којих настају и јавна сучељавања, без обзира у којим релацијама, ови живну, причају причу о неповјерењу и упиру прстом у оног другог. Увијек је спреман дежурни кривац и познати разлог. То једнако вриједи за "обје стране".

У годинама сретнијег живљења, а то је трајало најмање десет, петнаест година, такви људи су се утишали, а испади сузбили, не никаквом посебном репресијом, већ због већинског игнорирања.

У '90-има су поновно постали актуелни, јер су требали за важну мисију, а управо су они најпожељнији алат за свађе и сукобе. Они за друго и нису. А друштвено стање у тим годинама је припремано, а у нечем и било припремљено, за свађе и сукобе. Њих нису могли, барем не у почетку, извести они који су још памтили године сретнијег живљења. Ови ће тек касније бити присиљени ући у игру.

Ипак, унаточ тамним чињеницама, тешким закључцима и лошим наговјештајима, у том тренутку, због низа других могућности, није све изгледало, нити је морало бити, тако безизлазно. Но, о томе другом приликом.

Nacrt ljetnikovca

Ane i Ljudevita Pfeffermanna

Jurjevska ul. 29.

mj. 1:100

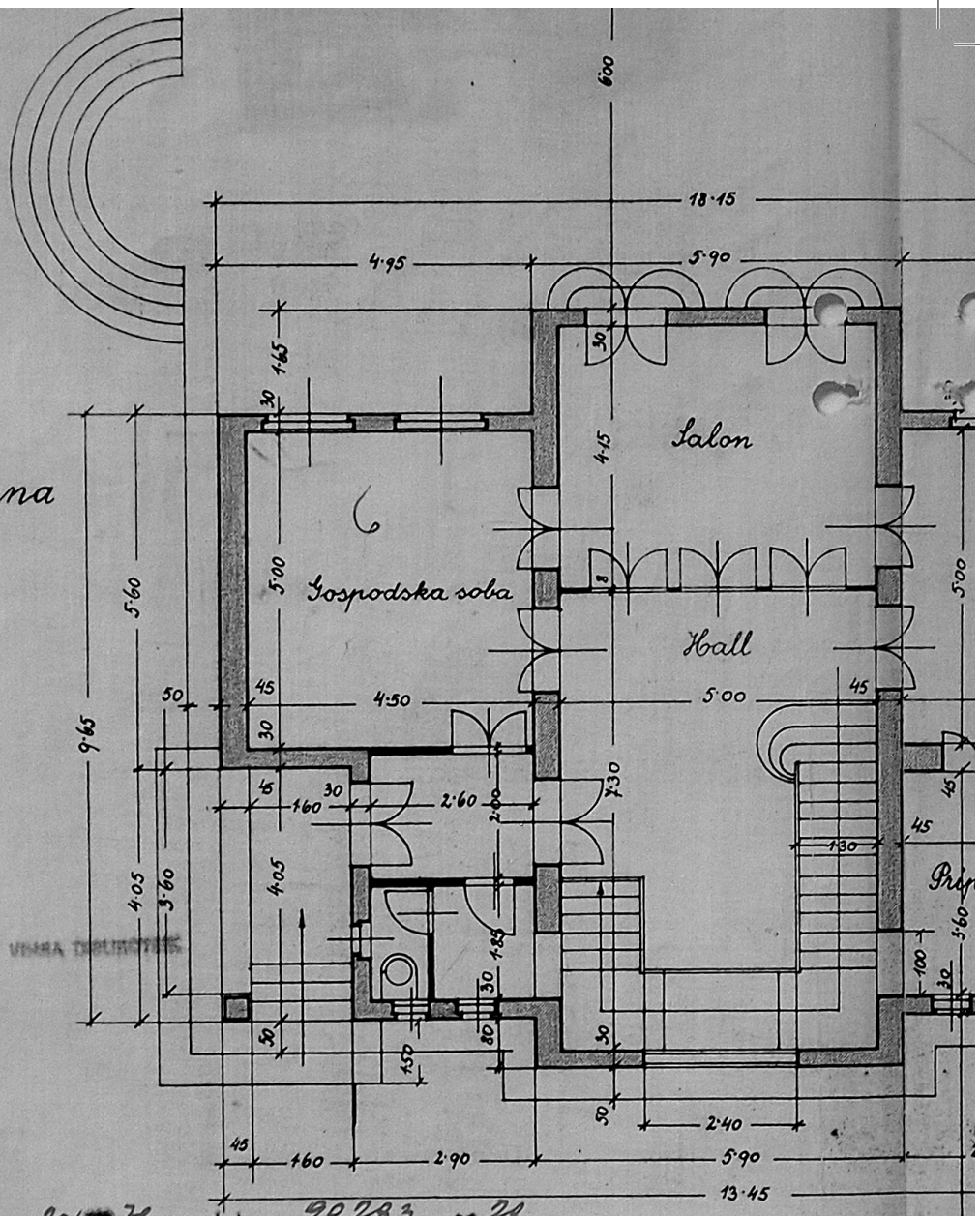

Osnovao:

U Zagrebu, septembra 1928.-

Ing. Marko Vidaković ovl. arhitekt Zagreb

20/9 19 24 pod br. 90283 19 24

GRADSKI GRAĐEVNI ODSJEK

ARHITEKTONSKI ODJEL

U ZAGREBU

Ana Pfeffermann

Ljudevit Pfeffermann

Хисторија

Prizemlje
Blagovaona
Priprema
Kuhinja
Ižba
Ižba
Služavke
7·30
5·00
7·00
2·80
4·10
4·00
3·60
2·60
1·40
8·25
4·10
3·80
4·70
19·80
M. KREKOVIĆ I DRUGOVI
GRADJEVNO PODUZEĆE
„KREMEN"
ZAGREB, Preradovićeva ulica 28

Ljiljana Vukašinović

Istraživanje etnografske građe na glinskom području

Opsežnija etnografska istraživanja banijskog, a time i uže glinskog područja vršena su u dva navrata tokom druge polovine dvadesetog vijeka. Šezdesetih godina započelo se sa sakupljanjem usmene književne tradicije hrvatskog i srpskog stanovništva, obuhvaćajući najširi spektar različitih narodnih umotvorina, pripovijetki, pjesama, vračanja, molitvi, vjerovanja... Ova iznimno bogata i vrijedna baština pohranjena je u današnjem Institutu za etnologiju i folkloristiku (tadašnji Zavod za istraživanje folklora), gdje je bila predmet interesa istraživačkog rada vrsnih poznavatelja tradicijske usmene književnosti Maje Bošković-Stulli, Nikole Bonifačića Rožina i Olinka Delorka.[1]

Sredinom i krajem osamdesetih godina pak u sklopu višegodišnjeg opsežnog projekat Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (danas Ministarstva kulture), *Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika u cilju prikupljanja dokumentacije i proučavanja mogućnosti njihove zaštite na području SR Hrvatske,* pristupilo se detaljnoj reambulaciji terena i prikupljanju podataka o spomenicima, uglavnom ostacima materijalne etnološke baštine, posebno banijske tradicijske arhitekture. Čitava akcija započela je desetljeće ranije, na području općine Velika Gorica, potom općine Omiš, prateći i u daljnjim istraživanjima uglavnom općinsku teritorijalnu podjelu, pri čemu se davala prednost lokalitetima prema stupnju njihove ugroženosti i istraženosti te onima s očuvanijim tradicijskim naslijeđem. Terensko istraživanje za cilj je imalo stvaranje jedinstvene evidencije rasprostranjenosti etnološke građe na teritoriju RH, već prema različitim geografskim datostima i pripadnosti određenim kulturnim krugovima (panonski, jadranski, dinarski). Uspješno je obrađeno oko pedeset posto teritorija, a daljnja terenska istraživanja prekinuta su ratnim zbivanjima devedestih. Podaci su se prikupljali prema evidencijskom lis-

1 Više u Glina – glinski kraj kroz stoljeća, *Informacije o folklornoj građi Banije, prikupljenoj i pohranjenoj u Zavodu za istraživanje folklora,* 598-604, Zagreb 1988.

tu koji je obuhvaćao osnovne informacije o objektu, arhitektonski snimak, fotografiju, tehnički opis i eventualno arhitektonsku skicu važnijih objekata.

Područje općine Glina obrađeno je tokom 1988. godine, zahvaljujući ekipi stručnjaka uglavnom etnologa, arhitekata, fotografa i studenata etnologije, čiji je primaran cilj bio registrirati, evidentirati, arhitektonski snimiti te izraditi opsežnu fotodokumentaciju kako bi se najvrednije primjere narodnog graditeljstva, kao pojedinačne objekte ili čitave ruralne cjeline, stavilo pod odgovarajuću zaštitu.[2] Od 72 naselja obrađeno je njih dvadesetak, koja su zadovoljila kriterij izvornosti tj. tradicijska sela koja nisu bila zahvaćena raznim arhitektonskim transformacijama pod utjecajem "moderne", gradske arhitekture.[3] Ta sela koja su uglavnom zadržala skladan odnos prostornog rasporeda, prirode i samih objekata, tehnike njihove gradnje, materijala, pratećeg inventara i običaja, osnov su očuvanja regionalnog identiteta svog kraja i zato elaborat koji donosimo u ovom *Ljetopisu* predstavlja iznimno polazište za sve daljnje akcije zaštite, terenska istraživanja, stručne analize i kao podloga za eventualne teorijske rasprave na temu graditeljske baštine. Rad se sastoji od dva dijela, od kojih uvodni dio čini tekst Mande Horvat o samoj akciji, primijenjenoj metodologiji te kulturno-historijski osvrt na prostor glinske općine i šire, banijskog kraja. Autorica na temelju detaljnog uvida u prikupljenu građu sistematizira podatke vezane za kulturu stanovanja, posebno narodno graditeljstvo, stvarajući određene tipove naselja (razbijena ili raštrkana i zbijena), stambenih objekata (prema prostornoj dispoziciji, vrsti građe) i kućišta (okućnica). Detaljno se opisuje priroda građevnih materijala, konstruktivni elementi, tehnike gradnje, namjena pojedinih objekata i prostorija, pri čemu se koriste lokalni, tradicijski nazivi.

Upravo glinsko područje ističe se kao egzemplarno za čitavu banijsku regiju, sa svim specifičnostima koje nose ne toliko prirodna obilježja terena, koliko društvenokulturni kontekst, utjecaj susjednih regija (Turopolje) i specifičnosti koje su donijele migracije srpsko-pravoslavnog stanovništva s juga. Paradigmatskim objektom nameće se katna drvena kuća, s prizemnim dijelom (od drveta, kamena, opeke) koji često konstrukcijski koristi kosine terena te razvedenim pristupnim stubištima, trijemovima, ganjkovima, kulicama. Iako nešto svedenija od turopoljske, predstavlja sjajan izraz specifične estetike tradicijskog graditeljstva jednog graničarskog, vojnokrajiškog teritorija, uvažavajući sve teškoće i nedaće koje je taj položaj donosio.

U drugom dijelu tekst Nade Gjetvaj donosi pregled pokretne etnografske građe, većinom pratećeg kućnog inventara, ali i sprava za transport, razne privredne djelatnosti, upotrebnog tekstila i narodnog *ruva*. Pojedine opise ilustriraju odgovarujuće fotografije karakterističnih predmeta ili pak crteži. Kako se radi uglavnom o uporabnim predmetima, sačuvani su u znatno manjoj mjeri, što je posebno postalo očito u selima s prevladavajućim srpskim stanov-

2 Istraživački tim činili su između ostalih Manda Horvat, Zdravko Živković, Nada Gjetvaj, Branko Đaković, Aleksej Gotthardi-Pavlovsky.

3 Tzv. pozitivnu evidenciju prošla su sela Gornje i Donje Selište, Prijeka, Dolnjaki, Buzeta, Skela, Bojna, Viduševac, Brubno, Brezovo Polje, Gornji i Donji Klasnić, Dragotina, Svračica, Maja, Dabrina, Bijele Vode, Drenovac, Roviška, Ravno Rašće, Marin Brod, Glinsko Novo Selo.
Osim glinskog područja obrađena su i naselja ostalih banijskih općina Dvor, Petrinja i Kostajnica.

ništvom, koje je tokom Drugog svjetskog rata bilo u još većoj mjeri osuđeno na vlastite resurse. Imajući iz današnje perspektive u vidu ratno iskustvo devedestih, taj dio baštine je dodatno ugrožen. Pa ipak, predmeti obrađeni prilikom ovog istraživanja omogućuju određen kompartivan pristup pri obradi materijala, u potrazi za svim posebnostima, ali i zajedničkim elementima materijalne kulture bez obzira na provenijenciju.

Činjenica da etnografska baština glinskog kraja, posebno graditeljsko naslijeđe i danas emanira svojom ljepotom arhitektonskih oblika, ali i čitavih ambijentalnih sklopova, svjedoči o iznimnom bogatstvu i regionalnoj specifičnosti, koja zaslužuje posebnu pažnju struke i samih Banijaca. Stanje tradicijske kulture i prije posljednjeg rata zahtijevalo je hitne korake u smjeru zaštite i revitalizacije, danas se čini da smo dobar dio toga već nepovratno propustili i izgubili. Procesi depopulacije sela kao neminovan dio društvenih pa i civilizacijskih trendova posljednjih desetljeća, pridonio je gubitku senzibiliteta ljudi za taj dio vlastitog identiteta, a rat je finalizirao trendove. Djelovati treba hitno i odmah, bilo u smjeru zaštite pojedinih objekata ili čitavih seoskih cjelina in situ.

Ono što bi svima, ne samo etnolozima i stručnoj javnosti, trebala postati maksima djelovanja kada se radi o tradicijskom graditeljskom naslijeđu (pa i ostaloj etnografskoj baštini), izrečena je još daleke 1977. godine na sastanku ICOMOS-a u Mađarskoj: *Živo narodno graditeljstvo više ne postoji ni u društvenom ni u arhitektonskom smislu. I danas se radaju i radat će se spomenici kulture, ali više ni jedan spomenik narodnog graditeljstva. Ta kategorija je zatvorena. Njezin broj se može samo smanjiit (Andreas Ramos).*

Глинска екипа на терену: Бранко Ђаковић, М. Трбојевић, С. Хавлик, З. Живковић, и доље, Н. Плашћар, Манда Хорват

REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU
SPOMENIKA KULTURE U ZAGREBU

AKCIJA **ISTRAŽIVANJE I FIKSIRANJE STANJA ETNOLOŠKIH SPOMENIKA U HRVATSKOJ**

PODRUČJE ISTRAŽIVANJA o. G L I N A

SLIKA 17 – "vodenica" na potoku Vilenjak u Buzeti

U Zagrebu, srpanj-rujan 1988.

OPĆINA GLINA

Naselja u kojima je vršena inventarizacija

I UVOD

1. Uvodne napomene

Tokom 1988. godine u okviru dugogodišnjeg programskog zadatka Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture "Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika u cilju prikupljanja dokumentacije i proučavanja mogućnosti njihove zaštite na području SR Hrvatske" započeta je evidencija spomenika tradicijske arhitekture i etnološke grade na području Banije. U akciji, koja je bila interdisciplinarna, sudjelovali su stručnjaci raznih institucija i profila: etnolozi, arhitekti, fotograf. Akcija je obuhvatila područje općine Glina.

Kako je većina naselja Banije pretežno seoskog tipa koja podliježu brzim promjenama pod utjecajem raznih činilaca, zadatak je bio da se pored evidencije sačuvanih pojedinačnih primjera tradicijske arhitekture, zabilježe preostali povijesni elementi sačuvani u krajoliku, planu naselja, rasporedu kućišta i njihovoj organizaciji, arhitekturi i funkciji stambenog objekta, načinu gradnje i običajima.

Najviše pažnje posvećeno je razvoju stambenog objekta koji je značajan za etnološka istraživanja i sistematizaciju. Način gradnje podložan je promjenama koje nisu isključivo u vezi sa poboljšanjem uvjeta stanovanja, već su vezane i za drugačije tehnike građenja i vrste materijala.

2. Osvrt na literaturu i izvore

U toku priprema za etno-akciju na području općine Glina javila se ideja za ovaj rad, te sam već u ovoj fazi nastojala odrediti metodološke okvire i ciljeve rada koji bi se temeljio na provedenim terenskim istraživanjima.

Prve teškoće su nastale već u Glini u Katastarskom uredu. Zbog slabe financijske situacije ured ne raspolaže sa katastarskim izvodima naselja – općine Glina. U planu je da se ti izvodi nabave, ali ne zna se kada. Pravu sliku sela možemo dobiti samo uz pomoć avionske snimke. Drugi problem na koji sam naišla bila je literatura. Niz autora koji su pisali o tradicijskoj arhitekturi SR Hrvatske rijetko gdje spominje područje Banije, a ako to i čini, onda su to samo kratka zapažanja jedne situacije bez opširnijih podataka. Literaturu sam koristila kao putokaz na koji način obraditi neku temu, koje tipologije upotrijebiti za kuće i sela, i za komparaciju sa susjednim područjima, gdje je to bilo potrebno. Popis korištene literature nalazi se na kraju radnje.

Glavni izvori informacija na terenu bili su brojni kazivači čiji popis se nalazi na kraju rada zajedno sa rječnikom korištenih naziva.

O povijesti sela općine Glina sam našla malo podataka. Povijest je ukratko izložena u Karakteristikama područja.

3. Osnovna evidencija

Općina Glina broji 72 naselja. Osnovna evidencija je provedena u svim naseljima i zaselcima, no nije svagdje pozitivna. Kriterij za odabir je bio prvenstveno da se obrađuje samo tradicijsko selo, a ne transformirano, sa objektima građenim od autohtonog materijala na način narodnog graditeljstva.

Osamnaest naselja dalo je pozitivnu evidenciju: Prijeka, Dolnjaki, Buzeta, Donje Selište, Veliki Obljaj – zaselak Ravna, Viduševac G., Klasnić Gornji i Donji, Dragotina, Taborište, Svračica, Maja, Dabrina, Bijele Vode, Drenovac, Ravno Rašće, Roviška, Brnjeuška i Glinsko Novo Selo.

Odlučeno je da se sela sa pozitivnom evidencijom obrade kompletno, a ostala sela samo djelomično tj. pojedini primjeri koji odgovaraju kriterijima odabira.

Sela sa negativnom evidencijom su većinom bila spaljena za vrijeme rata (npr. Brezovo Polje, Šibine, Šatornja), ili je stanovništvo pod gradskim utjecajem sagradilo ili nadogradilo kuće na novi način gradnje sa drugim materijalom, bez orijentacije na stari način narodnog graditeljstva.

U selima sa negativnom evidencijom nestaju tradicijske funkcije zbog preobrazbi koje često nisu u skladu sa njihovom prirodom. Taj proces ubrzava i loše tehničko stanje objekata i njihov niski uporabni standard. Novosagrađeni ili preuređeni objekti nisu proizašli iz tradicije i često su inspirirani stranim uzorima, te se tako nepovratno gubi regionalni identitet sela.

Osnovna evidencija postojeće tradicijske arhitekture na terenu je primarni zadatak. To je ujedno i prva faza u procesu zaštite, jer planska evidencija je polazište za sve daljnje etape u zaštiti i očuvanju te građe[4].

4. Inventarizacija

Rad na inventarizaciji obuhvatio je opise 18 naselja sa pozitivnom evidencijom, te opise, fotodokumentaciju i arhitektonske snimke objekata tradicijske arhitekture. Obrađeno je 90 objekata narodnog graditeljstva, arhitektonski je snimljeno 40 stambenih i gospodarskih objekata. Obrađeno je oko 100 pokretnih predmeta, te snimljeno oko 500 fotografija.

Pored toga zabilježeni su neki svadbeni i pogrebni običaji, običaji vezani uz gradnju kuće i podaci o zadrugama.

Podaci koji se tematski uklapaju u ovaj rad, navedeni su u odgovarajućim poglavljima. Sav materijal sakupljen na terenu pohranjen je u RZZZSK[5] i može se upotrijebiti za daljnju obradu. Za opširniju studiju o temi ove radnje moralo bi se na terenu utvrditi, provjeriti i komparirati dobivene podatke, i svakako proširiti krug ispitivanja

Podaci dobiveni na terenu čine temelj ovog rada.

4 Gamulin i sur., 1969, 89-94.

5 Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Ilica 44, Zagreb.

4. Metodološki pristup

Da bi se podaci prikupljeni u akciji mogli svestrano upotrijebiti, ovom prilikom nastojala sam sistematizirati većinu prikupljenog materijala, i nadopuniti ga iz različitih izvora, naročito podatke koji se odnose na opće karakteristike područja, krajolika, povijesni pregled, pokušaj analize tipova naselja i analizu elemenata strukture urbanističkih cjelina.

Dio je posvećen građevnim elementima i materijalu, te tehnici građenja, namjeni i uređenju pojedinih prostora. U tekstu upotrebljavam lokalne nazive za pojedine objekte, prostorne elemente, pokretni inventar i sl., što je izdvojeno kao zasebna građa za rječnik priložen na kraju teksta.

Uz tekst su priloženi arhitektonski snimci i fotodokumentacija karakterističnih primjera tradicijske arhitekture na području Gline. Snimci i fotografije su napravljeni za vrijeme etno-akcije[6].

Karakter i koncepcija provedene akcije u kojoj sam učestvovala odredili su ovakav metodološki pristup, te nije bilo moguće u većoj mjeri obuhvatiti i analizirati način i kulturu stanovanja, niti raz1ičite oblike prožimanja starog i novog, te njihovog koegzistiranja danas.

Ovo je jedan od mogućih metodoloških pristupa i pokušaja da se sintetizira obilna građa o materijalnim tragovima prošlosti, i da se kroz nastale promjene ukaže na vrijednosti koje su svakako zaslužile više pažnje svih koji sudjeluju u oblikovanju današnjeg sela.

6 Arhitektonske snimke je izradila arh. M. Trbojević, a fotografije G. Maleković.

II KARAKTERISTIKE PODRUČJA

1. Povijesni pregled

Na temelju pisanih dokumenata i arheoloških nalaza povijest područja može se pratiti još iz vremena kada su u ovim krajevima živjeli Rimljani. Glavni grad rimske pokrajine Panonije Savije bio je Sisak (Siscia). Kroz Sisak su prolazile 3 važne rimske ceste: životna cesta (via vita) od Senja za Sisak, velika cesta (via magna) od Siska unskom dolinom prema moru, i vojna cesta (via exercitus) prema gornjem toku Kupe. Uz ove ceste bila su i naselja i nastambe za vojsku i straže.

Velikom seobom naroda u 6. st. na ovo područje dolaze Južni Slaveni i Avari. Područje današnje Banije spadalo je u Panonsku Hrvatsku na čelu koje je bio knez. Hrvati donose sa sobom društveno uređenje iz svoje postojbine. Najosnovnija zajednica bila je kuća ili zadruga kojom upravlja starješina. Nekoliko kuća udruženo je u selo, a sela se udružuju u župu ili pleme. Plemenski savez ili kneževinu sačinjava više udruženih plemena.

Већ у доба хрватских владара у Хрватској се ствара феудално друштво. Владар да би уз себе придобио ратнике, дијели им земљу, посјед. Од времена најстаријих повијесних вијести, од краја 12. ст. и даље, видимо да је овај крај био насељен и зарана раздијељен као феудални посјед свјетовним великашким родовима и црквеним установама. Највећи дио некадашње банске крајине и цијело подручје општине Глина спадало је под управу жупе Горске у Горама код Петрање. Почетком 13. стољећа развијају се тргови и варош слободних људи: Петрињаца, Пернјана, Блињана, Бовичанаца, Брочинаца, племића Сраčичких и Борновечких, племенитих људи у тргу под Бруvном, Благајским каструмом, слободњака који живе у варош под утврдама. Разне посједовне промјене на овим властелинствима, па рјешавање сукоба између војних власти и племства тога подручја, сачували су нам повијесне податке, који документирају постојање и значење старих утврда и градова на простору који данас обухваћа глинска општина[7].

У другој половини 15. ст. читавој Европи прijети силовити продор Турака. Управо најстрашније посљедице тај продор оставља на подручју између Купе и Уне. Почетком 16. ст. долази до успоставе Војне крајине. Наступа 15 најтежих година за народ на подручју данашње Баније. Малобројне војне посаде нису могле дуго одолијевати турским навалама. Велики број становништва је убијен или одведен у ропство, а један дио је побјегао и напустио домове. Због турске опасности и рата, на простору данашње глинске општине било је подигнуто неколико нових утврда и већи број чардака или страже, како их називају сами извори[8]. Чардаци су били грађени од дрвене грађе и њихов стратешки распоред овисио је о промјенама на ратишту. Због сталног мијењања локације и трошног материјала брзо су пропадали, због чега многима данас не знамо ни име ни положај.

Na prazno područje dolazi stanovništvo iz raznih krajeva. Godine 1696. Sabor imenuje hrvatskog bana zapovjednikom vojne granice između Kupe i Une. To potvrđuje i Beč 1704.

Tada nastaje Banska vojna krajina ili Banija, kako je kasnije nazvana, a kako se i danas zove. Novonaseljeno stanovništvo su krajišnici ili graničari. Nastambe koje grade uvjetovane su ratnom situacijom. Danas se kazivači sjećaju priča da se "kuća na čardak" gradila kako bi sve bilo na okupu: gore, na katu ljudi, a u prizemlju stoka. Vrata su bila dupla i okovana, a noću se čuvala straža.

Masovno doseljavanje u ove krajeve počinje u drugoj polovini 17. st. Katolici se doseljuju iz Hercegovine, Bosne, Primorja, G. Kotara i Like i nazivaju se: Prebjezi, Uskoci, Katolici i Hrvati.

Pravoslavci se doseljuju iz Srbije, Crne Gore i Bosne i nazivaju se: Prebjezi, Vlasi, Račani.

7 Kruhek, 1987, 3-30.
8 Lopašić, 1899, 153. Šišić, 1916, 25-26.

9 Cvijić, 1922, I 305-373

Kazivači iz pojedinih sela znaju predaju o tome odakle su došli njihovi preci. Ime naselja se često može naći i u drugim republikama (npr. Bijele Vode u Srbiji, Bosni i Baniji) pa i to kazivači povezuju sa valom naseljavanja.

I katolici i pravoslavci su se doselili u ona naselja u kojima je do danas sačuvana ista vjerska pripadnost. Prevladavaju naselja srpske nacionalnosti. Vremenom je dolazilo do miješanja, najviše zbog brakova, ali samo u vrlo rijetkim slučajevima bi se katolici naselili u pravoslavnom selu i obrnuto.

Migracije su vrlo važne za formiranje sadašnje etnografske strukture ovog područja, jer je svaka od takvih struja nosila iz svoje matice svoj etnografski inventar.

2. Prirodni uvjeti

Banija je dio bivšeg krajiškog područja u Hrvatskoj, jugozapadno od sisačke Posavine. Smještena je na rubu panonskog bazena, između donjih tokova Kupe, Une i njene pritoke Gline, i prijelazno je područje između panonske zavale i Jadrana.

To je brdovito-brežuljkasto područje, prosječne visine 250-350 m s najvišim vrhovima Petrove (607 m), Zrinjska (615 m) i Trgove gore (630 m) ispresijecano dolinama manjih vodenih tokova. Izolirana je od glavnih prometnih magistrala i zbog toga je ostala privredno i kulturno slabo razvijena.

Najveći dio stanovništva živi na selu, jer pravih gradava i nema, a gradići kao Glina više su administrativna nego privredna središta.

Znatan dio površine je pod šumskim pokrovom. Glavnina stanovništva bavi se poljoprivredom. Uz poljodjelstvo (žitarice, krumpir) važno je i stočarstvo (svinje i goveda). Danas su te dvije grane podosta zanemarene, mladi odlaze raditi u tvornice i sele se u gradove, a ostaje starije stanovništvo koje nije u mogućnosti da se intenzivnije bavi poljoprivredom.

Splet svih tih povijesnih okolnosti, prirodno-geoloških, klimatskih, ekonomskih i socio-kulturnih faktora bitno je utjecao na stvaranje tradicijske arhitekture i na njeno očuvanje u otprilike četvrtini evidentiranih naselja.

III TRADICIJSKA ARHITEKTURA

1. Tipologija i struktura sala

Tipologizacija seoskih naselja je složen zadatak uočavanja, utvrđivanja i proučavanja zajedničkih karakteristika koje se javljaju kao tipične. U ovom radu uzeti su samo primjeri tradicijskog sela tj. samo 18 naselja obrađenih u okviru etno-akcije. Već sam navela u uvodu da Katastarski ured Glina ne posjeduje izvode za ta naselja, što u mnogo čemu otežava da se vidi njihov cjelokupni izgled i struktura.

Naselja možemo dijeliti prema položaju i obliku. Prema visinskoj razlici naselja se dijele na[9]:

1. Sela nastala na visinama čije su kuće po stranama dolina, po pobrđu i na visoravnima do visine oko 1600 m. Cvijić smatra da su sela visokih položaja nastajala na krčevinama i da se podudaraju sa oblastima u kojima je prevladavalo patrijarhalno uređenje i ekonomija orijentirana na stočarstvo.
2. Sela nastala u dolinama, jarugama, po dnu kotlina i u ravnicama.

   Tri su glavna uvjeta za plan i strukturu naselja:
   1. fiziografski uvjeti: konfiguracija tla, klima, vrste zemljinog pokrova.
   2. ekonomski uvjeti: način privređivanja, raspodjela i veličina zemljišta i dr.
   3. društveni, socijalni uvjeti i kulturna tradicije.

Prema dosadašnjim istraživanjima seoska naselja se dijele prema strukturi u dvije osnovne grupe: na sela zbijenog i sela razbijenog tipa[10]. Unutar sela zbijenog tipa dosadašnje su podjele navodile i suvrsticu tzv. ulična ili ušorena sela.

Tradicijska sela na Baniji obrađena terenskim radom ne mogu se u potpunosti uvrstiti u gore navedene podje1e, ali ih po njihovim karakteristikama svrstavam u dvije osnovne grupe:

1. Razbijeni tip naselja

Razbijeni tip naselja je smješten na padinama brežuljaka ili po pobrđu i položaj kućišta je prilagođen prirodnim karakteristikama terena. Uočila sam dvije vrste naselja razbijenog tipa koje se razlikuju po svojoj strukturi.

a) manja sela (zauzimaju manji prostor i imaju mali broj kućišta) smještena na jednoj padini ili procjepu, sa koncentracijom kućišća na jednom mjestu. Zemlja koja se obraduje ne leži u neposrednoj blizini kuće, ne nastavlja se na kućište, već je van naselja, u dolini ili susjednoj padini, brežuljku.
b) druga vrsta sela razbijenog tipa su razvučena sela, dugačka i po nekoliko kilometara, sastavljena od određenog broja patronimičkih zaselaka. Između pojedinih zaselaka nalaze se oranice, šuma ili livade. U zaselcima imamo opet koncentraciju kućišta na jednom mjestu, čiji broj varira od samo jednog kućišta (Bijele Vode, zaselak Metikoš) do 10-15 kućišта (Bijele Vode, zaselak Jelići.)

S ovim tipom naselja se u socijalnoj strukturi veže pojam porodičnih zadruga. Privredna samostalnost zadruge omogućavala je sistem relativno odvojenih staništa u razbijenom tipu naselja[11].

Zaseoci izgledaju na prvi pogled kao da su porazbacani bez ikakvog vanjskog ili unutarnjeg reda, te ne pokazuju neki arhitektonski sklad. Snimka iz zraka (katastarski izvod) bi dala puno jasniju sliku nego gledano sa zemlje.

10 Gavazzi, 1940, 8-10. Freudenreich, 1972, 247.
11 Kojić, 1973, 155-157.

12 Kojić, 1973, 102-103.

Tek pošto se prouči smještaj pojedinog objekta i položaj kućišta može se vidjeti da je lokacija odabrana promišljeno i to individualno s obzirom na gore navedene uvjete za odabir smještaja.

Sela razbijenog tipa su najčešće udaljena od glavnih prometnica toga kraja i grupirala su se uz potoke, zaštićena polja, raskrčene proplanke. Dulje strane stambenih objekata, s prozorima i ulazom, obično su okrenute prema sunčanim stranama: jugu i istoku.

2. Ulični tip naselja jednostavne forme

Rjeđi tip naselja su sela uličnog tipa jednostavne forme. Dijelom ih karakterizira planska organizacija kuća i kućišta. Forma im je jednostavna jer su sačinjeni doslovno od jedne ulice. Kućišta se nadovezuju jedno na drugo u najčešće neprekinutom nizu. Kuće su užim pročeljima okrenute prema ulici. Sela su mala, ali se prostiru u longitudinalno razvučenoj površini, prilagođenoj geomorfološkim karakteristikama terena, sa jedne ili obje strane ulice.

Ovakvih naselja ima samo nekoliko oko Gline, jer brežuljkasti kraj nije pogodan za naselja tog tipa. Tipičan je primjer Novog Sela Glinskog.

2. Elementi strukture sela

2.1 Ulica

Pošto ne raspolažem sa aero-fotogrametrijskom slikom za naselja obrađena etno-akcijom, teže mi je odrediti točan oblik i dužinu ulice, parcelaciju okolnog prostora, gustoću i raspored parcela. Na terenu je bilo vidljivo da u razbijenom tipu naselja ulica izgleda kao nepravilna vijugava linija prilagođena karakteristikama terena. U naseljima koja su po lokaciji bliža glavnoj cesti ili Glini, ulice su asfaltirane, dok udaljenija naselja imaju neasfaltirane puteve. To se pogotovo odnosi na seoska naselja sastavljena od više patronimičkih zaselaka rastepenih po pobrđu (Bijele Vode).

U selima uličnog tipa ulica ima dominantan značaj, jer su sva kućišta planski nastala uvjetovana samom ulicom.

2.2. Kućište

Kućište je osnovni element seoskog naselja. Svoju prvotnu funkciju zadržalo je nepromijenjenom sve do danas, iako su se sadržaji i odnosi objekata na njemu s vremenom mijenjali i prilagođavali promjenama uvjetovanim društveno-ekonomskim odnosima. Baš je razvoj tih odnosa davao pečat organizaciji i strukturi samog sela, i samim time i kućišta.

Kućište ili "stanje" (lok. naz.) je usko vezano s tipom naselja, a s druge strane i za oblik i način iskorištavanja cijelog zemljišta oko pojedine kuće. Kućište je svojevrsna spona između sela i kuće, i predstavlja osnovnu jedinicu seoskog naselja.

Prema Kojiću[12] kućište se sastoji od "kućnog dvorišta", "stajskog dvorišta" i okućnice. Pod "kućnim dvorištem" ili kućištem u užem smislu podrazumijeva se prostor oko stambenog objekta u koji ne ulazi stoka. Gospodarsko ili "stajsko dvorište" je prostor na kojem se nalaze sve potrebne gospodarske zgrade. Okućnica predstavlja poljoprivredne površine cjelokupnog gospodarstva u prostornom smislu nadovezane na kućište.

13 Kojić, 1973, 105-107.

Kućište se dijeli i po obliku[13]. Razlikujemo zbijeno, razbijeno i planski formirano kućište. Obično se oblik kućišta poklapa sa istim tipom sela.

Na području općine Glina zabilježila sam u najviše slučajeva primjere razbijenog tipa kućišta. Taj tip je karakterističan za sela razbijenog tipa. Osim gospodarskih objekata tu se javljaju i pomoćni stambeni objekti u funkciji spavaonica za pojedine bračne parove i grupirani su uz glavnu kuću.

U nekoliko sela, koja po svojim karakteristikama ulaze u skupinu uličnih sela jednostavnog tipa, naišla sam na varijante nepravilnog tipa kućišta. Kućište je razdvojeno ulicom: kuća, čardak, hambar i štala za blago u jednom dvorištu, a u drugom dvorištu sjenik, "šajer". Sjenike su smjestili dalje od kuće, jer su se bojali požara. Okućnica, koja podrazumijeva gospodarsku parcelu, nastavlja se na dvorište i spaja s poljima.

Nisam naišla ni na jadno kućište da bi doslovno odgovaralo planiranom tipu, tj. da bi imalo odvojeno kućno i stajsko dvorište. U svim slučajevima su gospodarske zgrade za stoku u krugu "kućnog dvorišta", tako da kućno i stajsko dvorište predstavljaju jedan zajednički prostor. (Prilog: Table I, II, III, str. 45-47)

U nekoliko slučajeva je dvorište podijeljeno drvenom ogradom, ali gospodarske zgrade su u istoj cjelini sa stambenim objektima. Oblik i veličina kućišta su različiti, što je u direktnoj vezi sa ekonomskom situacijom vlasnika. Uža i manja kućišta su najčešće rezultat naknadnih podjela, što potvrđuju kazivači.

Raspored objekata na kućištu ovisi o raznim činiocima, kao što su dimenzije objekata, dimenzije kućišta, ekonomska situacija, geografski uvjeti i dr.

Glavni element kućišta je kuća i u slučajevima velikih obitelji i "čardak". U produžetku kuće, ili u krug po kućištu, nižu se gospodarski objekti (npr. štala, ambar). Slobodnostojeći su manji objekti kao kokošinjac, svinjac, mali hambari – sve od drvene građe. U dvorištu se ponegdje nalaze natkriveni ili nenatkriveni bunari, "čatrnje" (Prilog: slike 19 i 20, str. 43).

Kućišta su najčešće ograđena i to ogradom od letava raznih dimenzija i oblika. Obično postoje dva ulaza-izlaza u ograđeni prostor: glavni ulaz, sa ceste i drugi koji vodi u polje. Glavna ulazna vrata mogu biti natkrivena sa malim krovićem na stupovima ("vratnice", "kapija"), ili samo kao dio ograde bez nadsvođenog dijela. (Prilog: slike 1 i 2, str. 17).

14 Marković, 1984, 1-5.
15 Gavazzi, 1940, 19.

3. Kuća

Tradicijsku kuću općine Glina pokušala sam podijeliti na 3 grupe: tip, vrstu i varijantu. Pod tipom se podrazumijeva prosjek najvećeg broja istih podataka koji se odnose na do sada ispitane objekte. Tip pokazuje visok stupanj tradicije i raširenost u prostoru.[14]

Na osnovu sakupljenih i obrađenih podataka razlikuju se dva osnovna tipa kuće:

1. kuća na kat ("kuća na podrum", "kuća na čardak" lok. naz.)
2. prizemnica

Brojčano je zastupljenija prva grupa katnica. Ovaj tip kuće odlikuje se prostornim rastom u vertikalnom smislu. Prizemna zona je uvijek u gospodarskoj, a katna u stambenoj funkciji.

"Kuća na podrum" ima dvije vrste sa nekoliko podvrsta. One su po dijalektalnom nazivu i funkciji srodne osnovnom tipu, ali dijelom odstupaju od njega i to najčešće promjenom građevnog materijala. Postoje sljedeće vrste i podvrste:

1. drvena kuća
   a) prizemlje od brvna (okruglice, oblice), kat od "planjki"
   b) prizemlje od brvna, kat od brvna
   c) prizemlje od brvna omazanih zemljom sa primjesama, kat od "planjki" (Prilog: slike 3 i 4, str. 21)
2. kuća građena u kombinaciji kamen-drvo
   a) prizemlje od kamena, kat od planjki (Prilog: slike 5 i 6, str. 22)

Svaka vrsta ima više varijanti koje se razlikuju po povećanoj ili reduciranoj prostornoj dispoziciji, ili po različitom rješavanju nekih detalja kuće (npr. ulazni prostor, ganjak, zahod, prozori i sl.).

Izdvajamo jednu varijantu katnice kao posebnu skupinu zbog drugačijeg naziva i funkcije. To je "čardak" ili "stara kuća".

Čardaci se povezuju sa oblikom zajedničkog načina života u velikim obiteljima, zadrugama. Socijalna formacija obiteljskih zadruga očituje se arhitektonski u gradnji kućica zvanih "čardak". Kako se zadruga povećavala, gradile su se manje zasebne katnice za pojedine mlade parove, koji bi stanovali u njima dok se obitelj nije brojčano podigla[15]. Po dimenzijama "čardak" je uvijek manji od glavne kuće, i njegovo jednostavno unutarnje uređenje pokazuje da mu je osnovna funkcija bila poput spavaonice, dok se ostali dio života odvijao i dalje u glavnoj kući. (Prilog: slika 6, str. 22)

"Zgradice" sa istom namjenom, ali drugačijeg oblika javljaju se i kao varijanta drugog tipa kuće prizemnice. Temelji prizemnica su naslagano kamenje i drvene grede, a osnovni i jedini građevni materijal je drvo.

Pojavljuju se dvije vrste drvenih prizemnica:

1. građene od "planjki"
2. građene od brvna, sa ili bez umetanja stupaca "dvokopaca"

(Prilog: slike 7 i 8, str. 23)

Unutarnji prostor prizemnica je cijeli u stambenoj funkciji, osim kod jednog primjera gdje su dvije prostorije bile u stambenoj, a treća u gospodarskoj funkciji (Drenovac, Ljubica Dabić, br. 102).

Osim ova dva osnovna tipa zabilježila sam još nekoliko primjera stambenih objekata koji se po svojim karakteristikama ne mogu uklopiti u gore navedenu podjelu. Navodim ih samo ukratko, jer se nisu potvrdili na više mjesta.

Kosi teren uvjetovao je gradnju kuće "na ćelicu" , što znači da je kuća jednim dijelom ukopana, a čeonim dijelom podzidana u kamenu.[16] Tako izgleda da je u prednjem dijelu (glavnom zabatnom pročelju) kuća na kat. Gornji dio je dvoprostoran i građen je od brvna, a podzidani dio je od kamena i služi za držanje stoke. (Drenovac, vl. Petrović Đuro," br. 47)

Drugi usamljeni slučaj je bila kuća nastala sastavljanjem dva "čardaka" u kuću "na ključ" (Bijele Vode, napuštena kuća).

Jedini primjer kuće građene "na ključ" našla sam u Dabrini (vlasnik Stojić Stojan, kuć. br. 39, građena 1924. god.) Podrum je građen od kamena, a gornji dio od tesanih brvna. I podrum i kat su troprostorni, a "ganjak" se proteže oko tri strane kuće.

U nekoliko slučajeva sam zabilježila tip kuće koja je prvobitno bila prizemnica, ali su je poslije "dignuli" na kameni podrum i po sadašnjim karakteristikama spada u prvi osnovni tip "kuće na podrum" (npr. Ravno Rašće, vl. Novaković Sima, kuća podignuta 1905. god.)

Varijante osnovnih tipova i njihovih vrsta su mnogobrojne i različite od objekta do objekta. Neke od karakterističnih varijanti navodim u sljedećim poglavljima.

Starost kuća je teže odrediti, osim ako nema nekih znakova na njoj koji na to upućuju. Isto tako se u najviše slučajeva ne zna ni tko je kuću gradio – jer graditelji tradicijske arhitekture malo su poznati. To nisu bili profesionalci, već samouki majstori, amateri, koji su bili upućeni u potrebe svoje svakodnevnice, pa su i gradili građevine kojima su mogli zadovoljiti te potrebe. Stari urezani natpisi koje nalazimo na "sljemenu", planjki ili nekom drugom dijelu kuće, govore nam kada je kuća građena, i u nekim slučajevima[17] i tko je bio glavni majstor ili "palir". Najčešće su gradili sami ljudi iz sela, ali je bilo i slučajeva da su dolazili majstori iz drugih udaljenijih mjesta. Navodim godine gradnje pronađene urezane na "sljemenu" ili nekom drugom dijelu kuće:

1888, 14. Maj 1871, 1880, 1863, 1880, 1882, 1902, 1912, 1913,
1901, 1938, 1936, 1925, 1920, 1905.

16 Freudenreich, 1972, 283.
17 Topali, 1941, 25.

Imena majstora urezana na neki od dijelova kuće:

Ivo Pleše, glavni majstor iz Pokuplja; Joso Belčić iz Nebojama; Stevo Dobrević iz Majskih Poljana.

Kazivači se danas ne sjećaju imena glavnih majstora, ali se po predaji zna iz kojih su mjesta dolazili, ili da li ih je bilo i u samom selu. Za objekte na kojima nije bilo zabilježene godine gradnje, kazivači ne znaju točan podatak, ali se svi slažu da su te kuće starije od 100-150 god.

3.1 Dijelovi kuće i način gradnje

Tradicijski građena drvena kuća na području općine Glina položena je na oveće naslagano kamenje u slojevima, koje se nalazi ispod temeljnih greda. Kako su kuće bile drvene i nisu bile čvrsto vezane za svoje temelje, već su ležale izdignute na kamenom postolju, mogle su se lako preseljavati s jednog mjesta na drugo. Zabilježila sam dosta primjera preseljenih objekata na ovom području (npr. kuća Muždeka Mirka, Buzeta br. 87; kuća Todorović-Momić, Dabrina). Najčešći razlog za prenašanje kuće bilo je spaljeno selo, pa bi se sačuvani objekti prenijeli u neko drugo mjesto. U namjeri da se preseli, kuća se je "presipala" ili "preslagala". To znači da se nije prenosila cijela u jednom komadu, već bi se rastavila i u dijelovima odnijela na novo mjesto. Na prenesenim kućama su vidljive markacije, znakovi, urezani na gredama, koji su služili kao pomoć pri ponovnom sklapanju, da se svaka greda ponovo vrati na prvobitnu poziciju.

Najviše upotrebljavan materijal za stijene kuće je drvo. Ono je elastično i otporno na savijanje i pritisak. Pored toga je otporno i na prolaz topline, pa predstavlja izvrstan termoizolacioni materijal. Relativno je lagano zbog manje specifične težine od drugih tradicionalnih materijala (kamen, opeka). Drvo je suh, nehigroskopan materijal, koji ne navlači vlagu iz zraka u većoj mjeri i brzo se je rješava ako je na slobodnom prostoru izloženo zraku i suncu.[18]

Koristilo se kestenovo i hrastovo drvo, iako svi kažu da je hrast puno bolji za "sjekove". Drvo se sjeklo i tesalo ručno sa sjekirom i tako su se dobivala okrugla brvna. Pilalo se sa "žagom" da bi se dobili presjeci više-manje jednakih strana, tzv. planjke. Uže planjke nazivaju "platice". Drvo se iz šuma dovlačilo sa konjima ili volovima ili se dovozilo na mjesto gradnje sa zaprežnim kolima.

Drvo kao osnovni građevni materijal, uvjetovalo je kreiranje konstrukcije koja počiva na sistemu preklapanja elemenata gledano u horizontali i vertikali.[19]

Horizontalno postavljene grede raznih debljina i dužina čine glavnu konstrukciju drvene kuće. Temeljne konstruktivne grede postavljene na naslagano kamenje po duljini kuće nazivaju "podumjenta" ili "podvlaka" i brvna koja čine stijenu kuće su "srezivali" i "ulagali" u "podumjentu".

18 Čačić-Salopek, 1971, 53.
19 Freundenreich, 1972, 286.

Završne grede koje odozgo povezuju sve uzdužne i poprečne stijene nazivaju "vjenčanice". Negdje se taj naziv upotrebljava i za temeljne glavne grede. I jedne i druge idu po duljini kuće i povezuju sve četiri stijene (zida).

Glavna uzdužna stropna greda koja ide po duljini kuće zove se "sleme", "tram", "tetiva" i nalazi se u ravnini, paralelno sa "vjenčanicama". Preko "slemena" leže poprečne gredice "sljemečki" koji čine osnovnu konstrukciju podova-stropova.

Već sam navela da su kod drvene kuće stijene građene od brvna (okruglice, oblice), planjki ili platica. U slučaju da su brvna prekratka za duljinu, kuće, u konstrukciju se umeću okomiti stupci "dvokopci".

Glavne grede krovišta su "sljemečki" poslagani okomito na "sleme" i "vjenčanice". Kose gredice koje čine konstrukciju krovišta zovu se "rogovi" i položene su obično pod kutem od 45° u odnosu na "vjenčanice". "Rogovi" su postavljeni u razmaku od 80 – 100 cm. Na njih su pribijene letve za polaganja crijepa. Po predaji, nekada davno su krovove pokrivali raženom slamom, dok su danas sve kuće pokrivene biber crijepom.

Krovovi su na "dvije vode", najčešće poluskošeni sa trokutnim površinama nad zabatom ili čelom kuće. Te trokutne površine nazivaju "pregača", "majer fajer", i "duma" (češće naziv za zabat). (Prilog: Tabla X, str. 54.).

Osim glavnog velikog krova ima više manjih "krovića" koji služe za zaštitu stijena, zidova, prozora ili "ganjka". Ti krovići imaju razna imena: streač, strehač, strejač, krovek, krović.

Ako se radi o dodatnom kroviću nad ulazom u kuću, tj. natkriveni prošireni dio "ganjka", onda se taj cijeli dio zove "kukuljica", "kulica" ili "kulca" (Prilog: slika 8, str. 23). Varijante tog dijela kuće navedene su u sljedećem poglavlju.

U Novom Selu Glinskom kuće su gradili majstori iz Petrinje i na njima se vidi veći utjecaj pokupskog i turopoljskog[20] graditeljstva. Osim "kulce", koja je u ovom slučaju zatvorena i naziva se "pristošek", ima još jedan natkriveni dio na glavnom zabatnom pročelju. To je krović na stupovima u funkciji ulaznog prostora na "štinge" ili "štige" koje vode na kat u "pristošek".

Tako riješen ulaz zovu "kapić" ili "kulca", i pojavljuje se jedino na kućama Novog Sela Glinskog, dok ga u drugim mjestima, obrađenim etno-akcijom, nema.

Brvna, planjke i platice različito su spajane i vezane na uglovima.[21] Stariji način veza je tzv. "obični sjek", "hrvaški sjek", "hrvaški vugli", "prosti sjek", "sjek na ugliče". Za takvu kuću kažu da je "srezivana u obični sjek", ili "vezana u obični sjek", a pri gradnji kažu da se sjek "prekrižava". Kod ovakvog načina veza glave brvna ili planjki presižu preko ugla. Uglovi su neotesani, preklopljeni i spojeni s "moždacima" (Prilog: slika 3, str. 21).

20 Duić-Šimunović, 1980, 13-32
Freudenreich, 1972, 153-158.

21 Freudenreich, 1972, 75, 316.

Drugi način veza je tzv. “sljepi sjek”, kod kojeg su glave greda na uglovima ravno prirezane i izjednačene s licem stijena od brvna ili planjki. U ovom slučaju su uglovi odsječeni (Prilog: slika 19, str. 43).

Varijanta tog veza je kada su glave greda sferično privezane i drže se međusobno čvršće, a i sam izgled spoja je umjetnički oblikovan. U Novom Selu Glinskom takav vez zovu “frkani vugel”.

U nekoliko slučajeva sam naišla na drvenu konstrukciju omazanu blatom ili zemljom sa raznim primjesama. To se radilo zbog bolje izolacije i sačuvanja toplote u unutrašnjosti kuće. “Šibrati” je značilo rukama nabacivati zemlju ilovaču pomiješanu sa pljevom na ljeskove šibe i ravnati ju. Poslije “šibranja” su stijene okrečili s krečom u koji se stavi malo mlijeka (Prijeka). U drugom selu zovu ovakav način oblaganja stijena kuće “šibičanje”. Na brvna se je nabacivalo blato dobro pomiješano sa sječenom slamom i pljevom. Poslije bi bijelili krečom u koji se ponekad dodaje plava boja. (Dabrina, prilog: slika 4, str. 21)

Kuće građene od kombinacije kamena i drveta uvijek imaju prizemlje zidano od kamena, a kat je u drvenoj konstrukciji. Za konstruktivne karakteristike katne zone vrijede ista pravila kao kod već opisane vrste, cijele građene od drveta (Prilog: slike 5 i 6, str. 22).

Kamen za građu su “vadili u njivama”, što nije bio ništa lakši posao od pripreme drva za gradnju. Osim kamenog prizemlja kod tipa “kuće na podrum”, kamen kao građevni materijal upotrebljava se kod tzv. “kuće na ćelicu”. U tom slučaju je donji dio kuće jednim dijelom ukopan u zemlju, a čeonim dijelom je podzidano u kamenu. Tako građena kuća uklopljena je i prilagođena kosom terenu na kojem je locirana.

Uz gradnju kuće održavali su se i razni običaji vezani za pojedine faze gradnje. Od sela do sela postoje varijacije sličnih običaja. Navodim neke tipične primjere:

U Buzeti bi se u temelje kuće stavljali novčići za sreću, a kada se počelo “prikriživati” ugao istočne stjenke kuće okrvavili bi sa zaklanim pijetlom.

U Svračici isto kolju pijetla za prvo “prekrižavanje” i kažu da se kuća krsti. “Na istočnom ugliću kuće poprska se krvlju da bude veselo, a ne mrklo”.

Negdje stavljaju u istočni dio temelja novčić, a kada “ukrže” prve “podumjente” odsječu pijetlu glavu i tri puta obiđu gradnju dok krv curi po temelju.

Pri podizanju krovne konstrukcije (dizanje “rogova") radi se veliko slavlje, “čar gozba”, gdje se zovu svi majstori i ostali koji su pomagali ("komšije”, bliža rodbina). Odsječe se jedno granato drvo – bukova ili ljeskova grana – i okiti “peškirima”. Tako okićeno postavi se na vrh kuće gdje ostane i po osam dana. “Palir, palijer” (glavni majstor) dobije na poklon košulju i “peškir”, a ostali majstori ili košulju ili “peškir”.

Glavne majstore negdje nazivaju “cimermani”, a veliku gozbu kod dizanja “rogova” – “aldamaš”. Tada se daruju majstori, a grana od bukve ili ljeska se kiti i stavlja na vrh krovne konstrukcije. Neki od ovih običaja zadržali su se do danas. U Taborištu sam vidjela primjer okićene grane na vrhu kuće. Zanimljivo je da je kuća građena od opeke, pod utjecajem prigradske arhitekture, ali iako ni po obliku, niti materijalu ne spada u tradicijsko selo ovog područja, ipak je sačuvan stari običaj pri završetku gradnje.

3.2 Raspored prostorija, uređenje i namjena

Za seosku “kuću na podrum” općine Glina danas je karakteristična uglavnom troprostorna organizacija i u donjem i u gornjem dijelu kuće. Iako se trodjelna koncepcija ponavlja na katu, drugačiji su odnosi površinskih veličina pojedinih prostorija (Prilog: Table VI, VII, str. 50-51).

Dok je katna zona bila troprostorna u najviše obrađenih primjera, prizemlje se javljalo u više varijanti. Zabilježila sam primjere jednoprostornog, dvoprostornog i troprostornog prizemlja. Dio prizemne zone je bio za stoku, a dio se koristio kao podrum za čuvanje namirnica (plodiva i mesne prerađevine), ili samo kao spremište za razne alate. Danas više služi kao spremište (stoka se drži u drugim gospodarskim objektima), ili se dio preuredio i dobio stambenu funkciju.

Na katu se živi, radi i spava. U kuću se ulazi sa “ganjka” kroz nekadašnju kuhinju zvanu “donja kuća”, “kuhinja”, “kućarak”. Danas je taj prostor u funkciji hodnika, malog spremišta i vrlo rijetko kuhinje. U ovoj prostoriji je prije uvijek bilo otvoreno ognjište za pripravljanje hrane. Primjeri takvog ognjišta danas su rijetki, jer su uklonjeni kada je “donja kuća” izgubila funkciju kuhinje. Danas se još mogu naći u napuštenim objektima i rjeđe u naseljenima, gdje se još uvijek koriste.

S vremenom je otvoreno ognjište potisnula zidana peć. Ona se nalazi u “sobi”, “velikoj sobi”, “kući”, kako nazivaju najveću prostoriju na katu. Peć sa “petnjacima” (lončićima) kvadratnog je oblika i zidana je od blata ili zemlje sa primjesom pljeve i slame (gradili su ih glinski lončari). Ako je peć “u grubo” napravljena kažu da je “o zemlju zboltana”. Iznad nje često se nalazi drvena gredica učvršćena za glavnu tetivu. Takvu motku zovu “drug” ili “družić” i služi za sušenje odjeće, ručnika, pređe i sl. Osim peći, glavno pokućstvo u sobi ("kući") su krevet, stol sa stolicama, klupa, ormar, stalaža i ponegdje još uvijek sačuvana škrinja za dopremu “robe”, “ruva”, kada se djevojka udavala. “Roba” ili “ruvo” se prenosilo u mušku kuću prije svadbe. “Ide roba pred curu” da kada ona dođe već je sve njeno čeka. Kada bi okićena kola sa robom stigla u dvorište, svekar bi opalio iz puške da ljudi dođu vidjeti što je mlada “dotjerala”. U “robu” je obično išlo: “orman”, krevet, jastuci, “blazine” od perja,

slamarice “strože”, mali jastuci “vanjkuši”, “peškiri” i “koperte”. Pri prenošenju se sve to na kolima okitilo papirnatim cvjetovima ("rože od paperja"). Ormare sa oblim gornjim dijelom za prenošenje robe zovu “klobašice”. Mogu se naći još rijetki primjerci takvih ormara (npr. Viduševac). Namještaj su prije izrađivali sami ukućani ili majstor iz sela, a u novije vrijeme ga kupuju u Glini. (Prilog: slike 9 i 10, str. 32)

U “velikoj sobi” se provodilo najviše vremena. Tu se slavilo, dogovaralo, tkalo, tugovalo. Pokojnika ostave ležati u “kući” 2-3 dana. Ako netko umre, isti dan se “zove” sahrana. Pokojnik se opere, presvuče i položi na stol ili klupu bez naslona sa prostrenim “ćilimima”, stolnjacima i “kopertama”. Smjesti se u sredini prostorije, ispod glavne stropne grede “slemena”. Dok pokojnik leži u kući čuva ga rodbina i ostali iz sela kojima je “žao”. Za to vrijeme se priprema lijes ("škruta”, “šuta”, “škrinja"). Pokojnik se iz kuće iznosio uvijek sa nogama prema van i tri puta bi spustili lijes na pragu, da kuća ostane čista. Poslije pogreba je u dvorištu ili u kući bila velika večera koju su zvali “tajna večera”, “karmine”, “karmen”.

Treća prostorija u stambenoj zoni uvijek je po dimenzijama manja od “velike sobe”, a često i od “donje kuće”. Prije je uvijek služila za spavanje, dok danas ima različitih namjena: spavaonica, kuhinjica, spremište i sl. Taj prostor nazivaju “sobica” ili “komora”. U rijetkim slučajevima dvoprostorne organizacije kata te sobice nema (postoje samo “donja kuća” i “kuća").

U Novom Selu Glinskom se upotrebljavaju drugi nazivi za pojedine prostorije katne zone, na što je vjerovatno utjecala blizina kulturnog područja petrinjskog pokuplja. Za “veliku sobu” upotrebljavaju naziv “iža”, a za malu “ižica”. (Prilog: Tabla IV, str. 48)

Potkrovlje iznad kata služilo je kao spremište i sušilište za kukuruz, grah, orahe, šunku i špek. Na njega se moglo doći ljestvama iz “donje kuće” (Prilog: slika 11, str. 34). Ima primjera otvorenog i zatvorenog tavana iznad “donje kuće”.

Podovi u prostorijama ("patos") bili su od dasaka po kojima je dobro nabijena ilovača pomiješana sa pljevom, radi bolje izolacije. Takav primjer poda danas je rijedak (npr. Buzeta, kuća Gnjatović Đure; Prijeka, kuća Majstorović Antonije). U većini kuća zemlja je uklonjena i ostao je drveni pod.

U starijim kućama su prozorski otvori maleni (jedan od načina odbrane). Prozor ima uski drveni okvir koji je pomoću kutnih letvica pričvršćen u zidni otvor (Prilog: slika 12, str. 34).

Male dimenzije prozora stvaraju dojam da objekt izgleda znatno veći nego što uistinu je. Kod nekih kuća su prozorski okviri ukrašeni rezbarijom i bojom sa raznim biljnim i geometrijskim motivima. Ponekad za zaštitu imaju iznad okna male kroviće zvane “krovci”.

Jedna od glavnih karakteristika kuća općine Glina su različite varijante ulaznog prostora "ganjka". Osim komunikacijske namjene (veza između prizemlja i kata), "ganjak" ima funkciju prostora za obavljanje grubljih kućnih poslova i neku vrstu društvene funkcije (razgovor sa susjedima, prolaznicima; klupice za sjedenje i razgovor za lijepog vremena i sl.).

Prostor "ganjka" je različito oblikovan. Zabilježila sam sljedeće varijante:

a) "ganjak" ide uz jedno, dva ili rijetko tri pročelja kuće i odvojen je nizom stupova. Takav trijem slijedi obrise pravokutnog tlocrta kuće.

(Prilog: slika 5, str. 22; Tabla V, str. 49)

b) kod prizemnica "ganjak" ide po dužini prednjeg uzdužnog pročelja, ili ga uopće nema, već postoji samo natkriveni prošireni ulazni dio ("kukuljica").

(Prilog: slike 7 i 8, str. 23)

c) u slučajevima kada postoje dva izlaza iz "donje kuće", s jedne strane se izlazi na "ganjak" sa ili bez "kukuljice", a na drugu stranu se izlazi u manji zatvoreni prostor nazvan "ganjčić" u kojem se nalazi zahod.

(Prilog: slika 13, str. 37; Table VI, VII, str. 50-51)

22 Freudenreich, 1972, 59-73.

Postoje i varijante rješenja spoja prizemne i katne zone. Stube "štinge" mogu biti natkrivene sa posebnim krovićem (pr. Novo Selo Glinsko) i spajaju "kulicu" (natkriveni ulazni prostor na stube) sa "pristašekom" (zatvorena "kulica" koja prostorno ulazi u katnu zonu). (Prilog: Tabla IV, str. 48)

"Štinge" mogu biti cijele sa strane zatvorene sa letvama i takve vode na "ganjak" ili samo do "kukuljice" ako "ganjka" nema. Na početku stuba u prizemlju često su velika drvena vrata sa drvenom bravom "škeljom".

Zahod, "šekret", "izad", ima stalno mjesto u gornjem dijelu kuće i predstavlja novo rješenje higijensko-sanitarnog čvora u tradicijskoj kulturi stanovanja. Smješten je ili u malom zatvorenom "ganjčiću" na stražnjoj strani kuće, ili u produžetku "ganjka" što ide uz prednje pročelje ili uz bočnu stranu kuće. Ako se nalazi u "ganjčiću", do njega se dolazi kroz "donju kuću". U drugom slučaju mu je pristup omogućen preko trijema što ide uz određene strane kuće. (Prilog: slike 13 i 14, str. 37)

4. Gospodarski objekti

Uz kuću i "čardak" na kućištu se nalazi određeni broj gospodarskih objekata.[22] Njihov raspored ne podliježe pravilima, jer su oni kao i cijelo kućište nastali pod utjecajem tri faktora: ekonomski, geografsko-morfološki i socijalni. Mogu biti samostojeći, ili su dograđeni na glavnu kuću, ili štalu. Raznih su dimenzija, što ovisi o namjeni samog objekta. Građeni su od drvenih "planjki" na "prosti" ili "sljepi sjek". Konstruktivne karakteristike su iste kao i kod

stambenih objekata, sa malim odstupanjima (npr. hambar podignut na male stupove).

Zasebne samostojeće objekte, ili građevine vezane uz kuću i štalu možemo podijeliti po namjeni u nekoliko grupa:

1. Objekti za smještaj stoke

Prije se stoka držala u prizemnoj zoni tzv. "kuće na podrum". Sve je moralo biti na okupu (ljudi i "blago") radi pljačkaša. S vremenom se počinju graditi zasebni objekti za smještaj stoke. To su štale, "štaglji", svinjci i kokošinjci. Štale se velike, obično troprostorne. U sredini ili dograđeno sa strane nalazi se kolnica, "šupa", "prolaz". Na tavanu je sjenik, "šajer" sa jednim ili dva otvora za ubacivanje sjena. Svinjci i kokošinjci su manje drvene građevine koje stoje zasebno na kućištu, ili češće kao nadograđeni dio kuće i štale. (Prilog: slika 15, str. 39; Tabla VIII, str. 52)

2. Objekti za smještaj stočne hrane.

Po predaji prije nisu gradili "šajere" već su sijeno držali samo u stogovima razbacanima po okućnici, jer su "hajduci" pljačkali i palili po selima. Na ovaj način im je barem ostao po koji nespaljeni stog. Danas su sjenici, "šajeri" smješteni na tavanu štale, ili rjeđe kao zasebne građevine (D. Selište – "šajer" građen dalje od kuće zbog straha od požara).

Osim sjenika u ovu grupu spadaju i spremišta za kukuruz, "kuružnjaci". To su najčešće samostojeći objekti, izduženog četvrtastog tlocrta, podignuti na male stupove. U slučajevima kada nema "kuružnjaka" na kućištu, kukuruz se drži na tavanu kuće.

3. Objekti za čuvanje žitarica i plodiva

Najčešći objekt u ovoj grupi je mali drveni hambar, "ambar". Samo u dva slučaja je "ambar" bio građen "na podrum" i u tom slučaju je katna zona bila u funkciji hambara, a prizemna je imala drugu namjenu (Bijele Vode, vl. E. Branković, br. 141 – na katu žito, "pasulj", u prizemlju svinjac; D. Selište, vl. M. Vujčić, br. 49 – podrum ukopan u zemlju i služi za držanje mesa, a na katu se drži žito). Hambari su isto kao i "kuružnjaci" često podignuti na kamene stupove. U tom slučaju do ulaza vode male stepenice. Unutra se žitarice drže u 2, 3 ili 4 "okna" (ograđen prostor). (Prilog: slika 16, str. 39.; Tabla IX, str. 53)

4. Objekti za smještaj oruđa i alata

Oruđe i alat se drži u prizemlju kuće ili u kolnici, "šupi". Kolnice se najčešće nalaze u sredini štale, a ponekad i u sredini prizemnog dijela "kuće na

podrum" (Novo Selo Glinsko). U puno slučajeva ima više "šupa" prigrađenih uz kuću, štalu, sa jedne ili dvije strane u obliku nadstrešnica. (Prilog: slika 6, str. 22 i slika 15, str. 39; Table I, II, str. 45-46)

Osim gore spomenutih gospodarskih objekata, koji se svi nalaze na kućištu, ima građevina lociranih na širem području okućnice. Tu spadaju mlinovi koji su zbog industrijalizacije postali suvišni i zaboravljeni. U jednom selu je znalo biti po 5, 6, 7 i više mlinova, tako da je svaki zaselak (zadruga) imao svoj mlin (U Buzeti na potoku Vilenjak bilo je 7 mlinova: Donji Igići, Jaretnjak, Krvavac, Stojić, Popov i Gornji). Danas je sačuvano još samo nekoliko primjera, od kojih su rijetki još uvijek i u upotrebi (pr. Bijele Vode, zas. Jelići, mlin D. Jelića popravljen i radi kada ima jake kiše).

Mlinovi su drveni, građeni od "planjki" sa krovom pokrivenim šindrom (Prilog: slike 17 i 18., str. 42).

Mlin u ovom kraju zovu "vodenica". Postoje dvije vrste: žličnjaci, "kašikari" i nadljevni mlinovi. Prije su ljudi iz sela ili zaseoka zajedno gradili mlinove. Po uloženom radu pri gradnji dobivalo se pravo na korištenje mlina tzv. "redovi". Jedan "red" iznosio je 24 sata, a "pola reda" 12 sati. "Redovi" su se mogli prodavati, a njihovi vlasnici su se nazivali "kertušari" ili "poredovnici". Svake godine su oni među sobom birali "gospodara mlina", koji se brinuo za popravke i održavanje. Ако netko nije bio "kertušar", a želio je koristiti mlin, morao je to platiti novcem, ili, po dogovoru, dijelom brašna ("ušur").

Slika 3 – "kuća na podrum" sa "kukuljicom", Buzeta, Kutepa Ljuba

Slika 2 - "vratnica", Buzeta, Martić Đurek br. 44

Slika 17 - "vodenica" na potoku Vilenjak u Buzeti

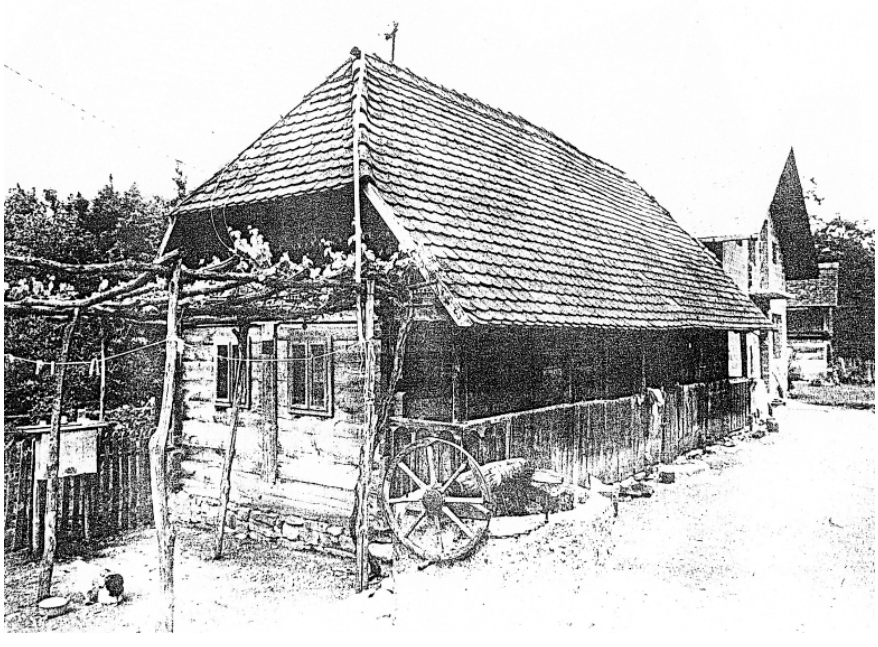

Slika 7 – prizemnica sa "ganjkom", Dragotina, zaselak Vukičević, br. 161

Slika 8 – prizemnica sa "kukuljicom", Dragotina, Vukičević Branko br. 163

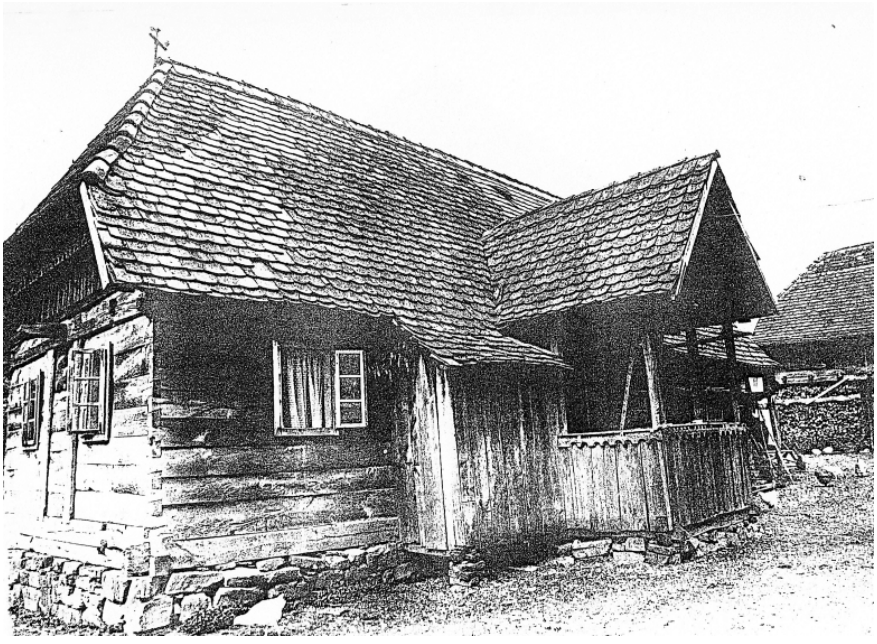

Slika 6 – "čardak", Drenovac, Martinović Dušan br. 65

Slika 18 – mlin u Drenovcu

Nada Gjetvaj
Etnografski muzej Zagreb

Manda Horvat, Z. Živković
Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

EVIDENCIJA POKRETNE ETNOGRAFSKE GRAĐE

OPĆINA GLINA

1988. god.

Акција евиденције етнографске грађе провођена на подручју општине Глина обухватила је села Равно Рашће, Доњи Класнић, Доње Селиште, Бузету, Дреновац, Ровишку, Бијеле Воде, Обљај, Пријеку, Срачицу, Долњаке, Мају, Видушевац, Горње Табориште, Глинско Ново Село, Хајтић и Драготину. У већини наведених села живи становништво српске националности, које је у појединим облицима материјалне културе сачувало до данас своје богато културно и традицијско наслеђе. Иако су многа српска села за вријеме рата страдала сачуван је још увијек велик број објеката народног градитељства карактеристичног за овај дио сјеверозападне Хрватске.

За разлику од непокретне етнографске грађе тј. објеката народног градитељства, остала покретна етнографска грађа сачувана је у знатно мањем броју. То је нарочито уочљиво у селима са српским становништвом, гдје је због тешких увјета живота за вријеме рата, покретни инвентар био изложен бржем нестајању. Као примјер наводим народну ношњу, као и остале текстилне предмете, којих је у овим селима сачуван знатно мањи број него у селима с хрватским становништвом. Увидом у прикупљену етнографску грађу могу се уочити разлике у материјалној култури народа који живе на овом подручју, а исто тако и њихових заједничких елемената.

Податке о евидентираним предметима прилажем групиране по темама, с краћим освртом на сваку поједину групу предмета, те сажетим подацима за сваки појединi предмет. Уз фотографије карактеристичних предмета настојала сам цртежима приказати предмете који нису фотографирани. У "Садржају" извјештаја наведене су теме унутар којих је евидентирана грађа обрађена.

Нада Гјетвај

STOL – zajedno s klupom zauzima središnje mjesto u sobi, najvećoj prostoriji kuće. Načinjen je od bukovog ili hrastovog drva. Evidentirano je nekoliko primjera masivnijih starih stolova koji su veoma slični, a razlikuju se jedino u položaju i broju prečki koje povezuju noge stola. Četiri masivne noge u gornjem su dijelu povezane užim daskama koje čine okvir unutar kojeg se najčešće nalazi ladica. Ladica se u pravilu nalazi na prednjoj dužoj strani stola, osim kod jednog primjera gdje se dvije ladice nalaze na užim stranama. Tabla stola sastavljena je od 2-3 daske, često puta od drugog drva nego što su ostali dijelovi stola. Evidentirano je i nekoliko stolova čija se gornja ploha može razvući, kako bi stol bio duži. Noge su ravne i najčešće međusobno povezane užim prečkama,

STOLICA – niski stol s pločom okruglog oblika za kojim su jela djeca. Uz stolicu djeca su sjedila na niskim tronošcima. Podatak je dobiven od kazivača Martinović Dušana, selo Drenovac 65, međutim za vrijeme boravka na području sela oko Gline nismo naišli ni na jedan primjer ovog oblika kućnog inventara.

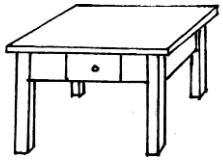

STOL vl. Liković Mara i Roža
Prijeka kbr. 17
Star – od bukovog drva s
jednom ladicom.
Vel. 119 cm x 98 cm, vis 73 cm

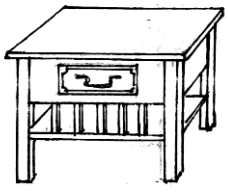

STOL vl. Horvatić Kata, Novo Selo 9
Drvo trešnje. Rađen prije rata.
Lijep primjer stola s ladicom
Vel. 104 cm x 75 cm, vis. 80 cm

STOL za razvući. Vl. Petrović Stevo
Drenovac 46.
Star, od bukovog drva. Nema ladicu.
Vel. 123 cm x 80 cm, vis.79 cm.

STOL za razvući. Vl. Anđelić Mirko
Gornji Klasnić
Drvo kruške. Nema ladicu.
Vel. 140 cm x 85 cm, vis. 85 cm.

STOL za razvući. Vl. Dimitrović Dragan
Roviška 18.
Noge su od hrastovog drva a
daska od brijesta. Nema ladicu.
Vel. 130 cm x 90 cm, vis. 82 cm.

STOL za razvući. Vl. Martinović Dušan
Drenovac 65
Stol ima dvije ladice smještene
na užim stranama.
Vel. 140 cm x 90 cm, vis. 80 cm.
Foto: G. Maleković, film 43 /7,8

KLUPA – kao dio namještaja seoske sobe sačuvan je do danas u većem broju, kao i u nekoliko različitih oblika. Dio evidentiranih klupa potječe iz perioda između rata tj. iz prve polovine 20 stoljeća, dok je manji broj načinjen poslije Drugog svjetskog rata. Klupa se najčešće nalazi u sobi, postavljena uz čeoni zid tj. ispod prozora, a stol se nalazi ispred nje. Uz sobne klupe s naslonom kojeg zovu PERO evidentirane su i jednostavnije klupe, lošije izrade, koje stoje u ganjku. Jednostavne klupe manjih dimenzije služe kao stalak na koji se stavlja kanta za vodu ili sl. Evidentirani su sljedeći primjeri klupa:

KLUPICA MESARSKA – Vl. Muždeka Jovan
Buzeta 88
Koso postavljene noge načinjene
su od deblje grane (neoguljene)
drveta.
Vel. 90 cm x 54 cm, vis. 66 cm.

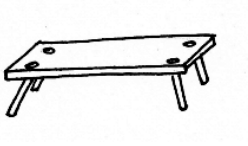

KLUPICA ZA VODU – VI. Podnar Ivan Viduševac 54
Ploha klupice ima oblik trapeza i
uz tri strane pribijena je niska
ograda, vis. 7,5 cm.
Vel: 72 cm (68 cm) x 48 cm, vis. 64 cm.
Foto: G. Maleković, film 46.

KLUPA – Vl. Liković Mara i Roža.
Prijeka 17
U deblju planjku uložene su 4 koso postavljene noge. Stoji na ganjku.
Vel: 210 cm, šir. 24 cm, vis. 40 cm.

KLUPA – Vl. Liković Mara i Roža
Prijeka 17
Sjedaća ploha postavljena je na 3 noge rezane iz komada daske
Vel: duž. 360 cm, šir. 26 cm, vis. 42 cm, noge: šir. 28 cm, vis. 42 cm.

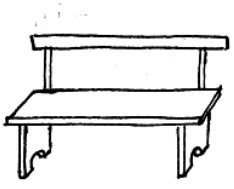

KLUPA s naslonom, vl. Samardžija
Buzeta 104
Načinjena prije Drugog sv. rata.
Vel: duž. 79 cm, šir. 22 cm (noge 22 cm) vis. noge 39 cm. naslon 31 cm.

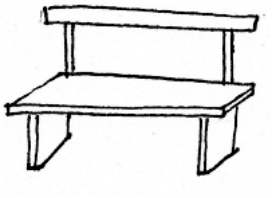

KLUPA s naslonom, vl. Lončar Milka
Obljaj 93
Načinjena prije II. sv. rata.
Vel: duž. 148 cm, šir. 21 cm,
vis. noge 30 cm, naslona 33 cm.

KLUPA s naslonom, vl. Lončar Petar
Obljaj 98
Naslon PERO ima 5 STUPACA, a sjedalica je složena od 5 uskih letava. Noge zv. GRNOVI su od daske
Vel: duž. 335 cm,
šir. 36 cm, vis. 93 cm.

KLUPA s naslonom, vl. Gnjatović Đuro
Buzeta 130
Klupa s jednostavnim naslonom nije izmjerena, jer se nije moglo doći do nje.

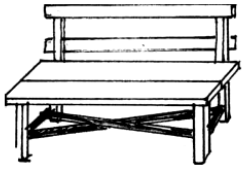

KLUPA s naslonom, vl. Miletić Draginja
Dabrina 129. Rođena 1920. god.
Naslon složen od dvije duže letve,
a noge su povezane s na križ postavljenim
prečkama, Bukovo drvo.
Vel: duž. 220 cm, šir. 45 cm,
vis. 42 cm, naslon 34 cm.

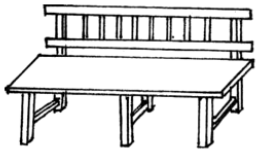

KLUPA s naslonom, vl. Miletić Draginja,
Dabrina 129. Klupu je 1920. načinio
Badrić Janko iz Dabrine.
Vel: duž. 280 cm, šir. 43 cm,
vis. sjedalice 37, naslon 57 cm.

KLUPA s naslonom, vl. Dmitrović Dragan
Roviška 18
Veoma dugačka klupa, dobro očuvana.
Noge su rezane od daske.
Vel: duž. 450 cm, šir. 38 cm,
vis. sjedalice 54 cm, naslona 40 cm.

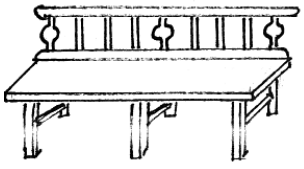

KLUPA s naslonom, vl. Novaković Đuro
Drenovac 77
Lijep primjer klupe s ukrasno izvedenim
naslonom – PEROM
Vel: duž. 145, šir. 34, vis. 88 cm.

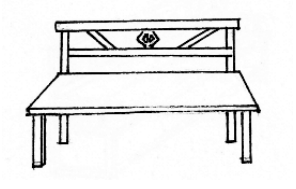

KLUPA s naslonom, vl. Bradarić Mijo,
Novo Selo 29
Lijep primjer klupe s ukrasno
izvedenim naslonom
Vel: duž. 152 c, šir. 29 cm,
vis. sjedalice 45, naslona 30 cm.

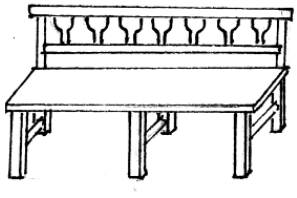

KLUPA s naslonom, vl. Anđelić Mirko
Gornji Klasnić. Načinjena 1920. g.
Od jelovog drva s ukrasno izvedenim
naslonom, zv. naslanjač
Vel: duž. 250 cm, šir. 30 cm,
vis. sjedalice 56, naslona 35 cm.

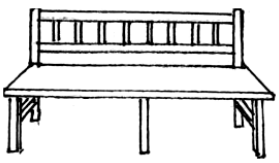

KLUPA s naslonom, vl. Petrović Stevo
Drenovac 46
Lijep primjer klupe od bukovog
drva s PEROM – naslonom
Vel: duž. 250 cm, šir. 31 cm,
vis. sjedalice 45, naslona 37 cm.

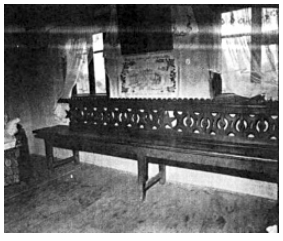

KLUPA s naslonom, vl. Badrić Mirko
Dabrina
Klupu je načinio Badrić Stanko
prije 30 god. NASLON ima CIFRU od
ukrasno rezanih letvica. Naslon i
sjedalica obojeni su zeleno a petokrake zvijezde crveno
Vel: duž. 305 cm, šir. 45 cm,
vis. sjedalice 55, film 29/7

KLUPA s naslonom i rukohvatom,
vl. Gnjatović Stojan, Buzeta 131
Dugačka klupa s naslonom PEROM i
Rukohvatom na oba kraja.
Vel: duž. 300 cm, šir. 44 cm,
vis. sjedalice 64 cm, naslona 42 cm.

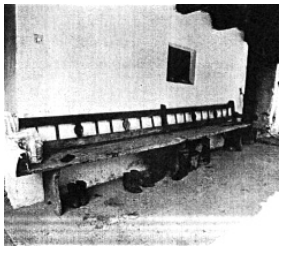

KLUPA s naslonom vl, Martinović Dušan
Drenovac 65
Jedna od rijetko dugačkih klupa,
smještena ispred kuće. Zaštićena
je ganjkom
Vel: duž. 450 cm, šir. 43 cm,
vis. sjedalice 6o cm.

Foto: G. Maleković

STOLAC – gotovo svaka starija kuća ima barem jedan mali niski stolčić ili stočić s tri ili rjeđe četiri noge. Ploha sjedalice najčešće ima oblik pačetvorine s dva odrezana ugla. Manji broj evidentiranih stolčića ima sjedalicu kružnog ili pravokutnog oblika. Ove stolice izrađuju sami ukućani, a upotrebljavaju se prilikom obavljanja raznih kućanskih poslova. Kako su ovakovi stolčići često u upotrebi narod ih i danas izrađuje, te ne predstavljaju neku značajniju kulturnu vrijednost. Zbog toga ćemo dati podatke samo za jedan najkarakterističniji primjer.

STOLAC na PERO – s naslonom koji je izrađen na više načina tj. uske drvene prečke postavljene su unutar naslona na razne načine. Evidentirano je nekoliko stolaca koje su načinili seoski majstori stolari između dva rata.

STOČIĆ – vl. Sarapa Mirko
Gornji Klasnić
Načinjen od bukovog drva
Vel: duž. 40 cm, šir. 24 cm, vis 30 cm.

STOLAC s naslonom, vl. Lončar Miloš
Obljaj br. 93
Stolac je izrađen od bukovog drva
a radio ga je vlasnik.
Vel. sjedalice 49 x 34 cm,
vis. sjedalice 51, naslona 27 cm.

STOLAC s naslonom, vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
Lijep primjer stolice izrađen
od hrastovog drva
Vel. sjedalice 40x38 cm, vis. 45 cm, naslona 43 cm.

STOLAC s naslonom, vl. Samardžija Dušan
Buzeta 104, izrađen oko 1930 . g.
Izradio ga je Samardžija Stojan
Vel: 35x33 cm, sjedalica vis. 50 cm, naslona 38cm.

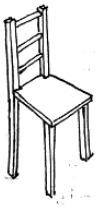

STOLAC s naslonom, vl. Samardžija Dušan
Buzeta 104
Vel: 30 x 30 cm, sjedalica
vis. 50 cm, naslona 42 cm.

KREVET ili POSTELJA – starinskih kreveta koje su izradili sami seljaci sačuvan je mali broj. Jedan od njih je krevet vlasništvo Metikoš Jove iz Bijelih Voda. Ostali evidentirani kreveti proizvod su stolarskih majstora ili su kupljeni kod stolara u Glini. Evidencijom je obuhvaćeno nekoliko starijih kreveta.

KREVET – vl. Metikoš Jovo
Bijele Vode 22
Uže stranice su složene
od tri daske uložene u vertikalne
stupove. Uz gornji rub je uža letva šir. 4 cm.
Duže stranice su uz gornji rub ravne.
Hrastovo drvo. Vel: šir. 95 cm, vis. 68 cm i 61 cm,
vis. noge 32 cm.
Foto: G. Maleković, film 39/2.

POSTELJA – vl. Podnar Ivan
Viduševac 54, načinjena 1930. god.
Izrađena od jelovog drva, obojena žutom bojom.

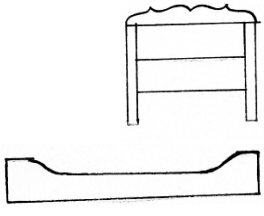

POSTELJA – vl. Bradarić Mijo
Novo Selo 29
Uže stranice kreveta zovu PRVI i ZADNJI ZAČELAK
Vel: šir. 102 cm, vis. 98 i 91 cm,
duž. duže strane 190, šir. 27 cm.

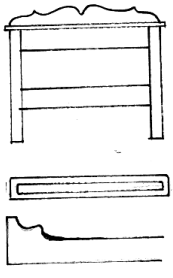

KREVET – vl. Liković Mara i Roža
Prijeka 17
Od jelovog drva obojena
zeleno. Naziv za gornju i
donju užu stranicu su
ZAKLONJICA i SKRADNJICA
Vel: šir. 99 cm, vis. 98 cm.
Foto: G. Maleković, film 13.

KREVET – vl. Kvakić Marija
POSTELJA ima uže stranice
izrađene od masivnijeg drva,
solidnije izrađene i ukrašene.
Vel: šir. 93 cm, vis. 93 cm,
(noge 31 cm).

ZIPKA ili KOLIJEVKA – Kolijevku za malo dijete u hrvatskim selima nazivaju ZIPKA, a ona je redovno mala, niska, izrađena od hrastovog drva. Za veće dijete koristi se velika zipka načinjena od mekog drva i obojena. U srpskim selima oba oblika zipke nazivaju KOLIJEVKA.

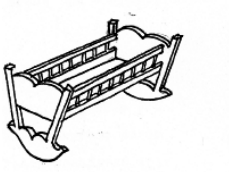

RAJDAČA – vl. Bradarić Mijo
Novo Selo 29
Od mekog drva, obojena smeđe.
Vel: šir. 53 cm, vis. 70 cm,
vis. duže stranice 38 cm,
dužina 104 cm.

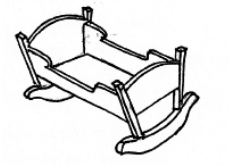

KOLIJEVKA – vl. Sarapa Mirko
G. Klasnić
Niska, od hrastovog drva.
Neobojena. Nije izmjerena jer
nije bila na dohvat ruke.

KOLIJEVKA – vl. obitelj Vujčić
Donje Selište 49, načinjena
1930. god., od mekog drva i obojena
Vel: duž. 93 cm, vis. 75 cm,
vis. stranice 39 cm,
šir. 42 cm.

KOVČEG ili ŠKRINJA – nekoć je ovaj dio kućnog inventara služio isključivo za pohranu robe i drugih tekstilnih predmeta. Djevojka ga je donosila u miraz. Gotovo svi sačuvani primjeri starijih škrinja sada se upotrebljavaju kao spremice za žito ili drugih odbačenih predmeta. U selima na području općine Glina nalazimo dva tipa škrinja. Stariji oblik spremice za robu u srpskim selima tzv. KOVČEG sastavljen je od dasaka koje su na uglovima spojene s usjecima ili zabijene čavlima. Poklopac je sastavljen od jedne do dvije daske, ravan je, a uz tri strane uz rub su pribijene uske letvice. Noge kovčega redovno su niske. U hrvatskim selima nekoć se u istu svrhu izrađivala ŠKRINJA koja je bila sastavljena od užih, dasaka koje su na krajevima uložene u vertikalno postavljene dijelove. Ovi ugaoni dijelovi škrinje ujedno su i noge škrinje, koje su za razliku od onih kod kovčega znatno više. Poklopac je sedlastog oblika, sastavljen od tri daske. Škrinje su najčešće izrađivali seoski majstori, dok su jednostavnije kovčege znali izraditi i spretniji seljaci sami. Škrinje su izrađene od buko-

vog ili hrastovog drva, dok su neki kovčezi izrađeni i od dasaka mekog drveta. Što se tiče ukrasa evidentirano je nekoliko škrinja čija je površina ukrašena urezanim geometrijskim motivima. Kovčeg nije ukrašen, a neki od njih su obojeni. Evidencijom su obuhvaćeni:

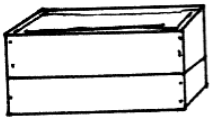

KOVČEG – vl. Krnja Milka
Buzeta 94, star oko 100 g.
Izrađen od mekog drva obojen
smeđom bojom. U lošem je stanju
i nema noge.
Vel: duž. 98 cm, šir. 60 cm, vis. 56 cm.

KOVČEG – vl. Đurašinović Soka
Buzeta 14
Izrađen od bukovog drva,
poklopac nedostaje.
Vel: duž. 76 cm, šir. 33 cm, vis 41 cm.

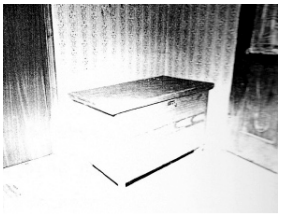

KOVČEG – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Načinjen oko 1930. god.
Meko drvo, obojen smeđe i ukrašen
širom šarom po sredini prednje strane,
kao i po sredini poklopca.
Kovčeg ima malu metalnu bravicu.
Dobro je očuvan.
Vel: duž. 103 cm, šir. 58 cm.
Foto: G. Maleković, film 12/4.

KOVČEG – vl. Bakić Zorka
Hajtić 20
1920. g. donesen kao dio miraza
iz Dabrine. Izrađen od mekog drva,
obojen smeđom bojom i lagano šaran.
Niske noge su malo skošene.
Vel: duž. 102 cm, šir. 59 cm, vis. 67 cm.

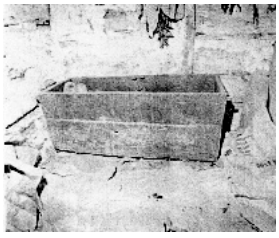

KOVČEG ili ŠKRINJA – vl. Metikoš
Bijele Vode
Bez poklopca, ali se vidi klin
koji je povezivao kovčeg s poklopcem.
Daske su zabijene jedna na drugu.
Duž. 123 cm, šir. 38 cm, vis. 47 cm.
Foto: G. Maleković

KOVČEG – vl. Martinović Dušan
Drenovac 65
Od jelovog drva. Daske su na uglovima
spojene pomoću sijeka, a cijela površina
obojena je smeđom bojom.
Vel: duž. 130 cm, šir. 62 cm, vis. 63 cm.

ŠKRINJA – vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
Stranice širine jedne daske
spojene su pomoću sjeka.
Vel: duž. 108 cm, šir. 55 cm,
vis. 61 cm.

ŠKRINJA – vl. Podnar Ivan
Stara oko 100 god. ova veoma
lijepa škrinja načinjena je od
hrastovog drva na tradicijski način, kakav je bio
poznat u selima s hrvatskim stanovništvom. Škrinja
ima sedlasti poklopac, a daske su povezane drvenim
klinovima.
Vel: duž. 112 cm, šir. 59 cm, vis. 76 cm (noge 17 cm).
Foto: G. Maleković, film 46.

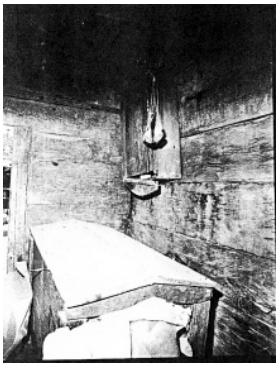

ŠKRINJA – vl. Gloc Josip Gornje Taborište 42
Načinjena oko 1900. god. sa
svedenim poklopcem koji je
uz rub ukrašen, CIFRAN. Daske
su uložene u STUPCE koji su
ukrašeni rovašenjem (pruge)
Vel: duž. 120 cm, šir. 60 cm, vis. 80 cm.
Foto: G. Maleković, film 48.

ŠKRINJA – isti vlasnik. Škrinja je
istog oblika ali bez ukrasa
Vel: duž. 104 cm, šir 58 cm,
vis. 90 cm.

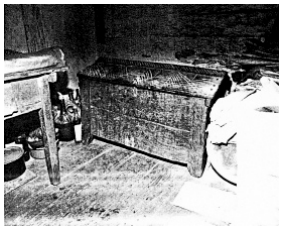

ŠKRINJA – vl. Liković Mara i Roža
Prijeka 17
Izrađena pod kraj 19. stoljeća.
Hrastovo drvo, masivnije.
Poklopac po sredini ukrašen
rovašenjem.
Vel: duž. 107 cm, šir. 54 cm,
vis. 50 cm (+noge 12 cm)
Foto: G. Maleković, film 13.

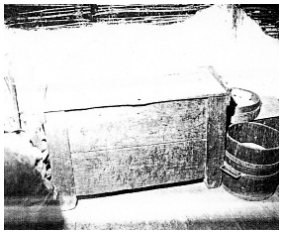

ŠKRINJA – vl. Liković Mara i Roža
Istog oblika ali bez ukrasa
Vel: duž. 99 cm, šir. 58, vis. 47 cm.
Foto: G. Maleković, film 13.

KOVČEG ili LADICA – dok su kovčege s ravnim poklopcem i škrinje sa sedlastim poklopcem izrađivali sami spretniji seljaci ili seoski majstori, spremice za robu u obliku komode s ladicama redovno su izrađivali seoski majstori stolari ili su nabavljene od stolara u Glini. Ovaj oblik inventara seoske kuće u srpskim selima nazivaju KOVČEG, dok u hrvatskim selima nazivaju ga LADICA. U seoskoj sredini ovaj oblik sobnog namještaja počeo se upotrebljavati poslije Prvog svjetskog rata, a najveći broj sačuvanih ladica izrađen je između 1930 – 1940. god. Kovčezi ili ladice izrađeni su u dvije varijante. Jedno su ladice kod kojih 2/3 zapremine u gornjem dijelu služi kao škrinja i zatvara se s ravnim poklopcem. Donja 1/3 izvedena je kao jedna ili dvije ladice za izvlačenje. Manji broj sačuvanih ladica izrađen je kao komoda sa tri ili četiri ladice za izvlačenje. Ovaj oblik spremice redovno je rađen od mekog drva, obojan smeđom bojom i ponekad ukrašen tonovima žute ili smeđe boje. Noge su kod ladice redovno niske.

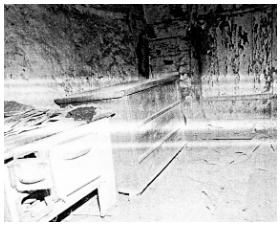

KOVČEG – vl. obitelj Metikoš
Bijele Vode
Gornji veći dio kovčega
služi kao škrinja s ravnim
poklopcem, ispod kojeg se
nalazi plitka mala ladica. Prednja
strana je uz rub ukrašena
vertikalnim urezanim prugama.
Ovo je lijep primjer jednostavnog
kovčega izrađen od hrastovine
Vel: duž. 114 cm, šir. 65 cm, vis. 75 cm.
Foto: G. Maleković.

KOVČEG – vl. Đurašinović Soka
Buzeta 14
Ispod gornjeg dijela s ravnim
poklopcem nalazi se PREGRADA
ispod koje su dvije ladice.
Obojen je smeđe, izradio ga je
seoski stolar u Buzeti.
Vel: duž. 120 cm, šir. 61 cm, vis. 106 cm.

KOVČEG ili SANDUK – vl. Badrić Mirko
Dabrina
Gornji dio je kao škrinja s ravnim
poklopcem. Obojen i ukrašen šarama
svjetlije smeđe boje.
Stolarska izrada.
Vel: duž. 99 cm, šir. 78 cm, vis. 78 cm.

KOVČEG – vl. obitelj Vujčić
Donje Selište
Gornji dio kao škrinja s ravnim
poklopcem, a dolje jedna ladica.
Izrađen oko 1920. u Glini.
Vel: duž. 110 cm, šir. 65 cm, vis. 80 cm.

ŠKRINJA ili LADICA – vl. Šimunović Nikola
Maja 30
Gornji dio kao škrinja s ravnim poklopcem, a dolje samo jedna ladica.
Vel: duž. 110 cm, šir. 68 cm, vis. 85 cm.

LADICA – vl. Bradarić Mijo
Novo Selo, izrađena 1933. g.
Gornji dio kao škrinja a dolje dvije ladice. Obojena smeđom bojom i ukrašena šarama.
Vel: duž. 123 cm, šir. 70 cm, vis. 106 cm.

LADICA – vl. Horvatić Kata
Novo Selo 9
Gornji dio je kao škrinja a dolje su dvije ladice.
Ima lijepo oblikovane noge.
Vel: duž. 125 cm, šir. 66 cm, vis. 109 cm.

KOVČEG s tri ladice
vl. Samardžija Dušan, Buzeta 104
Star oko 50 god. Kupljen u Glini.
Od mekog drva obojen smeđe.
Vel: duž. 115 cm, šir. 63 cm, vis. 87 cm.

KOVČEG s tri ladice
vl. Muždeka Mirko, Buzeta 87
Očuvan, dobro izrađen, obojen smeđom bojom.
Vel: duž. 115 cm, šir.63 cm, vis. 87 cm.

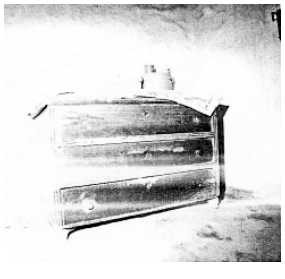

LADICA – vl. Majstorović Antonija
Maja, rađen u Glini kao škrinja s ladicom.
Vel: duž. 130 cm, šir. 71 cm, vis. 81cm.

SPREMICE ZA KUHINJSKI PRIBOR, POSUĐE I HRANU

U kućni inventar ubrajaju se razni oblici spremica izrađeni od drva. Ove predmete uglavnom su izrađivali sami seljaci za svoje lične potrebe. Zbog toga su predmeti iz ove grupe inventara seoske kuće neujednačenih oblika i veličina. Predmeti su jednostavno izrađeni i najčešće neobojeni. Oblik predmeta uvjetovan je funkcijom, kao i sposobnošću njenog izvođača. Poći ćemo od najelementarnijih oblika.

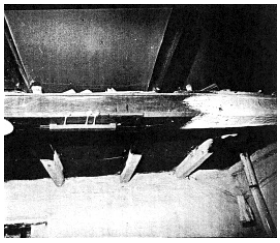

DRŽAČ ZA ŽLICE – vl. Rajlić Ana
Bijele Vode
Komad užeg drva oblikovan u obliku izduženog slova U i pribijen s donje strane na gredu.
Vel: duž. 38 cm, šir. 4 cm.

VJEŠALICA ZA SUĐE – vl. Petrović Stevo
Drenovac 46
Pravokutni okvir s dvije prečke i zabijenim čavlima na koje se vješa posuđe. Pribijen na zid.
Vel: vis. 74 cm, šir. 54 cm.

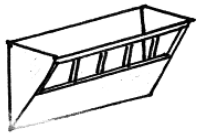

POLICA zidna za posuđe –
vl. Horvatić Kata, Novo Selo 9
Izduženog oblika. Sastavljena od dvije duže daske. Prednja daska postavljena pod kutom, ima niz kratkih prečkica.
Vel: duž. 67 cm, vis. 28 cm, šir. 25 cm.

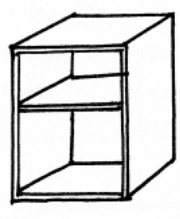

ZDELNJAK – vl. Podnar Josip
Viduševac 54
Zidna polica u obliku manje stelaže s dvije police.
Jelovo drvo
Vel: vis. 80 cm, šir. 61 cm, dubina 28 cm.

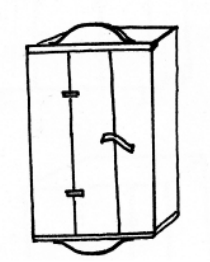

ORMARIĆ – vl. Gloc Josip
Gornje Taborište, oko 1900. god.
Zidni ormarić s vratima složen od uskih dasaka mekog drva. Prednja strana dekorativno izvedena.
Vel: vis. 90 cm, šir. 40 cm, vrata 25 cm.

STELAŽA – vl. Liković Mara i Roža
Prijeka 17
Visoka, stojeća, stelaža, od užih jelovih dasaka, koje prelaze u noge. Stelaža ima pet polica za odlaganje posuđa.
Vel: vis. 170 cm, šir. 21 cm, duž. 67 cm.

ORMARIĆ – evidentirano je nekoliko ormarića načinjenih od dasaka mekog drva koje su najčešće pribijene na konstrukciju načinjenu od gredica. Većina ormarića jednostavne je izrade. Prednja strana najčešće je sastavljena od tri daske, tako da srednja daska ima funkciju vrata. Vrata su metalnim pantima pričvršćena na susjednu dasku, a zatvaraju se pomoću pomične male drvene daščice (duž. oko 10 cm). Većina sačuvanih ormarića su niski, oko 120 cm, te imaju niske noge. Ormarići služe kao spremište za mliječne prerađevine i drugu gotovu hranu. Navest ćemo osnovne podatke za evidentirane primjere ovog oblika seoskog kućnog inventara.

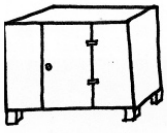

ORMARIĆ – vl. Muždeka Jovan
Buzeta 94
niski, obojen zelenom bojom
Vel: duž. 83 cm, šir. 60 cm, vis. 75 cm.

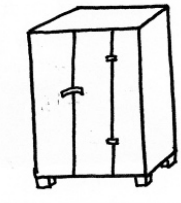

ORMARIĆ – vl. Đurašin Soka
Buzeta, načinjen oko 1910. g.
Vel: duž. 108 cm, šir. 50 cm, vis. 100 cm.

ORMARIĆ – vl. Krnjaja Milka
Buzeta 94, načinjen 1956.
Vel: duž. 80 cm, šir. 56 cm, vis. 120 cm.

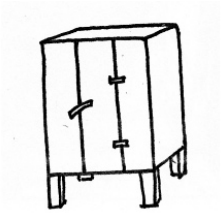

ORMAR MLJEČARICA – vl. Pločić Ana
Ravno Rašće
Ormarić s visokim nogama.
Vel: duž. 93 cm, šir. 52 cm.
vis. 133 cm + noge 18 cm.

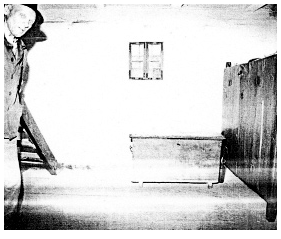

ORMARIĆ – vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
Ormarić većih dimenzija načinjen
od dasaka zabijenih na
konstrukciju. Lijep primjer.
Vel: duž. 121 cm, šir. 69 cm, vis. 140 cm.

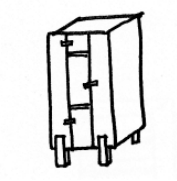

ORMARIĆ – vl. Horvatić Kata
Novo Selo 9
Od dasaka bukovog drva.
Noge pribijene s vanjske strane.
Vel: duž. 70 cm, šir. 45 cm, vis. 124 cm.

ORMARIĆ – vl. Mraović Stevo
Novo Selo 100
Bukove daske pribijene su na
konstrukciju. Ormarić je znatno
viši od drugih.
Vel: duž. 90 cm, šir. 53 cm, vis. 17 cm.
Foto: G. Maleković, film 50.

ORMAR – vl. Muždeka Jovan
Buzeta 94
Lijep primjer ormara za spremanje hrane. Cijela površina ukrašena je prugama izvedenim tehnikom rovašenja. CIFRA je s1ožena od po 4 pruge zajedno u razmaku od 10 cm. Unutar ormara nalaze se dvije police. Vel: šir. 76 cm, vis. 130 cm, dubina 57 cm, vrata 42 x 107 cm. okvir 57 x 132 cm
Foto: G. Maleković, film 9/5.

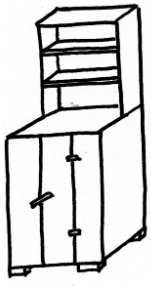

ORMARIĆ – ?
Donji Klasnić
Ormarić se nalazi u jednoj napuštenoj kući tako da nam nije poznat vlasnik, kao ni drugi podaci. Ujedno ovo je jedini sačuvani primjer ovog oblika ormara. Donji dio je zatvoren i širi je od gornjeg. Gornji dio je otvoren i ima dvije police za odlaganje posuđa.
U istoj kući nalazi se i otvoreno ognjište, što je također rijetkost.

VRŠLOG – škrinja za žito, u većini slučajeva načinjena od niza užih dasaka koje su uložene u vertikalne stupove. Ugaoni dijelovi škrinje u donjem dijelu prelaze u noge škrinje. Ovaj primjer seoskog kućnog inventara neujednačenih je veličina, a ukućani ga izrađuju sami prema svojim mogućnostima i raspoloživom mjestu za njegov smještaj. Najveći broj vršloga nalazio se na tavanu kuće, gdje je žito bilo najsigurnije smješteno. Manji vršlogi nemaju unutarnje pregrade, koje inače nalazimo redovno kod većih primjera. Svi evidentirani vršlogi su bez poklopca.

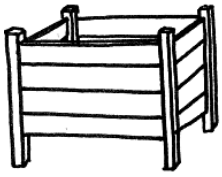

ŠKRINJA ZA ŽITO – vl. Podnar Josip
Viduševac 54
Manjih dimenzija s daskama
uloženim u ugaone dijelove.
Vel: duž. 67 cm, šir. 58 cm,
vis. 50 cm (noge 8 cm).

VRŠLOG – vl. Badrić Mirko
Dabrina, star oko l00 god.
Daske su zabijene na konstrukciju
načinjenu od gredica.
Vel: duž. 125 cm, šir.78 cm,
vis. 94 cm (noge 8 cm).

VRŠLOG – vl. Đurašinović Soka
Buzeta 14
S jednom pregradom i
poklopcem. Zapremnine
40 vagana žita.
Vel: duž. 260 cm, šir. 90 cm, vis. 110 cm.

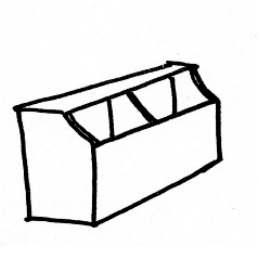

BRAŠNENKA – škrinja za brašno
– vl. Đurašinović Soka
Buzeta 14
Sastavljena od međusobno zabijenih
dasaka. Na gornjem skošenom dijelu
nalazi se poklopac.
Vel: duž. 140 cm, šir. 58 cm, vis. 70 i 90 cm.

OSTALI EVIDENTIRANI PREDMETI

KOŠARAŠTVO – gotovo svaka kuća ima barem po jedan koš – KRTOL pleten od pruća. Krtol služi u kućanstvu za prenošenje drva a u poljoprivredi za sabiranje i prenošenje poljoprivrednih proizvoda. Najčešće služi za prenošenje sijena. Stranice krtola su vertikalne a dno i sam otvor imaju ovalan oblik. KRTO ili KRTOL, ima jednu ili dvije ručke načinjene od savijene ljeskove grane – pruta. Naziv za ručku je TELJIG.

KRTOL – vl. Gnjatović Stojan
Buzeta 131
Vel: vis. 40 cm,
dno 57 x 50 cm.

KRTOL – za sijeno
vl. Vujčić, D. Selište 49
Vel: vis. 38 cm,
dno 55 x 48 cm.

Krtole znade isplest svaki malo spretniji seljak, ali ih kupuju i na tjednim sajmovima u Glini. Krtoli su različitih veličina, što zavisi o namjeni za koju su izrađeni.

POSUDE OD DUŽICA – evidencijom je obuhvaćeno i nekoliko karakterističnih posuda sastavljenih od dužica, koje su služile kao posude za držanje mlijeka ili za izradu maslaca. Ove su predmete izrađivali seoski majstori bačvari, a narod ih kupovao i na sajmovima. Najčešći su oblici:

KAČICA – vl. Đurašinović Soka
Buzeta 14
Upotrebljavala se za kiseljenje
mlijeka i držanje masti.
Nema poklopac.
Vel: vis. 56 cm, otvor 31 cm.

ŽBAN – vl. Badrić Mirko Dabrina
U njoj se kiselilo mlijeko i to
pomoću ukuhanog kukuruznog brašna.
Služila je i kao spremica za mast.
Vel: vis. 40 cm, dno 38 cm, otvor 30 cm.

STEPENKA – vl. Horvatić Kata
Novo Selo 9
U njoj se TEPE PUTAR a sastoji se od
STEPENKE, TEPALA i POKLOPCA.
Dužice su povezane metalnim obručima
Vel. stepenka: vis. 35 cm, dno 21 cm, otvor 15 cm.
Vel. tepala: promjer 11 cm, duž. 47 cm.
Vel. poklopca 22 cm.

KORITA – gotovo svaka seoska kuća sačuvala je barem po jedno korito, najčešće za pranje rublja. Međutim, stariji su primjeri onih korita koja su služila za miješenje – KUVANJE kruha. Ova velika korita danas više nisu u svojoj izvornoj funkciji, jer su ih ranije upotrebljavali u velikim zadružnim obiteljima gdje se najednom mijesilo nekoliko komada kruhova. Ova korita za kruh nazivaju i NAĆVE. Gotovo svi primjeri starih naćava načinjeni su od užih dasaka i to tako da krajevi dasaka na dužim stranama prelaze u gornjem dijelu u prihvat. Korita imaju ravno dno i kod upotrebe stavljaju se na stolac ili klupu. Jedino jedan primjer naćava ima posebno izrađen stalak. Evidentirana su sljedeća korita za kruh:

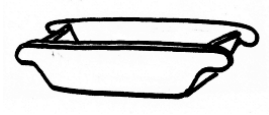

KORITO ZA KRUH – vl. Horvatić Kata
Novo Selo 9
duž. 114 cm, šir. 4-5 cm. vis. 20 cm.

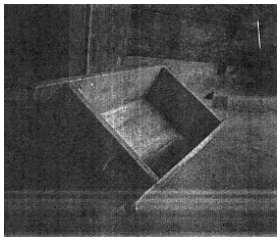

ZA KRUH KUVATI – vl. Muždeka Milka
Buzeta 9
Vel: duž. 60 cm, šir. 40 cm, vis. 19 cm.

NAĆVE – vl. Liković Mara i Roža
Prijeka 17
Vel: duž. 118 cm, šir. 56 m, vis. 25 cm.

NAĆVE – vl. Miletić Draginja
Dabrina
Vel: duž. 115 cm, šir. 66 cm, vis. 38 cm.

KORITO ZA KRUH – vl. Bradarić Mijo
Novo Selo 29
Uz gornji rub dužih strana
korita, koje je sastavljeno
od hrastovih dasaka, pribijene
su letve čiji krajevi služe kao drške.
Vel: duž. 83 cm, šir. 48 cm, vis. 25 cm.

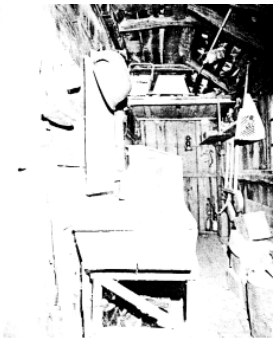

NAĆVE s poklopcem i nogarima – vl. Dragan Dimitrović,
Roviška 16
Naćve su sastavljene od dasaka
međusobno zabijenih i bez prihvata.
Postavljene su na stalak – STOČIĆ
zbijen od debljih letava. Ovo je
ujedno jedini primjer naćava koje
imaju poklopac načinjen od dvije daske.
Vel: duž. 102 cm, šir. 55 cm, vis. 22 cm.
Stočić: duž. 90 cm, šir. 55 cm, vis. 63 cm.
Foto: G. Maleković, film 45/1.

KORITO – vl. Dimitrović Dragan
Roviška 16
Korito za kupanje djece (male)
izdubeno iz jednog komada drva
s formiranim prihvatima na užim stranama.
Vel: duž. 90 cm, šir. 60 cm, vis 23 cm.

PRIPREMANJE TIJESTA – za kuvanje tijesta za rezance ili krpice upotrebljavala se nekoć daska okruglog oblika, složena od nekoliko užih dasaka. Na njoj su se ujedno sušili gotovi rezanci. Danas se koriste daske pravokutnog oblika. Uz dasku upotrebljava se i valjak zvan MLINČENJAK.

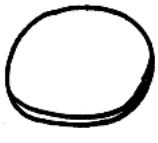

DASKA ZA KUVATI TIJESTO – vl. Miletić Draginja
Dabrina 129
Vel: promjer 44 cm.

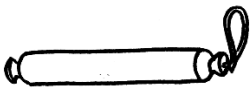

MLINČENJAK – vl. Horvatić Kata
Novo Selo 9
Valjak s oblikovanim prihvatom
i kožnim remenom za objesiti na zid.
Mlinčenjak služi i za roljanje rublja.
Vel: duž. 70 cm, promjer 5 cm.

OGNJIŠTE I PEĆ – nekoć je svaka seoska kuća imala u prvoj prostoriji nisko ognjište, koje se najčešće nalazilo prislonjeno uz zid prema sobi. Do danas se sačuvao samo mali broj otvorenih niskih ognjišta, od kojih smo neke uspjeli evidentirati. Uz ognjište redovno je dolazio pribor, od kojeg se nekoliko primjera sačuvalo do danas.

OGNJIŠTE – vl. Petrović Đuro
Drenovac 47
Nisko ognjište složeno od kamena
i omazano zemljom. Uz tri strane
postavljene su drvene oblice.
Iznad ognjišta na strop je učvršćena
duža motka na koju su obješene verige
U stropu iznad ognjišta nalazi se veći
otvor koji je prekriven pleterom.
Otvor služi za odvod dima s ognjišta
a na samoj ljesi suši se kukuruz.
Foto: Maleković G., film 40/5 41/3.

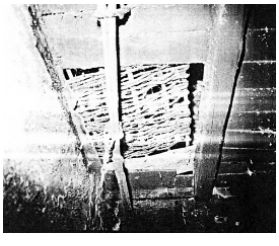

VERIGE – vl. Petrović Đuro Drenovac 47
Lanac sastavljen od niza karika
(7 okruglih i 9 izduženih). Na
jednom kraju nalazi se veća
okrugla karika kroz koju je
provučena greda iznad ognjišta.
Na suprotnom kraju nalazi se
duža kuka savijena u obliku
slova S i na nju se vješa
kotao. Ovo su ujedno jedine
sačuvane verige koje su
povremeno i u funkciji.
Dužina 150 cm.
Foto: G. Maleković, film 40/5.

PEKVA – pomagalo za pečenje kruha bila je nekoć obavezni dio inventara uz ognjište. Stariji oblik pekve rađen je od gline, dok je noviji izrađen od lima.Sačuvan je samo jedan primjer zemljane pekve koji je nažalost u lošem stanju jer je oštećena tj. raspala se u nekoliko dijelova.

PEKVA – vl. Petrović Đuro
Drenovac 47
Pekva od gline s tri naznačena prstena koji pridržavaju žeravicu. Oštećena.
Vel: promjer 48 cm.

PEKVA – vl. ?
Gornja Dabrina
Izrađena od lima oblikovanog u oblik svedenog poklopca. Na zaobljenom gornjem dijelu nalazi s prihvat od metalne šipke savijen u polukrug.
Vel: promjer 45 cm.
Foto: G. Maleković, film 28.

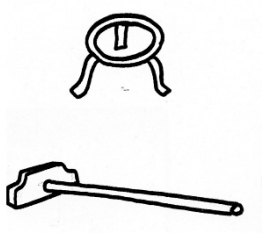

SADŽAK – vl. Petrović Đuro
Drenovac 47
Metalni stalak koji služi prilikom kuhanja na ognjištu. Na metalnu šipku savijenu u krug pričvršćene su tri savijene noge.
Vel: promjer 21 cm, vis 14 cm.

GRN – greblica, vl. Petrović Đuro
Drenovac 47
Grubo izrađena od komada manje daske u koju je usađena dugačka drška od neoguljene grane.
Vel: daska 27 c 12 cm, dužina drške 180 cm.

LOPATICA ZA PEPEL vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
načinjena od tanje daščice s drškom
u jednom dijelu.
Vel: duž. 19 cm, drške 13 cm, šir. 17 cm.

PEĆ S PETNJACIMA – prilikom obilaska terena evidentirano je nekoliko zidanih peći s petnjacima. Jedna od njih nalazi se u kući Petrović Đure u Drenovcu 49, koja je spojena s ognjištem u ulaznoj prostoriji. U pregradnom zidu nalazi se polukružan otvor iza kojeg je "bolta", nadsvođen prostor unutar peći gdje se je pekao kruh.

Vel. ognjišta: 79 x 162 cm, vis. 8 cm. Vel. peći: duž. 127 cm, šir. 78 cm

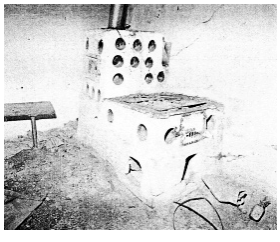

PEĆ S PETNJACIMA – vl. Petrović Đuro, Drenovac 47
Fotografija prikazuje jedan od primjera
sačuvanih zidanih peći s PETNJACIMA

OGNJIŠTE – U istoj se kući nalazi i ognjište, nisko, vel. 79 x 162 cm, vis. 8 cm. Uz rub ognjišta, u pregradnom zidu prema sobi nalazi se polukružni otvor a iza njega je BOLTA, nadsvođeni prostor unutar peći, u kojem se peče kruh. Iznad ognjišta nalazi se pletena LJESA, koja štiti krovište od požara.

LONČARSKI PROIZVODI – razni oblici posuda za pripremanje hrane i njeno čuvanje, bili su do skorog vremena u svakodnevnoj upotrebi. Danas ih se može vidjeti uglavnom kao odbačene predmete na tavanima kuća. Prema kazivanju posuđe je nabavljano na sajmovima u Glini, gdje se je prije rata nalazio jedan lončar, koji je svojim proizvodima snabdijevao okolna sela. Evidentirani su sljedeći sačuvani predmeti:

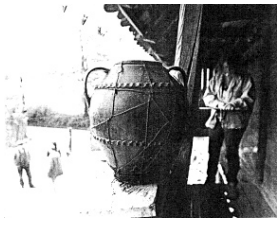

ĆUP – vl. Bakić Zorka
Hajtić
Služio je za držanje masti.
Vel: vis. 36 cm, dno 16 cm,
promjer otvora 14 cm.
Foto: G. Maleković, film 18.

ĆUP – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Služi za kiseljenje mlijeka.
Vel: vis. 28 cm, otvor 15 cm.

ĆUP – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Vel: vis. 20 cm, otvor 15 cm.

STUCKA – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Spremica za vodu.
Vel: vis. 36 cm.

ZEMLJANI LONAC – vl. Radaković Jovan
Bijele Vode
Vel: vis. 28 cm, dno 13 cm, otvor 17 cm.

POLJOPRIVREDA – Uz stočarstvo poljoprivreda je osnovna grana gospodarstva. Sve površine podesne za obradu bile su obrađivane. Danas je dio tog zemljišta pretvoren u pašnjake, a dio je zahvatilo širenje šume i šikare. Uz modernu mehanizaciju sačuvani su i brojni primjeri tradicijskog poljoprivrednog oruđa izrađenog od drva. Uz ove najstarije oblike nailazimo ponegdje i na najstarije plugove i druga oruđa tvorničke proizvodnje, izrađena od željeza. Od tradicijskih pomagala koja služe u poljoprivredi evidentirani su:

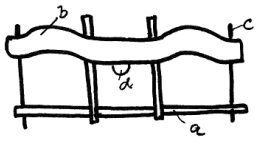

JARAM – vl. Sarapa Mirko
Gornji Klasnić
Izrađen od drveta i metane šipke.
Nazivi za dijelove:
a) podjarmica, b) preslica c) kušci d) obrti za pracjep

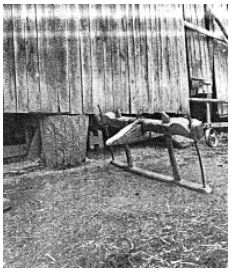

JARAM – vl. Radaković Jovan
Bijele Vode
a) podjarmica, b) preslica, c) kućevi
Vel: duž. 115 cm, vis. 64 cm.

JARAM – vl. Lončar Petar
Obljaj 39
a) podbradnik, b) preslica,
c) kušice (nekoć od drva)
Vel: duž. 111 cm.
Foto: G. Maleković, film 17.

PLUG – Lončar Petar
Obljaj 39
drveni plug s metalnom
a) daskom, b) lemešom i
c) kolce koje služi za reguliranje
dubine oranja.
d) gredelj je od drva a
e) ručke od željeza
Foto: G. Maleković, film 17.

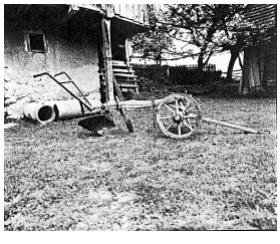

PLUG I KOLICA vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
Na drveni gredelj a) postavljene
su metalne drške, b) nož i metalna
c) daska
Vel: duž. 140 cm.

KOLICA – dva drvena kotača s osovinom
služe za povezivanje pluga i jarma,
a ujedno i reguliraju tj. pomažu kod
oranja.
Vel: promjer kotača 47 cm,
razmak 56 cm, duž. drške 80 cm.

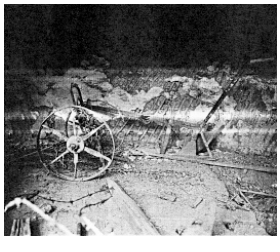

PLUG I KOLICA – vl. Jelić Đorđe
Bijele Vode
U kući se nalazi dobar plug i kolica,
koje bi trebalo otkupiti za muzej. Uz
njih vlasnik posjeduje i staru brnaču i sijač.

BRNAČA – vl. Sarapa Mirko
Gornji Klasnić
Na drvenu konstrukciju sa dvije drške zabijeni su duži željezni klinovi kojima se mrvi brazda nakon oranja.

REZAČA – vl. Samardžija Pero
Buzeta 106
Na drvenu konstrukciju koju vlasnik naziva TARA učvršćeni su željezni klinovi – noževi.
Vel: duž. 110 cm, šir. 95 i 42 cm, duž. drške 106 cm.

GRABLJE – drvene s drvenim zupcima
vl. Demonja Jovan
Ravno Rašće 84
Vel: šir. 70 cm, duž. drške 205 cm, duž. V dijela 50 cm.

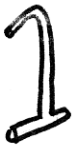

KLJUČ SIJENSKI – vl. Demonja Jovan
Ravno Rašće 84
Kratka prirodno savijena grana služi za izvlačenje sijena iz stoga.
Vel: duž. 118 cm i 19 cm.

PERUŠAČ – vl. Gloc Josip
Gornje Taborište
Pomagalo za skidanje perušine s klipa kukuruza, duž. 16 cm.

VODIR – vl. Stojić Janko
Dabrina
Izduben iz jednog komada drva, obojen žutom bojom. Dio vodira, koji dolazi uz tijelo formiran je kao ravna ploha s dekorativno rezanim završetkom.
Vel: vis. 25 cm, promjer 9 cm.

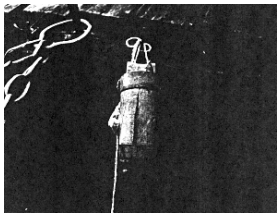

VODJER – vl. Radaković Jovan
Bijele Vode
Izduben od drva s kraćim
produžetkom uz jednu stranu.
Vel: vis. 23 cm, promjer 6 cm.
Foto: G. Maleković, film 37/1.

PČELARSTVO – jedna od grana gospodarstva kojom se narod bavi u manjoj mjeri. Prilikom obilaska navedenih sela evidentirali smo nekoliko primjera starinskih košnica pletenih od pavetine (povijuše) i omazane balegom. Naziv za košnicu je TRNKA. Osim košnica od pavetine sačuvan je i manji broj košnica pletenih od strukova slame, koji su međusobno povezani tj. prepleteni kalanom vrbovom korom,

TRNJKE – pletene od slame
vl. Basta Stojan, D. Selište
Spiralne strukove od slame vlasnik
naziva KAJASIĆI, a dijelovi prepleta
OBRUČIĆI.

TRNKA – pletena od pavetine i omazana balegom
vl. Petrović Đuro, Drenovac 47
Vis: 50 cm, promjer 32 cm.

TRANSPORT – od pomagala koja služe prilikom transporta evidentirano je nekoliko starijih sačuvanih primjera. To su:

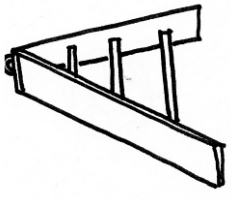

RALICA – vlasništvo sela Buzeta
načinjena od dvije masivnije
daske s poprečnim prečkama.
Upotrebljava se za čišćenje snijega.
Vel: dužina 290 cm, šir. 270 cm.

SANICE ZA PLUG – manje drvene saonice za prevoz pluga na polje.
vl. Sarapa Mirko
Gornji Klasnić 21
Iznad plaza postavljena je ploha
od tri daske na koju se stavlja plug.
Vel: duž. plaza 165 cm, šir. 88 cm.
Ploha s tri daske 78 x 97 cm.

SAONICE ZA PLUG – vl. Radaković Jovan
Bijele Vode, G. Jelići 156
Grubo izrađene. Na masivne
Krive (plaz) postavljena je
ploha od složenih dasaka.
Vel: 102 x 130 cm, duž. kriva 147 cm.

FEDERVAGEN – načinjen prije Drugog svjetskog rata. Donji dio konstrukcije čine: četiri kotača. Iznad osovina postavljeni su federi. Iznad kotača postavljeni su štitnici za blato. Između stranica LOTRA nalaze se dva sica.

KOLA – vl. Lončar Petar
Obljaj 93
Kola su sastavljena od prednjeg
– Prvi i stražnjeg zadnjeg trapa.
Oni su međusobno povezani srčanicom.
Kotač se sastoji od dijelova:
a) trupina , b) palci, c) gobelje, d) šinja.
U trupini je puška dio od željeza
koji dođe u osovinu. Podsovinac je dio na
čijem se kraju nalazi metalna osovina.
Nazivi za dio kola:
a) stupci, b) polica, c) škalijer.
Nazivi za dijelove škaljera:
jezik, b) pracjep.
Na stražnjem trapu je vagir,
a na njegovim su krajevima visci za kočenje.
Na sredini kotača metalni dijelovi se zovu
grlići i rinke.
Foto: G. Maleković, film 17.

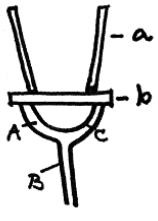

SVODOK – podložak izrađen od deblje tesane daske, koji služi za skupljanje masti dobivene prilikom pečenja praseta na ražnju, ili kako oni kažu kapnica od pečenice. Zbog blizine vatre svodok je djelomično oštećen paljenjem.

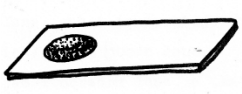

SVODOK – vl. Petrović Đuro
Drenovac 47
Vel: duž. 165 cm, šir. 45 cm,
promjer udubljenja 12 cm.

KLUPA KOLARSKA – pomagalo za obradu drveta, tj dijelova za kola i druge predmete svakodnevne upotrebe. Na drvenu klupu učvršćeni su dodatni dijelovi koji pridržavaju komad drva koji se obrađuje. Vertikalni dijelovi postavljeni ispred osobe koja radi zovu upore, donji dio pomičnog dijela zovu stopalo, a njegov gornji dio držač palca.
Vl. Lončar Petar, Obljaj
izrađena 1930. god.
Vel: duž. 130 cm, šir. 9 cm.
Foto: G. Maleković, film18.

ALAT ZA OBRADU TEKSTILNE SIROVINE – Žene se od davnine bave obradom tekstilnih sirovina lana i konoplje, pri čemu se služe tradicijskim alatom. Sav posao oko sijanja i prerade konoplje i lana, kao i samo tkanje platna na tkalačkom stanu bio je isključivo posao žene. Danas se više nitko ne bavi sijanjem i obradom lana, a tkalački stan služi za tkanje platna od tvorničkog materijala tj. pamučne niti. Zbog toga je sačuvan samo manji broj alata za obradu lana i konoplje, ali nije više u funkciji. Od starih tekstilnih alatki evidentirani su sljedeći primjeri:

GREBEN – drveni, služi za skidanje glavica – sjemena sa stabljike ketena.
Vl. Bakić Zorka, Hajtić
Vel: vis. 42 cm, šir. 27 cm.

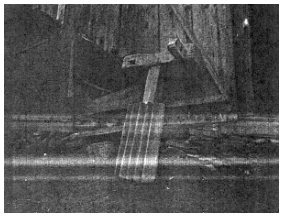

STUPA – vl. Bakić Zorka
Hajtić
Sačuvan je samo donji dio.
Služi za sjeckanje vanjskog dijela stabljike konoplje.

VITLIĆ – vl. Lončar Milka
Obljaj 93
Služi za prematanje pređe.
Vel: donji dio 27 x 21 cm,
duž. kraka 59 cm.

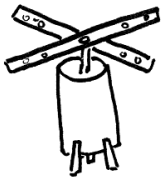

VITA – Bakić Zorka
Hajtić
Donji dio zvan steljka sa željeznim klinom na kojeg su postavljena dva duža dijela pomoću kojih se premata pređa.
Vel: vis. 60 cm, duž. 153 cm, šir. 4 cm.

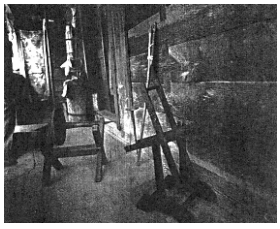

VITLIĆ – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Vertikalno postavljeni dio
složen od dva unakrsno postavljena dijela,
Vel: vis. 32 cm, kvadratni dio 32 x 32 cm.
Foto: G. Maleković, film 12/1,2.

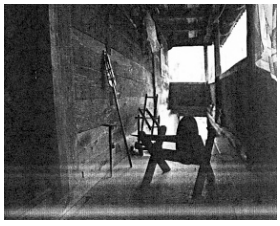

SUKALO – vl. Muždeka Milka
Buzeta 13
Služi za namatanje niti na cjevčicu.
Vel; duž 40 cm, promjer kruga 30 cm.
Foto: G. Maleković, film 12/1,2.

SUKALO – vl. Podnar Ivan
Viduševac 54
Vel: duž. 43 cm, šir. 7 cm, promjer kruga 36 cm.

MOTOVILO – vl. Bakić Zorka
Hajtić
Služi za namatanje prediva u štrene.
Vel: duž. 60 cm, šir. 29 cm.

GREBEN za vunu – vl. Z. Bakić, Hajtić
Par grebena s metalnim zupcima
Vel: šir, 15,5 cm, duž. s drškom 26 cm.
Foto: Maleković G., film 18.

SNOVAČA – vl. Podnar Ivan
Viduševec 54
Upotrebljava se prilikom snovanja
osnove tkanja i brojanja niti.
Vel: vis. 122 cm, šir.124 cm.

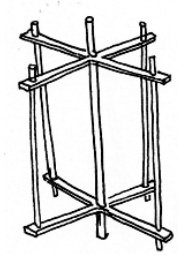

SNOVAČA – vl. Kvakić Marija
Svračica 14
Vel: vis. 180 cm, duž. osovine 215 cm, šir. 146 cm.

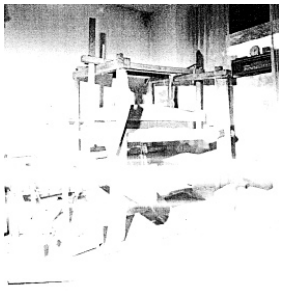

TARA – tkalački stan, vl. Macakanja Danica, Hajtić 48
Stan je u funkciji i služi za tkanje platna

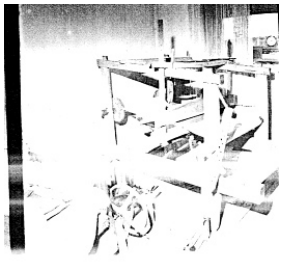

PRESLICA – jedan od rijetkih primjera tradicijske kulture i narodnog stvaralaštva, koja se i nakon toga što danas nije više u čestoj upotrebi, sačuvala u relativno većem broju. Sačuvan je veći broj preslica načinjen prije rata, ali ima i nekoliko primjera koje su načinjene neposredno poslije rata. Po tipu sve preslice spadaju u grupu kopljastih preslica, a evidentirane su u srpskim i hrvatskim selima. Uočljivo je da su preslice iz hrvatskih sela bogatije ukrašene tehnikama ukrašavanja drva: rezbarenjem i na proboj. Evidencijom su obuhvaćene preslice:

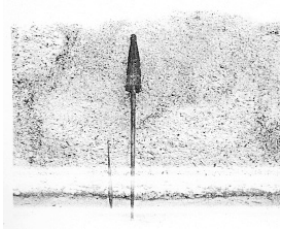

PRESLICA – vl. Vujčić
Donje Selište 49
Vel: duž. 32 cm, šir. 8 cm.

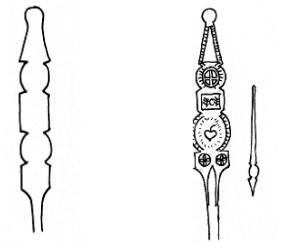

PRESLICA – Vujčić Ljubica
Donje Selište 47
Stara oko 90 god.
Vel: duž. 37 cm.
Vreteno duž. 40 cm.
Foto: G. Maleković, film 1.

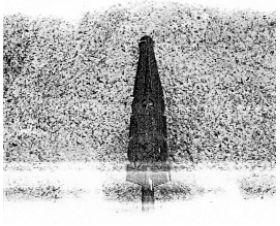

PRESLICA – izradio Ljuban Simić
Buzeta, poslije 1945.
Bukovo drvo. Ukrašena plitkim rezbarenjem. Na poleđini je urezan tekst: Pij rakiju i predi.
Vel: duž. 37 cm, šir 8 cm, duž. drške 57 cm.

PRESLICA i VRETENO – vl. Muždeka Milka
Buzeta – načinjena 1933.
Nije ukrašena
Vel: duž. 28 cm,
vreteno duž. 37 cm.

PRESLICA – v1. Lončar Petar
Obljaj 98
Bukovo drvo.
Ukrašena urezanim cvijetom i imenom izvođača.
Vel: duž. 33 cm, šir. 11 cm, duž. drške 68 cm.

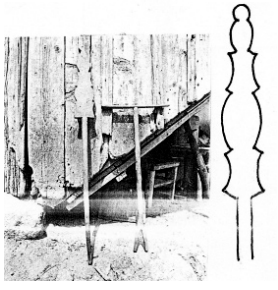

PRESLICA – vl. Bakić Zorka
Hajtić
Vel: duž. 35 cm, dužina drške 55 cm.
Foto G. Maleković film 19/1

PRESLICA – vl. Miletić Draginja
Dabrina 129
Preslica je načinjena prije rata a naknadno je urezana godina, inicijali i ime Jeka.
Vel: duž. 32 cm, drška 65 cm

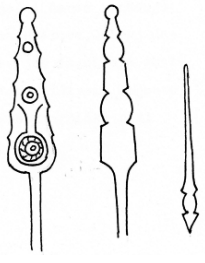

PRESLICE – vl. Rajić Ana
Bijele Vode.
a) izrađena prije rata
Vel: duž. 36 cm, drška 56 cm, šir. 10 cm.
b) poslije rata
Vel: duž. 35 cm, drška 61 cm, šir. 8 cm.
Vreteno duž. 30 cm.

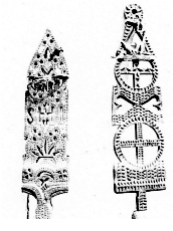

PRESLICE – vl. Gloc Josip
Gornje Taborište
Ukrašene na proboj
a) starija, izrađena oko 1900. g.
motiv IHS
Vel: duž. 28,5 cm, drška 55 cm, šir. 9 cm.
b) duž. 35 cm, drška 89 cm, šir. 9 cm.
Načinjena oko 1930. g.

PRESLICE – vl. Marović Mara, Novo Selo
a) izrađena 1937. g., dugačka 91 cm, ukrašena rezbarenjem
b) izrađena 1915. g., duž. 78 cm, "nacifrana".

UPOTREBNI TEKSTIL – Jedan od redovnih poslova banijske žene bila je izrada domaćeg platna i vunenog tkanja. Od domaćeg platna šiva se posteljina, plahte i jastučnice, zatim stolnjaci i ručnici. Osim toga, glavni dijelovi nošnje, muške i ženske, šivani su od domaćeg platna. Sačuvan je znatan broj predmeta upotrebnog tekstila tkan prije Drugog svjetskog rata. Međutim, neke žene još i danas izrađuju ručnike koji se kao poklon daju učesnicima svatova. Običaj darivanja ručnika i ukrašenih ubrusa nije se još izgubio, a znatnije je zastupljen u selima sa srpskim stanovništvom. Umjesto domaće pređe danas se platno tka od kupovne tvorničke niti bijelog ili obojenog pamuka.

STOLNJAK – vl. Bakić Zorka
Hajtić
Stolnjak je tkan na daščice (2) a sam motiv ukrašavanja je sličan šahovskoj ploči. Uz sve četiri strane prošivena je čipka – ŠTRIKA.

RUČNIK – vl. Bakić Zorka
Hajtić
"iveran" – na tari žutim končecom (novi).
Vel: duž. 230 cm, šir. 38 cm.
Nekoć je u svadbi bilo i do 200 ručnika, a sama vlasnica izatkala je za svadbu svoje kćeri prije par godina 70 ručnika.

PEŠKIR – vl. Vujčić, Donje Selište.
Peškir je ukrašen vezom u više boja. Motiv ukrasa je papiga.

KOPERTA – ukrasni prekrivač za krevet
vl. Vujčić, Donje Selište
Tkana na 2 daščice, 1958. god. (uzorak na kocke).
Uz rub su prišivene ŠTRIKE – čipke, rađene
s jednom iglom ŠTRIKAČOM.
Vel: duž. 190 cm, šir. 65 cm, šir. štrika 37 cm.
Po sredini je umetnuta štrika zvana AJNZAC.

ŠAL – vuneni prekrivač za krevet najčešće je tkan na tari tehnikom iveranja. Vuna je obojena jarkim bojama a ornament ukrašavanja je stiliziran geometrijski. Prekrivač je sastavljen od dvije pole, porubljen na užim stranama. Šalevi su ukrašeni na više načina, tako da se gotovo i ne mogu naći dva jednaka. Stariji šalevi ukrašeni su vunom obojenom zagasitijim tonovima.

ŠAL – vl. Bakić Zorka
Hajtić – IVERAN
Vel: duž. 163 cm, šir. 66 cm.

ŠAL – vl. Vujčić
Donje Selište, "Iveran"
a) tkan 1914 – "iveran"
b) tkan 1930 – ukrašen motivom beba. Vel: 200 x l25 cm.
c) tkan 1935 – (zeleni)

ŠAL – kao ukrasni prekrivač stavlja se na krevet preko koperte. Nikad se ne stavlja na zid. Presložen po dužini stavljao se na klupu, kada su gosti u kući.

TORBE – tkane od domaće pređe i vune. Služe u razne svrhe, za prenošenje i čuvanje poljoprivrednih proizvoda i dr. Evidentirano je nekoliko starijih torba:

TORBA – vl. Anđelić Mirko
Gornji Klasnić
Torba je tkana na tari od grube niti konoplje, ukrašena jednom zelenom prugom. Torba je vezana uzicom, a nosi se na leđima pomoću uprte pletene od konopljine pređe.
Vel: visina 53 cm, šir. 47 cm.
Foto: G. Maleković, film 32/2.

TORBICA – vl. Anđelić Mirko
Gornji Klasnić
Tkana na tari s prugama i ornamentom u više boja. Manjih je dimenzija i žene je nose prilikom svečanijih izlazaka.

TORBICA – vl. Bulat Draginja
Dabrina 129, 5 komada
tkane na daščice. Kroz VEZICE provučena
je UZICA, a torbica se nosi u ruci pomoću UPRTE
Dječje torbice: a) 27 x 22 cm, b) 29 x 26 cm, c) 25 x 24 cm
Za odrasle: a) 42 x 44 cm, b) 51 x 42 cm.

NARODNA NOŠNJA – Na području Banije susrećemo dva tipa nošnje koja se međusobno znatno razlikuju. Te su razlike naročito uočljive kod ženske nošnje. Stanovništvo hrvatske nacionalnosti sačuvalo je svoju nošnju koja je, kao i nošnja Hrvatske Posavine, po svojim osnovnim karakteristikama jedna od varijanti nošnje panonskog područja. Nošnja se sastoji od tri osnovna dijela: opleća, rubače i fertuna koji su sašiveni od domaćeg platna, bogato ukrašenog utkanim ili vezenim ornamentom. Vez je najčešće izveden svilenom niti jarkih boja, a motiv je cvjetni. Za razliku od ove nošnje, ženska nošnja stanovništva srpske nacionalnosti ističe se svojim jednostavnim krojem i bojom, kod koje prevladava crna i bijela boja. Uz platnenu košulju ukrašenu bijelim vezom dolazi naročito do izražaja crna vunena pregača s dugim resama. Dugačka košulja krojena u jednom dijelu, tipa cjelače, je glavni dio ženske nošnje. Košulja je u svom kroju sačuvala osnovne karakteristike nošnje kakvu nalazimo na prostranom dinarskom području. Uz ova dva tipa nošnje susrećemo varijantu bijele nošnje koju nose u selu Maja i Dolnjaci, čije je stanovništvo hrvatske nacionalnosti. Iz povijesnih podataka doznajemo da je ovo stanovništvo doselilo iz Hercegovine, bježeći pred Turcima, tako da se primjećuju razlike u tradicijskoj kulturi stanovništva ovih sela i njihovih susjeda. Kod muške nošnje Hrvata i Srba vidimo karakteristične elemente po kojima se ovo stanovništvo može identificirati.

Srpska narodna nošnja je tokom ovog rata u velikoj mjeri stradala, tako da su sačuvani samo pojedinačni dijelovi. Rijetko se može naići primjer gdje su u jednoj kući sačuvani svi dijelovi nošnje. Originalni primjeri starinske muške nošnje su veoma rijetko sačuvani i to uglavnom samo kao pojedinačni komadi. Od ženske nošnje evidentirali smo nekoliko košulja i vunenih pregača, dok su ostali dijelovi rijetki. Za potrebe nastupa izvornih folklornih grupa izrađena je rekonstrukcija nošnje, prema originalnim sačuvanim dijelovima.

Muška narodna nošnja bila je nekoć izrađena od domaćeg platna od kojeg su sašiveni KOŠULJA i GAĆE – hlače. Ostali dijelovi nošnje izrađeni su od vunenog sukna, a to su prsluk zvan ZOBUN, ABENE LAČE i dugi ogrtač s rukavima – ALJINA. Opanci i široki pojas ĆEMER izrađeni su od kože, a kao pokrivalo za glavu koristio se pusteni šešir – ŠKRLJAK i ŠUBARA, KOŠULJA i GAĆE po svom kroju i materijalu iz kojeg su izrađeni uklapaju se u tip nošnje kakvu nalazimo i u ostalim susjednim nizinskim krajevima. Platno za njihovu izradu tkano je od lana i pamuka. Košulja je dugačka i seže do pola bedra, a oblači se i nosi izvan gaća. Po sredini gornjeg dijela, na prsima, nalazi se prorez sa čije je obje strane platno nabrano tj. složeno u sitne proštepane nabore zvane PORUPČIĆI. Uz rub proreza prišivena je NAPRAVA, uski dio platna ukrašen bijelim vezom. To je ujedno i jedini ukrašeni dio košulje. Košulja redovno ima ovratnik KOLJER. Rukav je u zapešću nabran u sitne nabore zvane

mreške, a orukvica KOLJERIĆ sašivena je od dvostrukog sloja platna. GAĆE širokih nogavica ukrašene su uz rub RESAMA. Gaće šivane za svečane prilike imaju iznad resa u samom platnu izvedenu prugu GAŽVU. Gažva je rađena tehnikom raspleta, a motiv ukrašavanja je geometrijski. Platno je u struku presavijeno i pomoću vrpce SVITNJAKA gaće su vezane.

Uz navedene osnovne dijelove muške nošnje dolazio je još ZUBUN (prsluk bez rukava), ALJINA (dugi ogrtač s rukavima), ALJICA (vunena vesta) pletena od domaće vune. Od iste vune pletene su i čarape koje su sezale do koljena. U zimsko doba povrh čarapa obuvali su NATIKAČ – dio koji obuva pola stopala. Rub natikača koji je vidljiv iz opanka bio je ukrašen raznobojnom vunom. U ljetnom periodu muškarci su noge omatali obojcima (komad platna koji omata nogu do iznad zgloba). Opanci TERKIJAŠI izrađeni su od deblje kože, obojene crno. Uski dugi remeni TERKIJE omotaju se oko noge.

Uz nošnju dolazi i pojas. Dječaci su nosili pojas KANICU od tekstilnog materijala, najčešće ukrašene vezom. Odrasli muškarci nosili su kožnati pojas ĆEMER, ukrašen malim metalnim kružićima i uskim trakama obojene kože. Ćemer je imao i praktičnu funkciju jer se u njegovim pretincima držao duhan, nož i dr. a u njega se zaticalo i oružje (kubura).

Muškarci su glavu pokrivali šubarom, a uz nju se kasnije nosio pusteni ŠKRLJAK.

Da bi prikaz muške nošnje bio potpuniji treba spomenuti i TORBAK – vunenu torbu s dugim crnim resama.

Prilikom evidentiranja građe na terenu naišli smo na jedan primjer starinske muške nošnje koju smo evidentirali. Nošnja se sastoji od košulje čiji dijelovi nose nazive: a) NAPRAVA, b) KOLJERIĆ, c) PORUBI, d) KOLJER, e) PREKORAMENICA, f) MREŠKE, g) KOLJERIĆ, h) TURIĆ, i) KLIN.

Košulja je tkana od končeca. Motiv ukrasa na napravi bilježen je olovkom i vežen svilajcem. Oko naprave izrađeni su zupci – UŠICE.

GAĆE – imaju a) GAŽVU, b) RESE, c) SVITNJAK.

Nošnja je vlasništvo Bulat Draginje, selo Dabrina, a sašivena je prije Drugog svjetskog rata.

MUŠKA NOŠNJA vl. Bulat Draginja, Dabrina 129.

Nošnja se sastoji od platnenih GAĆA, KOŠULJE i plavog suknenog ZOBUNA.

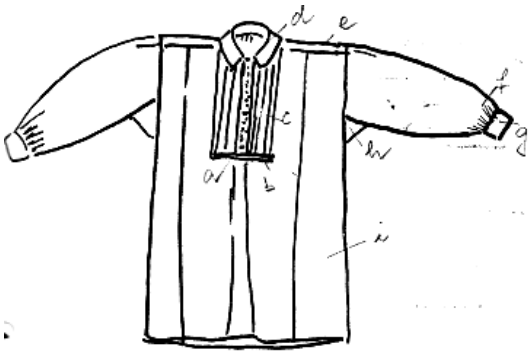

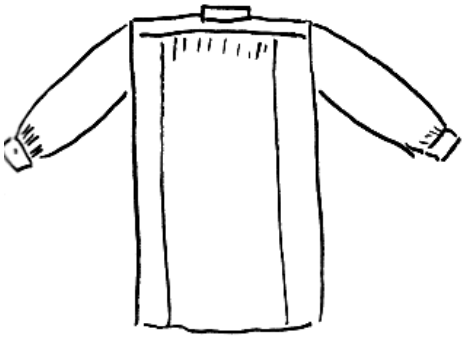

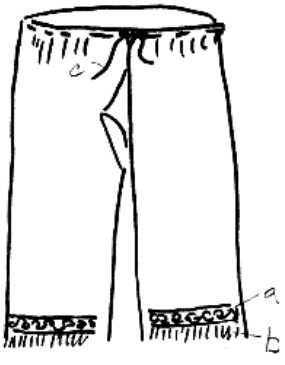

ŽENSKA NOŠNJA – osnovni dio srpske nošnje je duga bijela košulja, sašivena od domaćeg platna. Prednji i stražnji dio košulje sašiven je od širine jedne pole platna, a zovu ga PREDNJI i STRAŽNJI STAN. Oba stana spojena su užim komadom platna koji dolazi preko ramena i zovu ga a) PREKORAMENICA. Ravno krojeni rukav prišiven je uz rub prednjeg i stražnjeg stana, ravno je krojen i u zapešću stegnut. Oko zgloba dolazi orukvica – b) KOLJERIĆ. Starije košulje imaju široke rukave, bez orukvice, a sam rub ukrašen je čipkom. Donji dio košulje proširen je koso krojenim umetcima zvanim c) KLIN... Između klina i rukava umetnut je mali umetak zvan d) TURIĆ ili JAČICA. Uz vratni izrez prišiven je ovratnik – e) KOLJER. Prsa na košulji ukrašena su f) NAPRAVOM, tj. uskim komadom platna ukrašenim vezom, prišivenim uz rub proreza. S obje strane naprave platno je složeno u preštepane uske nabore – zvane g) PORUBI ili PORUPČIĆI. Ispod naprave, a preko poruba prišivena je uska traka platna – KOLJERIĆ. Košulja je ukrašena vezom na napravi koji je izveden bijelim kupovnim pamukom. Rubovi naprave ukrašeni su nizom sitnih zubaca koje zovu i CAKLINI. Osim spomenutog veza košulja je uz donji rub često puta ukrašena čipkom rađenom na iglu (s kukicom). Naziv za čipku je ŠTRIKA. Kod nekih košulja koje su šivane od domaćeg platna tkanog od kupovnog končeca nalazimo i kupovnu čipku. Preko košulje opasivao se POJAS tkan od vune obojene crveno. Pojas je širok i kopčao se malim KOVČICAMA.

VERTUN – pregača sašivena je od kupovnog materijala. Najčešće je to bio, crni glot, ali se upotrebljavao i drugi tvornički materijal.

PREGAČA S POTKITOM – dugim resama najkarakterističniji dio ženske nošnje srpskog stanovništva. Po svom obliku i načinu izrade ovaj dio nošnje seže u daleku prošlost, a bio je nekoć u upotrebi na širem području istočnog dijela naše zemlje, kao i u dijelu istočne Evrope. Osnovni dio ove pregače je komad vunenog tkanja, tkanog u 4 nita. Materijal je vuna, u više boja uz dodatak kupovne niti zlatne boje. Uz gornju i donju dužu stranu vunenog tkanja: prišivene su rese od crne vune. Gornji niz POTKITIĆ je uži, dok su donje rese POTKIT dugačke oko 30 cm. Između resa pregača je ukrašena pozamenterijskom zlatnom vrpcom – SRMOM i PERLINOM. Pregača se pomoću uzica veže u struku a pokriva stražnji donji dio tijela.

Žensku nošnju čine još LAJBEC, sašiven od kupovnog materijala crne boje, zatim KOŽUH – prsluk od kože s krznom ukrašen raznim motivima izvedenim komadima kože obojene u više boja. ALJINA od domaćeg sukna, kao ogrtač s dugim rukavima, koristila se zimi, kao i ALJICE pletene od vune. Na noge žene su stavljale vunene čarape, koje sežu do koljena, uz koje su se nosili, opanci. Kožni opanci bili su bez terkija.

Žene su glavu pokrivale bijelom maramom – POVEZAČOM kvadratnog oblika, koja je na uglovima bila ukrašena bijelim vezom. Kao nakit imućnije djevojke i žene nosile su niz dukata ili obične staklene ogrlice od raznobojnih perla.

Sačuvani dijelovi nošnje su evidentirani, a to su:

KOŠULJA ženska –	vl. Vujčić, Donje Selište
PREGAČA	vl. Vujčić, Donje Selište
KOŠULJA	vl. Samardžija Marija, Buzeta
KOŠULJA	vl. Bulat Draginja, Dabrina
VERTUN	vl. Mađarac Draga, Hajtić

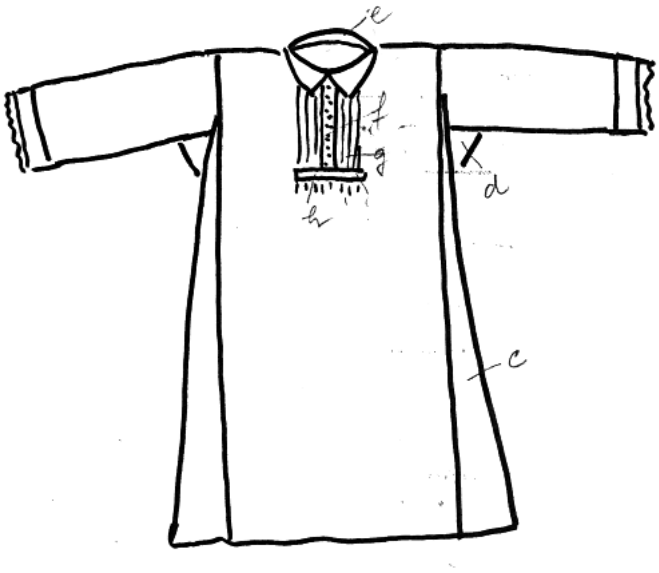

KOŠULJA vl. Vujčić – Donje Selište

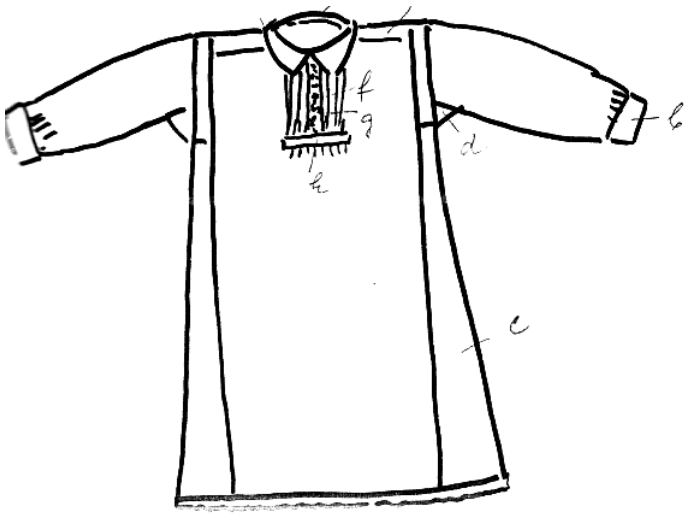

KOŠULJA, vl. Samardžija Marija, Buzeta

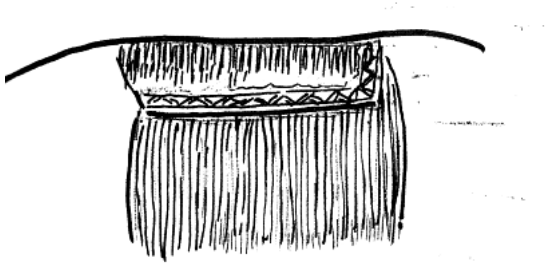

PREGAČA vl. Vujčić, Donje Selište

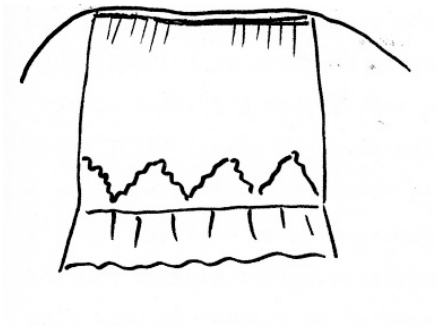

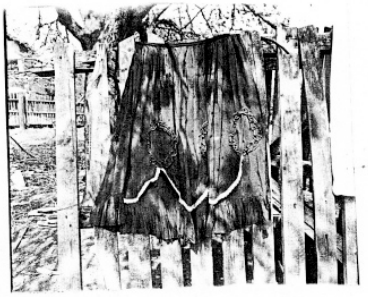

VERTUN vl. Madžarac Draginja, Dabrina

LAJBEK

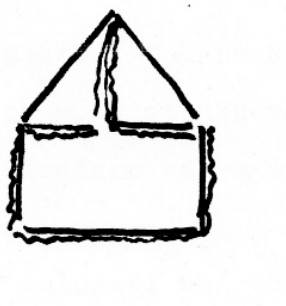

POVEZAČA

NARODNA NOŠNJA – Nošnja stanovništva sela Prijeka, Maja, Sračića i Dolnjaci znatno se razlikuje od ranije opisane nošnje stanovništva srpskih sela. U navedenim selima žive Hrvati, koji su prema predaji i povijesnim izvorima doselili u ove krajeve iz Hercegovine. Ova nošnja je bijela kao i srpska, ali se po kroju razlikuje.

MUŠKA NOŠNJA – sastoji se iz KOŠULJE, GAĆA ZUBUNA, GAĆA, KAIŠA od kože i OPANAKA. Kao i u drugim selima i ovdje je muška nošnja izišla iz upotrebe početkom 20. stoljeća, tako da je sačuvan manji broj primjera starinske nošnje. Sačuvane su samo KOŠULJA i GAĆE. KOŠULJA je sašivena od domaćeg platna i nosi se povrh gaća. Prsa na košulji s obje strane proreza ukrašena su proštepanim PORUPČIĆIMA između kojih se nalazi bijeli vez. Na kraju proreza, a preko porupčića, prišivena je uska traka platna zvana srce, koja je ukrašena crvenim vezom, ili što je češće bijelim vezom. Oko vratnog izreza prišiven je a) KOLJER. Prednja i stražnja pola košulje spojene su ne ramenu b) PORAMENICOM. Ravno krojeni rukavi su uz rame nabrani, a u zapešću je na rub rukava (nabranog) prišivena orukvica c) KOLJERIĆ. Ispod pazuha je ušiven umetak d) LATICA.

Gaće su sašivene od cijele širine platna, tj. svaka nogavica. Između nogavica umetnut je a) TUR. Gaće se u struku vežu pomoću b) SVITNJAKA. Uz rub nogavica gaće su ukrašene vezom zv. c) ŠUPLJIKA ispod koje su d) RESE. Evidentirani su:

KOŠULJA I GAĆE	vl. Krkač Marija, Dolnjaci 65
KOŠULJA I GAĆE	vl. Majstorović Antonija, Prijeka 53
KOŠULJA	vl. Šimunović Katarina, Dolnjaci

KOŠULJA

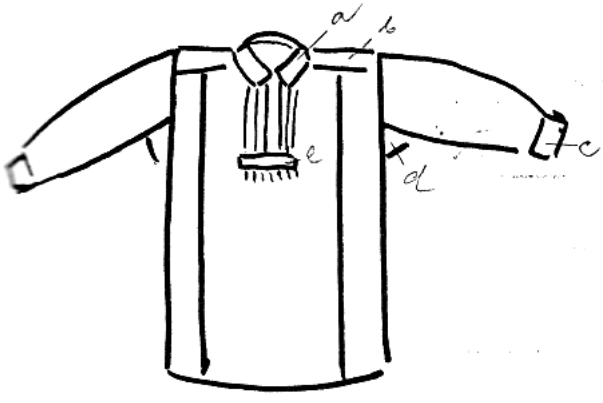

GAĆE

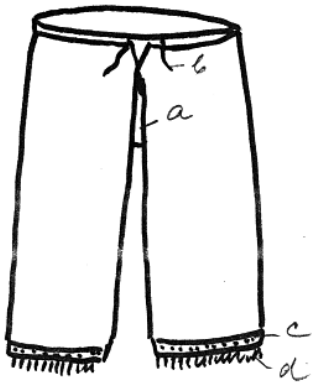

ŽENSKA NOŠNJA – sastoji se od OPLEČKA, KRILA, ZASTORA, vunenog PASA, ČARAPA i OPANAKA. Nošnja je ranije bila šivana od domaćeg platna, koje je kasnije zamijenjeno kupovnim platnom. Starinski OPLEĆAK bio je sašiven od domaćeg platna, a ukrašen je šupljikom i vezom. Na žalost nije sačuvan ni jedan primjer starinskog opleća. Umjesto oplećka sredinom 20. stoljeća, žene su šivale BLUZE sa dugim ili kratkim rukavima. Bluza je na prsima ukrašena vezom (cvjetni motiv u više boja).

KRILCA ili podsuknja sašivena je od dvije pole platna (domaćeg tkanog od končeca). Donji dio ukrašen je ukrasnom kupovnom vrpcom s caknima. Uz rub prišivene su štrikane špice rađene iglom za kukičanje, prišivena uz rub GRANIRA – volana.

KRILO sašiveno od 5 pola, od kojih, samo jedna (prednja) nije ŠNJITANA (složena u nabore). Na prednjem dijelu nalazi se RASPOREK. Platno uz gornji rub krila ima prišivenu ošvicu OBAŠVICU, na koju su na krajevima prišivene TKANICE za vezanje. Iznad donjeg ruba KRILA izrađen je AŽUR.

ZASTOR je sašiven iz dvije pole platna. Uz gornji rub platno je nabrano i prišivena je OBAŠVICA. Uz sve tri strane zastora prišivena je čipka rađena na kukicu tzv. ŠPICA. U donjem dijelu zastor je ukrašen utkanom prugom obojene pamučne niti, ili je ukrašen tehnikom na vutlak tj. UTLJAN.

PEČA marama za glavu od kupovnog platna, kvadratnog oblika. Ukras na peči izveden je uz dvije strane, a isto tako su prišivene i ŠPICE. Način ukrašavanja je različit. Tako na. pr. starinska PEČA NA GATRICE ukrašena je umetnutom uskom trakom složenom u cik-cak obliku. Najčešće su ukrašene vezom šupljike. Peča se ranije stavljala na glavu tako da se presavila na pola (po dijagonali) i prilikom stavljanja na glavu prednji krajevi prebace se na tjeme. Danas se peča veže na zatiljku.

NARODNA NOŠNJA iz sela Prijeka, vl. Majstorović Antonija

Uz do danas sačuvane dijelove nošnje žene su nosile LAJBEK sašiven od tankog tvorničkog materijala, a zimi su odijevale ABENE ALJINE – duge ogrtače od domaćeg sukna. Uz ove dodatne dijelove – nosio se i KOŽUR – kožnati prsluk s krznom koji se bio ukrašen motivima izrezanim od raznobojne kože s umetnutim komadićima ogledala. Zvali su ih i ŠARCI.

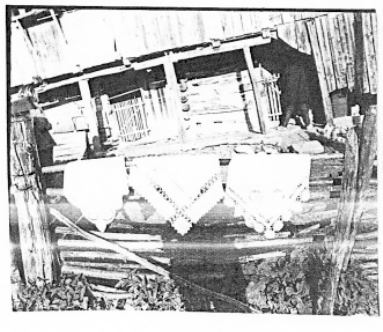

NOŠNJA ŽENSKA – vl. Davidović Ljubica, Sračica 31

Od kompletne nošnje sačuvani su samo: KRILCA, KRILA i ZASTORI. Nazivi za pojedine dijelove su:

KRILCA – a) obašvica, b) srce, c) granir, d) šlinga
KRILO – a) obašvica b) tkanica, c) rasporak, d) šnjite, e) ažur
ZASTOR – a) obašvica, b) utljak, c) špice

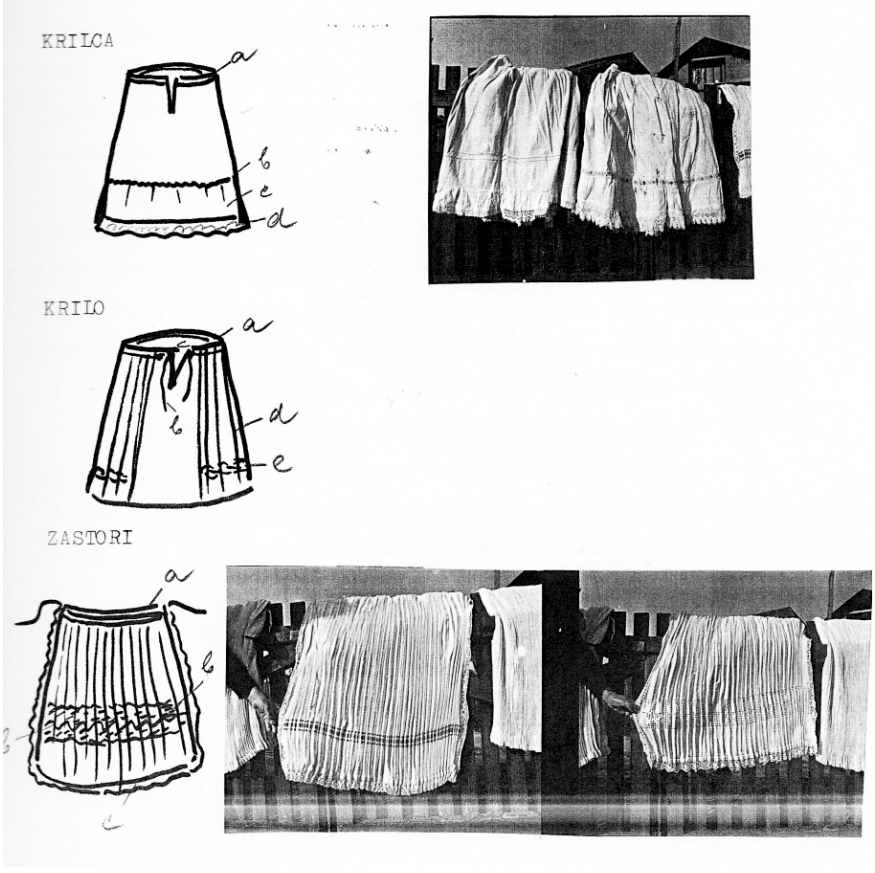

Боривој Чалић

Захарија Орфелин и Алфавит духовни *Исаије Копинског*

1.

Године 1764. у штампарији Димитрија Теодосија у Венецији штампане су књижице *Истинаја о Бозе радост*[1] (*Истиниша о Боїу радост*) и *Христољубивих душ стихословија*[2] (*Стихословија христољубивих душа*). Време и место штампања указивали су на само једну могућну личност везану уз њихово објављивање: на Захарију Орфелина. Редактор и коректор Теодосијеве штампарије, Орфелин тих година остварује у Венецији обиман издавачки програм припремајући за штампу низ књига, од неопходних богослужбених и богословских до световних издања – прве српске историје, аритметике, низа уџбеника, првог српског часописа. Захваљујући својим песничким књижицама постаје и родоначелник нове српске књижевности, свесно уносећи у српску културу свога времена просветитељски дух и рационалистичко опредељење. И док се о низу отворених књижевних, историјских и библиографских питања о књигама изашлима из Орфелинових руку временом ипак понешто сазнало, *Стихословија* и *Радост* окружене тајанственом анонимношћу, при том зачуђујуће међусобно повезане, једнако су измицале одговорима на многе значајне недоумице које су покретале. Бележене су тек у ретким архивским вестима, књижарским и библиотечним каталозима те у библиографијама, док у књижевноисторијској литератури нигде нису поменуте, чак ни као пука чињеница, унаточ томе што у 18. веку нисмо имали толико књига "да бисмо иједну могли да

1 Георгије Михаиловић, *Српска библиоїрафија XVIII века*, Народна библиотека Србије, Београд, 1964, 66 (Бр. 58). Интересантно је да је књига забележена и у библиографији В. Сопикова. Уп. Василий Сопиков, *Опыт российской библиоїрафии*, Санктпетербургъ, 1813, књ. 1, 104 (бр. 437).

2 Г. Михаиловић, *Исто*, 70 (Бр. 64).

3 Мирјана Бошков, *О досада неопшврђеном издању "Псалшира" из 1761. їодине*, (у) *Прилози за књижевносш, језик, исшорију и фолклор*, Београд, 1975, књ. 41, св. 1–2, 23.

4 Боривој Чалић, *Једна заборављена књиїа 18. века и їесма у њој*, (у) *Љешойис СКД "Просвјеша"*, Загреб, 2004, 291–334 и Б. Чалић, *Христољубиве*

занемаримо".[3] Тим више био је и логичан покушај њиховог ближег испитивања.[4] Сагледане су и у светлости претпоставке о Орфелиновом ауторству, уз помоћ аналогија које су се при том могле уочити, али за решавање тог сложеног проблема није, ипак, било довољно елемената. "Мало је вероватно и сасвим тешко могућно да ће се на то осетљиво питање сазнати поуздан одговор"[5] написао сам тада – и погрешио. Аутор песама прештампаних залагањем и бригом Захарије Орфелина 1764. у Венецији сада је утврђен и познат, као и извор одакле су песме преузете у ова издања. То је једно од најпопуларнијих дела руске богословске књижевности 17. и 18. столећа *Алфавит духовни* кијевског митрополита Исаије Копинског.

2.

Питање ауторства ове књиге, једне од најзначајнијих међу делима руско–украјинске дидактичко–моралне теологије у 18. столећу изазива и данас немале неспоразуме иако је цео проблем решен још одавно и разлога за забуну одиста и није требало да буде. Књига се, наиме, приписује и Димитрију Ростовском па се под његовим именом често објављује као његово ауторско дело. Иако се у литератури о томе говори тек успут, изгледа да је ростовски митрополит Свети Димитрије (Туптало), иначе изузетно плодан црквени писац, само превео рукопис на "славјански" језик.[6] *Алфавит духовни* је, под насловом *Лествица Исаије Копинскоī*, преписиван још током 17. века. Два преписа, из 1677. и 1697, која су некад припадала Свето–Тројицком Антонијево–Сијском манастиру код Архангелска, данас су у Библиотеци руске Академије наука.[7] Примерак преписа овог списа с наведеним именом аутора, који је припадао самом Димитрију Ростовском, чуван је у московској Синодалној библиотеци те је право ауторство непобитно и вишекратно утврђено.[8] Неспоразум је, вероватно, настао када је непосредно након смрти Димитрија Ростовског (1709), започето штампање његовог обимног дела, те је тако *Алфавит духовни*, пронађен у рукопису у његовој оставини, погрешком приређивача или издавача, ушао у свет штампане књиге под његовим именом. Књига је у Русији у 18. веку доживела бројна издања. Прво издање објављено је већ 1710. у Кијеву,[9] а затим су следила и остала: Кијев (1713, 1747, 1755, 1760, 1761, 1766, 1780, 1792), Санкт–Петербург (1719, 1792), Чернигов (1747, 1751, 1761), Москва (1799).[10] Дело је ушло и у *Собрание разныхъ поучительныхъ словъ и другīхъ сочинений* Димитрија Ростовског, штампано у шест књига у Москви 1786, а затим и у његова *Сабрана дела* (Москва, 1804), прештампавана у 19. веку неколико пута. Под именом свог правог аутора *Алфавит*

душе радују се Боīу – непознаа песма Захарије Орфелина?, (у) *Љеопис СКД "Просвјеа"*, Загреб, 2006, 350–355.

5 Б. Чалић, *Једна заборављена књиīа […]*, 317. Не знајући да је то већ учињено, песме сам и превео на савремени српски језик.

6 Филарет Гумилевский, *Обзоръ русской духовной литературы*, С.–Петербургъ, 1884, књ. 1, 183.

7 Л. Б. Белова, М. В. Кукушкина, *К исории изучения и реконсрукции рукоīисноīо собрания Анониево–Сийской библиоеки*, (у) *Маериалы и сообщения по фондам Оделa рукоīисной и редкой книīи Библиоеки Академии наук СССР*, Наука, Ленинград, 1978, 171.

8 Ф. Гумилевский, *Исо*; Уп. И[ля] А[лександрович] Шляпкин, *Св. Димиий Росовский и еīо время (1651 – 1709 īī)*, С.–Петербургъ, 1894, IX; В. и М. А. Федотова, Димиий, *свш.* (у) *Православная энциклоедия*, Москва, 2007, т. XV, 17.

9 В. Сопиков, *Исо*, књ. 1, 5. В. и И[ван Петрович] Каратаевъ, *Хронолоīическая росись славянскихъ книīъ, наечааныхъ кирилловскими буквами 1491–1730*, Санктпетербургъ, 1861, 169; В[укол Михайлович] Ундольский, *Хронолоīический указаель славяно–русских книī*

духовни забележен је коначно у библиографијама тек 1958.[11] али се унаточ томе, све до данас, објављује под именом Димитрија Ростовског.[12] Под његовим именом објављена је и у преводу на српски језик,[13] иако је име правог аутора било познато још Тихомиру Остојићу.[14]

3.

Исаија Копински био је васпитаник острошке школе. Замонашио се у младости у Кијево–печерској лаври, где је провео око 16 година. Био је потом оснивач и настојатељ разних манастира, а 1620. јерусалимски патријарх Теофан тајно га је устоличио за епископа Перемишља.[15] Постаје, потом, 1628. епископ смоленски и черниговски али, непризнат од пољске управе, не борави у својој епархији. За кијевског митрополита изабран је 1631. године. Пољски Сејм није га потврдио у овом звању па га је на кијевској катедри 1632. заменио Петар Могила, с којим је водио вишегодишњи спор. До 1635. управљао је Михајловским манастиром у Кијеву, а до смрти 1640. пребивао је у разним манастирима. Осим *Алфавита духовног* написао је и неколико посланица парохијском свештенству и монашким заједницама.[16]

Како је видљиво из раних преписа, оригинални наслов списа Исаије Копинског био је *Лествица*. Дело је написано по узору на истоимени спис Св. Јована Лествичника. *Алфавит духовни* започиње песмом *Истиниша о Богу радоси*. Иза ње долази предговор а затим кратак алфавит, односно моралне изреке поредане азбучним (алфавитним) редом, по једна за свако слово азбуке, по којем је и цела књига добила свој наслов. Главни део књиге је сама лествица подељена у три дела (против телесне пожуде, против охолости и против пожуде очију), с укупно 33 поглавља (према годинама Христовог земаљског живота). Свако поглавље састоји се од десет одломака. Књигу закључује песма *Христољубивих душ стихословија*.

По свом карактеру *Алфавит* представља заокружен морално–филозофски поглед на свет у којем треба да се успостави хармонија између свакодневног, мирског, и хришћанског живота који тежи спасењу. Аутор разматра морално, умно и духовно у човеку, оне елементе који воде ка самоспознаји. Спознавајући самог себе човек спознаје и своју двојну природу, вањску и унутрашњу, телесну и духовну. Тај процес отвара у њему и основну дилему: чему дати предност? Због тога је таква књига требала да послужи као духовна храна и оружје у борби с људским страстима и пороцима који воде у грех. Замишљена и написана с намером да проповеда и потиче хришћанске врлине, укрепљује побожност и укорени у људима

церковной печати с 1491 по 1864–й г., Москва, 1871,151; Алексей Роддоский *Описание старопечатныхъ и церковно–славянскихъ книгъ […]*, С.–Петербургъ, 1898, књ. 2, 27–28.

10 В. Сопиков, *Исто*, passim; В. Ундольский, *Исто*, passim.

11 С. О. Петров, Я. Д. Бирюк и Т. П. Золотаръ, *Славянские книги кирилловской печати : XV–XVIII вв.*, Академия наук Украинской ССР, Киев, 1958, 103.

12 Од новијих руских издања: Сибирская благозвонница, Москва, 2010. Разна издања књиге могу се данас наћи у дигиталном облику путем интернета. Уп. на страницама Свето–Тројицко Сергијеве лавре у Сергијевом Посаду (www.stsl.ru) где се, исправно, води под именом Исаије Копинског. Доступна су и бројна електронска издања у преводу на савремени руски језик и под ауторством Димитрија Ростовског.

13 Св. Димитрије Ростовски, *Духовни азбучник*, превела Марина Милачић, "Банатски весник" Епархије банатске, Вршац, 1990. Као дело Димитрија Ростовског помиње се и у: Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабсбуршкој монархији током 18. века*, САНУ, Београд, 2010, 364.

јеванђеоско горушичино зрно, та је књига истовремено сва усмерена потпомагању човековог успињања ка висинама божанског савршенства путем који има јасан и одређен циљ: ослобађање од земаљског и уздизање к небеском, сједињење с Богом и постизање блаженства не само на небу, већ и на земљи.

Такву основну усмереност целог дела на изузетан начин сјајно уоквирују уводна и завршна песма. Идентичне у тону, обе показују унутрашњу комплементарност, одају исти мисаони поредак. У њима се подударају читави одломци текста који су изречени и истим речима. *Истинита о Богу радост* обраћа се непосредно човеку, говори му у првом лицу, позивајући га на веру и љубав, на радост према Богу. *Христољубивих душ стихословија* у потпуности окреће угао излагања: непосредно се обраћа Богу, док се човек, објект спасења, помиње у трећем лицу. И док у *Радости* позива: "Радуј се Господу и благодарење му приноси", у *Стихословији* одговара: "Благодарим Тебе, Господа мога, добротвора прештедрог". На тај се начин чини како се песме огледају једна у другој, да су то две стране исте слике.

Хисторија

4.

Алфавит духовни био је у српском 18. веку не само широко распрострањена књига, што и није зачуђујуће с обзиром на бројна руска издања која су у великим количинама стизала на простор Карловачке митрополије,[17] већ и једна од најомиљенијих књига оновремене малобројне читалачке публике коју је углавном чинило свештенство. Кијевско издање из 1741. купио је већ 2. маја 1742. Лазар Грујић у Баји,[18] што је сведочанство о развијеној књижарској трговини. Приликом визитације фрушкогорских манастира књига је забележена у већини монашких заједница, не само као манастирска већ и као лична калуђерска имовина. Пописана је, тако, у манастирима Обеди,[19] у Дивши чак три примерка,[20] те у Ремети[21] и Гргетегу.[22] Властите личне примерке имали су јеромонаси Софронije Гавриловић из Врдника,[23] Антоније Поповић из Хопова,[24] Пахомије Станојевић из Крушедола[25] те Стефан Николић и Висарион Марковић из Раковца.[26] Два примерка пописана су и у инвентару будимске епархије начињеном 1767. након смрти владике Дионисија Новаковића.[27] Један од њих могао је бити исти онај записан у будимској епископији 1790, након одласка Стефана Стратимировића на трон карловачких архиепископа и митрополита.[28] Запис у свом примерку књиге оставио је 1778. протојереј Павле Мајсторовић у Дишнику, да би 1780. поново записивао, овај пут као протопрезвитер у Нарту. Тај је примерак и касније имао занимљиву судбину јер је 1784. у

14 Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Матица српска, Нови Сад, 1907, 354.
15 Данас Przemyśl у Пољској.
16 *Исаия (Копинский)*, (у) Русский биографический словаръ, С.–Петербургъ, 1897, књ. 8, 141; Энциклопедический словаръ, С.–Петербургъ, 1894, књ. 13, 363; Ф. Гумилевский, *Исто*, 182–184.
17 О овоме детаљно: Мирјана Бошков, *Руска штампана књига у нашем XVIII веку*, (у) *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 1973, књ. 16/2, [527]–567.
18 Књига је касније доспела у власништво епископа Платона Атанацковића. Уп. *Библиотека Платона Атанацковића*, редактори Корнелија Олар, Финка Пјевач, Светлана Вучковић, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1995, 50 (бр. 61). Платон Атанцковић имао је и примерак кијевског издања из 1761, данас у Библиотеци Епархије бачке у Новом Саду.
19 имитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, У Ср. Карловцима, 1902, 34.
20 Исто, 198.
21 Исто, 334.
22 Исто, 371.
23 Исто, 45.
24 Исто, 226.
25 Исто, 267.
26 Исто, 383, 384.

Пожуну купљен "от једного солдата" за петрињску цркву.[29] Издање *Алфавита* из 1747. имао је и јеромонах Партеније Поповић, постриженик манастира Ковиља.[30] Примерак је после 1779. продао јеромонаху Тимотеју Марковићу из Бођана.[31] И у грађанским кућама било је примерака ове књиге као у Новом Саду, код Пантелије Миланковића 1784.[32] и Јована Поповића Пеција 1813. године.[33] Примерак издања из 1741. имао је Сава Текелија.[34] Један *Алфавит* пописан је 1832. међу књигама бачког епископа Гедеона Петровића.[35]

Да је *Алфавит* и крајем 18. столећа био популарна и тражена књига сведочи и понуда новосадског књижара Дамјана Каулиције који се 1799. пред своје друго путовање у Русију обраћао архиепископу и митрополиту Стефану Стратимировићу нудећи да оданде донесе потребне књиге, међу којима и *Алфавит духовни*,[36] али ову књигу није касније нудио у свом рукописном каталогу[37] који је Стратимировићевим посредством 1800. упућен свештенству. Ипак, књига се појављује 1804. у штампаном каталогу његове књижаре по цени од 2 форинте и 30 филира.[38]

Алфавит духовни данас је сачуван и у јавним збиркама. Библиотека Матице српске, осим примерака Саве Текелије и Платона Атанацковића, има још издања из 1751, 1755, 1760. и 1780, а Народна библиотека Србије издања из 1747. и 1755. године. Три примерка кијевског издања из 1747. и примерак издања из Чернигова 1761. има Музеј српске православне цркве у Београду,[39] док се два примерка из 1780. налазе у библиотеци манастира Крке.[40] Бројни примерци *Алфавита духовног* чувају се, сасвим сигурно, још у многим парохијским црквама.

5.

Алфавит духовни оставио је трага и у српској књижевности, у делима двојице најзначајнијих стваралаца 18. века – Захарије Орфелина и Доситеја Обрадовића.

С овом књигом млади се Димитрије Обрадовић сусрео већ првог дана свог манастирског живота у Хопову. У келији игумана Теодора Милутиновића "ја почнем прегледати књиге. Нађем зборник, часловац, псалтир, месецослов, каноник, полустав, требник, алфавит духовни."[41] Иако је своје монашко подвизавање започео читајући житија светих, младом читаоцу, гладном књига, нема сумње, није измакао ни *Алфавит духовни*. У тој се књизи Доситеј, како је то запазио Тихомир Остојић, сусрео с појмом здравог разума, још пре него што је упознао рационалистичку философију.[42] Траг те хоповске лектире уочава се, по идеји и форми, већ у његовом

27 Милан Петров, *Прилог историји српских библиотека у XVIII веку* (у) *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1969, књ. 1–2, 96.
28 Исто, 100.
29 Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Српска краљевска академија, Београд, 1925. књ. 5, 195.
30 *Исто*, 198.
31 *Исто*, 201.
32 Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Матица српска, Нови Сад, 1951, књ. 2, 246.
33 *Исто*, 251.
34 Данас у Библиотеци Текелијанума која се налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду. Уп. *Библиотека Текелијанума*, редактори Светлана Вучковић и др., Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2004, књ. 3, 515 (бр. 1616).
35 Чедомир Денић, *Књижни фондови бачких епископа 1690–1849*, (у) *Библиотекарски годишњак Војводине 1970*, Нови Сад, 1971, 58.
36 Иванка Веселинов, *Два прилога о Дамјану Каулицији*, (у) *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1974, књ. 22/2, 349 (Бр. 51).
37 И. Веселинов, *Један непознат каталог Дамјана Каулиција из године 1800*, (у) *Зборник Матице српске за*

најранијем делу *Малој Буквици*,[43] написаној 1764. или 1765. у Кинском пољу, у којој је у азбучном распореду донео поуке преведене из беседа Светог Јована Златоустог.[44]

Где се и у каквим околностима с овом књигом сусрео Захарија Орфелин не може се ни нагађати. Било би занимљиво знати, али то, уосталом, и није пресудно. С обзиром на мноштво примерака присутних у српској средини, доћи до ове књиге није морало да представља нарочит напор. Много је значајније да је *Алфавит духовни* оставио на Захарију Орфелина, несумњиво је, снажан утисак.

У Библиотеци Матице српске у Новом Саду налази се занимљива рукописна књижица *Зрцало науке*.[45] Њено загонетно ауторство није дефинитивно решено, а приписано је Захарији Орфелину.[46] Рукопис је датиран између 1756. и 1762. године, а као аутор потписао се Захарија Драгојевић, па се претпоставило да је то првобитно Орфелиново презиме.[47] По својој садржини то је зборник просветитељског тона, обима 33 листа, писан у стиху и прози, по свему судећи руком самог Орфелина. Најобимнији део рукописа је прозни састав *Похвала славној науци*. Утврђујући изворе овом спису Димитрије Кириловић уочио је да су у *Зрцало науке* пренесени неки делови *Алфавита духовног* и то од речи до речи. Један од њих, врло је интересантно, помиње "просвешчениje разума". Да би се као узор *Зрцалу* заиста могао видети, или бар озбиљно узети у обзир, бар, као и у Доситејевом случају, у идеји и форми, *Алфавит духовни*, сведочи и последње поглавље *Зрцала* с насловом *По алфавиту от божественаго писанија и от разних авторов некија речи избранија*.

Одлучивши се да 1764. у свој издавачки програм унесе почетну и завршну песму из *Алфавита духовног*, у ситуацији када је изворно издање не само веома распрострањено међу Србима већ се до њега могло и лако доћи, пожелео је Захарија Орфелин, врло је вероватно, да их као врхунска дела религиозне књижевности издвоји и тако издвојене снажније нагласи. Прештампавајући *Истиниту радост о Богу* и *Христољубивих душ стихословија* те године у Венецији, у посебним књижицама, морао је Орфелин имати у виду и оновремену оскудну српску књижевност. Желео је тим песмама, могућно је, да и ширим круговима својих сународника, сасвим практично, за невелику цену, преда у руке врхунска књижевна дела морално–поучног карактера. У оцењивању књижевне ситуације његовог доба то ће се, такође, морати узимати у обзир. И овакав редакторски избор указује на широку основу Орфелинове ерудиције и културе. Не сме се, при том, ни на тренутак заборављати на чињеницу да "треба водити рачуна о свим делима у чијем је издавању он на ма који начин учествовао."[48]

књижевност и језик, 1973, књ. 21/3, 526–532.

38 *Каталог разних црковних, молитвених, исторических и школских с[лавено]–српских и славенских књиг [...]*, В Будиме, 1804, 7.

39 МСПЦ, Оставина Радослава Грујића, IV Књиге ћирилске, 4615, 4625, 4637 и 4633.

40 Манастир Крка, Књиге, 1711/1–2.

41 Доситеј Обрадовић, *Живот и прикљученија*, (у) *Доситеј Обрадовић*, приредила Мирјана Д. Стефановић, Издавачки центар Матице српске, 2010, 110.

42 Т. Остојић, *Исто*, 354–355, 368.

43 Позната и као *Јеленина Буквица*, исписана за кћерку свештеника Аврама Симића у чијој је кући боравио.

44 Мирјана Д. Стефановић, *Напомене*, (у) Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, Задужбина Доситеј Обрадовић, У Београду, 2008, књ. 5, 193.

45 Сигн. РР II 63.

46 Захарија Орфелин, *Зрцало науке*, с предговором Д–ра Димитрија Кириловића, Матица српска, Нови Сад, 1952.

47 То је категорички оспорио Мита Костић. Уп. *Један нов прилог проучавању Захарије Орфелина*, (у) *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, 1953, књ. 1, 213–216. Костић није узео у обзир зачуђујућу

сличност рукописа чије би детаљније графолошко испитивање могло да упути на сигурније резултате. Књига због тога скоро шездесет година није била предмет никаквих научних разговора. Интересантно је да је Стеван Јосифовић (*Орфелиново Зрцало науке*) у истој свесци *Зборника* (49–61) у потпуности прихватио Кирилови-ћене налазе. Том приликом утврдио је у *Зрцалу науке* бројне античке и библијске изворе те додире с византијском литературом.

48 Мирјана Бошков, *Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства*, (у) *Зборник за славистику*, Матица српска, Нови Сад, 1974, св. 7, 46.

49 Песме су прештампане још једном, у књижици *Канон покајаниј ко Господу нашему Исусу Христу, таже Стихословие прежелательнаго к Б(о)гу беседованија; напоследок кључ границ с лета от сотворенија мира с пасхалијеју по кључевим словам*, Будим, 1807.

Тако се у ауторски регистар српске библиографије 18. века уписује и име Исаије Копинског, а две књижице овог, по много чему, херојског доба српске културе, после скоро два и по столећа, престају да буду сирочад.[49]

Боривој Чалић

Опис манастира Дреновца из 1771. године

1.

Манастир Дреновац у Славонији[1] био је један од мањих и сиромашнијих манастира Карловачке митрополије у 18. столећу. Његову имовину чини тек десет јутара обрадиве земље, раштркане ливаде, невелик виноград, воћњак с око хиљаду стабала шљива, једна воденица и нешто стоке. Ни манастирска црква посвећена Светом Георгију, ни конаци, нису се истицали својом величином или архитектонским решењима. Није имао ни знамениту ризницу. Његов једини ликовни приказ сачуван је на бакрорезу *Свети Георгије с изгледом манастира Дреновца*[2] који је 1761. по поруџбини пакрачког епископа Арсенија Радивојевића израдио бечки мајстор Јакоб Матијас Шмуцер. Сачуван је тек један, оштећен, отисак ове гравире.[3] Стојећи лик свеца у центру листа окружују композиције са сценама из његовог живота. У доњем делу приказан је манастир испред којег се одвија свечани дочек епископа који стиже у визитацију.[4] Арсеније Радивојевић је вероватно, како је то био обичај и у другим сличним случајевима, наступивши као манастирски покровитељ и дародавац, поклонио бакрорезне отиске манастиру како би се њиховом продајом помогли манастирски приходи.[5]

И својим недугим трајањем (постојао је свега 59 година) био је Дреновац готово предодређен да буде заборављен и бележен тек као пука историјска чињеница. А ипак није тако, јер овај манастир незаобилазно помињу сви историјски прегледи српске уметности 18. столећа. Највећа духовна и

1 Између Воћина, Ораховице и Слатине. Данашње име села је Слатински Дреновац.

2 Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Матица српска, Нови Сад, 1978, 361 и сл. 255-256. На готово истоветан начин Шмуцер је 1760. изрезао свеца на бакрорезу *Свети Георгије с изгледом манастира Зографа*. Оба ова бакрореза послужила су као узор Захарији Орфелину када је 1769. радио гравиру *Свети Георгије с изгледом манастира Сенђурђа*.

3 анас у Народној библиотеци Србије у Београду.

4 Дочек епископа на трагу је барокног ефемерног спектакла прецизно успостављене идеолошке симболике. Сличне сцене присутне су и на другим бакро-

уметничка вредност манастира био је његов други иконостас, једно од најзначајнијих дела православне иконографије 18. века у Славонији, чије је иконе 1758. завршио "молер Василије", "Василије от Малија Росији", чувени украјински сликар Василије Романович.[6]

2.

О манастиру Дреновцу није много писано. Обимом невелику литературу започео је Владимир Красић објављујући неколико докумената о Дреновцу које је пронашао у архиви манастира Ораховице,[7] а затим и запис с јужних двери иконостаса у којем је поменут његов аутор "многогрешни Василије от Малија Росији".[8] Тај је запис ушао и у корпус Љубомира Стојановића.[9] Красићеве податке допунио је властитим истраживањима заслужни осјечки свештеник Лазар Богдановић.[10] Драгоцен опис иконостаса оставио је Иван Бах, који је 1940. начинио и његове једине познате фотографије.[11] На основу њих је арх. Војислав Матић извео нацрт реконструкције иконостаса.[12] Душан Кашић оставио је кратак, али заокружен и прегледан монографски приказ Дреновца у који је унео и податке властитих архивских истраживања.[13]

Дреновац је подигнут 1719. на темељима старијег, вероватно католичког, храма. Основао га је с двојицом монаха ораховички игуман Антоније. Уз цркву је подигнут конак с 4 мале келије и дрвеним чардаком за игумана. Црква је била брзо завршена јер је већ 1722. постављен први иконостас. Дреновачки јеромонах Стефан стигао је у септембру исте године у Москву с "просителним листом от игумена" за "стројеније церковнаго зданија".[14] Није познато какву је све помоћ добио али се оданде вратио, међу осталим, и с књигама које су дароване указом Петра Великог.[15] Друга манастирска зграда с подрумом, кухињом, трпезаријом и две келије, с дрвеним доксатом извана, изграђена је 1735. године.

Основни извор манастирских прихода било је обављање парохијске службе у околним селима. Због недовољне економске основе која је захтевана државним прописима, током провођења редукције манастирâ Дреновац је укинут уз пристанак Синода 1775. године. У Пакрачкој епархији угашени су тада још манастири Бршљанац и Света Ана. Одлуком митрополијске конзисторије 1778. Дреновац је припојен манастиру Ораховици. Конаци су постали парохијски дом у којем је остао један калуђер који је опслуживао парохију. На дреновачкој парохији ораховички монаси остали су све до 1935. када је парохија, као и све остале манастирске парохије, постала мирска.

резним листовима у 18. веку. Уп. Мирослав Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, (у) *Манастир Шишатовац*, уредник Д. Давдов, Балканолошки институт САНУ, Друштво историчара уметности Србије, Матица српска, Београд – Нови Сад, 1989, [341]-342; Јелена Тодоровић, *Ентитет у сенци. Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, Платонеум, Нови Сад, 2010, 110-123.

5 Бојана Ибрајтер-Газибара, *Патронаштво митрополита Павла Ненадовића*, (у) *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад, 2009, 143.

6 Динко Давидов, *Украјински утицаји на српску уметност средине XVIII века и сликар Василије Романович*, (у) *Зборник за ликовне уметности* 5, Матица српска, Нови Сад, 1969, 125-126; Лепосава Шелмић, *Василије Романовић*, (у) Л. Шелмић, О. Микић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 1981, 67.

7 Владимир Красић, *Опис манастира Ораховице*, (у) *Летопис Матице српске*, књ. 143, св. 3, Нови Сад, 1885, 69-71.

8 В. Красић, *Неколико старинских записа и натписа*, (у) *Стражило-*

во, бр. 27, Сремски Карловци, 1887, 430-431.

9 Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* II, Српска краљевска академија, Београд, 1903, 193 (бр. 3126).

10 Лазар Богдановић, *Манастир Дреновац у Славонији*, (у) *Братство* VIII, У Београду, 1899, [99]-111 (прешт. *Братство, избор радова објављених од 1887. до 1941. год.*, Друштво Светог Саве, Београд, 1996, [95]-106).

11 Ivan Bach, *Prilozi povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII do kraja XVIII st.*, (у) *Historijski zbornik*, god. II, br. 1-4, Zagreb, 1949, 196-198 и сл. 5.

12 Табла је приложена уз рад Д. Давидова *Украјински утицаји […]*.

13 Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Српска патријаршија, Београд, 1971, 278-290 (прешт. Музеј Српске православне цркве, Београд, 1996).

14 Ст.[еван] М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Српска краљевска академија, [Београд], 1922, 58-59 (Споменик LIII, Други разред 45).

15 Л. Богдановић, *Исто*, 106-107. Богдановић пише да је на свим књигама постојао запис о даровању, али не наводи о којим се књигама радило нити помиње њихов број. Цитира тек

Монументални дреновачки иконостас уништен је у јануару 1942. заједно с храмом и целокупним инвентаром. Иконе су цепане и пред црквом спаљене на ломачи.

3.

На захтев Марије Терезије, преко Илирске дворске депутације, архиепископ и митрополит Јован Георгијевић упутио је 31. децембра 1770. прецизна упутства ("Наставленије") фрушкогорским манастирима о провођењу описа свих манастира.[16] Сличну окружницу упутио је, вероватно, и осталим манастирима у Митрополији јер су уз описе фрушкогорских манастира, начињене у јануару и фебруару 1771, сачувани, осим дреновачког, још и описи манастира Гомирја[17] и Комоговине[18] сви, како је упоређивањем лако уочљиво, начињени по истом методу.

Документ који се доноси у прилогу, *Опис манастира Дреновца*,[19] до сада није публикован, али у литератури није непознат. Користио га је и у свом наведеном раду више пута поменуо Душан Кашић. *Опис* сведочи о скромном манастирском комплексу. Црква и торањ покривени су дашчаним кровом, конаци од дрвета и плетера, од помоћних зграда поменути су тек амбар и штала. Невелико имање на којем је малобројно манастирско братство засигурно имало много мукотрпног посла задовољавало је тек основне животне потребе. Приходи од продаје стоке те од ретких и повремених прилога свакако су били недостатни и за основно издржавање братства, а камоли за веће захвате.

Монашки живот у Дреновцу морао је бити тежак и скучен. И у таквим приликама, открива то један ситан детаљ, били су дреновачки калуђери издигнути изнад обичног и свакодневног, спремни за монашки подвиг. Ценили су књиге и у њима препознавали ону духовну драгоценост која заслужује да се заштити и сачува. У сваковрсној оскудици остали су дужни осјечком доњоградском мајстору за (пре)повезивање црквених књига. Да ли су то биле оне које је руски Синод даровао по наредби Петра Великог и које су из велике и далеке Москве стигле у мали и скромни Дреновац у Славонији?

запис с *Октоиха* од 5. до 8. гласа.

16 Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, (у) *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, Сремски Карловци, 1913, [97].

17 Београд, Музеј Српске православне цркве, Оставина Радослава Грујића (ОРГ), VII Архивалије, 103. В. и Боривој Чалић, *Опис и инвентар манастира Гомирја из 18. века*, (у) *Љетопис*, СКД „Просвјета", Загреб, 2011, 289-293.

18 Музеј СПЦ, ОРГ, VII Архивалије, 657. В. и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, Српска краљевска академија, [Београд], 1926, 169-171. Стојановић је *Опис* добио од Димитрија Николајевића Оклобџије који га је пронашао у старом манастирском протоколу који се тада налазио у архиви парохије у Блињи на Банији.

19 Музеј СПЦ, инв. бр. 9369. (3 листа, 6 стр.). Документ је оверен манастирским печатом. Л. Богдановић (*Исто*, 108) наводи да је печат од туча, пречника 4-5 cm и претпоставља да потиче из времена оснивања манастира. Печат се тада налазио у манастиру Ораховици. У Музеју СПЦ, ОРГ, VII Архивалије, 141, на посебном комаду папира сачуван је још један отисак печата.

Описаније Мона[с]тирја Дреновца[1]

1. Мона[с]тир храма С[вја]таго великомученика и победоносца Георгија из фундамента до кубета и покрова зидан в лето 1719. и от основанија подружен, кубетисата ц[е]рков на том основанију даском буковом, и покривена даском растовом.

2. Моштеј ниже целокупних, ни в частицах тамо не обретајетсја.

3. Под тим покровом ц[е]рковним у звоници на тавану капела Храма Покрова Пре[свја]тија Б[огоро](д)[и]ци.

4. В том мона[с]тире от северне стране келије из фундамента до прваго тавана подзидане кречом и каменом, и от здола подрум, на(д) подрумом трапеза или ревекториа,[2] до трапезе кухина с комором и до кухине две келије поре(д)но, и те све келије и по(д)рум покровом единим, и кроме подрума како трапеза, кухина и келије од дрвета и плетера, и пре(д) тим келијами конг[3] или доксат дрвен. И особно една келија от дрвета и с конгом стара.[4]
   От јужне пак стране четири келије от фундамента и до верха дрвене и плетерне по(д) покровом јединим, обаче весма слабе и старе, како и една особито келија совсем рушна и пропала.
   От западне стране келије две с кухинјом от дрвета почете по(д) покровом едним, еште не до конга.

1 Документ се доноси у транскрипцији савременом српском ћирилицом. Слова изнад реда спуштена су у ред у округлим заградама, а испуштена слова стављена су у угласте заграде.
2 рефлекториј – трпезарија
3 конг, гонк, ганк, ганак – отворени наткривени ходник дуж куће
4 реченица исписана окомито на левој маргини документа, с ознаком да припада овом делу текста

Особито пак хамбар или житница, како особе за [...][5] које штала, обое от дрвета и тој помјануто мона(с)тир уокруг огражде(н) даскама растовима.

5. Тому мона(с)тиру земља орања прина(д)лежаштаја не совокупно на јединому месту, но особне на парчетах помешатељнаја с грунтом села зовомаго Дреновца совсем упространству јутара 10.
   Тако равно и косања земља между грунто(м) помјанутаго села Дреновца, на парчета(х) у пространству свега косаца 30.

6. Винограда два на брду и грунту истаго села Дреновца помешателно мотика 20.

7. Шливњак један от востока близ мона(с)тира, стари[х] и младих дрвета у чи(с)лу 1000.

8. Воденица једна такожде близ мона(с)тира и на грунту собственом мона(с)тирском, дрвена с једним малим точко(м)

   И довде недвижимаја.

5 нечитко
6 хаков, аков – мера за текућину (0,56589 hl)
7 меров – мера за масу, у различитим крајевима имала различиту вредност (бечки м., пожунски м. итд.), око 100 kg (78 ока).
8 ока – мера за тежину (1,282 kg) или волумен (око 1,5 l).

Вешти движимија по нумерах

		Живо(тних(х) число	Жита с ражи Меров	Ракије хакова	Вина хакова[6]
1.	Пшенице, меров[7] есапећи 44 оке[8]			10	
2.	Зоби			15	
3.	Кукуруза			50	
4.	Вина	60			
5.	Ракије		5		
6.	Волова теглећи(х)				8
7.	Коња				4
8.	Крава				6
9.	Оваца				40
10.	Коза				50

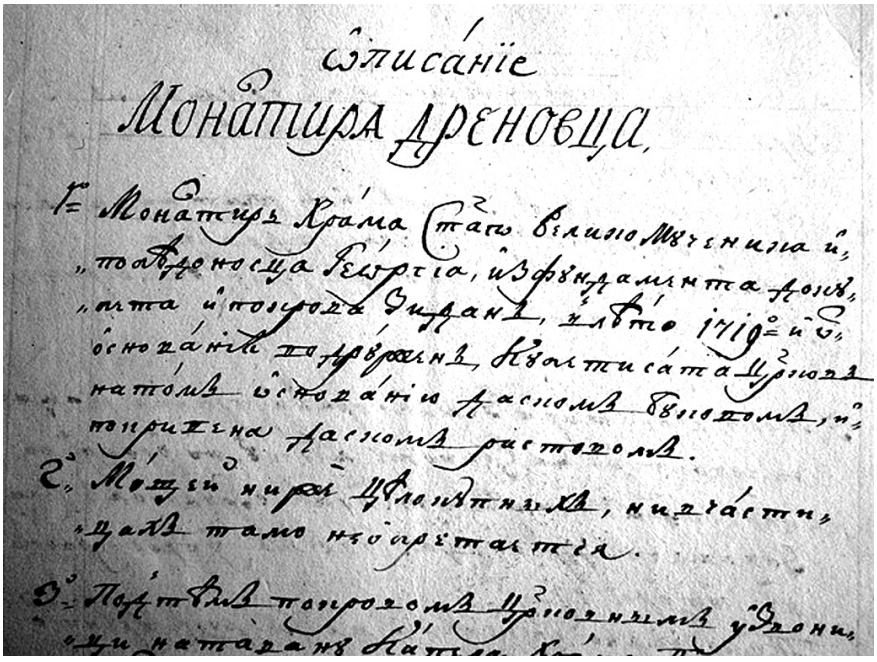

ѡписаніе
Монастира Дреновца.

Монастиръ Храма Ст̃аго Великомученика Ѳ,
„подъ горою Гвртіа, изъ фундамента новъ,
„лта и̃ повелѣніе Султана, лѣто 1710° и̃ Ѳ,
основаніи первыхъ, коли тисата Турцы
натомъ основаніи часомъ бѣлымъ, и̃
покрыта часомъ ростомъ.
Мощи нѣкіи Ст̃ыхъ, нигдѣ сти,
„развѣ тамо необрѣтаются.
Подтвержденіе повелѣніемъ Царскимъ удѣлы,
„и натаранъ [illegible]

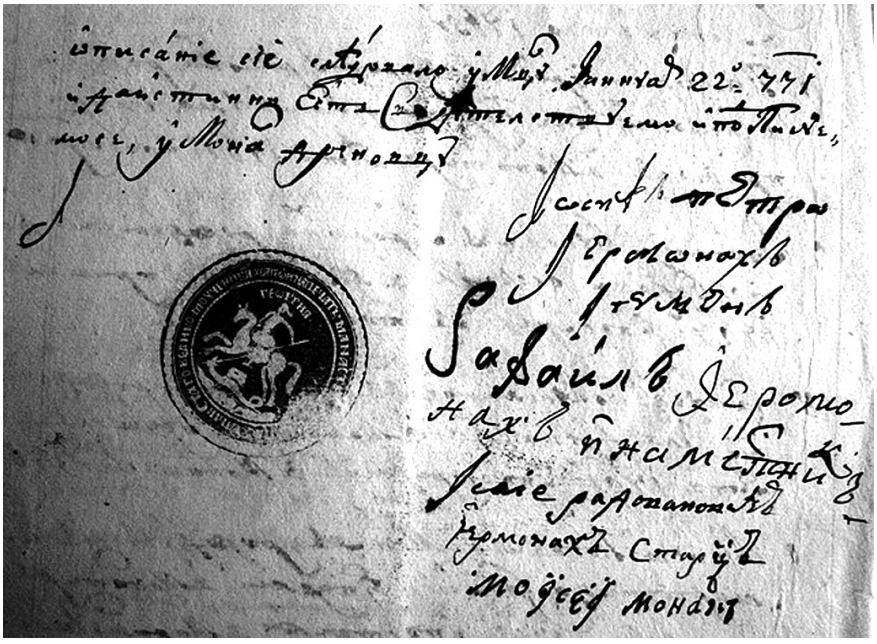

ѡписаніе сіе списано у Мон. Дечанѣ 22. 771
изъ стараго ѡписанія Мон.
ме, у Мона Дренову

Іосифъ Ѳтецъ
Іеромонахъ
Іоаникій
Сафаилъ Іеромо-
нахъ и̃ намѣстникъ
Сіе рабъ Божій
Іеромонахъ Старецъ
Моѣсей Монахъ

Годишни приход свој, мона(с)тир тој, ниоткоје стране себе снискает, разве по времену кад от собственаго труда и настолнија у плодах земних то јест у вину, ракији и житу, к тому же и от марве по цене пристојној продајетсја, и аште кто от усердија своего, в ми[ло](с)тињу что упишет (и то весма редко случаетсја) и тем и живениje и нужду мона(с)тирскују подонаполнајут, а от других приход ниоткуд.

Следовательно следујет описаније братства мона(с)тира.

Откако водружен и воздвигнут мона(с)тир тој, више у судружество братијах не бивало по времену разве јеромонахов 6, диакона 2 и монаха 2.

Ни(х) же обретаетсја 20 обштестве братија(х) в числе 9 живих. Между коима

1. Јосиф Петровић јеромона(х) рожденијем в Славонији, села Шеовици, у мона(с)тир пришел в детинству својему наученија ради књижнаго, лета 1751го и пострижен в монашество 1758го.
2. Рафаил Милаковић јеромона(х) и наместник, рожденијем из епархији плашчанскија, села Јасеници, во мона(с)тир пришел лета 1746го. Тогожде лета и пострижен в монашество.
3. Партеније Теодоровић јеромона(х) рожденије(м) в Славонији, села Газија, диштрикта ораховичкаго. В мона(с)тир пришел 1748го лета, и пострижен в монашество.
4. Исаија Радовановић јеромона(х) рожденијем в Славонији, вароши Кобаша в славној регименти градишкој, пришел в мона(с)тир лета 1750го и пострижен в монашество.
5. Генадиј Василијевић јеромона(х), рожденијем в Славонији, села Шеовици, спахилука пакрачкаго, пришел в мона(с)тир лета 1760го, пострижен в монашество 1765го.
6. Пахомиј Орозовић јеромона(х), рожденије(м) в Славонији, села Борика доминиума пакрачкаго, пришел в мона(с)тир лета 1767го и пострижен.
7. Јоаникиј Вуковић, јеромона(х), рожденијем донија вароши осечкија, в мона(с)тир пришел 1767. и пострижен тогоже.
8. Самуил Муселиновић дијакон, рожденијем из села Дреновца, в мона(с) тир пришел лета 1761го и пострижен в монашество 1767го.
9. Мојсеј Поповић монах, рожденијем из Мартинаца срем(с)кија епархији, в мона(с)тир пришел 1765го и пострижен в монашество тогож.

9 треба: старец

1. Мона(с)тир тој у свему должен Томи Јовичићу у селу Риевци, парохији мона(с)тирској, сума 25 f, пред двема година(ми), позајмени ради соли у мона(с)тире потребитом, без залога.
2. У Вођину Михаилу Цинцару 40 f ради мона(с)тирским служитељем потребе в прошлом лете, а то јест на одејаније из дућана узети(х) без залога и неисплаћени(х) јеште.
3. У осечкој долњој вароши г[оспо]дару Георгију Лалошевићу, оправленија ради книг ц[е]рковних 22 f у прошлом годе, и то без залога и неисплаћени(х) јеште.

Описаније сије следовало у м[есја]цу јануа[рију] 22го 771 и да истино јест свидетељствујемо и подпишемо се у мона(с)тиру Дреновцу.

Јосиф Петров јеромонах
игумен
[печат] Рафаил јеромонах и наме(с)тник
Исаије јеромонах старце[9]
Мојсеј монах

Мирјана Лесек

ЦРКВА СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА НА АПОСТОЛЕ У ВИНКОВЦИМА

Најстарији подаци о Србима у Винковцима потичу из времена после Велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године. Тада су досељени Срби размештени у славонском делу Посавине. Они који су били способни за борбу постављени су као гранична стража, док су се остали морали бавити земљорадњом. У то време Срби у околини Винковаца и Вуковара чинили су већину становништва.[1] Убрзо после сеобе и доласка у Винковце Срби су подигли цркву од брвана. И извештају визитационе комисије Карловачке митрополије од 1756. године забележено је да Шанац Винковци има осам кућа, да је дрвена кућа посвећена Светом Николају и да је осветио епископ карансебешки Спиридон (Штибица) пре 1713. године. У истом извештају наводи се да је црква "пала" (порушена) и да се више не служи у њој. Такође је забележено у извештају, да се место где је била света трапеза и четири стуба налазе у башти неког Шокца Видака Драгишева, док грађа од звонице сведочи о некадашњем постојању цркве. Камен од свете трпезе пуковник барон Пек однео је у свој мајур поставио га уместо стола.[2] Међутим, пуковник Михајло Продановић племенити "од Ужичке Каменице" велики приложник цркава, дозволио је да се у кући на његовом имању постави привремена капела Св. Николаја.[3] Истовремено са рушењем старе цркве одузето је и православно гробље, те су се Срби 1761. године жалили, али без успеха, Генерал команди у Осијеку.[4] Деценију касније (1771) црквена општина у Винковцима моли митрополита Јована Георгијевића да интервенише код царице Марије Терезије да дозволи обнављање запуштеног

1 М. Тишма, Православни Срби у Винковцима од почетка 18. до краја 20. века, Свеске Матице српске 44, Нови Сад 2005, 10.

2 Д. Руварац, Српска митрополија карловачка око половине XVIII века, Статистика II, Сремски Карловци, 29; М. Тишма, Нав. дело, 10.

3 Д. Руварац, Нав. дело, 29; М. Тишма, Нав. дело 10.

4 М. Тишма, Нав. дело, 11.

гробља и зидање на њему нове капеле.[5] И овога пута Срби су добили негативан одговор. Године 1772. капетан Матија Зузурић известио је магистрат у Винковцима о наређењу С. и Кр. Хоф кригстага да се српско гробље затвори и укине, пошто је Србима ближе гробље у селу Мирковцима, а имају и своју цркву. Такође је наглашено да се српске куће које остају без наследника продају католицима и то првенствено Немцима.[6] Србима је било забрањено досељавање и грађење кућа у Винковцима, а 1772. године, протерани су из Винковаца у Мирковце. Тек после жалби Илирској дворској депутацији и Дворском ратном савету 25. јуна 1775. године дозвољено је Србима грађење цркве, куповина кућа и уређење гробља на почетку Мирковаца.[7]

И после тога стање и неравноправан положај Срба у Винковцима је и даље остао исти. Најзад после упорних борби за своја права 1784. године, "највећом царском милошћу" Србима је дозвољена изградња нове цркве и уређење гробља.[8]

Број становника у Винковцима се споро увећавао, тако је 1791. године, било свега 50 српских кућа, са 228 душа.[9] Претпоставља се да су наведене године Винковци, који су били филијала мирковачке парохије, тада постали самостална парохија.[10]

Године 1793. у Винковцима подигнута је црква од тврдог материјала у позноборокном стилу. Према мишљењу винковачког свештеника Срећка Лесковца, црква је саграђена на месту где је раније била дрвена црква.[11] Камен темељац постављен је 1790. године, а осветио га је изасланик карловачког митрополита, игуман манастира Крушедол Пантелејмон Хранисављевић.[12] Градња цркве је завршена 1793. године и прво богослужење обављено је 11. септембра наведене године.[13] Објављени запис из књиге инвентара за 1795. годину показује да је црква зидана циглом, патосана циглом и покривена храстовом шиндром, као и да је у другој деценији XIX (1813) под од цигле замењен подом од белог камена.[14]

Током прве деценије XIX века пришло се декорисању унутрашњости цркве. Најпре је резбарију иконостаса радио непознати дрворезбар, а иконе су сликали мајстори из Боботе Јаков Недић и његов син Стојан Недић.

За време Другог светског рата усташе су опљачкале и демолирале цркву, полупале прозоре са витражима и оштетиле црквени мобилијар.[15]

Црква је обновљена 1976-1977. године.[16] Нажалост у ратним разарањима 1991. године, црква је срушена до темеља.[17] Последњих година црква је поново подигнута.

5 Архив САНУ у Сремским Карловцима, Патријаршијско-Митрополитски "Б" архив, бр. 25/1771.
6 Архив САНУ у Сремским Карловцима, Патријаршијско-Митрополитски "Б" архив, бр. 91/1772.
7 М. Тишма, Нав. дело, 11.
8 Исто, 11.
9 Исто, 11.
10 Исто, 12.
11 С. Лесковац, У Винковцима освећена обновљена црква, Православље 253, Београд 1978, 6.
12 М. Тишма, Нав. дело, 17.
13 Исто, 17.
14 Исто, 20.
15 Исто, 20.
16 М. Тимотијевић, Преглед уништених и оштећених православних цркава, Ратна страдања православних храмова у српским областима у Хрватској 1991, Београд 1992, 31; С. Милеуснић, Духовни геноцид – Преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991-1995 (1997), Београд 1997, 176.
17 М. Тишма, Нав. дело, 21.

Црква која је постојала до Другог светског рата била је једнобродна грађевина са олтарском апсидом на источној страни и призиданим звоником уз западну фасаду. Била је покривена двосливним кровом од бибер црепа. Хоризонтално је била расчлањена соклом и профилисаним поткровним венцем. Прозори су били лучно завршени.

Уз западну фасаду био је призидан двоспратни звоник. У приземном делу звоника био је трем са лучним отворима, на три стране. На западној страни изнад трема налазила се сегментно завршена ниша, са храмовном иконом. На ивицама звоника били су пиластри, које су пресецали профилисани венци, наглашавајући спратове звоника. У првом спрату звоника налазили су се са три стране лучно завршени прозори са профилисаним оквирима и профилисаним банцима испод. Лево и десно од звоника косина брода цркве била је маскирана волутастим забатима. У другом спрату звоника налазио се на свакој страни по један лучно завршени прозор са профилисаним оквирима и профилисаним банком испод. Задани део звоника завршава се паралелним профилисаним венцима, који су са обе стране пратили округлине цифарника. Завршетак зиданог дела звоника чинила је метална капа, састављена од проширеног бачвастог дела, лантерне, јабуке и крста.

Као што је напред речено деценију и по касније резбарију је радио непознати дрворезбар. Према сачуваним архивским фотографијама иконостас је био конципиран у класицистичком стилу. Профилисани венци украшени дентикулама делили су иконостас на три хоризонталне зоне. У првој зони вертикале су биле наглашене канелованим стубовима завршеним композитним капителима, односно пиластрима украшеним плетеницма у другој.

Класицистичко-бидермајер резбарија иконостаса била је изведена техником пробоја, плитког рељефа, пуне пластике и аплициране орнаментике.

Декоративни репертоар састојао се од флоралних мотива, разлисталих храстових гранчица које су формирале волуте или вијугале, расцветалих руха у венцима или као букетићи у вазама местимично комбиновани са геометријским елементима. Орнаментална декорација била је богатија и раскошнија у прве две зоне иконостаса и то на дверима (царским и малим), као и на фронтовима изнад престоних икона и икона са представом апостола.

На царксим дверима били су овални медаљони, уоквирени разлисталим гранчицама. Средину фронтова двери, испуњавале су вазе обрнуто постављене из којих су са обе стране излазили букетићи расцветалих ружа. Око ваза спуштале су се разлистале храстове гранчице, формирајући

волуте, чију су средину запремале розете. Доњи део површине крила двери испод медаљона испуњавале су волуте од лиснатих храстових гранчица.

На сличан начин биле су декорисане мале двери. Изнад овалних медаљона у средини фронтова налазиле су се вазе са букетићима. Око ваза симетрично су се разилазиле храстове гранчице савијајући се у волуте. Од волута, спуштале су се лиснате храстове гранчице, које су се спајале у доњем делу. Испод медаљона налазиле су се две волуте испуњене стилизованим розетама.

У фронтовима изнад престоних икона, била је богата и збијена орнаментална декорација састављена од ваза у средини, од којих су се разилазиле лиснате храстове гранчице, вијугањем обликујући волуте. Просторе око ваза испуњавали су сплетови разлисталих гранчица.

Средину друге зоне заузимала је велика композиција Света Тројица, фланкирана канелованим стубовима обавијеним венцима руха и завршавајуић се композитним капителима. Средину фронтова изнад иконе испуњавала је ваза са цвећем, а лево и десно налазиле су се волуте од храстових гранчица. Лучно завршене иконе са стојећим фигурама апостола, биле су постављене лево и десно, а међусобно су биле одвојене пиластрима декорисаним плетеницом. У фронтовима изнад икона у незнатним варијацијама понављао се декоративни систем сачињен од ваза са ружама, разлисталим храстовим гранчицама, које вијугају или се савијају у волуте.

У трећој зони овални медаљони са стојећим фигурама пророка били су постављени пирамидално у два реда. Групе медаљона одвајали су ступци, од којих су они на крајевима изнад капитела имали вазе са цветовима. Око профилисаних оквира медаљона преплитале су се лиснате гранчице са цветним мотивима. Сложенију орнаменталну декорацију имали су медаљони на крајевима са сценама великих празника (Васкресење и Вазнесење). Преплети гранчица лиснатих С волута и расцветалих ружа обавијали су њихове оквире. У средини између медаљона са пророцима налазило се Распеће са медаљонима Богородице и Св. Јована Богослова. Распеће је било постављено изнад медаљона са представом Оплакивања Христа. Лево и десно од Оплакивања налазила се по једна ваза са расцветалим ружама. Код подножја крста била је постављена по једна мања ваза са цветовима.

Објављена забелешка из књиге инвентара цркве Силаска Св. Духа на апостоле показује да је "Темпло пилторским послом украшено 1808-го љета", као и да је за овај посао плаћено дрворезбару 750 ф. и 30 х.[18] Нажалост у књизи инвентара није поменуто име аутора. Стога остаје да нагађамо да ли је мајстор резбарије иконостаса винковачке цркве припадао

18 Исто, 17.

групи уметника из Осијека где је столарски и дрворезбарски занат био развијен већ од почетка XVIII века[19] или пак карловачким уметницима који су били груписани око тада најцењенијег дрворезбара Марка Вујатовића. Познато је да је Марко Вујатовић почетком треће деценије XIX века, резао иконостас и друге предмете црквеног мобилијара, за православну цркву Светог арханђела Михајла у Илоку.[20] Црква у Илоку са целокупним мобилијаром потпуно је уништена у усташким разарањима за време Другог светског рата.[21] Радови Вујатовићевог ученика Максима Лазаревића налазе се у капели Светог архиђакона Стефана у Дању[22] и цркви Светог Георгија у Маринцима.[23] Оба ова иконостаса оштећена су у ратним разарањима 1991/92. године.[24]

Убрзо после завршетка резбарије иконостаса црквена општина у Винковцима поверила је сликарске радове на иконостасу Јакову Недићу и његовом сину Стојану. Школовање Јакова Недића није познато. Претпоставља се да је учио сликарство у радионици неког домаћег мајстора.[25] Пре сликања иконостаса православне цркве у Винковцима имао је више радова за собом. Сликао је иконостасе за православне цркве у Мађарској, у Борјаду за цркву Пресвете Богородице 1783. године, у Батасеку 1804. године и иконостас и зидне слике у цркви Свете Параскеве у Мајшу 1806. године (побројане цркве су порушене).[26] Претпоставља се да је Стојан Недић сликао иконостас у цркви Рођења пресвете Богородице у Габошу,[27] као и медаљоне на царским дверима иконостаса цркве у Сотину.[28]

Јаков Недић и његов син Стојан закључили су уговор са православном црквеном општином у Винковцима 14. марта 1810. године. Уметник се обавезао да према новом укусу, са добрим живим и трајним бојама ослика све нове резбарене делове, иконостас, певнице, епископски престо, туторски орман, налоњу за јеванђеље и друге површине позлатити правим златом, затим да ослика целу цркву у складу са својим најбољим знањем. Тај посао требало је да започне исте године пре празника Свете Тројице, са обавезом да га заврши у року од две године.

Сликар се обавезао да ће у олтару и на зидовима цркве насликати иконе према жељи општине, уз примедбу да наручиоци не претерају са бројем слика. Недић је обећао да ће начинити добар избор боја, јер се у пракси показало да се она на неким местима скида и уз гаранцију нагласио да уколико дође до неке грешке да ће исправити о своме трошку. За време боравка уметника у Винковцима и рада у цркви општина је била дужна да обезбеди бесплатан стан, дрва за огрев и на крају да припреми и постави скеле.

19 Л. Шелмић, Допринос осјечких мајстора развоју барокног дрворезбарства код Срба, Зборник Матице српске за ликовне уметности 20, Нови Сад 1984, 207.
20 М. Лесек, Православна црква Св. арханђела Михајла у Илоку, Љетопис XIII, Загреб 2008, 165-166.
21 М. Костић, Злодела и греси, Београд 1990, 166.
22 Д. Живанов, Иконостас капеле Св. архиђакона Стефана у Дању, Нови Сад 1995, 11-12.
23 М. Лесек, Црква Светог Георгија у Маринцима, Љетопис XIV, Загреб 2009, 127-128.
24 С. Милеуснић, Нав. дело, 180, 183.
25 Д. Давидов, Српска црква у Борјаду, Зборник Матице српске за ликовне уметности XV, Нови Сад 2003, 449.
26 М. Тишма, Нав. дело, 19.
27 Исто, 20.
28 Л. Шелмић, Црква у Сотину и њен иконостас, Српско сликарство 18. и 19. века, Нови Сад 2003, 449.

VINKOVCI.
Srp. pravosl. crkva.

L. HOROVITZ ABRAHAM

За добро обављено сликање и позлату мајстору је следила награда у готовом новцу 3000 форинти. У уговору је договорен и начин исплате. На дан закључења уговора, требало је да добије аванс у износу од 500 ф., 1500 форинти одређено је да се исплаћује мајстору у току радова, а остатак од 1000 форинти две године после завршетка радова.[29]

Сликање иконостаса завршено је у одређеном року као што је било забележено у инвентару винковачке цркве 1813. године. У инвентару је такође био забележен распоред иконостаса и целокупна цена од 3725 ф. исплаћена за резбарске и сликарске послове.[30]

Осим сликарских радова на иконостасу и зидовима у унутрашњости цркве из забелешке инвентара сазнаје се да је Недић радио 12 целивајућих икона са сценама великих празника и да је по 2 ф. и 24. х плаћено за сваку икону.[31]

Религиозни репертоар иконостаса био је распоређен у три хоризонталне зоне. У првој зони биле су престоне иконе: Св. Никола, Богородица са Христом, Христос и Св. Јован. Испод престоних икона у соклу налазиле су се следеће иконе: Чудо Св. Николе (вероватно повратак Агриковог сина), Сусрет Богородице и Јелисавете, Жртва Аврамова и Усековање главе Св. Јована. На дверима биле су: Св. архиђакон Стефан (северне), Благовести (царске) и Св. Лаврентије (јужне). Изнад двери биле су: Св. Теодор Стратилати Св. Теодор Тирон, Недремено око и Св. Георгија и Св. Димитрије. Средину друге зоне заузимала је велика композиција Св. Тројица, а лево и десно налазиле су се иконе са стојећим фигурама апостола. У средини треће зоне била је икона са сценом Оплакивања, а изнад ње крст са сликаним Распећем и медаљонима Богородице и св. Јована Богослова. Лево и десно од Распећа у два реда били су распоређени медаљони са стојећим фигурама пророка. На крајевима иконостаса лево и десно налазио се по један медаљон са сценама великих празника, Васкресење и Вазнесење.[32]

У сликарству Јакова Недића на иконостасу цркве Силаска Светог Духа на апостоле у Винковцима, колико се може закључити по архивским фотографијама, осећа се оријентација ка класицизму, што показује да је пратио збивања и новости, које су продирале у српско сликарство већ од краја XVIII века. Осим тога, код њега су видљиви и одјеци ретардираног барока, присутни у сцени Христовог Васкресења. Фигуре имају живље покрете и узнемирене драперије. Као сликар скромнијих могућности у његовом сликарству је изражена неуједначеност у квалитету и третману фигура. Боље су сликане појединачне фигуре од композиција. Највише је пажње посветио престоним иконама и то Христа и Богородице са Христом. Христос и Богородица са Христом приказани су као цар и царица на

29 М. Тишма, Нав. дело, 17-19.
30 Исто, 18-19.
31 Исто, 19.
32 Исто, 27.

престолима са круном на глави и владарским инсигнијама у рукама. Физиономије су биле пластичније сликане и финије моделоване од осталих откривених делова тела, руку и ногу који су неспретније и са анатомским грешкама изведени. Класицистичке мирне и статичне фигуре апостола и пророка биле су постављене на облацима са одговарајућим атрибутима у рукама. Њихове физиономије су поновљене или су се смењивале у незнатним варијацијама. Фигуре су углавном биле издужене, без пластицитета са већим или мањим грешкама у анатомији, прекривени драпираном одећом чији су набори монотоно падали низ тела.

Истим уметницима, непознатом дрворезбару и сликару Јакову Недићу, припадао је и епископски престо. Престо је био конципиран у класицистичком стилу. У орнаменталној декорацији доминирали су вегетабилни мотиви комбиновани са геометријским. Масивни ступци декорисани стилизованим листовима у соклу фланкирали су столицу престола. Изнад стубаца настављали су се пиластри фланкирајући високи леђни наслон престола. У горњем и доњем делу пиластри су имали конзолице од стилизованих акантових листова. Пиластри су били декорисани низом алкица у алтернацији са стилизованим лиснатим гранчицама. Наслон престола завршавао се масивним венцем украшеним дентикулама. На бочним странама венац је пратио капителе пиластера. Наслон престола био је надвишен плитким балдахином у виду фронтона који је у доњем делу био одвојен масивним волутама од стилизованих листова. На волутама биле су постављене вазе обложене стилизованим листовима. У доњем делу балдахина налазио се грб винковачке цркве, а изнад њега биле су епископске инсигније. На леђном наслону престола налазила се икона са представом Св. Јована Златоустог. Оквир иконе био је украшен цик-цак тракама. У средини изнад оквира налазила се орнаментална декорација од ваза из којих су са горње и доње стране излазиле расцветале руже. Ова орнаментална декорација формирала је мали фронтон изнад иконе.

Осим епископског престола у цркви су се налазиле раскошне певнице (ламперије и скамије), рад истог непознатог дрворезбара. Изведене су у класицистичком стилу.

Срђан Орсић

Народи и народности Јужне Угарске у приповетkама Јакова Игњатовића

Српски књижевник Јаков Игњатовић (Сентандреја, 8.12.1822. – Нови Сад, 5.7.1889.) и његова романсијерска и приповедачка проза, као и публицистички и јавно-политички рад, били су и остали значајна тема за многе тумаче српске књижевности[1] и историчаре. За живота објављивани прикази, похвале и покуде, сезали су од глорификације и уздизања на пиједестал највећег и најзначајнијег живог српског писца (у тренутку врхунца романтичарског заноса омладинског покрета шездесетих година деветнаестог века), до потпуне скрајнутости и маргинализације ауторовог лика и дела (у наредном периоду). Напослетку, ревитализацијом и спознавањем књижевних вредности одвојених од политичких ставова, највећа пажња свих изучавалаца Јашиног књижевног дела била је заснована на романескном делу ауторовог опуса, док су приповетке Јакова Игњатовића, које су у време свога настанка биле једнако популарне као и његови романи, остајале скоро увек по страни. Један нови увид у стваралаштво овог значајног аутора даћемо у овом тексту, бавећи се његовом сликом *другōг*[2] у његовој неправедно запостављеној приповетки *Кнез у купатилу*, користећи и примере из других његових друштвених приповедака.[3]

У свим његовим делим узгредна, имаголошка[4] описивања људи међу којима се Јаша Игњатовић кретао долазе најбоље до изражаја у тренутку када се позиција проматрача чврсто веже за место на коме ни једна од страна, ни посматрана, ни посматрачка, није она која је у позицији стварнога домаћег, тј. на терену на коме се нико, осим самог аутора, не

1 Многи значајни, али и многи данас непомињани српски критичари, радо су и много писали о Игњатовићу. Од првог објављеног текста 1848. (Петар Римски Сентандрејац, *Поūправљеније једноīа ūрилоīа*, Сербски народни лист, IX, 3, 20. 1. (1.2) 1844, стр. 19), до многих текстова који данас Игњатовића читају у другачијем и модерном кључу, о Игњатовићу су писали и Ђорђе Поповић, Јован Јовановић, Илија Огњановић, Милан Савић, Чедомиљ Мијатовић, Љубомир Недић, Јован Скерлић, Милош Црњански, Младен Лесковац, Вељко Петровић, Тодор Манојловић, Герхард Геземан, Велибор Глигорић, Меша

осећа као код куће. Такву позицију, остварује Јаша када његов сеоски кнез, Танасије Шамшалов, крене паробродом од Даља[5] ка Будиму у приповетки *Кнез у купатилу*[6]. "Приватна личност на путовању бродом у јавном простору"[7], стари Кнез, ауторова је специфична визура народа и народности у тадашњој Јужној Угарској, у његовој ближој или даљој околини, међу којима је највећи део свога живота провео, и са којима је повезано неодвојиво и Јашино схватање политике и историје. На примерима људи који са Јашом броде, или које у иностранству среће, можемо лако стећи комплетан став о *табели народа*[8] епохе коју у овом остварењу Јаков Игњатовић, портретишући појединце кроз групе којима припадају, на највештији начин слика.

Танасије Шамшалов имућан је славонски домаћин. У своме селу поштован, својим животом задовољан, у педесетим годинама живота, ради лечења од прекомерне телесне тежине и последица које она собом носи – Јаша ту описује природу и нарав *шуљева* – одлази паробродом у бањско лечилиште у Будиму, да тамо проборави известан период. Пре одласка на пут, писац нам већ даје понека запажања о Србима у средини из које Танасије потиче, а у којој је Јаша најдужи непрекинути период боравио и своја најбоља дела сачинио[9]: ,,Танасије је био јак, повиши човек, као што су обично Славонци, али необично пун, дебео, трбушаст, што је онде реткост,"[10] те опис како изгледа Танасијев син, Милош: "Носи се више као Бачванин, на глави место клопава шешира, мали 'ирошки'." Поред тога, Кнежев пријатељ Зарија,[11] који је већ боравио у лечилишту у пратњи сеоског суца, Немца, и тада добио и *шпицнаме* Цу-бајшпил,[12] прича своме саговорнику у хладу на трему, уз вино, и какав је то свет где он путује: "Сви ти сокаци онде зову се Рацка варош, зато што су онде негда живели само Срби и Шокци, а Шокци су такви као ови наши у Шлавонији; само овде што се зову Шлавонци, а онде Раци. Добри људи, као свуд наши, па ту има нешто још и српске господе и Грка, а ту је близу и красна српска црква, можеш ићи тамо недељом и свецем."[13]

Када се спреми и на пут одлучи, спаковавши у *струњу* за пут потребно, Кнез се укрцава на пароброд, ушавши, са великим теретом спаковане хране и пића за пут, у погрешну класу. Не познајући никога и на направи коју први пута види, Танасије се силно обрадује када сретне свога познаника, Немца Паштла Гајзингера. Паштл је из Апатина, прекодунавске (тада немачке) вароши у Бачкој, али у *Осек* иде често ради трговине, па га је Кнез у повратку кући затекао. У овом сусрету, Јаша открива још једну своју хуморну страну: његов немачки пријатељ Паштл — кога Танасије именом ословљава у сваком обраћању, уживајући у звучности ове несрпске речи — и његова супруга Кредла носе имена која означавају искривљени облик

Селимовић, Слободан Селенић, Драган Јеремић, Милан Кашанин, Мухарем Первић, Драгиша Живковић, Момчило Настасијевић, Милорад Павић, Горан Максимовић и многи други. Највећу пажњу Игњатовићевом лику и делу посветили су Јован Скерлић (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић. Књижевна студија*, Београд, 1904, 1922, 1964.), те Живојин Бошков, у посебној студији *Јаков Игњатовић*, Матица српска, Нови Сад, 1988, у којој су побројани дугогодишњи резултати биографско-библиографских истраживања.

2 "(...) појам *Другог* користим како бих означила националну, регионалну, етничку, полну, класну итд. различитост." (Живанчевић-Секеруш, Ивана, *Како (о)писати различитост? Слика Другог у српској књижевности*, Филозофски факултет Нови Сад: Нови Сад, 2009, стр. 5.)

3 Приповетка *Кнез у купатилу*, први пута је објављена у наставцима у *Стражилову* I, 5-14, 16-17, 1885. Затим, у *Одабраним делима Јакова Игњатовића*, Књига 5, *Стари и нови мајстори – Кнез у купатилу*, Нови Сад, 1950, стр. 185-375.) и у издању Јаков Игњатовић, *Одабране приповетке*, Београд,

назива немачких јела, честих у Танасијевом завичају,[14] као што се и иначе Немци код Игњатовића зову означавајућим именима: у роману *Трпенспасен*, стари мајстор Немац, презива се Вајнбергер, што одмах одаје његову природу честог уживаоца вина.

Када Паштл објасни Кнезу како пароброд ради ("као пас када плива и предњим ногама тера воду"[15], закључује Кнез), и када процене трговину вином на броду ("Ту мора да је бирташ Чивутин", каже Танасије, а Паштл додаје "Није, то је Шваба; ал' знаш, фетер-кнез, сад смо сви Чивути кад тргујемо: и Шваба, и Рац, и Мађар. Има сад свакојаких Чивута, није ни један опет бољи од другога"[16]), пријатељи се растају, али не остаје Кнез задуго сам.

На првој наредној станици, укрцавају се млади момци, војници, *каштане*, који препознају да је њихов сапутник *Шлавонац*, јер су и они сами из непосредне близине, из Барање. Танасије њихов сусрет срећно дочекује речима: "Та Барања, то је ту, почиње од Драве. Ми с Барањцима живимо као браћа близанци. Долазе они к нама у Осек, гдекоји се к нама и доселе, па се и жене из Барање. И у нашем селу има три Барањца[17] и две Барањке. То му је баш мило."[18] Када се Танасије увери и да су Барањци прави Срби, *овејани*, што он пита свакога са киме у контакт ступа, а ко српским језиком говори, један од младића, Миливој, син барањског сеоског кнеза, води славонског кнеза у Мохач, где је брод пристао, у кафану, коју Танасије иначе не походи ни у завичају, али овде, у разиграној и слободној атмосфери, не осећа се ни најмање непријатно.

При повратку на брод, Јаков Игњатовић даје једну од својих чешћих слика,[19] која у његовом добу није представљала ништа нарочито страшно, а данас би била окарактерисана као чист антисемитизам: млади Миливоје не односи се пријатељски, чак ни културно, са Јеврејином на броду.

Након што га прво дрско помера, да себи начини места ("Чивута ухвати за ногу и упола окрене на страну. – Хеј, Авраме, дај и мени места. – Сирома Чивут се скуњи, не сме да се замера, ћути."[20]), ујутро му и смета Јевремова молитва:

"Дигне се и кнез, протре очи, погледа десно, лево; до њега се затежу кајишеви, не зна шта то значи. Кад то примети Миливој, који се такође дигао, погледа мрко на комшију, па се продере:

— Иди даље, Авраме, тек се нећеш пред нама зауларити.

И доиста га Чивутин послуша и оде на другу страну; не сме у коштац са бесним катаном."[21]

Касније, Кнез Миливоја пита о чему се ту ради, а Миливој одговара:

"Шта се пред нама улари та неверија; то је Чивут.

— Шта се то с кајишеви' веже?

Хисторија

1951, стр. 219-298. За сада, последње издање ове приповетке је у књизи Јаков Игњатовић, *Приповетке 2 – Друштвене приповетке, Сабрана дела Јакова Игњатовића*, књига 7, Нови Сад, Приштина, 1988, стр. 430-526. У овом издању, приповетке је за штампу приредио Бошко Новаковић, који је и аутор пропратног текста о њима. Овим издањем, користићемо се и ми у нашем раду, а да би избегли нагомилавање фуснота, приповетке ћемо у цитатима само именовати, и наведени цитат локализовати бројем странице на којој се у овом издању налази.

4 "Имагологија је релативно нова и изразито интердисциплинарна област која комбинује традиционалне квалитативне и дијахронијске методе хуманистичких наука са новијим и често више квантитативним и синхронијским методама друштвених наука. Она се бави проучавањем порекла, природе и утицаја националних стереотипа, клишеизираних представа (одређених регија или нација) о *Другом*." (Живанчевић-Секеруш, Ивана, наведено дело, стр. 7.)

5 Локализовање ове приповетке не представља никакав изазов. Од помињаних географ-

ских појмова (Славонија, суседство Барање и Бачке, ушће Драве у Дунав, Ердут, Подунавље), облика речи карактеристичних за средину (*Осек*, као устаљени, бивши званични назив аутохтоног екавског српског становништва за град Осијек), специфичних схватања националне припадности (дистинкција Шокци-Хрвати на основу језика којим исти говоре), све јасно указује да је Танасије Шамшалов лик позајмљен из средине у којој је Јаша проборавио најдужи период у своме животу.

6 Скерлић о овој приповетки каже, осим његовог познатог *дајџестирања* Јашиних дужих приповедачких остварења, и то да је она "дуга прича, занимљива по типу тог добродушног и дебелог газде, извесним описима сеоског живота по којима би се дало закључити да је Игњатовић био у стању да пише добре ствари са села, и најзад по извесној родољубивој жици, иначе тако реткој у његовим друштвеним приповетка и романима." (Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Београд, 1964, стр. 220.)
Бошко Новаковић, вешто, измичући се замкама дубљег тумачења, истиче "широке видике према националној припадности" Танасија Шамшалова. (Бошко Новаковић, *"Друштвене приповетке"*, у *Друштвене приповетке*, наведено дело, стр. 15.)

7 Ђорђе С. Костић, *"У јавном простору, који се лађом назива"*, у *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А. Столић и Н. Макуљевић, Клио, Београд, 2006, стр. 838-863.
У овоме сјајном раду, побројана је сва историја путовања паробродом у српској књижевности 19. века. Ипак, осим помињања Јашиног доласка у Сремске Карловце бродом из Пеште, аутору су, изгледа, приповетка *Кнез у купатилу* и бројни примери који у њој постоје, промакли.

8 Табела народа специфична је слика, настала у 18. веку у области Штајерске, која доноси хијерархијски слагане народе Европе тога времена, те их пореди у више категорија, анализирајући њихов темперамент, нарав, интелект, болести, пороке, страсти, знање, ношње, војну вештину, веру итд. О њој пише Франц Штанцел, а његове ставове интерпретира Владимир Гвозден у књизи *Јован Дучић путописац. Оглед из имагологије*, Светови, Нови Сад, 2003, стр. 24.

9 "Игњатовић је, сада то поуздано знамо, проживео у Даљу петнаест и по година, од 1863. до 1879. Више него у икојем другом месту, него у родној Сентандреји, у Пешти или у Новом Саду. У време кад је он у њему боравио, Даљ је имао неких шест хиљада житеља – око три и по хиљаде Срба, преко хиљаду и по Хрвата, око седам стотина Немаца и око пет стотина Мађара. Старо средњовековно трговиште, на десној обали Дунава, с једне, а доцније и на железничкој прузи, са друге стране, Даљ је за Србе у Угарској имао посебан значај зато што је у њему било седиште митрополијског властелинства, састављеног од Даља, Борова и Белог Брда, које је од 1706. припадало српским митрополитима, и што је био летња резиденција митрополита. (...)
Што се био одвојио и отуђио од новосадског интелектуалног круга, његов углед и књижевна популарност нису зато постајали нимало мањи не само у Даљу него и у другим српским местима у Војводини и у српству. Ђ. Поповић Даничар, Св. Милетић, Т. Стефановић Виловски, Владан Ђорђевић, и даље су од њега тражили књижевне и публицистичке прилоге и посебно истицали што су на сарадњу придобили и *чувеног српског романописца Јашу Игњатовића*. (...)
За десетак година свог даљег даљског живота, од 1868. до краја 1878, штампао је у више часописа и листова, *Даници* (1868-1869), *Србадији* (1874-1875), *Јавору* (1875-1878), *Отаџбини* (1875), винковачком *Народњаку* (1876), *Српској зори* (1878) и темишварском *Народном гласнику* (1878), четрнаест књижевних дела, романа, приповедака и чланака, међу којима и оне од најбољих – *Чудан свет, Трпен спасен, Васа Решпект, Вечити младожења, Увео листак*." (Живојин Бошков, *Јаков Игњатовић*, Нови Сад, 1989, стр. 112-113; 117, 120.)

10 *Кнез у купатилу*, наведено дело, стр. 430.

11 Опет један од локализама у говору, који помаже локализовању дела, а представља даљски облик имена Захарије, и данас присутан у именима мештана.

12 "Тако кад судац разговара у соби са неким познатим, који је долазио к њему сваки дан, а то је био по свој прилици доктор, па би тај нуз сваку трећу рекао "цу бајшпил", па ми се та реч тако утубила у главу, да ми више из ње није ни излазила, па зато ја и сад тако мешовито говорим: нуз чи-

— Та, моли се богу чивутски, а ја то не трпим; имао сам и сам покрај коња с кајишеви доста посла.

— Та, бога ти, Миливоје, зар се тако Чивути богу моле?

— Тако.

— Но, то још не виде'. Но ја га ипак не би' терао, нек' се моли богу по закону свом, као и ми по нашем.

— То ја не трпим мени наочиглед, па крај. – Миливој је у таквим стварима кратко насађен."[22],[23]

Након сусрета са страним светом, кнез, који се ослободио почетне несигурности на броду, наставља да се пловилом креће као по својој кнежевини, "канда је онде одрастао."[24] Када простор у коме се креће освоји, он постаје и врховни судија, те тада даје читаву типологију свих Срба на броду. Прво сусреће Србе из Старе Србије, *турску рају*, која, по Јаши Игњатовићу, звучи епски и десетерачки у свим својим исказима. Открившн по оделу[25] одакле су странци, а чувши српску реч међу њима, кнез им прилази, у жељи да сазна о њима више, и открива да "Турчин Арбанас" не да мира Србима на Косову. Тамо где су они, "лакше је мрети, него Србин бити", народ је поробљен и страдао, па кнез и Миливој невољницима удељују "форинтачу", а од њих чују и причу о још једном свом сапутнику.

Нови предмет посматрања Славонца и Барањца "по изгледу канда је Црногорац, очни капци спуштени канда спава, но се ипак каткад миче, ваљда му је палуб тврд, ил' је од задња пута уморан."[26] Физички, он је "чудновата слика, форма", а тек му се лице посебно издваја: "А какво је то мркоцрнкасто лице! Ситне, црне очи као дрењине, погледом тек севну. Онај арнаутски соколов нос, на лицу црте канда су у њих љутина, пакост и патња изрезане; мрки, велики најежени бркови покривају му танке усне, издалека би рекао да црно јагње у зуби држи, а вилице стиснуте, уписан у њих јогунлук."[27]

Када Кнез чује ко је и одакле је странац, упитавши га, наравно, прво: "Јеси л' Србин, брате?", када чује како је храбро војевао и задобио одличја, када му сазна име ("Име ми је било пре Вуле Костреж, сада ме зову Вулом Ускок-Ђаковчаном"), и када му дају да се окрепи ракијом и храном, ускок објашњава славонско-барањској дружини ко је Турчин кога виде на палуби ("Бошњо, трговац, можда ага"), а који их се клони и с ким се Вуле *мрко поиледује*. Вуле, прави Црногорац ("Срб кад је слободан, он је Црногорац"[28]), бива такође од својих земљака почашћен са *форинтачом*.

Након ових сусрета са *својима*, дотад несретаним и непознатим, Кнез и његови млади сапутници срећу странце, који су им познатији од Срба са којима су до мало пре били. "Три Словака у гомили"[29], сиромашни радници

Хисторија

сту српску реч морам да мешам "цу бајшпил"; и тако ми после наденули име "Цубајшпил"; но ја зато не хајем." (*Кнез у купатилу*, стр. 437.)

13 Исто, стр. 438.

14 Кредла, јасно је *кнедла*, саставни део сваке *финије* супе, а Паштл, *пајшл*: паприкаш од свињских изнутрица.

15 *Кнез у купатилу*, стр. 449.

16 Исто, стр. 450.

17 Такође, један од показатеља порекла кнеза Танасија, јер је у Даљу презиме и породични надимак Барањац и Барањчев био чест, а и сада постоји.

18 *Кнез у купатилу*, стр. 451.

19 Из *Мемоара*, уместо да на часу пази и записује, Јаша "мала магарце и чивутске колеге," привучен њиховим карактеристичним физиономијама. Са поносом затим истиче "са овим сам се често побио, и то на моју корист." (Јаков Игњатовић, *Мемоари* 1, Нови Сад, Приштина, 1988, стр. 38.) Такође, већ само име које за припадника јеврејске заједнице користи Јаша, погрдан је назив, персијско-турски, донет у Аустроугарску из Србије, али присутан као најобичније име за народ, без априорне негативне конотације. И Јашин однос, и номен-

клатура, говоре више о њему као типичном представнику грађанства Угарске, него као о антисемити српског порекла. Овакав однос према Јеврејима, био је општеприхваћен у жуто-црној монархији, и није сматран за наопак и друштвено непожељан. До чега је то, само пола века након Јашине смрти, довело, може указати и на веће, дубље проблеме и њихове корене у аустроугарском друштву, за које овога пута, никако Срби не могу бити одговорни.

20 *Кнез у купатилу*, стр. 456.

21 Исто.

22 Исто, 457.

23 За разлику од овога, ортодоксног Јеврејина, Јаша у својој приповетки *Адвокат као холанер* слика и другачијег припадника племена Мојсијевог: Иако у путу на колима "Мориц нит' дрема нит се кламиће, већ мисли се коме ће сутра на 'рану унапред дати новаца и како ће утеривати код кога му леже новци," он ипак "није био баш ортодоксан, православан Чивутин, него реформисан, управо калвински Чивутин, 'талмудиста', који пију вина и једу шунке, и све без да мора бити 'кошер'", те ја са сапутницима пио вино, јер "у таквим путешественим околностима обично влада потпуна равноправност." (Јаков Игњатовић, *Адвокат као холанер*, у *Друштвене приповетке*, наведено дело, стр. 348, 349.)

24 *Кнез у купатилу*, стр. 457.

25 "На њима руво од бела сукна, у среди опасани; опет од истог сукна узане чакшире; на нози шиљкаше опанке, па местве, на глави фесић, омотан худом марамицом. Види се да су сиромаси." (*Кнез у купатилу*, стр. 457.)

26 Исто, стр. 460.

27 Исто, стр. 461.

28 Сви цитати о Вулу Црногорцу: *Кнез у купатилу*, стр. 462, 463, 464.

29 Исто, стр. 464.

који одлазе на рад у *доње крајеве*, на броду путују у свој завичај, и гладни се поводе за замамним мирисима паприкаша из кухиње. Срби и Словаци лако се споразумеју, сличне језике говоре, и "лако је Србину Словака разумети," а и Словаци "нешто и српски штрбекају" те, када чују и како се ти невољници пате, и њима угарски Срби удељују, купују им паприкаш, који "Словаци слатко једу", и "закратко су све смирили." Словаци помињу и своју родбину у *Америки,* „далеко, преко мора, на крај света", која и тамо вредно ради, а Кнез се чуди: "Па шта ће, доврага, тако далеко?"

Са Словацима, напунивши им чутурице ракијом, Срби се накратко растају, да би, пред крај пута, сви нови познаници, уједињени у чежњи за крајем из кога су пошли, гледали пејзаже кроз које плове, и који их подсећају на завичај: Танасије каже да тај део Угарске изгледа као "наше Подунавље, канда сам код Ердута"; Миливоју и Митру све личи на Барању, а "синци Старе Србије" кажу да "код Призрена има још лепших планина", док Црногорац каже да "Ђаковштини нема пара", а Словаци уздишу: "Ej, наша Словачка, наша Татра, па Криван, Штурец – на свету им пара нема!" Тада, пароброд већ стиже у Будим, а Кнез се чуди величини грађевина, "мисао му се увије у песничку сањарију, чуо је гуслара како пева о дворих Царице Милице; у таквим палатама морали су живити цареви српски." Када види мостове, "кнез скиде шешир и прекрсти се", а сапутници му говоре и о мостовима у крајевима које су походили, Косовци о мосту на реци Јантри у Бугарској, а Црногорац о мостовима Босне и Херцеговине. Путовање паробродом тиме се заврши, а кнез Танасије крене у непознато, где одмах упознаје различите и са разних страна људе.[30]

Већ при самом изласку са брода, Танасије среће свог будућег путовођу, Шокца Фрању Бошњаковића. Фрања, старац од седамдесет година, води свог новог госта, за симболичну надокнаду, и показује му благодети Будима и околине, као прави *чичероне,*[31] како га Јаша и назива. Њих двојица се споразумевају лако, јер Славонци "са Шокцима живе као браћа."

Кнез на одмору лепо живи, посећује купалишта и кафане, и после упознаје још једног Србина, овога пута домаћег Србина, Марка Кесића, такође кнеза, такође истих здравствених проблема (дебљине), из Тукуље на Чепељској Ади, такође по устаљеној форми сусрета и Танасијевог питања: "Јеси ли ти Србин?". Кнез Марко прича о Ковинској цркви, о Сентандреји, са седам српских цркава ("Седам, па још српских. То још никад чуо нисам; нема више ни у Осеку од једне"[32], говори Танасије); касније, посећују музеје, "зверињак" ("Чуди се Танасије елефанту, лавовима, рисовима и свим животињама које доселе не виде; но кад наиђе на курјака и лисицу, насмеши се и рече да је тога и у Славонији видио.") и враћају се на свој *кварт̄ир*, где упознају и Турчина, који је "онај исти који је са Танасијем од доле горе путовао."[33]

30 Сви цитати из истога дела, стр. 465-469.

31 Појам *чичероне* уско везујемо за Италију, за Напуљ, и тамошње путовође, а у нашу књижевност уводи га Љубомир Ненадовић у својим "Писмима из Италије."

32 *Кнез у куп̄ат̄илу*, стр. 497.

33 Исто, стр. 499.

Селим-ага Ибрахимовић, *Турчин-Бошњак*, "зна Коран наизуст и мотао се по свету: и у Меки и у Багдаду, а прошао је веће вароши европске, научио је разне адете", споразуме се у говору са Србима и Шокцима, јер "у Босној Турчин и раја један језик говоре", те бива угошћен код Стипана Звиришића, домаћина Танасијевог, који их позива "све у клупчету, као браћу" на свечани ручак поводом празника Тројице. На свечаном ручку, католички фратар, вечити реметилачки фактор у делима Јакова Игњатовића, и по радњу, и по хуморне ефекте, а Селимов земљак по пореклу, који службује у Будиму, након изношења више верзија прича, које имају и турско, и католичко признавање истинитости властите верзије, започиње препирке око језика којим јужнословенски народи говоре, и око права на успостављање верског јединства у Босни, за које сматра да је по преимућству неотуђиво у власништву католичке цркве. Фратар назива Србе Власима, Срби не признају да су Шокци Хрвати, јер језик којим говоре није хрватски, него српски, док они, опет, неће да се њихов хрватски језик зове Рацки; Срби се буне, лингвистичка расправа личи на сегменте сличне такве расправе приказане у скечевима *Топ листе надреалиста* након више од једнога века,[34] али, сам крај, који би требао да смири страсти, што Игњатовић у једном моменту и покушава,[35] заокреће напречац свој очекивани ритам и надану поруку, и није ни мало хуморан, него крајње озбиљан и опомињујући. Након што закључе да "сваком треба своје, у туђе не дирај", ова претеча југословенске контакт-групе дијалог завршава речима (спознајом?) да све док је ситуација у свим приказаним аспектима таква, "онда ћете се клати, док вас не нестане."[36] Иако је порука заиста јака и из визуре читаоца који зна савремену историју готово пророчка, сматрамо да јој у оваквој приповетки, једној од најбољих Игњатовићевих, до тада готово идиличној и у сликама путовања, и у паралелном фабуларном току који се одвија у време кнежевог одсуства у селу и породици из којих он избива, није место, и да је свој публицистичко-политички жар Јаша требао да сачува за препирке које је као уредник *Недељног листа* покретао на много мање и небитније теме него што је ова коју је у приповетку уврстио.

Иако се сукобе око тога ко је од кога настао, те у шта би или не би требао да се претопи, ага, фратар и присутни слажу се око једнога: лењости босанских *ципана*. *Ципане*, кроз говор свог лика мухамеданске вероисповести, Јаша слика слично као и Јевреје – за нежне уши двадесет и првога века, *нетолерантно*, али сасвим у маниру схватања свога и потоњих времена:

"Видиш, свака проси, а на хрпту носи дијете. Дадеш јој каква посла да ради, неће, каже да не зна, а док она проси, човјек јој се ђегод сунча, лежи као стрвина, и скривен у дебелом 'ладу, чека жену да поједе шта је напросила, или чека ноћ да каква трговца мучки нападне."[37]

34 Генијални низ више исцењираних расправа у хуморно-сатиричном програму сарајевске телевизије о теми неразумевања међу народима тадашње Југославије, представљен кроз контакт-дијалог о фиктивном српском, хрватском, босанском, херцеговачком, црнском и горском језику, која се завршава општим фијаском и теме, и стручњака позваних да о њој говоре, пророчки је увид др Нелета Карајлића и његове групе у ситуацију која је лингвистику постјугословенског простора захватила крајем двадесетог и почетком двадесет и првог века.

35 Вечера се завршава тиме да Турчин клања ињиндију, а остали му се диве, речима: "Бадава, кад је човек човек, ма како се богу молио, лепо је и угодно"; након тога, као да се и Јаша уморио упропашћавањем приповетке, те каже да су се "напослетку сви сложили у томе да је бог један, поштење свуд једнако, браћа добра свуда се воле. Растадоше се као браћа." Барем, показује нам после фабула, до следећег сусрета.

36 *Кнез у купатилу*, стр. 513.

37 Исто, стр. 503.

И сам окарактерисан од (наравно) Јована Скерлића (који цитира неименованог Јашиног пријатеља – модеран начин да се своје мишљење препакује у пара-цитат) као "гурбет од главе до пете",[38] због свога, у епским размерама, неуредног живота, Јаков Игњатовић према ромској популацији своје домовине има сасвим опречне ставове: његови ликови махом искоришћавају *Цигане*, а он као да је мало на њих и слаб, али се брзо предомисли. Пример је слика Циган-Јована из приповетке *Најскупља коза*, према којем је час сав сажаљив — слика га како се за живот сналази дерући стрвине и испод цене Јеврејину продајући коже, те са унучићима у гостионици ("до њега два мала Циганчета, лепе кудраве косе, очи светле као драго камење, зуба као бисер, па мада су и задимљени, прљави, подерани, опет их мора човек волети са њихове живахности и дурашности"[39]) – а час опет сав против њега окренут – када га приказује после изречене пресуде у суду, у биртији ,,Јован жалостиво изрече, накривио главу па маја, једно око му плаче, а друго му се смеши, један образ жалостан као у каквог светог Бартоломеа, а други пријатан какав се показати може тек код једног фараонца."[40]

Најбоља слика односа Јакова Игњатовића према ромској популацији у његовим приповеткама, слика је бездушно пијаног Јована, са којим писац отворено тера шегу: након што је Јован убрзаним и незаустављивим темпом попио сав расположиви алкохол који му је дошао под руку, он пада у блато, и као у немим филмовима Чарлија Чаплина, "подупре се обим рукам, покушава да се дигне, ал' бадава, сав напор му не помаже, јер тек што се малко подиге, у среди изгуби равнотежу и скрха се у бару. Опет се дигне, опет тако исто. Тако неколико пута покушава, ал' у том се и умори, па не може више ни упола да се дигне, већ почне се преваљивати налево надесно, па онда опет тумбе, па онда се окреће укруг, око своје осовине оличена илустрација центрипеталности и центрифугалности."[41] Њему се смеју и лопови, а помажу му тек придошли Немци, више у жељи да се не замере лоповима, него из човекољубља, и сами се смејући при томе пијанцу. Безобзиран и заводљиво духовит, Јаша пијаног Цигана описује речима: "Красно је изгледао, као фитиљ у лоју. Не виде му се очи. Нема човечјег изгледа. Кад се осуши, још лепше ће изгледати, као нова пећка."

На крају, кнез Танасије напушта Будим, смршао и унесрећен због скривеног новца који је у чизми својом непажњом поквасио у купатилу у коме га је проточна вода довела у незгодну ситуацију. Кући се враћа *ајзлибаном,* пругом, опет прво седајући на погрешно место при уласку, и пре повратка у село, успева и да присуствује пожару у кафани у којој је одсео, а при коме је од ватрогасаца који су у помоћ притекли, помислио да је војни блех-оркестар или *шокачка литија*. Догађаји који су га у

38 Јован Скерлић, наведено дело, , стр. 75.
39 *Најскупља коза*, *Друштвене приповетке*, наведено дело, стр. 309.
40 Исто, стр. 323.
41 Исто, стр. 319.

породичном дому сачекали, изненадне и неконвенционалне женидбе и удадбе, вратиле су га у реалност свакодневног живота, а као спомен на његово путовање и успутна *прикључења*, остала је изрека да када неко свашта у животу доживи, каже му се да је "прошао као кнез у купатилу".

Када би се приповетке Јакова Игњатовића реактуализовале у домену опште популарне литературе, или екранизовале за потребе драмских програма комерцијалних телевизија, због својих приказивања Јевреја и Рома, Јаша би одговарао пред властима, али би и ту судије, ако и органи правнога гоњења у његовим приповеткама, морали да сузбијају смех због природе случаја којим се баве. Његове слике погрома косовских Срба, актуелне су и данас, док јуначки Црногорци из његових дела апсолутнио више не одговарају стварносној слици и националним осећањима истих. Препирке око једног или више језика окончане су по Јашином изреченом моту "сваком своје, у туђе не дирај." Срби више не удељују сиромашним Словацима, нити они долазе на сезонски рад у наше крајеве, а у Будим, у коме Раца и Шокаца више нема, ни један сеоски кнез не иде на годишњи одмор. Као споменик једнога времена и простора, Јашина приповетка *Кнез у купатилу* , која је самим насловом слутила анегдотски и хуморнији карактер, остаје као имаголошка студија која даје слику стварних људи у стварном простору једнога данас незамисливог и непостојећег света.

Литература:

Јаков Игњатовић, *Приповетке 2 – Друштвене приповетке*, *Сабрана дела Јакова Игњатовића*, књига 7, Нови Сад, Приштина, 1988.

Јаков Игњатовић, *Мемоари* 1, Нови Сад, Приштина, 1988.

Живојин Бошков, *Јаков Игњатовић*, Нови Сад, 1989.

Јован Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Београд, 1964.

Живанчевић-Секеруш, Ивана, *Како (о)писати различитост? Слика Другог у српској књижевности*, Филозофски факултет Нови Сад: Нови Сад, 2009.

Бошко Новаковић, "*Друштвене приповетке*", у *Друштвене приповетке*, наведено дело.

Ђорђе С. Костић, ,,*У јавном простору, који се лађом назива*", у *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили А. Столић и Н. Макуљевић, Клио, Београд, 2006.

Владимир Гвозден, *Јован Дучић путописац. Оглед из имагологије*, Светови, Нови Сад, 2003.

Александар Кадијевић

Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине

Истраживања доприноса хрватских архитеката изградњи Београда у двадесетом веку, последњих година све разгранатија,[1] нису подстакла једнаку стручну позорност према опусу српских градитеља ангажованих на тлу Хрватске у истом раздобљу. Осим недостатка заинтересованих историографа, томе је допринело уврежено мишљење да српски архитектонски уплив није био једнако значајан као хрватски у Србији, будући да је заступљен изван Загреба и највећих градова у континенталном делу земље, у којима су се одигравали кључни догађаји за развој архитектуре. Но, упркос тој непобитној чињеници, хрватска остварења генерација српских неимара заслужују пажњу, поготово што је историјска дистанца потврдила њихов цивилизацијски значај.[2]

Будући да је неимарство у постотоманској, ослободилачким ратовима исцрпљеној Србији од средине деветнаестог столећа до 1941. објективно заостајало за нормативно уређенијим, технички и стилски савременијим градитељством на територији Хрватске,[3] не чуди што српски архитекти нису масовније претендовали да граде у Загребу, већ им је то пре полазило за руком у хрватским континенталним и приморским подручјима. Ојачана

1 О томе видети: A.Kadijević, *Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20.stoljeću*, Prostor 42, Zagreb 2011, 467-477 (са старијом литературом).

2 З.Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Београд 2008; F.Kritovac, *Povijesne distance i arhitektura*, De Re Aedificatoria 1, Beograd 1990, 33-41; А. Кадијевић, *Видови дистанцирања од појава током њихове тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе X, Београд 2009, 235-253.

3 Првенствено захваљујући вишем ни-

Момир Коруновић црта на табли у кућном атељеу

воу опште градитељске културе, ефикаснијој контроли спровођења норми грађевинског законодавства, снажнијем утицају средњоевропских високошколских установа и утицају ауторитативних страних ментора са којима су хрватски архитекти (за разлику од српских) тесно сарађивали (Ф.Шмита, К.Хазенауера, О.Вагнера, Ј.Хофмана, Ф.Омана, А.Лоса, П.Бе-

домаћим школованим кадровима и упливима стручњака из Аустрије, Мађарске, Немачке и Италије, хрватска архитектонска култура није била знатније отворена за пројектанте из Србије и других јужнословенских средина.[4] Међу до сада евидентираним остварењима српских архитеката, у последњих 125 година се издвајају "Гранд" хотел (1896) у Вуковару Владимира Николића, антологијска и углавном проучена дела Николе Добровића на дубровачком подручју (1934-41), Народне банке у Дубровнику (1936) и Карловцу Богдана Несторовића, цркве на Вису, Сушаку и Трњанима (1932-38) Момира Коруновића, капела Св.Саве (1935) у Сплиту Александра Дерока, стамбена зграда чиновника царинарнице (1940) у Вуковару Милорада Мацуре, Соколски дом у Госпићу Мише Манојловића и Исака Азриела и вила Савић у Липику Андреје Папкова. У раздобљу после Другог светског рата српски архитекти су на територији Хрватске подигли

више јавних објеката различитих намена и неуједначене вредности, међу којима се издвајају меморијали Богдана Богдановића (Јасеновац 1966, Лабин 1974. и Вуковар 1980), зграда СДК у Макарској и Народна банка у Новој Градишки (1960-1961) Петра Вуловића, дубровачки јавни објекти (1963-1970) Тихомира Ивановића, туристички објекти на Хвару и Брачу (1970-1973) Реље Костића, олимпијски базен на Пољуду (1977-1979) Ивана Антића, Туристички центар у Башкој Води (1980) Дејана Настића, хотел "Кроација" у Цавтату (1973) Слободана Милићевића и низ новијих цркава Предрага Ристића, од којих је већина срушена. [5]

Међу градитељима чији хрватски опус заслужује темељито компаративно вредновање у оквиру шире градитељске делатности на просторима Краљевине СХС (од 1929. Југославије), истиче се Момир Коруновић (1883-1969), предводник националног стила у српској међуратној архитектури.[6] Уз очуване грађевине *in situ*, о његовом стваралаштву сведочи мноштво историјских извора сабраних у архивским, музејским и приватним збиркама у Србији. Новијим истраживањима Коруновићеве стваралачке биографије остварен је детаљан увид у богату документацију сачувану у његовој кућној заоставштини у Ламартиновој улици бр. 10 у Београду.[7] (сл.1)

Рођен у моравском селу Глоговцу, васпитаван у патријархалној свештеничкој породици, Коруновић је гимназију уписао 1894. у Јагодини, али је већ следеће године прешао у Прву мушку гимназију у Београду, када је приступио и подмлатку друштва "Соко". Од 1902. до 1906. студирао је на Архитектонском одсеку Техничког факултета Велике школе. По дипломирању, запослио се у Грађевинском одељењу Београдске општине, да би 1907. прешао у Архитектонско одељење Министарства грађевина у коме ће провести читав радни век, напредујући од помоћног цртача до главног инспектора. Редовне пројектантско-надзорне задатке у министарству привремено је напустио у 1910-1911. ради усавршавања у Риму, Паризу и Прагу. Пре Првог светског рата започео је плодну градитељску активност, подижући прве објекте и учествујући на престижним конкурсима и изложбама. Као официр српске војске учествовао је у балканским и Првом светском рату (носилац медаље за храброст "Милош Обилић''). У ратним годинама подизао је објекте за војничке свечаности, маузолеје палих сабораца, уређивао гробља и фортификације. Стекао је чин инжењеријског потпуковника.

Период између два светска рата представља најпродуктивнију фазу Коруновићевог стваралачког рада. Широм Југославије подигао је преко осамдесет објеката различитих намена, међу којима се издвајају цркве, меморијални споменици, соколски домови, стадиони, палате пошта и

ренса, Х.Пелцига, Ле Корбизја и других).

4 Z.Manević, *Zagreb-Beograd 1912-1941*, Čovjek i prostor 10, Zagreb 1983, 30-31.

5 Видети: З.Маневић, *нав.дело*.

6 Међу Коруновићевим грађевинама издвајамо: Сеизмолошки завод на Ташмајдану, Београд (1908); спомен-чесма "Косово", Призрен (1912); војничка гробља на Виду, Лазарету и Крфу (1915-16); лучна зграда Дворске страже, Београд (1920-21); сопствена породична кућа у Ламартиновој 10, Београд (1923-24); Соколска вежбаоница, Београд (1923-24); урбанистички план и регулација Призрена (1924); спомен-обележје "Четири стотине закланих регрута", Рамна (1925); пирг Св.Јована Владимира, ман.Св.Наум на Охридском језеру (1925-29); споменик Кочи Анђелковићу, Текија (1925-26); Контролно одељење Министарства пошта и телеграфа, Београд (1926-30); спомен-костурница на Мачковом камену, Крупањ (1926-30); црква Св.Илије, Брзан (1926-28); Пошта Београд 2 (1927-29); црква Св.Ћирила и Методија, Прилеп (1927-35); црква Св.Димитрија, Ратковић (1928); спомен-црква Вазнесења Христовог, Крупањ (1928-32);

спомен-гимназија, Сремска Митровица (1928-30); соколски дом, Урошевац (1929-35); соколски дом, Бијељина (1929); црква Св.Саве, Ћеље (1929-32); соколско слетиште, Београд (1930); соколски дом, Куманово (1930); црква Св. Ћирила и Методија, Љубљана (1929-34); црква Св.Архангела Михаила, Делиград (1930-33); соколски дом, Лозница (1930-31); соколски дом, Обреновац (1931-33); соколски дом, Стара Пазова (1931-1932); Дом трговаца, Јагодина (1931-32); црква Покрова Пресвете Богородице, Београд (1932-33); соколски дом, Автовац (1932-33); соколски дом, Травник (1932); споменик Краљу Петру Првом, Кучково (1932-33); соколски дом, Прокупље (1933); црква Св.Лазара, Марибор (1933-39); соколски дом "Соко 4", Београд (1932-34); црква Св.Лазара, Београд (1931-1936); црква Св.Петке (ауторска реконструкција), Београд (1934-35); црква Успења Богородице, Кленак (1935-36); соколски дом "Матица", Београд (1929-35); соколски дом, Високо (1934-35); соколски дом, Јагодина (1934-35); црква Рођења Богородице, Глоговац (1934-35); соколски дом, Ужице (1935-36);

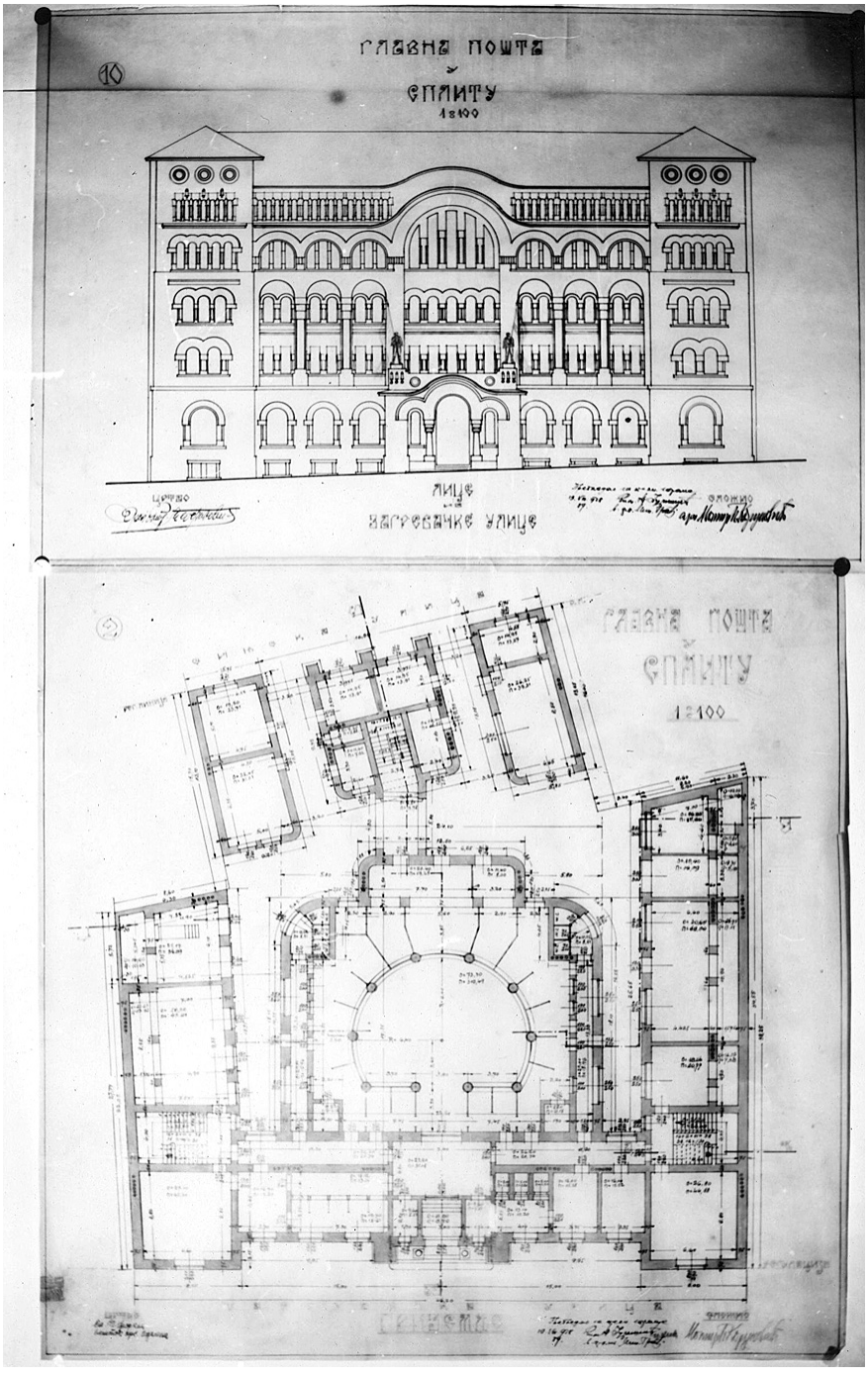

Пошта у Сплиту, пројекти

министарстава. Инспирисан средњовековним српско-византијским сакралним неимарством, архитектуром традиционалне моравске куће са луцима, рецентним Ар Нувоом, савременим експресионизмом и чешким рондо-кубизмом, оформио је њихову специфичну романтичарску синтезу. До краја каријере није прихватио начела архитектонског модернизма, остајући веран традицији и хришћанском начину живота. Своје идеје додатно је популарисао кроз изложбе и коментаре у соколској периодици. Ангажовао се и у заштити средњовековних и новијих градитељских споменика (претежно оних са ослобођених територија 1912). Од почетка двадесетих година, до краја живота, са породицом је становао у поменутој приватној кући у Улици Ламартиновој 10 у Београду, коју је сам пројектовао. Пензионисан је 1942. године.

Током Другог светског рата, у оквиру квислиншких и окупаторских рушилачких кампања, уништено је или оскрнављено више Коруновићевих дела, претежно цркава и спомен-обележја, која су у свести рушилаца (припадници НДХ, Вермахта, ВМРО-а и других формација) симболизовала "великосрпски хегемонистички режим" краља Александра Карађорђевића. Због недостатка стручних кадрова, Коруновић је по ослобођењу крајем 1944. на кратко реактивиран. Радио је до 1947. када је поново пензионисан. Иако није био српски националиста, нити непринципијелно фаворизован државни архитекта,[8] већ југословенски настројен и оригиналан уметник, везан за традицију, остатак живота Коруновић је провео у принудној стваралачкој изолацији. Друштвени амбијент у коме је остварио своја главна дела и стекао признања, неповратно је нестао.

Све до почетка осамдесетих година прошлог века Коруновићев опус у стручној публицистици и научној историографији није био иницијално валоризован. Са успостављањем дистанце од његове смрти и појавом постмодернистичког плурализма, нове генерације тумача покренуле су бескомпромисну реафирмацију његовог заборављеног дела. На подстицајност Коруновићевих романтичарских идеја, осим специјализованих историографа (З. Маневића, Ж. Шкаламере, М. Јовановића, А. Кадијевића, К. Грчева, З. Јовановића, Д. Живановић, А. Игњатовића и В. Обреновић),[9] указивали су и његови поштоваоци из круга пројектаната и конзерватора – Станко Мандић, Михајло Митровић, Алексеј Бркић, Предраг Ристић, Александар Ђокић, Ранко Радовић, Надежда Пешић Максимовић и Доброслав Ст.Павловић.

Коруновићева градитељска заоставштина, расута на екс-југословенском простору, сходно повећаном занимању за његов рад, последњих деценија је слојевито вреднована од стране различитих просудитеља. Под заоставштином једног архитекте у ширем смислу подразумевамо све

Историја

спомен-костурница Кумановских јунака - на Зебрњаку изнад Куманова (1934-37); црква Св.Јована Крститеља, Грделица (1936-37); црква Св.Георгија, Сушак (1938-39); фијала у Жичи (1939); црква Св.Николе, Ковачевац (1939-55) и др.

7 А.Кадијевић, *Породична кућа архитекте Момира Коруновића на београдском Неимару*, Годишњак града Београда XLII, Београд 1995, 95-101; Љ. Милетић Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830-2000*, Београд 2002, 238.

8 А.Кадијевић, *Терминологија српске архитектонске историографије: појам "државног" архитекте*, Архитектура 102, Београд-Подгорица 2006, 12.

9 О животу и раду М.Коруновића видети: *Шематизам Србије*, Београд 1910, 236, 1911, 236; Л.Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд 1912, 143; Аноним, *Вајарска и неимарска изложба*, Политика 9.5.1922, 4; *Коруновић Момир. Ко је ко у Југославији*, Загреб-Београд 1928, 69; *Korunović Momir*, u: Narodna enciklopedija, SHS, knj.IV, Zagreb 1925-1929, 267; J. Михаиловић, *Сеизмолошки завод у Београду*, Београд 1940; P. Krat, *Rekonstrukcija zgrade*

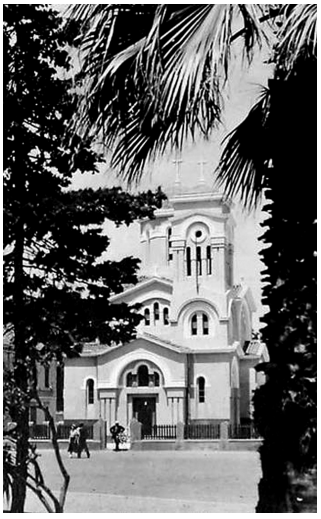

Црква Св.Ћирила и Методија, Вис, фотографија прочеља

Црква Св.Ћирила и Методија, Вис, разгледница из 1936.г.

материјалне остатке који сведоче о његовом раду, као и доприносе мерљиве духовним и естетским критеријумима. Док објекти, нереализовани пројекти и различити текстуални документи сачињавају физички корпус сведочанстава о делатности одређеног пројектанта, дубље цивилизацијске тековине његовог рада се мере ефективношћу његових теоријских и методолошких принципа, а неретко и бројем следбеника.

У ужем смислу, заоставштина архитекте представља скуп најразноврснијих покретних предмета који сведоче о његовом професионалном раду и приватном животу. Заоставштине се најчешће састоје од студентских радова, макета, техничке документације о пројектантској, урбанистичкој, конзерваторској или наставној делатности, пословних и правних докумената, личних исправа, диплома, награда, експоната са изложби, публикованих радова, необјављених рукописа, дневничких, мемоарских и аутобиографских записа, писане кореспонденције са савременицима, радног прибора, личне фототеке, хемеротеке, библиотеке, збирке уметничких и других предмета.

Документационе заоставштине архитеката се сходно опредељењу њихових поседника деле на приватне и јавне.[10] Садржај приватних заоставштина у Србији је претежно несређен и неевидентиран, доступан мањем броју стручњака.[11] Њихов материјал најчешће није темељито проучен, а ни прецизно класификован. Приватне заоставштине се чувају у легатима појединих стручних установа (где су уредно пописане) или у породичним збиркама истакнутих градитеља, где о њима воде рачуна заинтересовани наследници – супружници, деца, унуци или други рођаци. Тако је на пример, Коруновићеву заоставштину, састављену од око две хиљаде докумената и предмета (цртежа, скица, фотографија, макета, слика, књига, часописа и др.), деценијама разврставао и стручњацима повремено показивао његов син арх. Драгован Коруновић. Понекад су пројектанти своје приватне заоставштине поверавали на чување блиским колегама, чиме су оне временом постајале део заоставштине другог архитекте (понекад наknадно поклањан музејским и истраживачким установама, што је случај са радовима других аутора из Коруновићеве заоставштине, крајем прошлог века уступљеним Одељењу архитектуре Музеја науке и технике).

У породичним колекцијама је, осим значајних пројеката, сачуван и већи број нерепрезентативних радова – радних скица, експерименталних цртежа и фотомонтажа, које сведоче о интимним стваралачким преокупацијама архитеката, поткрепљујући сазнања о дубљем карактеру њихових ауторских дилема. У квантитативном смислу потпуније су сачуване заоставштине архитеката новијег времена (од краја 19. до почетка 21. столећа), за разлику од расуте и несачуване грађе о стваралаштву градитеља старијих

Pošte 2 u Beogradu, Arhitektura 7, Zagreb 1947, 26-28; Ј.Крунић, *Архитектура Београда*, Београд 1954, 19-20; О. Minić, *Korunović Momir*, u: Enciklopedija Jugoslavije, sv.5, Zagreb 1962, 320; О.Минић, *Korunović Momir*, u: Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv.3, Zagreb 1964, 224; М.Митровић, *Судбине наших токова*, Политика 7.3.1965; М.Митровић, *Умро доајен наше архитектуре Момир Коруновић*, Политика 27.4.1969; Ж. Шкаламера, *Обнова "српског стила" у архитектури*, ЗЛУ Матице српске 5, Нови Сад 1969, 228-231; M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 178; *Српска православна црква 1920-1970*, Београд 1971; Z.Manević, *Novija srpska arhitektura*, u: Srpska arhitektura 1900-1970, Beograd 1972, 20; U. Martinović-Bratislav Stojanović, *Beograd 1945-1975*, Beograd 1978, 111; Z.Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I*, Urbanizam Beograda 53-54, prilog 9, Beograd 1979, 6, 27-31; А. Стојаковић, *Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 259-267; Z.Manević, *Momir Korunović. Naši neimari*, Izgradnja 6, Beograd 1981, 49-54; A.Kadijević, *Momir Korunović (1883-*

1969). Povodom dvadeset godina od smrti, Moment 16, Beograd 1989, 104-109; Z.Manević, *Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture*, DAPA Fall, Miami 1990, 71-76; A.Kadijević, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata*, Moment 17, Beograd 1990, 92-95; З.Маневић, *Романтична архитектура*, Београд 1990, 9-12; А. Кадијевић, *Рад архитекте Момира Коруновића у заштити споменика културе*, Гласник Друштва конзерватора Србије 16, Београд 1992, 182-187; P.J.Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Beograd 1992, 175; А. Бркић, *Знакови у камену*, Београд 1992, 66, 69-70, 76, 114, 281-282, 284, 314; Б.Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 110-111, 224-225, 257, 293-294; А. Кадијевић, *Утврђење манастира Манасије у конзерваторско-реставраторским замислима архитекте Момира Коруновића*, у: Манастир Ресава. Историја и уметност, Деспотовац 1995, 219-226; D.Marić, *'Bysantium' in Belgrade*, Архитектура и урбанизам 2, Београд 1995, 85-88; А.Кадијевић, *Арх. Момир Коруновић, пројектант зграде Митровачке гимназије*, Сунчани сат 6, Сремска Митровица 1996, 195-203; А.Кадијевић, *Једна*

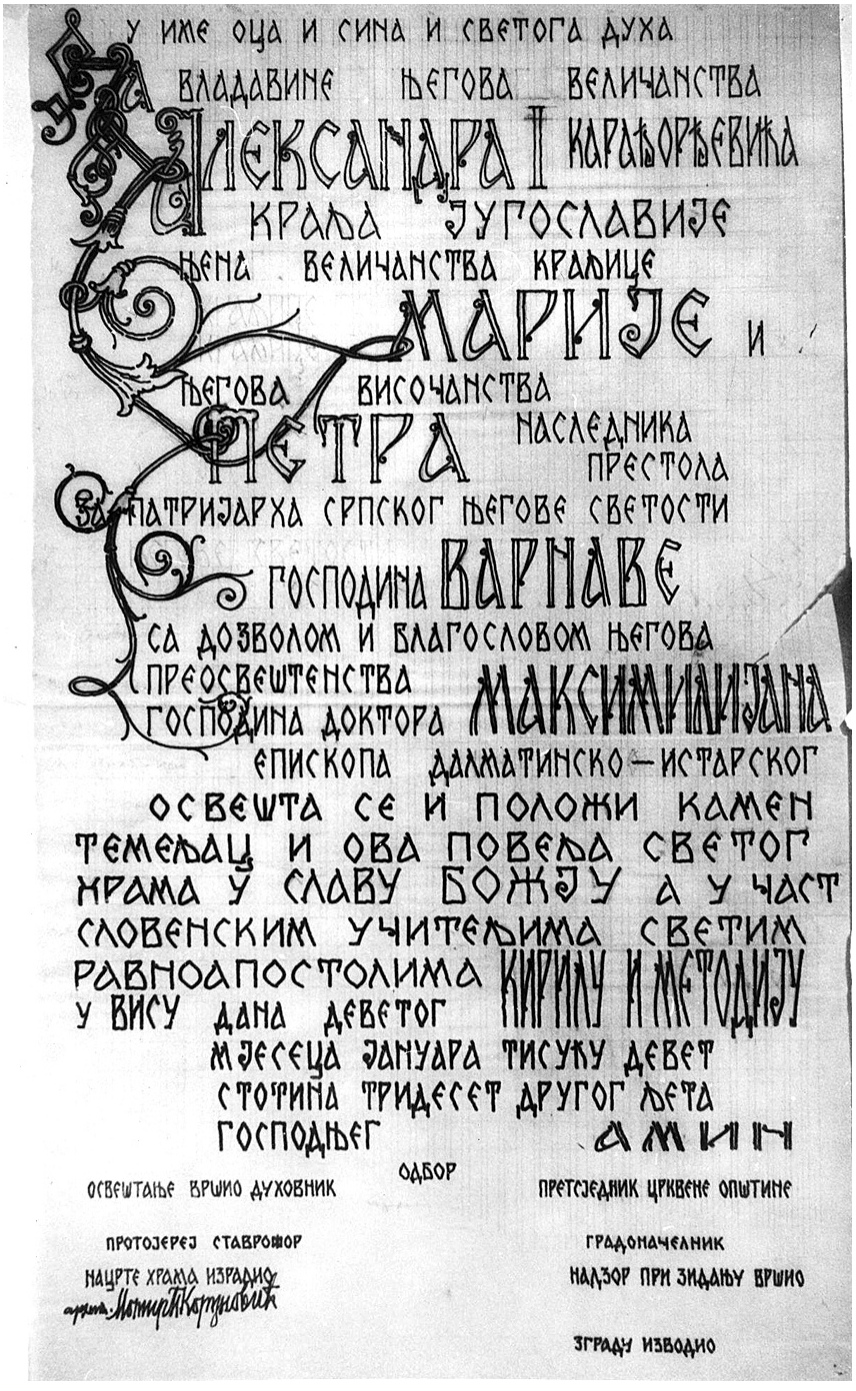
У ИМЕ ОЦА И СИНА И СВЕТОГА ДУХА
ВЛАДАВИНЕ ЊЕГОВА ВЕЛИЧАНСТВА
АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА
КРАЉА ЈУГОСЛАВИЈЕ
ЊЕНА ВЕЛИЧАНСТВА КРАЉИЦЕ
МАРИЈЕ И
ЊЕГОВА ВИСОЧАНСТВА
ПЕТРА НАСЛЕДНИКА ПРЕСТОЛА
ЗА ПАТРИЈАРХА СРПСКОГ ЊЕГОВЕ СВЕТОСТИ
ГОСПОДИНА ВАРНАВЕ
СА ДОЗВОЛОМ И БЛАГОСЛОВОМ ЊЕГОВА
ПРЕОСВЕШТЕНСТВА МАКСИМИЈАНА
ГОСПОДИНА ДОКТОРА
ЕПИСКОПА ДАЛМАТИНСКО-ИСТАРСКОГ
ОСВЕШТА СЕ И ПОЛОЖИ КАМЕН
ТЕМЕЉАЦ И ОВА ПОВЕЉА СВЕТОГ
ХРАМА У СЛАВУ БОЖЈУ А У ЧАСТ
СЛОВЕНСКИМ УЧИТЕЉИМА СВЕТИМ
РАВНОАПОСТОЛИМА КИРИЛУ И МЕТОДИЈУ
У ВИСУ ДАНА ДЕВЕТОГ
МЈЕСЕЦА ЈАНУАРА ТИСУЋУ ДЕВЕТ
СТОТИНА ТРИДЕСЕТ ДРУГОГ ЉЕТА
ГОСПОДЊЕГ АМИН
ОДБОР
ОСВЕШТАЊЕ ВРШИО ДУХОВНИК
ПРОТОЈЕРЕЈ СТАВРОФОР
ПРЕТСЈЕДНИК ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ
ГРАДОНАЧЕЛНИК
НАЦРТЕ ХРАМА ИЗРАДИО
НАДЗОР ПРИ ЗИДАЊУ ВРШИО
ЗГРАДУ ИЗВОДИО

Повеља унета у темељ при освећењу цркве на Вису

историјских епоха. Може се закључити да се Коруновићева заоставштина по количини материјала и квалитету очуваности упадљиво издваја међу евидентираним српским збиркама тог типа.

Потпуније сачуване заоставштине, представљају основу за прецизну реконструкцију и плодно тумачење дела значајних српских аритеката,[12] што је посебно дошло до изражаја након детаљног истраживања и делимичног отварања Коруновићеве кућне заоставштине.[13] У њој се налази и низ докумената који сведоче о његовом раду у Хрватској. Реч је о пројектантској документацији састављеној од перспективних цртежа, фасадних скица, подужних и попречних пресека, детаљних етажних тлоцрта, репродукованих на паусу или озалиду, чије је примерке из Министарства грађевина Коруновић уредно преносио у кућну збирку. Уз то, похрањени су и изводи хемеротечке грађе, односно копије новинских прилога о подизању појединих хрватских грађевина, као и мноштво фотографија које је сачинио сам Коруновић (или његови сарадници и наследници). И поред детаљног увида, веома је тешко прецизно диференцирати његове цртеже настале у кабинету Архитектонског одељења Министарства грађевина од оних остварених у кућном атељеу, будући да је Коруновић тамо дорађивао своје радове, због чега они нису ни у приближној мери данас доступни у званичним београдским архивским институцијама (Архиву Југославије, Историјском архиву Београда, Архиву Србије, Архиву САНУ, планотекама различитих музеја и завода).

Тај специфични низ радова почиње са нереализованим пројектима Главне поште у Сплиту (1928) сачуваним на паусу, намењеним парцели у Загребачкој улици.(сл.2) Пројекат одише тежњом ка рустичном монументализму као основном обележју замишљеног петостраног здања. Постављену на нагнутом терену, Коруновићеву Пошту краси наглашени четвороделни пластички рашчлањен вертикални средишњи појас, фланкиран крилним кулама у фолклористичком маниру. Евидентно се мешају романско-византијски и балканско-фолклористички елементи чиме је целина добила уочљиво академизирани компилаторски карактер. На бочним фасадама (попут оне у Сињској улици) куле имају наглашен окулус, а на прочељу седмоделни прозор надвишен са три таванска окулуса. На прочељу се јавља и Коруновићу својствени троделни портал завршен таласастим тимпаноном и фигуралним скулптурама које фланкирају теме његовог лука. По решењу средње зоне слична палати Министарства пошта и телеграфа у Београду (1926-1930),[14] сплитска пошта ипак делује обузданије, будући да има мање пластички развијене крилне ризалите и фасадне испаде. На њој нема ни апстрактних мотива преузетих из чехословачког рондо кубизма, због чега се може окарактерисати као романтичарско-фолклористички вид постсецесије.

заборављена девастација у Јагодини, Гласник Друштва конзерватора Србије 20, Београд 1996, 184-186; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; А.Кадијевић-С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 103-108; А.Кадијевић, *Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији (1912-1962)*, Старине Косова и Метохије X, Приштина 1997, 119-151; B.Pantelić, *Nationalism and Architecture . The Creation of a National Style in Serbian Architecture and Its Political Implications*, Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 56, No. 1 (March 1997), 32-33; А.Кадијевић, *Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 303-312; М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 90-91, 110-113, 139-140; К.Грчев, *Црковното градителство во Македонија 1918-1940*, Скопје 1998, 87-88, 103, 108, 200, 213-217, 247-249, 254-256, 267-269; *Коруновић Момир*, у: Лексикон српских архитеката 19. и 20.века (ур.Зоран Маневић), Београд 1999, 100; А.Кадијевић,

Храм Св.Георгија,
Сушак, данашњи изглед

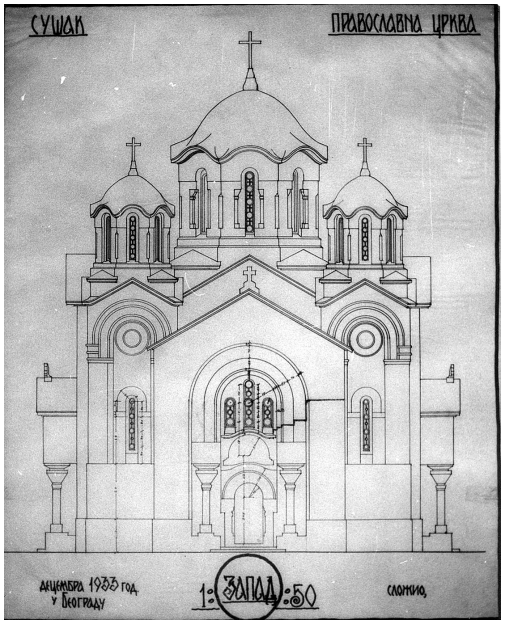

Храм Св.Георгија, Сушак, пројекат западног постројења

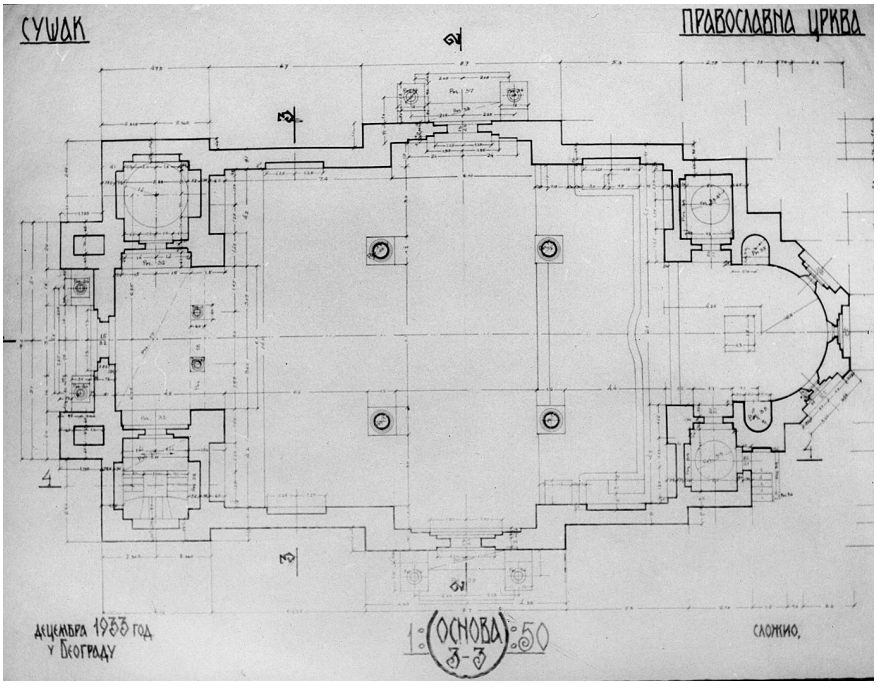

Храм Св.Георгија, Сушак, тлоцрт приземља

Основа здања је конвенционално осмишљена, попут других Коруновићевих блоковски разуђених целина, у којој се као главни мотив ентеријера издваја пространа шалтерска сала. Она се у спољној композицији не истиче, чиме је потврђена доследност романтичарског композиционог поступка, у коме спољни плашт здања више сакрива него открива структуру унутрашње просторне организације. Постоји и перспективни цртеж на коме је приземље модерније решено а разуђеност здања смањена, то јест сужена у корист вертикализма целине. Детаљнија истраживања овог амбициозног пројекта тек предстоје, поготово откривање разлога због којих није био реализован, при чему ће улога сплитских историографа бити од пресудне важности. Занимљиво да се на пројектима Коруновић није потписао као пројектант, већ као аутор који је "сложио" пројекте, будући да се током читаве каријере трудио да не примењује стране изразе у свакодневној комуникацији.

Реализовани пројекти и фотоси храма Св.Ћирила и Методија на Вису из 1932.год, (сл.3-4) такође су сачувани у Коруновићевој породичној заоставштини. Тамошња православна општина основана је 1925.год., а простор за градњу бесплатно је доделила локална вишка администрација. Са пројектовањем храма почело се још 1930.год. а његово довршење и освећење је извршено 12.новембра 1933.год. у самом центру луке. [15] Сачувани су тлоцрт храма (у размери 1:50) пресеци и цртежи свих фасада. У заоставштини је сачувана и копија повеље убачене у темеље храма, (сл.5) које је у српско-византијском стилу такође осмислио арх.Коруновић, помињући све битне протагонисте из државне и црквене хијерархије у чијој надлежности је планирано подизање. Реч је о једнокуполној крстообразној грађевини (основе развијеног уписаног крста), са наглашеним витким звоником на југозападној страни прочеља. Замишљена је као спој српско-византијске и приморске романско-готичке и ренесансне традиције. У штампи је накнадно оквалификована као "најлепша православна црква у Далмацији", иако то објективно није била.[16] Високо кубе је давало печат њеној сликовитој целини, обележеној пластичким нагласцима централне зоне, испуњеним карактеристичним лучним отворима. За разлику од будућих Коруновићевих цркава у Хрватској и Југославији, вишка нема динамичну силуету, већ визуелно обуздану, хијерархијски статично конциповану структуру. Одређену дисхармонију у композицију целине унео је асиметрично постављени звоник који је са својих 17 метара висине конкурисао кубету (завршетак на висини од 20 м). Трем са пиластрима, распоређен испред сва три улаза, плићи је и ужи него на другим Коруновићевим црквама (будући да је без стубића). Са објашњењем да у граду више нема православних верника, црква је срушена 1963.год. У

Хисторија

Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата, у: Манастир Жича (зборник радова), Краљево 2000, 341-356; Г.Константиновски, *Градителите во Македонија XVIII-XX век*, Скопје 2001, 44; Д.Живановић, *Прилог проучавању историје и архитектуре зграде Контролног одељења Министарства поште, телеграфа и телефона у Београду*, Наслеђе III, Београд 2001, 105-113; А. Кадијевић, *О архитектури цркве Рођења Светог Јована Крститеља у Неготину*, Новопазарски зборник 25, Нови Пазар 2001, 175-180; С.Кузмановић, *Спасити од заборава*, Куманово 2001; У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, Нови Сад 2001, 229-230; М. Јовановић, *Француски архитекта Експер и "Ар Деко" у Београду*, Наслеђе III, Београд 2001, 81; P.Tomasella, *Tradizioni e ideali romantici nella ricerca di uno stile nazionale in Serbia (1830-1930)*, Trieste 2002, 24-25; Д. Милашиновић-Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда*, Београд 2002, 50, 54; Н. Пешић-Максимовић, *Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће*, Саопштења РЗЗЗСК XXXIV, Београд 2002, 413-417; Љ.Милетић

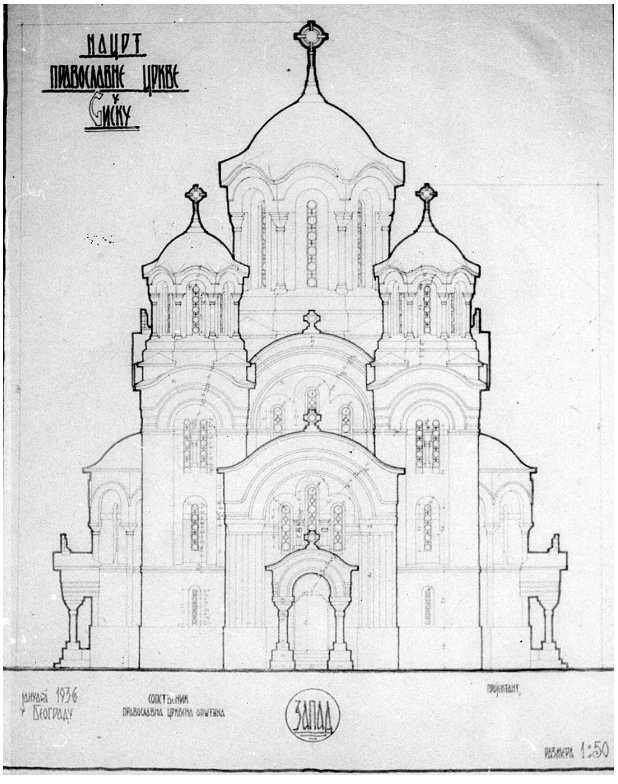

Храм у Сиску, пројекат, изглед са запада

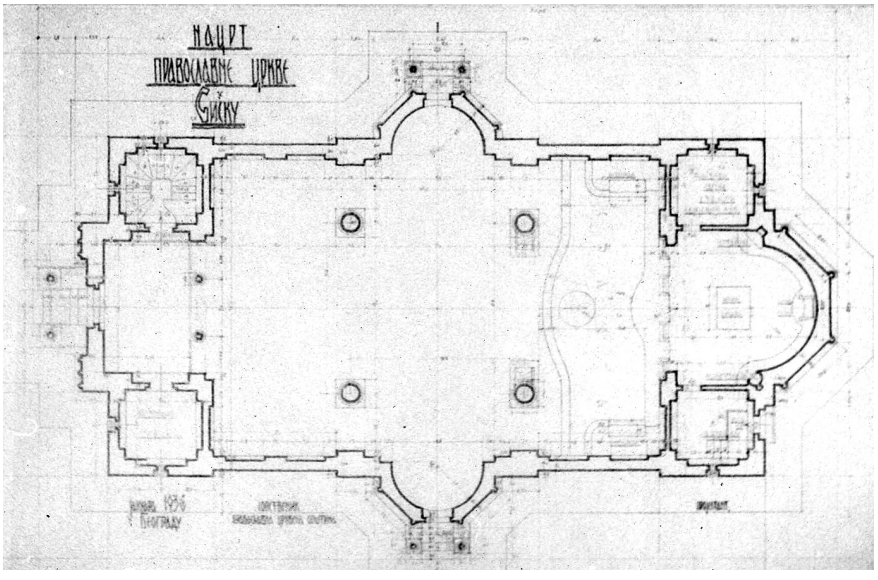

Храм у Сиску, тлоцрт приземља

Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830-2000*, Београд 2002, 238, 384; М. Јанакова, *Соколски дом у Ужицу – историја и архитектура*, Новопазарски зборник 27, Нови Пазар 2003, 213-221; К.Грчев, *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*, Скопје 2003, 246-250; M.Perović, *Srpska arhitektura XX veka*, Beograd 2003, 36-42; Т.Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе 1918-1941*, Београд 2004, 80-88; Д.Ст.Павловић, *Унижени пројектант Момир Коруновић*, Архитектура и урбанизам 14-15, Београд 2004, 119-120; З. Јовановић, *Зебрњак, или о култури сећања код Срба,* Београд-Горњи Милановац 2004; Ј.Туторов, *Прилог познавању цркве Св.Јована Крститеља у Грделици*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац 2005, 115-126; S.G.Bogunović, *Korunović Momir*, u: Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka, t.III, Beograd 2005, 868-874; И.Марић, *Традиционално градитељство Поморавља и савремена архитектура*, Београд 2006, 72; М.Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд 2007, 204-207; А. Кадијевић, *Један век*

српској историографији коментарисана је као значајно Коруновићево остварење,[17] али и као "војничка" црква са крајњег запада земље.[18]

У Коруновићевој заоставштини се налазе и пројекти храма Св. Георгија изграђеног на Горњем булевару општине Сушак (1938-1939), (сл.6) чије је темеље осветио митрополит Загребачки Доситеј. Радове је извела фирма Барона Емилија. Освећењем довршеног храма (грађење потпомогнуто прилозима верника и ријечко-сушачких власти) руководио је Патријарх Гаврило 30.септембра 1939.год.[19] Сачувани су перспективни цртежи храма, нацрти западног прочеља (паус, 1:50, сигнирано децембра 1933), што говори да је процес пројектовања храма довршен знатно пре почетка изградње. Цртеж тлоцрта из истог времена (касније прецизно реализован), (сл.7) указује на план уписаног крста развијеног типа са широким кубетом над централним делом пространог наоса и два мања на бочним странама припрате. Попут Коруновићевих монументалних цркава у Љубљани и Марибору,[20] наос је од припрате одвојен са два стуба. Но, захваљујући оштрим и јасно разграниченим геометријским облицима храм има много експресивнију силуету од већине осталих Коруновићевих цркава. (сл.8)

На спрату припрате је изграђена галерија за хор. Олтарски простор је троделан, са споља тространом а изнутра полукружном апсидом. Главно кубе је осмострано, док су на фасадама упадљиви издигнути кракови уписаног крста. Сви портали на главној и бочним фасадама изведени су у виду плитког српско-византијског портика са ниским стубићима и таласастим тимпаноном. Сходно Коруновићевој естетици сакралне архитектуре, прозори су и овде издужени и уски. Некада је у храм могло да стане и хиљаду људи, иако је број православних верника у Сушаку ретко прелазио 150.[21] Фрагментарно помињан у хрватској историографији,[22] у српској је коментарисан као заборављено остварење Момира Коруновића,[23] али и као пример грађења православних цркава изван граница Србије".[24]

Пројекат на паусу (у размери 1:50) за неизведени монументални православни храм у Сиску из јануара 1936. год. је по форми тлоцрта готово истоветан са сушачким, но уместо ризалитно уобличених правоугаоних испада на бочним странама завршен је конхама (обогаћеним лучним тремовима). Наручилац пројекта је била православна црквена општина. Сачувани су подужни пресек, тлоцрт и нацрт западне фасаде. (сл.9-10) Замишљена као виша и наметљивија од сушачке, сисачка црква је у свом доњем постројењу имала карактеристична обележја Коруновићеве црквене архитектуре док је у вишим зонама опонашала Грачаницу и споменике косовско-метохијске групе средњовековних задужбина.

Црква Рођења Пресвете Богородице у Трњанима код Славонског Брода из 1938. год. (епархија славонска), у Министарству грађевина је осмишљена

тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века), Београд 2007, 17-28, 302-305, 312-318, 350-355; У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, Нови Сад 2007, 80-82, 87; A.Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007, 392-393, 399-402, 405-406, 408-413, 414-424; З. Маневић, *Коруновић Момир*, у: Лексикон неимара, Београд 2008, 203-208; В.Обреновић, *Српска црквена архитектура 1918-1941, токови и обележја* (рукопис магистарског рада у библиотеци Одељења за историју уметности Филозофског факултета), Београд 2008, 111-139; A.Kadijević, *Newer Serbian Architecture and its Audience*, Proceedings for Visual Arts of Matica srpska 39, Novi Sad 2011, 261-263; А.Кадијевић, *Коруновић Момир*, у: Српски биографски речник, књ.5, Нови Сад-Београд 2011, 243-244; В.Путник, *Фолклоризам у архитектури Београда (1918-1950)*, Годишњак града Београда 2011, 188-190, 197-198, 206.

10 Јавно презентоване заоставштине обухватају историјску грађу, која је за разлику од приватних систематизована и класификована. Уз крађу процедуралну проверу сврхе остваривања увида у њих, доступне су специјализованим ис-

траживачима и најширој културној јавности. Осим тога, боље се чувају и штите, јер их одржава обучени кадар. Установе које сакупљају, обрађују и презентују грађу из заоставштина архитеката су претежно њихови матични факултети, музеји архитектуре, музеји градова и историјски архиви. До грађе долазе путем откупа, поклона или оснивањем легата у договору са наследницима архитеката. Пробрани материјал из заоставштина се повремено показује на студијским и монографским изложбама, док се сегменти обрађивани од стране компетентних истраживача публикују у научној периодици.

11 О садржају и очуваности заоставштина српских архитеката новијег доба в.: М. Ђурђевић, *Заоставштине српских архитеката у Музеју архитектуре*, Флогистон 10, Београд 2000, 231-235; А. Кадијевић, *Значај заоставштина архитеката за историографију српског градитељства и службу заштите*, Наслеђе III, Београд 2001, 211-215; М.Просен, *Грађа за проучавање дела архитекте Григорија И.Самојлова у Одељењу архитектуре Музеја науке и технике*, Флогистон 13, Београд 2005, 125-138; А.Кадијевић, *Терминологија српске архитектонске*

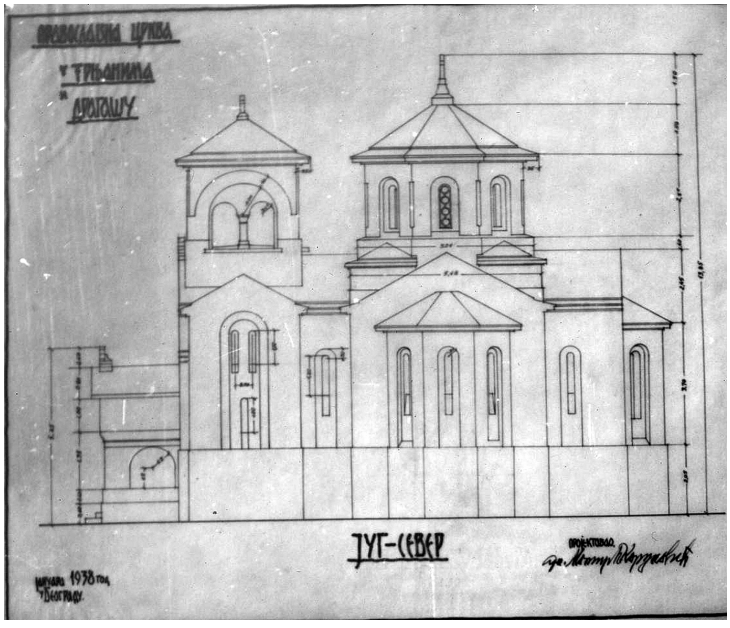

Храм у Трњанима, нацрт, изглед са југа

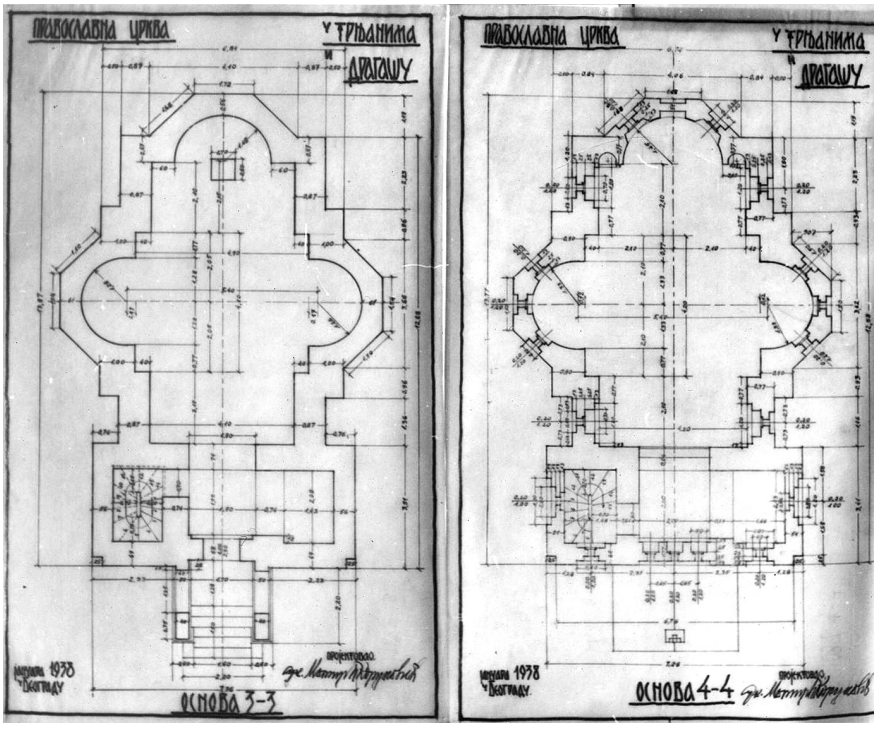

Храм у Трњанима, тлоцрт приземља

истоветно као неизведени храм у Драгашу са југозапада Косова и Метохије. Реч је о триконхалним, просторно уским једнокуполним храмовима основе сажетог уписаног крста са октогоналним кровом, тј кубетом без калоте, типски сличним Коруновићевим црквама у Делиграду, Пецкој и Глоговцу.[25] Трњанска црква је имала конструкцију од армираног бетона и висину од 14м.[26] Кубични звоник са дводелним отворима на западном зиду припрате обележио је њено предње постројење, умањујући доминантност кубета над централним делом наоса. Војне формације НДХ су трњански храм срушиле 1942. год. У заоставштини се чувају скице његовог западног постројења, затим северне и јужне фасаде, тлоцрт приземља и фотографија целине.[27] (сл.11-12)

Пројекти неизведеног Ђачког дома у Шибенику из маја 1936. (репродуковани на паусу у размери 1:50), (сл.13) показују Коруновићеву романтичарску, за ту средину прихватљивију концепцију југословенског, уместо уско српског стила. Иако лишена уобичајених контраста хоризонтала и вертикала, романтичарска обрада замишљеног здања се препознаје у решењу бочних лођа првог спрата, структури главног улаза и форми балкона на чеоној фасади. Евидентно се укрштају слојеви романско-византијске и сведене фолклористичке форме, презентовани без уобичајене експресивности и упечатљивости. Целина је одељена на широко једноспратно подножје и двоетажни ужи блок рашчлањен аркадним луцима који обухватају по две осовине бифора. Уз, главно предворје, доминантни мотив ентеријера представља пространа свечана зборница.

Потпуније сачувана него у службеним архивима, техничка документација о грађевинама и пројектима Момира Коруновића намењених подручјима у Хрватској, представља прворазредни извор за њихово детаљније анализирање, као и основ за предузимање неопходних конзерваторских мера. Дуго заобилажена и недоступна, од почетка деведесетих година прошлог века знатно отворенија за увиде стручњака, грађа из његове заоставштине може подстаћи још слојевитија тумачења новије градитељске баштине Срба у Хрватској, укључујући и јавна здања подизана у режији београдских министарстава (вера, грађевина, војске, здравља и просвете).[28]

Хисторија

историографије: Заоставштине архитеката, Архитектура 98, Београд-Подгорица 2006, 13; Исти, *О карактеру и запостављеним темама историографије новије архитектуре Београда*, у: Очување градитељског наслеђа - стварно и могуће (зборник радова, ур. Нада Живковић, Светлана Димитријевић Марковић), Београд 2010, 57-64; М. Ђурђевић, *Значај оснивања Музеја архитектуре у Србији и његова улога у заштити градитељског наслеђа*, у: Стварно и могуће (зборник радова, ур. Нада Живковић, Светлана Димитријевић Марковић), Београд 2010, 131-136.

12 За историографе новије архитектуре и посленике службе заштите споменика културе, заоставштине представљају незаобилазан и прворазредан историјски извор, чија се сазнања упоређују са грађом из осталих збирки. Прегледом заоставштина почиње свако темељито истраживање рада истакнутих стваралаца, које се у следећим фазама развија на терену и многобројним установама. Осим што омогућује најширу увид у лични свет архитеката, систематско проучавање заоставштина подстиче правилну атрибуцију и

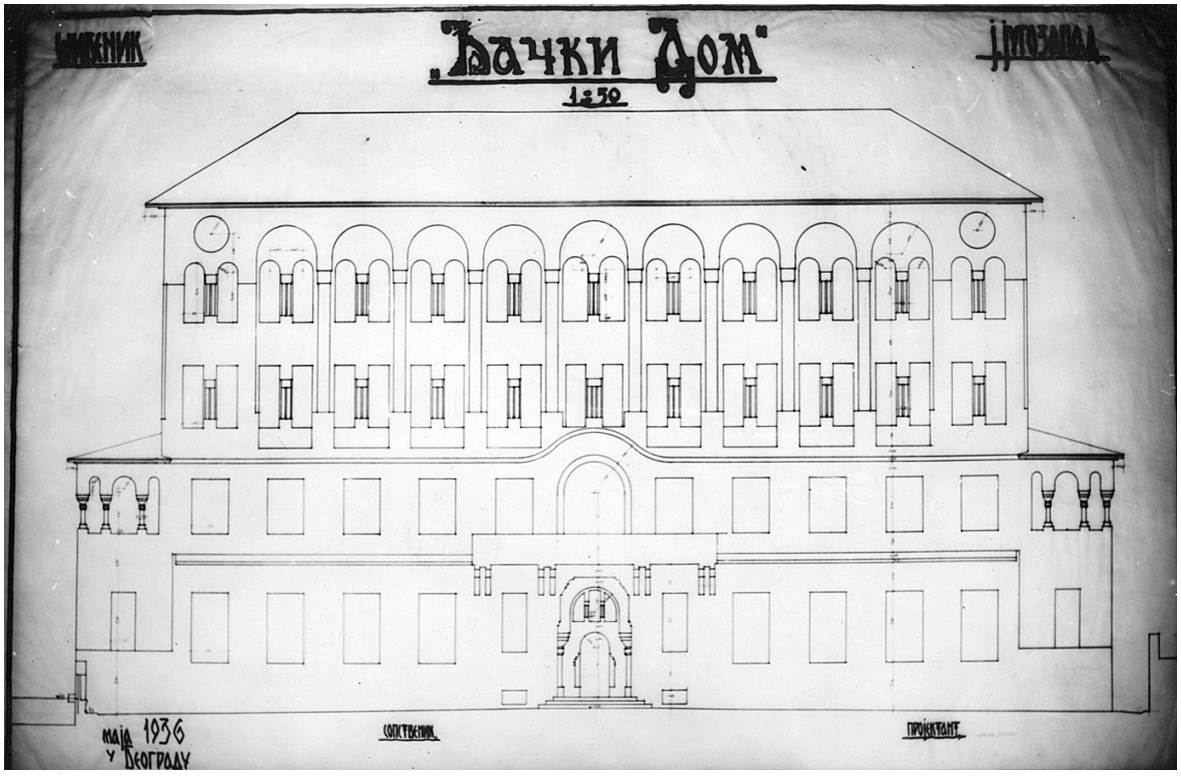

Ђачки дом, Шибеник, нацрт прочеља

датовање њихових дела. Подаци из заоставштина нарочито помажу у подробној реконструкцији процеса пројектовања појединачних објеката, као и откривању удела појединаца у случају када је на пројекту потписан већи број аутора. Копирањем грађе из заоставштина служба заштите стиче непосреднији увид у оригиналну документацију о срушеним или девастираним објектима, стварајући услове за њихову тачнију реконструкцију.

13 У свету је развијена пракса да атељеи најзнаменитијих архитеката постану својеврсни отворени легати, а понекад и посебни архиви или музеји, чиме се подстиче свестрана евалуација њиховог дела.

14 Z.Manević, *Naši neimari. Momir Korunović*...50; А.Кадијевић, *Момир Коруновић*...54-57; Д.Живановић, *нав.дело*.

15 Аноним, *Православна црква на Вису*, Политика 4.11.1930, 6; Аноним, *На свечан начин јуче је у Вису освећена православна црква*, Време 13.11. 1935, 5.

16 Аноним, *Најлепша православна црква у Далмацији*, Политика 17.8.1937, 10.

17 М.Лечић, *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941.године*, у: СПЦ 1920-1970, Београд 1971, 90; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 79; В.Обреновић, *нав.дело*, 122-123; Б. Чоловић, *Сакрална баштина далматинских Срба*, Загреб 2011, 79.

18 A.Ignjatović, *Vizija identiteta i model kulture. Srpske pravoslavne crkve izvan granica Srbije 1918-1941*, u: Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti (ur.T.Cipek i O.Milosavljević), Zagreb 2007, 190.

19 С.Пауновић, *Њ.Св. Патријарх г. Др Гаврило Дожић осветио је јуче на Сушаку нову цркву*, Политика 2.10.1939, 6.

20 А.Кадијевић, *Момир Коруновић*...72, 79.

21 Данас се храм литургијски користи само повремено због малог броја верника. Недавно су обновљени фасада и кров (прекривен новим бакарним покривачем), уграђен је видео надзор и реконструисан громобран.

22 М.Н., *На Сушаку ће у септембру бити свечано освећена православна црква*, Правда, Београд 28.7.1939; М.Лечић, *нав.дело*, 112; M.Vicelja-Matijašić, *Sakralna arhitektura u Rijeci u XX stoljeću*, Čovjek i prostor 5, Zagreb 1988, 12-13; M.Bradanović, *Graditeljstvo Sušaka između dva svetska rata*, u: Moderna arhitektura u Rijeci (ur.B.Valušek), Rijeka 1996, 132.

23 А.Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996, 79, 99-100, 122, 124; М.Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд 2007, 206; В. Обреновић, *нав.дело*, 138-139.

24 A.Ignjatović, *Vizija identiteta*...182.

25 А.Кадијевић, *Момир Коруновић*...73, 123-124; В.Обреновић, *нав.дело*.

26 М.Лечић, *Изградња и обнова цркава и манастира од 1920. до 1941.године*, у: Српска православна црква 1920-1970, Београд 1971, 112.

27 А.Кадијевић, *нав.дело*, 122; Исти, *Градитељска делатност Момира Коруновића на Косову и Метохији*...124; В.Обреновић, *нав.дело*, 139.

28 Прилог је проистекао из рада на пројектима "Српска архитектура 19. и 20.века" у Матици српској и "Српска уметност 20.века.Европско и национално", у Министарству просвете и науке Републике Србије.

РЕЗИМЕ

Александар Кадијевић

Хрватски опус архитекте Момира Коруновића (1883-1969) у светлу докумената из његове породичне заоставштине

Истраживања доприноса хрватских архитеката изградњи Београда у двадесетом веку, последњих година све разгранатија, нису подстакла једнаку стручну позорност према опусу српских градитеља ангажованих на тлу Хрватске у истом раздобљу. Осим недостатка заинтересованих историографа, томе је допринело уврежено мишљење да српски архитектонски уплив није био једнако значајан као хрватски у Србији, будући да је заступљен изван Загреба и највећих градова у континенталном делу земље, у којима су се одигравали кључни догађаји за развој архитектуре. Но, упркос тој непобитној чињеници, хрватска остварења генерација српских неимара заслужују пажњу, поготово што је историјска дистанца потврдила њихов цивилизацијски значај. Међу градитељима чији хрватски опус заслужује темељито компаративно вредновање у оквиру шире градитељске делатности на просторима Краљевине СХС (од 1929. Југославије), истиче се Момир Коруновић (1883-1969), предводник националног стила у српској међуратној архитектури. Потпуније сачувана него у службеним архивима, техничка документација о грађевинама и пројектима Момира Коруновића намењених подручјима у Хрватској (цркве на Вису, Сушаку и Трњанима 1932-38, и др.), представља прворазредни извор за њихово детаљније анализирање, као и основ за предузимање неопходних конзерваторских мера. Дуго заобилажена и недоступна, од почетка деведесетих година прошлог века знатно отворенија за увиде стручњака, грађа из његове заоставштине може подстаћи још слојевитија тумачења новије градитељске баштине Срба у Хрватској, укључујући и јавна здања подизана у режији београдских министарстава.

Драган Дамјановић

Архитект Марко Видаковић (1890. — 1976.)

Почеци рада

Иако је један од првака модерне архитектуре у Загребу и Хрватској о архитекту Марку Видаковићу до сада није објављен нити један опширнији чланак, а чак ни натукница о њему не постоји у *Енциклопедији хрватске умјетности* из 1995. Околност да је реализирао тек једну значајнију грађевину, те да је низ година остао активан само на пољу теорије архитектуре и урбанизма понајприје је тому допринијела. Неправда је дијелом исправљена тек кроз неколико текстова Жељке Чорак, те истраживањима, током посљедњега десетљећа, Дарје Радовић Махечић, Крешимира Галовића, Звонка Маковића и Иване Ханичар Буљан.

Основни подаци за Видаковићеву биографију врло су штури. Рођен је 18. 7. 1890. године у Голубинцима (према дијелу извора у Сремској Митровици) у Сријему. С 14 година доселио се у Загреб,[1] гдје је 1908. матурирао. Услиједило је образовање на Високој техничкој школи у Бечу, гдје завршава први разред 1909. – 1910., након чега прелази у Праг. На Чешкој високој техничкој школи (Česká vysoká škola technická, ČVŠT) студира између наставних година 1910./1911. и 1913./1914. и полаже 20. 2. 1913. први државни испит. Школовање је због немогућности плаћања школарине прекинуо у љетном семестру 1913./1914. Пред завршетак Првог свјетског рата наставља образовање, школске године 1917./1918., и завршава га полагањем другог државног испита 2. 1. 1919.[2]

1 Податак из Видаковић, Марко, *Успомене из II. свјетског рата 1941 – 1945.*, Архив Српског културног друштва Просвјета, Загреб.

2 Подаци о школовању преузети су из Архива Чешког техничког универзитета (ЧВУТ-а) посредством dr. sc. Eve Boháčove. Биографски подаци о Видаковићу дијелом су преузети и из литературе: *** "Млађи хрватски архитекти", *Хрватска ревија*, Загреб, III/9, 1930., 512 (текст), 477 (слика); Чорак, Жељка, "Архитект Марко Видаковић", *Вјесник*, Загреб, 31. 1. 1976., 11; Чорак, Жељка, *У функцији знака. Драго Ибler и хрватска архитектура између два рата*, Центар за повијесне знаности, Одјел за повијест умјетности, Друштво повјесничара умјетности Хрватске, Студије и монографије Института за повијест умјетности, књ. 2, Загреб, 1981., 87-88, 90-91; Премерл, Томислав, *Хрватска модерна архитектура између два рата. Нова традиција*, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1990., 174; Радовић-Махечић, Дарја, "Vila Pfeffermann", *Модерна архитектура у Хрватској 1930-их*, Институт за повијест умјетности, Школска књига, Загреб, 2007., 82; Чорак, Жељка, "Архитектура 20. стољећа", *Хрватска умјетност. Повијест и споменици*, Институт за повијест умјетности, Школска књига, Загреб, 2010., 510-565 (513, 528).

Печат Марка
Видаковића као
овлаштеног архитекта;
ДАЗГ, фонд бр. 1122,
ЗГН, сигн. 1105 (1768/9),
Јурјевска 27а

Трагова његове архитектонске и друге активности све до краја 1920-их врло је мало. Недуго по повратку из Прага, 1920. покреће грађевинско подузеће *Марко Видаковић и другови* са сједиштем у Гундулићевој улици бр. 29,[3] које се двије година касније регистрира под именима обојице браће Марка и Милоша Видаковића, на новој адреси, Илица 40.[4] У међувремену, у јуну 1921., именован је у ужи одбор Техничке секције задужене за изградњу *Загребачког збора*, заједно с архитектима Karlom Vajdom, Velimirom Stiasnijem, Ignjatom Fischerom те Amedeom Carneluttijem.[5] Сљедеће ће године на овом изложбеном простору пројектирати павиљон *Браће Видаковић, Прве југословенске творнице жалузија, ролета, дрвених и оцјелних капака*.[6] Вјеројатно га је рад у овом обитељском подузећу толико заокупио да се није могао у већој мјери посветити пројектантској дјелатности већи дио своје међуратне каријере.

Прво његово значајније реализирано дјело представља дјеломична измјена пројекта за Штампаров Хигијенски завод (Дом народног здравља) у Rockfellerovoj улици на Звијезди у Загребу. На познатом натјечају за ту зграду 1925. побиједио је двојац Juraj Denzler-Младен Каузларић, а сама је изградња започела двије године касније.[7] Према Видаковићевим тврдњама, изнесеним у његовој *Аутобиографији*, будући да је у тим годинама био врло близак с лијечницима Андријом Штампаром и Бериславом Борчићем, а због потребе да се завод брзо сагради, како би се Rockefellerova донација искористила у Загребу, а не у Београду, њему је, иако је био члан жирија, повјерено састављање даљњих потребних пројеката и вођење надзора изведбе. "*У колико је који детаљ друге награде, ради брзине рада, био у моме пројекту коришћен, пројектанти те награде добили су, договорно, одштету за ауторско право (арх. Denzler и Каузларић)*" истакнуо је Видаковић почетком 1970-их, када је сумирао најважнија дјела својега архитектонског и теоријског (односно списатељског) рада. У истоме је тексту истакнуо како је он пројектирао "*све детаље за обртничке радове, у дрву и металу*", те да су они изведени у творници браће Видаковић, под његовим надзором и "*у специјалној и оригиналној техници*".[8] С обзиром на производни дјелокруг творнице његове се тврдње засигурно могу прихватити. Обликовање главних врата зграде, на којима се осјећа утјецај суврмене art-déco естетике, иако несумњиво указују на Видаковићеву талентираност, још увијек не навјешћују радикалан одмак према модерни који ће се догодити у сљедеће три године.

3 Државни архив у Загребу (даље ДАЗГ), фонд бр. 4, Градско поглаварство Загреб (ГПЗ), Обртни одсјек, књига бр. 85., Обрт 4., стр. 194.

4 ДАЗГ, фонд бр. 4., ГПЗ, Обртни одсјек, књига бр. 86., Обрт 5., стр. 734.

5 Багарић, Марина, "Архитектура Загребачкога збора од 1910. до 1935.", *Радови Института за повијест умјетности*, Загреб, 34, 2010., 165-180. (168)

6 Исто, 171.

7 Премерл, нав. дј., 81-82, 181.

8 Видаковић, Марко, *Реферат о мојим животним радовима*, Загреб, 1. 9. 1971., стр. 1. (у наставку фуснота стоји скраћено *Аутобиографија*, страница).

Viktor Samuel Bernfest, *Марко Видаковић*, 1974.; фотографија уступљена од г. Дарије Алујевић.

Изложба Чехословачке савремене архитектуре 1928.

Пријеломна година повијести модерне архитектуре у Загребу, а уједно и Видаковићеве каријере свакако је 1928. Завршавањем преобликовања палаче Stern (раније Fellerove Elsa Fluid зграде, изведене према пројекту Вјекослава Бастла) на углу Трга бана Јелачића и Јуришићеве улице по пројектима берлинског архитекта Petera Behrensa, градњом дома Веслачког клуба Ускок на Сави Antuna Ulricha те почетком градње Видаковићеве vile Pfeffermann по први пута у овом граду тријумфирају принципи архитектуре интернационалног стила.[9]

Споменуте 1928. Видаковић пуни 38. годину живота. Више се, бар по годинама, не би могао назвати младим архитектом, иако се мора истакнути да му је дио других првака хрватске модерне био врло близак по старости (попут Драге Иблера, рођенога 1894.). Иза себе је у том тренутку, осим споменутих мањих и малобројних реализација, имао тек неколико објављених текстова у *Обзору*, у којима се дијелом дотакао и проблема модерне архитектуре, но управо ће се током 1928. претворити на разини и теорије и праксе у једног од најгорљивијих заступника интернационалног стила у Загребу. Судјеловањем у организирању изложбе суврeмене чехословачке архитектуре у Умјетничком павиљону (17. 3. – 1. 4. 1928.) одиграо је, наиме, кључну улогу у пробоју модерне у Хрватску и Југославију. Изложба је одржана под покровитељством тадашњег загребачког градоначелника Vjekoslava Heinzela. Политичка елита града, чешки конзул, као и врх Загребачке секције Удружења Југославенских инжењера и архитеката присуствовали су отворењу, будући да је изложба имала и политичку позадину – представљала је показатељ добрих односа и уских веза Краљевине Југославије и Чехословачке.

Видаковић је као прашки ђак био уско повезан с чешком архитектонском сценом што се очитује и у предговору изложбе који је написао. Према њему, наиме, изложба "*отвара пут којим ваља да ударимо, тражећи Велику Истину у умјетничком стварању, на пољу савремене архитектуре.*"[10] Слиједи увид у повијест чешке архитектонске модерне те преглед разних суврeмених тенденција. Темеље новога приступа архитектури у Чешкој по њему је поставио Jan Kotěra, за којим је врло брзо кренуо читав низ архитеката којима је "*аплаудирајући Corbusieru, главно … код умјетничког стварања конструкција.*"[11] Велик број Чеха брзо је увидио како ипак "*архитектура није и не може бити само пука конструкција, она треба и масу, која ће дјеловати*".[12] Они су одбацили при томе ограде национализма, па и шовинизма – ништа специфично чешко не може се, наиме, наћи у рјешењима њихових грађевина "*Ова дјела кипе преко ове ограде и досежу дале-*

9 О повијести модерне архитектуре у Загребу више у: Радовић Махечић, Дарја, "Модерна архитектура у Хрватској 30-их година", *Модерна архитектура у Хрватској 1930-их*, Институт за повијест умјетности, Школска књига, Загреб, 2007.,16-32.

10 Видаковић, Марко, *Изложба савремене архитектуре чсл. архитеката у Загребу*, Загреб, 19. III. 1928., 3.

11 Исто, 3.

12 Исто, 4.

Главни улази у Дом народног здравља др. Андрије Штампара, Загреб; фото Д. Дамјановић, 18. 9. 2012.

ко изван њене границе", па је стога то заправо била изложба "*свјетске архитектуре чешких архитеката*".[13] Видаковић је већ тада увидио јединственост архитектонског језика модерне у свим дијеловима Европе и свијета, која ће убрзо и довести до настанка термина "интернационални стил" за међуратну модерну архитектуру,

Загребачка изложба одржава се у тренутку када се интернационални стил већ увелике удомаћио у Чешкој. Први модернистички објекти реализирани су, наиме, нешто раније у односу на ситуацију у Загребу, већ 1924. – 1925. године, а до 1928. нови је тип архитектуре прихватио низ чешких архитеката: Адолф Бенш, Antonín Engel, Франтишек Фиала, Јарослав Франгер, Bohuslav Fuchs, Josef Fuchs, Јосеф Гочáр, Josef Havlíček, Bohumil Hübschmann, Павел Јанáк, Душан Јурковић, Јан Котира, Jaromír Krejcar, Еуген Линхарт, Ladislav Machoo, Alois Mezera, Otokar Novotny, Jaroslav Polívka, Камил Рошкот, Oldřich Stary, Oldřich Tyl, Weisner Arnošt, Јан Зáзворка и други. Окупљени око листова *Ставба* и *Ставител* они ће и на пољу писане ријечи и на пољу реализација пригрлити и ширити модернистичке архитектонске назоре.[14] Судећи по попису 286 изложених пројеката и фотографија загребачка је публика добила прилику упознати прилично детаљно најважнија остварења суврмене чехословачке архитектуре, укључујући и дјела најавангарднијих архитеката.

Хисторија

Vila Pfeffermann

Недуго по затварању изложбе, у рану јесен 1928. године Видаковић по први (и заправо једини) пута у својој каријери добива прилику реализирати грађевину која је утјеловљивала његов модернистички став – вилу Људевита и Anke Pfeffermann у Јурјевској 27а. Вила је подигнута на истом броју на којем стоји Bollé-Waidmannova вила подбана Јована Живковића, такођер кључан објект загребачке повијести архитектуре из 1880. – 1881. године. Као што Живковићева вила стоји на почетку повијести високога хисторицизма на пољу загребачке ладањске архитектуре, тако Pfeffermannova вила стоји на почетку повијести загребачке модерне. Грађевна дозвола за вилу издана је 28. септембра 1928.,[15] а стамбена 6. септембра 1929.[16] Радове је изводило грађевинско подузеће *Кремен, М. Крековић и другови* из Прерадовићеве 28 у Загребу.

Инвеститор виле, Ljudevit Pfeffermann поријеклом је из богате вуковарске жидовске обитељи. По свој је прилици син Izidora Pfeffermanna који је непосредно након Првог свјетског рата био најбогатији Вуковарац. Са сином Ервином био је власник творнице леда те велетрговине житом,

13 Исто, 5.

14 Јушић, Павао, "Преглед савремене чехословачке архитектуре. Пригодом изложбе у Умјетничком павиљону, *Обзор*, Загреб, 89, 30. 3. 1928., 2-3; Švácha, Rostislav, "Architektura dvacátých let v Čechách", Dějiny Českého Výtvarného Umění (IV/2), 1890/1938, Academia, Праг, 1998., 10-35.; Чорак, нав. дј., 1981., 87; Галовић, Крешимир, "Чеси то воле функционално", *Вијенац*, Загреб, 217, 27. 6. 2002. http://www.matica.hr/Vijenac/vij217.nsf/AllWebDocs/hrvarh ; Галовић, Крешимир, "Добре случајности", *Вијенац*, Загреб, 211, 4. 4. 2002. http://www.matica.hr/Vijenac/vij217.nsf/AllWebDocs/hrvarh

15 ДАЗГ, фонд бр. 1122, Збирка грађевинских нацрта (даље ЗГН), сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а, Грађевна дозвола бр. 90283. XII. А., 28. 9. 1928.

16 Исто, стамбена дозвола бр. 82253. XII. А., 6. 9. 1929.; О вили Pfeffermann и у: Ханичар Буљан, Ивана, Zagreb Villas: Residence of the Czech Embassy, http://www.cd-croatia.eu/zagreb-villas-residence-of-the-czech-embassy/

17 *** "Погреб Ervina Pfeffermanna", *Сремске новине*, Вуковар, 31, 6. 8. 1932., 2.

18 Дамјановић, Драган, "Цртица из повијести вуковарских Жидова. Обитељ Pfeffermann и њихова пословно стамбена једнокатница", *Хакол, Гласило жидовске заједнице у Хрватској*, Загреб, 106, 2008., 32-36.

19 *** "Инсолвенција велике житарске радње Jakob Pfeffermann и син", *Сремске новине*, Вуковар, 37, 18. 9. 1931., 2.

20 *** "Самоубиство Ervina Pfeffermanna у Београду", *Сремске новине*, Вуковар, 30, 30. 7. 1932., 3; слично и у: *** "Самоубиство познатог житарског трговца", *Политика*, Београд, 8698, 30. 7. 1932., 6.

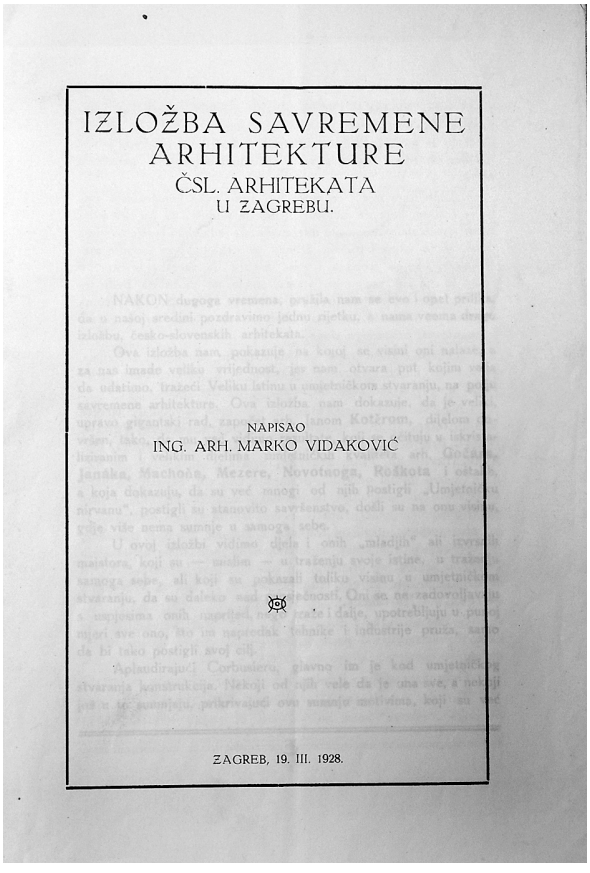
IZLOŽBA SAVREMENE ARHITEKTURE
ČSL. ARHITEKATA
U ZAGREBU.

NAPISAO
ING. ARH. MARKO VIDAKOVIĆ

ZAGREB, 19. III. 1928.

Марко Видаковић, Изложба савремене архитектуре чсл. Архитеката у Загребу, 1928., насловница публикације; Архив за ликовне умјетности Хрватске академије знаности и умјетности

темеља обитељског богатства, коју је утемељио Изидоров отац Јакоб па се тврtка стога звала "Jakob Pfeffermann i sin". Тврtка је утемељена крајем седамдесетих или почетком осамдесетих година 19. стољећа[17] но све до Првог свјетског рата није доживјела прави процват. Рат, те високе цијене пољопривредних производа за вријеме његовог трајања, омогућио је неслућено богаћење Pfeffermanna. То им је богатство и омогућило подизање репрезентативних стамбених објеката у Вуковару и Загребу.[18]

Просперитет Pfeffermannovog подузећа бит ће, међутим, како је вријеме показало, кратког вијека. По престанку свјетске коњунктуре трговине житом, у другој половини двадесетих, Pfeffermannova ће се тврtка наћи у кризи, тако да је била присиљена у 1931., најтежој години за вуковарску и југославенску економију, прогласити стечај,[19] због којега ће Ervin Pfeffermann крајем јула 1932. у Београду починити самоубојство.[20] Што се догодило с Ljudevitom Pfeffermannom непознато је. Могуће је да је и на њега

утјецала судбина обитељи будући да није дуго посједовао кућу у Јурјевској. Већ 1931. као њезина власница спомиње се у списима загребачког Градског поглаварства Олга Бачић која тада приступа доградњи гараже у дворишту виле.[21] Што се догодило с обитељи у Другом свјетском рату остаје такођер непознато. Чини се да је Ljudevit Pfeffermann остао у Загребу будући да се у списима *Жидовскоī одсјека Усташкоī редарства* спомиње као радник којега ће се ангажирати, те везано за ношење Давидове звијезде.[22]

Вила Pfeffermann саграђена је усред пространог врта, одмакнута од уличне линије. Обликовно рјешење у компарацији с осталим загребачким грађевинама тога времена показује снажан отклон према модерни. Вертикалност отвора великог прозора на главном прочељу, те дијела осталих прозора виле, као и ступови уграђени у углове прочеља окренутога врту једини су елементи који вежу архитектонско рјешење ове грађевине с "традицијом". У годинама које долазе хоризонтално положени прозори постат ће, наиме, неком врстом правила у загребачкој модерни. Вертикализам отвора и њихово ритмично низање вјероватно се може приписати утјецајима прашког школовања јер га сусрећемо код још једног важног загребачког прашког ђака, Ивана Земљака (на примјер на школи на Јордановцу). Сви остали елементи обликовања прочеља и волумена – разиграни Л тлоцрт, поигравање с висином појединих волумена, докидање декорације, бијело обојена прочеља, мотив истурене армиранобетонске надстрешнице, кровна зона претворена у пространу терасу, ограђена једноставном оградом, означавају потпуну побједу модерне на вили. У загребачкој ће архитектури, особито у пројектирању вила, ови мотиви убрзо постати својеврсном конвенцијом.

Судећи по фотографијама и у унутрашњем уређењу виле, осим превладавајућих модернистичких мотива, јавили су се становити уступци "традицији" – у обликовању степеништа, расвјетних тијела, те касетираног стропа у *hallu* осјећа се понајприје утјецај art-décoa. Вила је била опремљена суврименим намјештајем, зидови *halla* били су прекривени, судећи по фотографијама, неком врстом дрвених оплата, које су простору давале изразиту топлину. У компарацији с већином онодобних загребачких интеријера Видаковићеву је вилу ипак карактеризирао изразити пуризам.[23] Дио њезина намјештаја је сачуван и налази се данас у збирци Јуре Гашпарца у Загребу.[24]

Колико је вила Pfeffermann уздигла Видаковића на пиједестал једног од најважнијих архитеката модерне у Југославији јасно говори чињеница да су прве илустрације првога броја мјесечника *Архитектура* из Љубљане 1931. приказивале прочеља и унутрашњост ове грађевине.[25] Уну-

21 ДАЗГ, фонд бр. 1122, ЗГН, сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а, Грађевна дозвола бр. 70943 – XVI, 11. 7. 1931.

22 Јурић, Мирјана, *Равнатељство Усташкоī редарства – Жидовски одсјек, 1941. – 1942.*, Аналитички инвентар, Хрватски државни архив, Загреб, 2005., 148.

23 Гаљер, Јасна, "Art déco у примијењеној умјетности и дизајну", *Art déco и умјетност у Хрватској између два рата*, Музеј за умјетност и обрт, Загреб, 2011., 23-59 (59).

24 Наслоњач из виле био је изложен на изложби Art déco у Хрватској. Ауторица натукнице о наслоњачу претпоставља да је наручен у Чехословачкој. Брдар Мустапић, Вања, "Наслоњач", *Art déco и умјетност у Хрватској између два рата*, Музеј за умјетност и обрт, Загреб, 2011., 212., кат. бр. 24.

25 *** *Архитектура*, Љубљана, октобар 1931., 2-4.

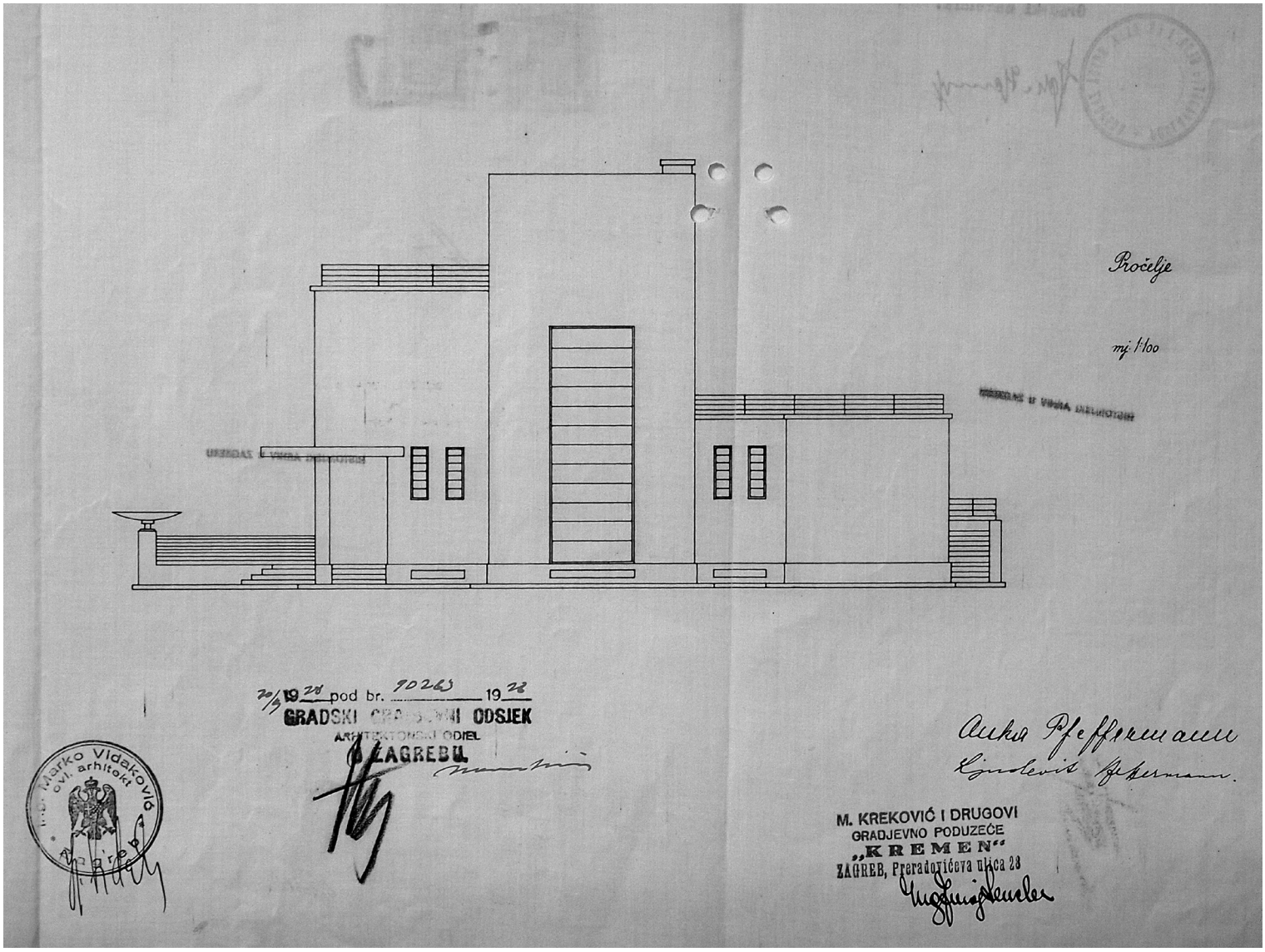

Марко Видаковић, Пројект за главно прочеље виле Људевита и Anke Pfeffermann у Загребу, Јурјевска 27а; ДАЗГ, фонд бр. 1122, ЗГН, сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а

трашњост виле бит ће илустрирана и у трећему броју *Архитектуре*,[26] као и у међународним часописима *The Master Builder* у Лондону 1932.,[27] те *L Architecture d' aujourd'hui* у Паризу 1933.[28] Када је представљена на Архитектонској изложби загребачких инжењера и архитеката одржаној од 20. 3. до 3. 4. 1932. у Умјетничком павиљону ликовни критичар Славко Батушић о вили већ говори као о добро познатој грађевини за коју сматра да је "*свакако један од најинтересантнијих објеката изложбе; ту је спојен најмодернији принцип градње с удобним комфором и акомодацијом околини.*"[29]

Надоградњама изведеним уочи[30] и након Другог свјетског рата првотни изглед виле добрим је дијелом промијењен. Главно прочеље с високим прозором готово је у цијелости уништено, а дијелом је изгубљено и ступњевање висине појединих волумена виле. У грађевини се данас налази сједиште амбасаде Републике Чешке у Хрватској, што представља изузетно занимљиву коинциденцију, с обзиром на прашко образовање Видаковића. Због ове је улоге, међутим, двориште ограђено високим зидом, тако да се вила више не може видјети с улице.

Историја

Видаковићева дјелатност 1930-их година

Када је пола десетљећа након завршетка виле Pfefferman, Видаковић писао о архитектури Adolfa Loosa, истакнуо је да стил овога аустријског архитекта није тако чист као његова идеологија.[31] Исто се може рећи и за Видаковића – на пољу писане ријечи био је 1928. далеко радикалнији заступник суврмених архитектонских тенденција неголи у пракси. У обликовању прочеља и унутрашњости виле Pfeffermann јављају се, како је истакнуто, становити, иако врло мали уступци традицији.

У пројектима који ће врло брзо услиједити сваки траг декорације, међутим, нестаје, а Видаковић се претвара у "радикалног" модерниста, како се већ може уочити на пројекту за нову изложбену зграду *Загребачког збора*, насталом вјероватно 1931., када је и публициран у загребачкој *Вечери*.[32] Зграда је требала бити подијељена, колико се може схватити из прилично лоше фотографије макете, у два волумена – нижи би био отворен дугим хоризонталним низом прозора на све четири горње етаже што би омогућило богату осивјетљеност унутрашњих простора. Улога и обликовно рјешење вишега волумена зграде није до краја јасна, но за претпоставити је да би се његово дуже прочеље на сличан начин отварало хоризонталним прозорима, односно за претпоставити је да је ступњавањем висине волумена Видаковић настојао створити динамичну композицију. Радило се о "*слободном пројекту*", којега је направио као својеврсни приједлог

26 *** *Архитектура*, Љубљана, децембар 1931., 87.

27 На стр. 278-279.; *Аутобиографија*, 3.

28 У бр. 6., стр. 52. Радовић Махечић, нав. дј., 83.

29 Батушић, Славко, "Посљедње манифестације наших архитекта", *Хрватска ревија*, В/5, Загреб, 1932., 331-334 (333). Колико је вила и данас цијењена говори околност да се појављује међу ријетким дјелима хрватске арх. 19. и 20. ст. и у значајним водичима. Маковић, Звонко, "Du néoclassicisme au modernisme", Croatie, Guides Gallimard, Paris, 2005., 70-72 (72).

30 Вилу је већ 1937 – 1938. надоградила Олга Бачић. ДАЗГ, фонд бр. 1122, ЗГН, сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а, Грађевна дозвола бр. бр. 153934 – XVI, 14. 9. 1937.; Употребна дозвола, бр. 5682 – XVI., 1938., 19. 1. 1938.

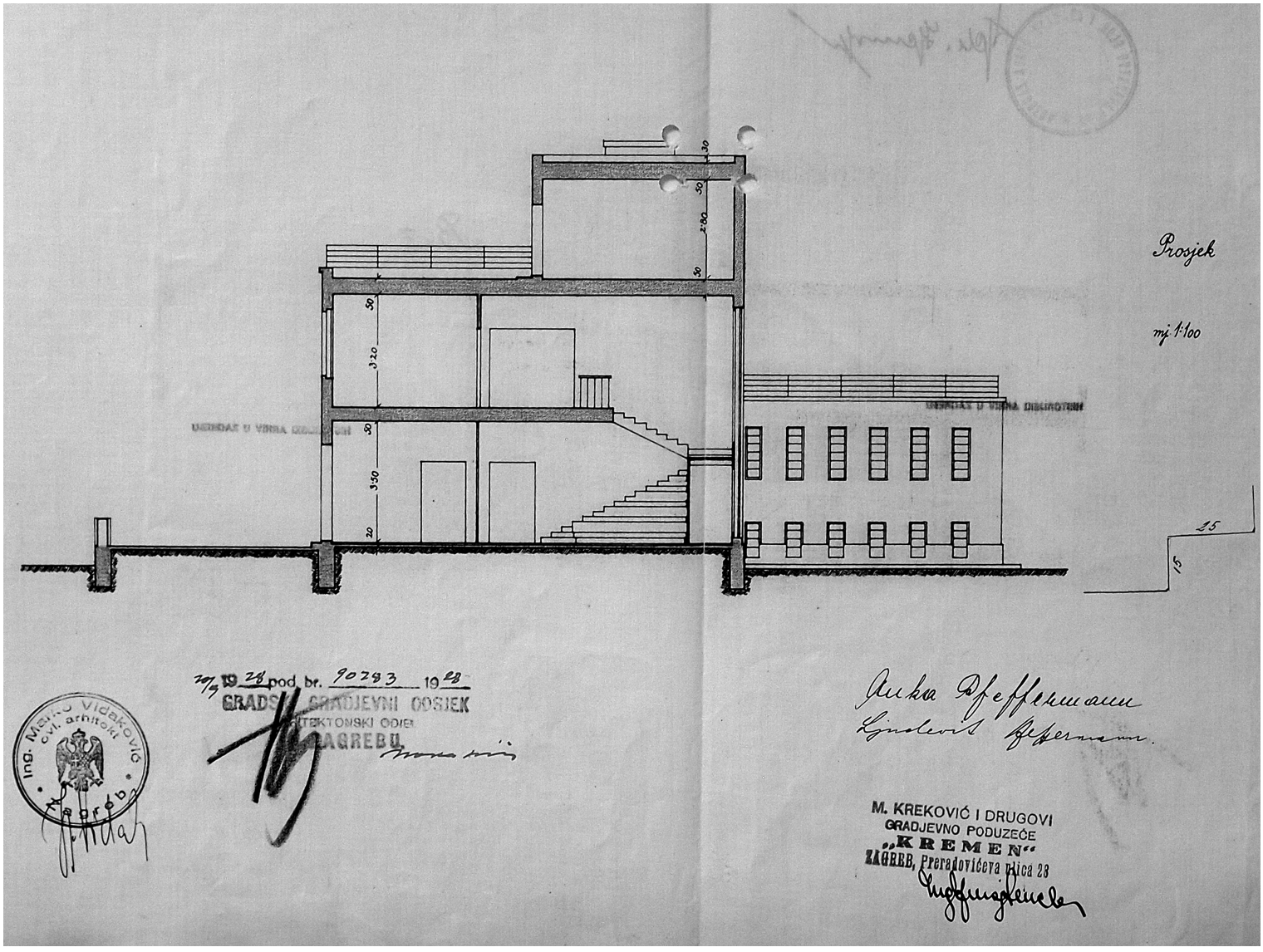

Марко Видаковић, Пресјек виле Људевита и Anke Pfeffermann у Загребу, Јурјевска 27а; ДАЗГ, фонд бр. 1122, ЗГН, сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а

рјешавања проблема изложбених простора велесајма изградњом сталног објекта, "*ïдје би моïле бити и сталне изложбе ïроизводње и чији би уреди стално ïроïаïирали нашу ïроизводњу ïе ïосредовали између куïаца и ïроизводјача ïе сïајали у вези с иноземном ïривредом*."[33] Обликовно рјешење асоцира на кључну грађевину прашке модерне – палачу велесајма узорака, подигнуту између 1925. и 1928. године према пројекту архитеката Josefa Fuchsa и Oldřicha Tyla.[34] Сличности засигурно нису случајне, будући да је пројект зграде био изложен у Загребу 1928. године,[35] као и с обзиром на околност да је Видаковићев пројект био за грађевину врло сличне намјене.

У аутобиографији је Видаковић навео како је још 1924. израдио пројект за први *Заïребачки збор*. Да ли је мислио на овај пројект, публициран у *Вечери* или се радило о неком ранијем раду није се могло установити. Иако након виле Pfeffermann није више реализирао важнију грађевину, колико је бар за сада познато, Видаковић је наставио израђивати сличне "слободне пројекте" који свједоче како се радило о изузетно талентираном и креативном архитекту пуном занимљивих идеја.

Крајем 1920-их и почетком 1930-их радио је на изведби само још једнога дјела –градњи Соколског стадиона у Максимиру (1929. – 1932.).[36]

Успркос томе што је на архитектонској сцени Загреба био више активан текстовима него пројектима критичари су га већ у то вријеме препознали као једнога од најавангарднијих архитеката града. Када је организирана изложба Модерне архитектуре у Умјетничком павиљону у Загребу у ожујку 1933. у организацији Друштва архитеката. Јосип Драганић, пишући приказ о њој у *Архиïектури* истакнуо је тако да су "*Модерне ïринциïе ïрадјевинарсïва донијели … у Заïреб Марко Видаковић, Иван Земљак и Драïо Иблер*."[37] Међу најинтересантнијим изложеним радовима на овој изложби Драганић је истакнуо Видаковићев маузолеј уз Стрижићев пројект заједничких стамбених зграда и регулацију термалног купалишта у Стубици Милована Ковачевића.[38] За коју је обитељ и за које мјесто био намијењен маузолеј није се могло, нажалост, установити па није ни познато да ли је овај пројект изведен.

У првој половини 1930-их главна је Видаковићева преокупација писање за љубљански часопис *Архиïектура*, у којему је радио као "*главни уредник за Хрваïску*".[39] Према уводном тексту првога броја часописа *Архиïектура* је настала заједничким настојањима "*борбених*" архитеката из Београда, Љубљане и Загреба. Циљ им је био усмјерити развој и напредак југославенске архитектуре, те повезати обрт и индустрију с архитектима.[40] У ревији нису објављивани искључиво модернистички пројекти, међутим, радови архитеката блиских интернационалном стилу превладава-

31 Видаковић, Марко, "Идеологија и стил Adolfa Loosa", *Архиïектура*, 11, год. III., 1933., 169-171 (171).
32 *** "За модерну изложбену палачу у Загребу", *Вечер*, XII/3160., 13. 6. 1931., 3.
33 Исто.
34 Švácha, нав. дј., 29-30.
35 *** *Изложба чехословачке архиïектуре*, Удружење Југославенских инжењера и архитеката, 17. III. – 1. IV. 1928., Секција Загреб, Умјетнички павиљон, Загреб, 1928., 6, кат. бр. 50-55.
36 *Аушобиоïрафија*, 1.
37 Драганић, Јосип, "Једна занимива овогодишња архитектонска изложба у Загребу", *Архиïектура*, Љубљана, 11-12, 1932., 295.
38 Исто.
39 *Аушобиоïрафија*, 2; О Видаковићевом писању у *Архиïектури* погледати и у: Радовић Махечић, Дарја, "Теме, тезе и аутори заступљени на страницама хрватских стручних часописа у 20. стољећу", *Хрваïска архиïектура у 20. сïољећу. Зборник*, Матица хрватска, Загреб, 2009., 125-140 (130-131).
40 *** Уводне беседе, *Архиïектура*, Љубљана, 1, октобар 1931., 1.

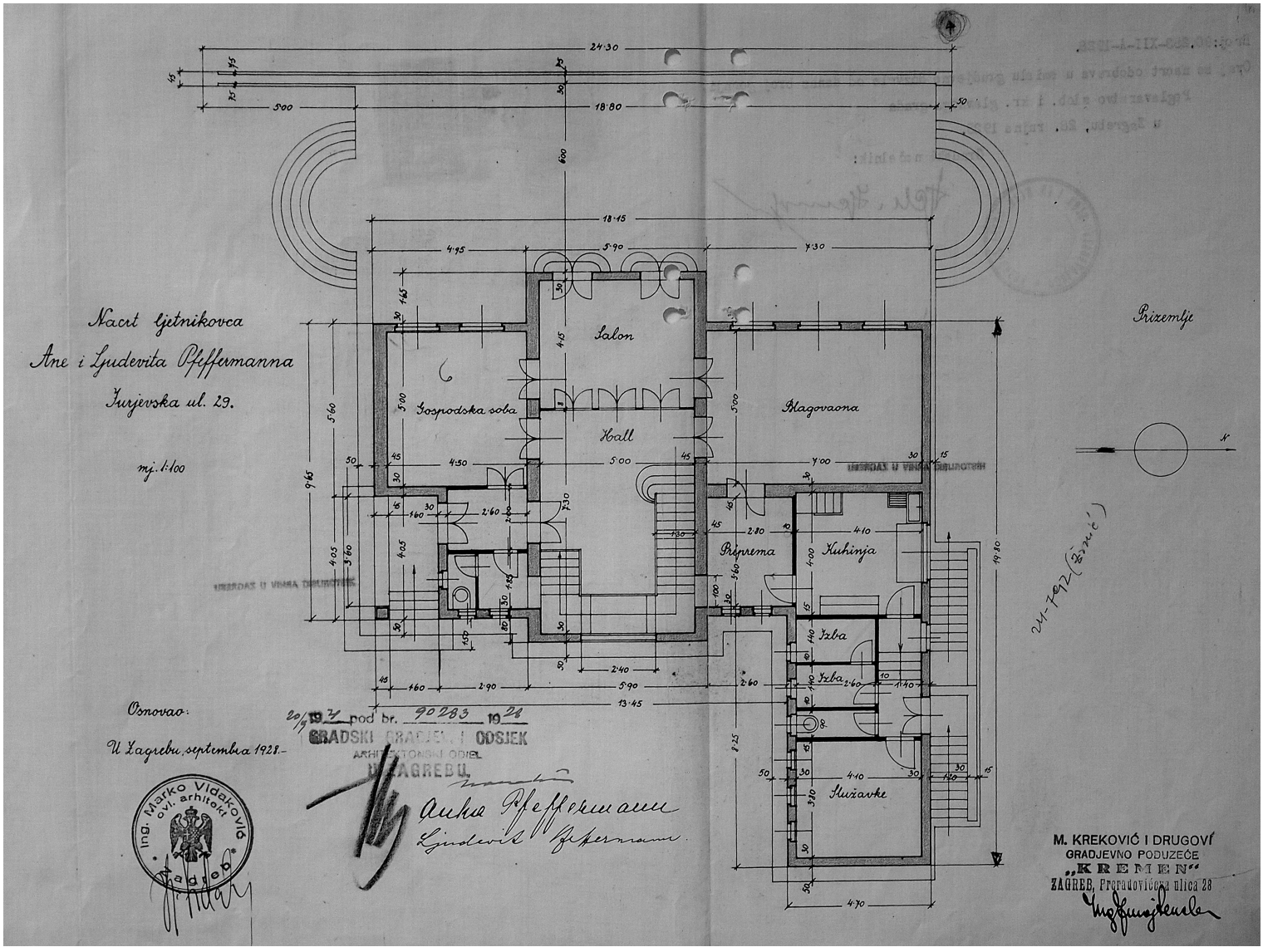

Марко Видаковић, Тлоцрт виле Људевита и Anke Pfeffermann у Загребу, Јурјевска 27а; ДАЗГ, фонд бр. 1122, ЗГН, сигн. 1105 (1768/9), Јурјевска 27а

ју. Видаковић, очито активно укључен у покретање часописа присутан је преко пројеката или чланака у низу бројева. Објављивање фотографија и тлоцрта виле Pfeffermann у првом и трећем броју часописа већ је споменуто. У другоме броју, из новембра 1931., објављен је надаље његов пројект за умјетнички павиљон у Загребу, заједно с пројектима за исту грађевину који су израдили Јосип Пичман те Бранислав Којић.[41] Ступњевањем висине појединих волумена зграде, заобљавањем углова, докидањем декорације и дијеловима прочеља посве изведеним од стакла Видаковић се и на овоме пројекту показао као ортодоксни модернист.

Током 1933. и 1934. његова се дјелатност у *Архитектури* интензивира. У готово сваком броју публицира низ углавном теоријских текстова, приказа предавања и књига у којима се исказује као бескомпромисни борац за суврему архитектуру те интересе своје струке. Показује при томе изврсно познавање суврмене архитектонске сцене. Реферира се не само на чешке ауторе, већ једнако добро познаје Waltera Gropiusa, Hendrika Petrusa Berlagea, Tonyja Garniera, руске конструктивисте и дакако Le Corbusiera.

За Видаковића "*Савремена архитектура ... синтеза је савремених природних наука и хигијене, гледана кроз призму економије, а све уоквирено у техничким знаностима.*" О ликовној умјетности у архитектури више не може бити говора од када је она постала "*функционална и као такова чедо инжењерске струке као дијела техничких знаности.*"[42] Његов је став разумљив јер и сам је био инжењер по струци – завршио је, како је споменуто, високе техничке школе. О архитектима школованим само на академијама имао је стога врло лоше мишљење. Када се у Загребу планирао донијети закон о умјетничким академијама, унутар које би се основала и Виша школа архитектуре оштро је реагирао што се ректор Загребачког свеучилишта није конзултирао с кадром постојеће Високе техничке школе, те с Друштвом архитеката. Позвао се је на постојећи закон према којему се забрањује свима који нису завршили технички факултет обављање посла овлаштених архитеката. Стварање нове школе по њему нема смисла. Истакнуо је да се до тада на већ постојећу архитектонску школу при академији није уписао нити један апсолвент техничког факултета. Институција би евентуално могла привући апсолвенте градитељске школе, но и они морају стећи иста знања која се већ стјечу на Високој техничкој школи, а и групе би требале бити мале. Постојећу школу архитектуре на Умјетничкој академији оштро при томе напада сматрајући да "*није ништа друго него приватан атеље садашњега професора* [Драге Иблера, оп. а.] *у којем се апсолвенти школе надају добити на јефтин начин архитектонске дипломе*," па се противи његиноме опстанку.[43] Не чуди стога што нема

41 Видаковићев пројект објављен је: *Архитектура*, Љубљана, 2, новембар 1931., 35.

42 Видаковић, Марко, "Зар модерна архитектура у Далмацији?", *Архитектура*, Љубљана, 3-4, год. III., 1933., 61-62 (61).

43 Видаковић, Марко, "Умјетничка академија и суврмени архитект", *Архитектура*, 1-2, год. III., 1933., 27-30.

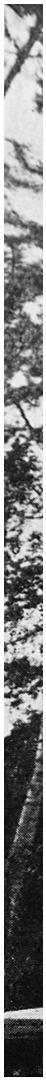

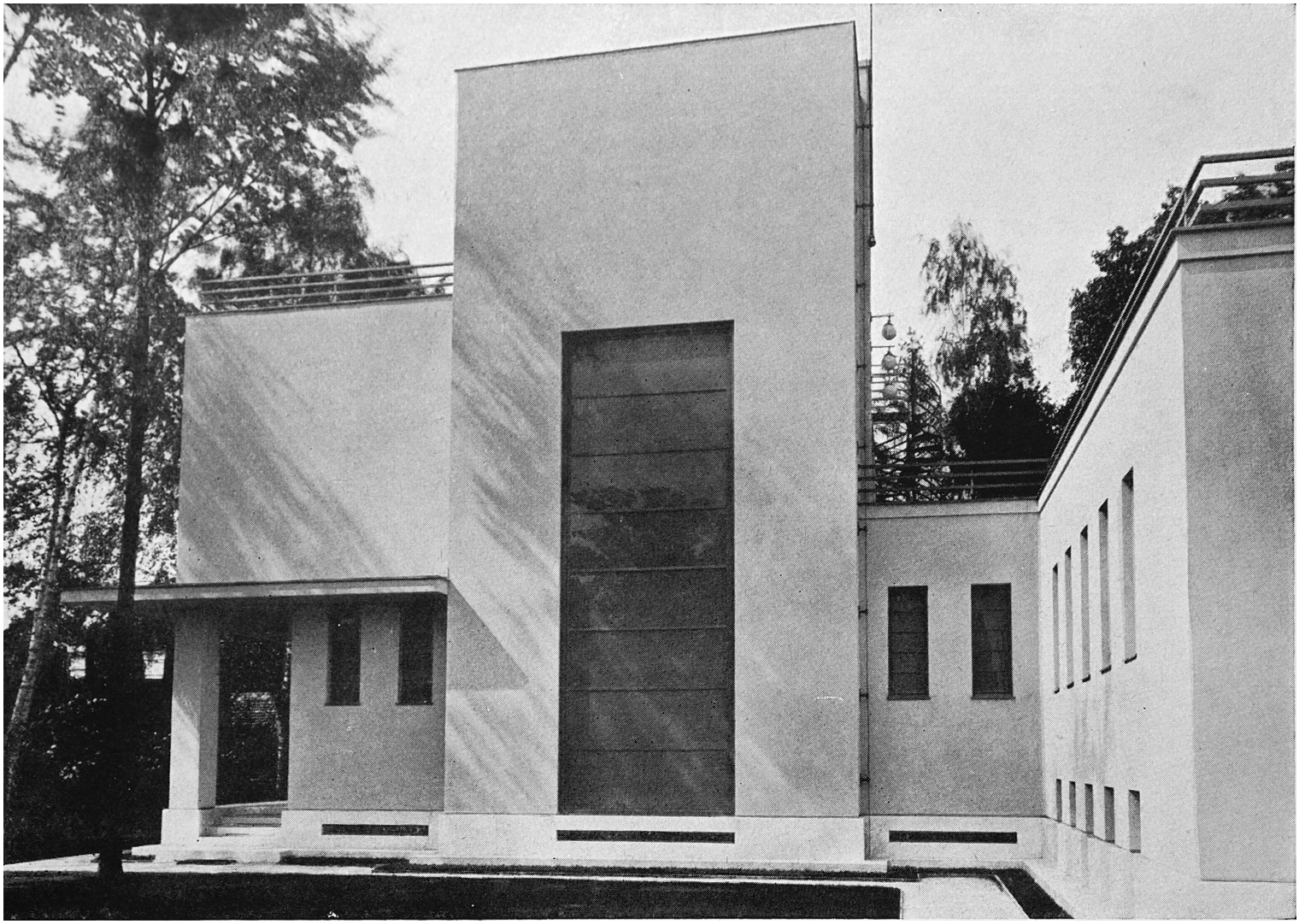

Главно прочеље виле Pfeffermann након завршетка; *Хрватска ревија*, Загреб, 1930., 477.

добро мишљење о архитектима члановима "Земље", потеклима дијелом управо из Иблерове школе.[44]

Функционализам – сврсисходност, штедња, једноставност, хигијенски обзири, представљају за Видаковића суштину савремене архитектуре. С прочеља се стога скида "*све оно што кошта новаца, а не врши никакову функцију*" јер на орнаментима се само скупља "*смеће, прашина, блато и птичје изметине, које, у сухом стању, вјетар однаша у станове, а киша спира на плочник*."[45]

Иако одбацује везивање ликовних умјетности и архитектуре естетика у пројектирању итекако му је важна. "*У новом стварању ваља у првом реду разликовати оно што се назива модерно од онога што је савремено. Модерно у архитектури је оно што подлијеже моди, дакле од пролазне вриједности. Савремено је оно што је у духу времена, али са трајном умјетничком вриједношћу, или, барем, стварано је тако да има све атрибуте трајне умјетнине своје врсте*."[46] Трајна се вриједност по њему постиже рационалношћу. "*Надошло је доба рационалне употребе материјала, са својим познатим геслом: најмањом примјеном постићи највећи ефекат! Али не само примјена у чисто техничком смислу, него и у етичко-естетском, у чему данашњи архитект мора показати скрајну лојалност.*"[47] Из његових ријечи несумњиво извире свакако најпознатија крилатица модернизма *less is more*.

У једнакој, или чак већој мјери занима га уз архитектуру и урбанизам. Будући, наиме, да архитектура није више ликовна умјетност, и да кућа више није умјетничка творевина, она истодобно није више индивидуална него урбанистичка јединица.[48] "*Архитектура је урбанизму оно што су тонови музици; она му је матрица, а он њен одлив*".[49] Савремене потребе за хигијеном, интензивна урбанизација, недостатак стамбених простора, створили су потребу за развојем урбанизма. "*Урбанизам мора да дâ здраву околину, и да повећа радни капацитет здравих људских јединица, он мора да дâ здраве радне центре, тјелесне и душевне и здрава одмаралишта.*"[50] Видаковић се брзо прометнуо у једног од важнијих теоретичара урбанизма у Загребу. Осим опћенитим проблемима савремених градова он ће у будућности писати и о конкретним проблемима – питањима интерполација у далматинским повијесним језграма те о константном урбанистичком проблему Загреба – регулацији Капитола, па не чуди да се родила идеја о његовом ангажирању на катедри за урбанизам Архитектонског факултета у Загребу. Према тврдњама Ивана Мужића загребачки су масони били особити заговарателји Видаковића, а као дио њихова рада у потискивању хрватског духа на свеучилишту. "*Типичан је случај, гдје су масони хтјели препорукама поставити Србина арх. Марка Видаковића за професора урбани-*

44 Чорак, нав. дј., 1981., 161-162.

45 Видаковић, Марко, "Пролегомена принципима урбанизма", *Архитектура*, Љубљана, 10, год. III., 1933., 144-161. (150).

46 Видаковић, Марко, "Зар модерна архитектура у Далмацији?", *Архитектура*, Љубљана, 3-4, год. III., 1933., 61-62 (61).

47 Видаковић, Марко, "За што ширу наобразбу архитеката", *Архитектура*, Љубљана, 5-6, год. III., 1933.,91-92.

48 Видаковић, Марко, "За што ширу наобразбу архитеката", *Архитектура*, Љубљана, 5-6, год. III., 1933., 91-92 (92).

49 Видаковић, Марко, "Пролегомена принципима урбанизма", *Архитектура*, Љубљана, 10, год. III., 1933., 144-161 (145.).

50 Исто, 160.

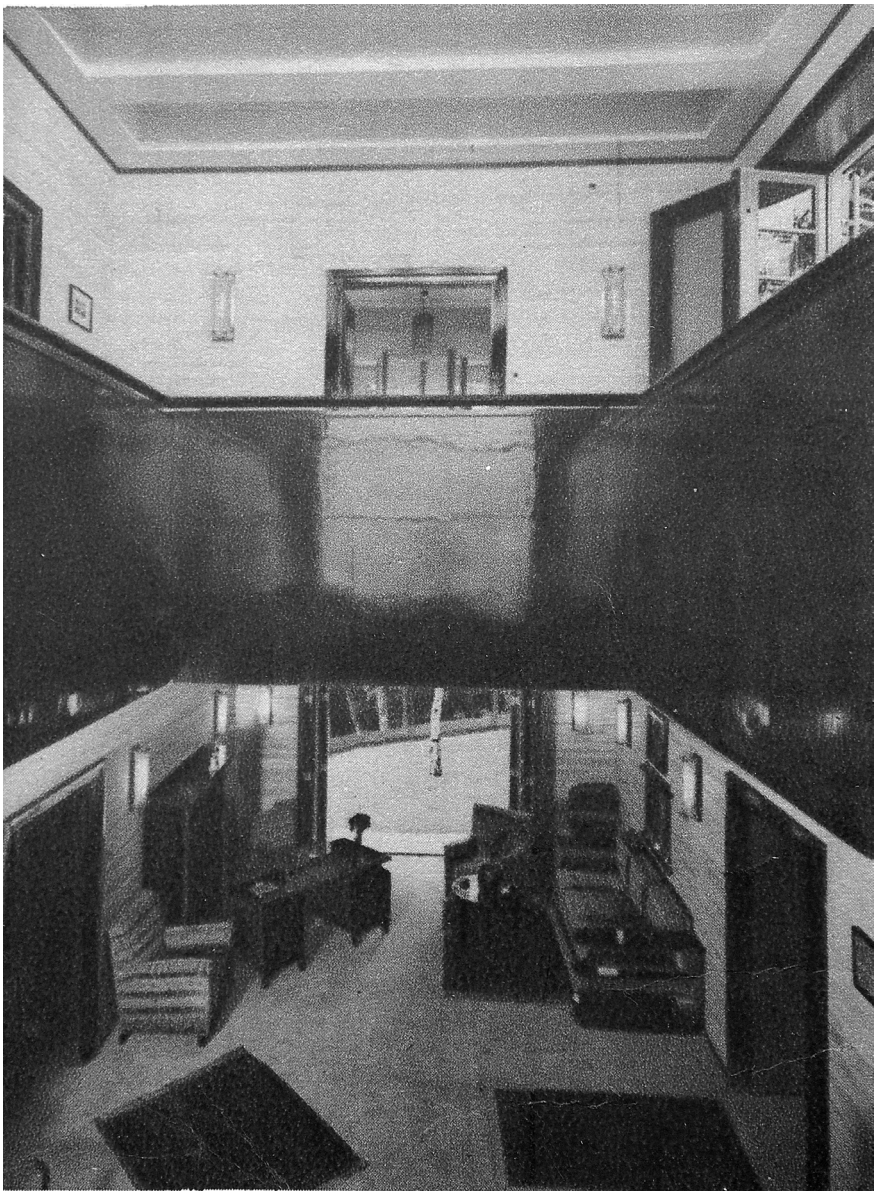

Поглед на *hall* виле Pfeffermann; *Свијеш*, Загреб, 1, књ. IX., 1. 1. 1930., 12.

стике. Случајно је мени као хон. професору на техници доспио његов натјечајни рад. Ја сам одмах одбио кандидата. Сада видим из дописивања, колику су борбу водили масони за његово именовање."[51] Трајно ангажирање на факултету тиме је пропало. Није јасно да ли је Видаковић игдје радио 1930-их (осим, евентуално, у обитељском подузећу). У *Аутобиографији* се тек кратко наводи да је пред Други свјетски рат био вијећник у градској скупштини.[52]

Осим у љубљанској *Архитектури* Видаковић је 1930-их публицирао низ текстова и у загребачким новинама, *Новостима*, *Обзору*. У властитој је наклади, надаље, 1934. тискао брошуру "*Што је и ко је архитект?*" у којој се бори и против илегалне градње и против неовлаштених пројектаната који конкурирају образованим архитектима.[53]

Крајем 1930-их посветио се писању докторске дисертације "*Анализа структура и предлог за регулацију подравског Дјурдјевца*" коју је обранио на Техничком факултету Универзитета у Београду 1939.[54] Текст никада није објављен, као ни бројни други радови које је у то вријеме довршио: "*Основи хисторијског и савременог урбанизма*" (1940.), "*Економско-социјални односи као основни стварни елеменат екуменолошких проучавања и корисних закључака*" (1940.). Од објављених радова из тих година треба споменути чланак у *Новостима* "*Градска подузећа као монополски произвадјачи*" (1940.) у којем је предложио да се та подузећа организирају по задружном принципу.[55]

Из истога раздобља, с почетка 1940-их, сачуван је још само један његов пројект, који се уједно може убројити међу најуспјелија рјешења овог архитекта – пројект клинике за отоларингологију у Загребу израђен на потицај лијечника Анте Шерцера. Видаковић је предложио грађевину централног тлоцрта, с приземљем заобљених страна, готово органичког облика тлоцрта који сјећа помало на изглед људских бубрега. Високо приземље, први и други кат зграде садржавали би средишњи простор кружног тлоцрта из којега би се пружало пет правокутних кракова, у високом приземљу и на првом кату дијелом повезаних додатним анексима. На првоме би се кату дио кракова отварао према терасама закривљенога облика. Разиграност тлоцрта готово да нема паралела у хрватској архитектури тога времена.

Улаз би се налазио у високом приземљу и био би увучен између двају кракова зграде. Споменути средишњи кружни простор кроз који би се ишло у сва остала крила зграде служио би као својеврсно предворје, те чекаоница, а у њему се требало налазити и велико кружно степениште. Амбулантни, болнички, знанствени и наставни сегмент клинике налазио би се на одвојеним катовима, но били би повезани преко средишњега дијела зграде.

51 Мужић, Иван, *Масони у Хрватској 1918. – 1967. Документи из тајних архива УДБ-е*, Орбис, Сплит, 1993., 66. За податак о везама с масонима захваљујем се Дарији Алујевић из Архива за ликовне умјетности Хрватске академије знаности и умјетности, која је уступила и фотографију Бернфестове плакете с ликом Марка Видаковића.

52 *Аутобиографија*, 2.

53 Видаковић, Марко, *Што је и ко је архитект? (Овлаштени инжењер архитектуре). Разјашњење подручја његова рада*, по њемачком оригиналу A. Grünbergera, Загреб, 1934.

54 Крањчевић, Јасенка, "Градитељска обнова изгорјелога села Брезовац Жумберачки 1937./38.", *Простор*, Загреб, 15[2007] 2[34], 236-249 (239); Крањчевић, Јасенка, "Обнова сеоских насеља 1945. године – Дивосело, Војнић,Влаховић", *Простор*, Загреб, 17[2009] 2[38], 314-327 (316).

55 *Аутобиографија*, 1-2.

Поглед на степенице у *hallu* виле Pfeffermann; *Свијет*, Загреб, 1, књ. IX., 1. 1. 1930., 12.

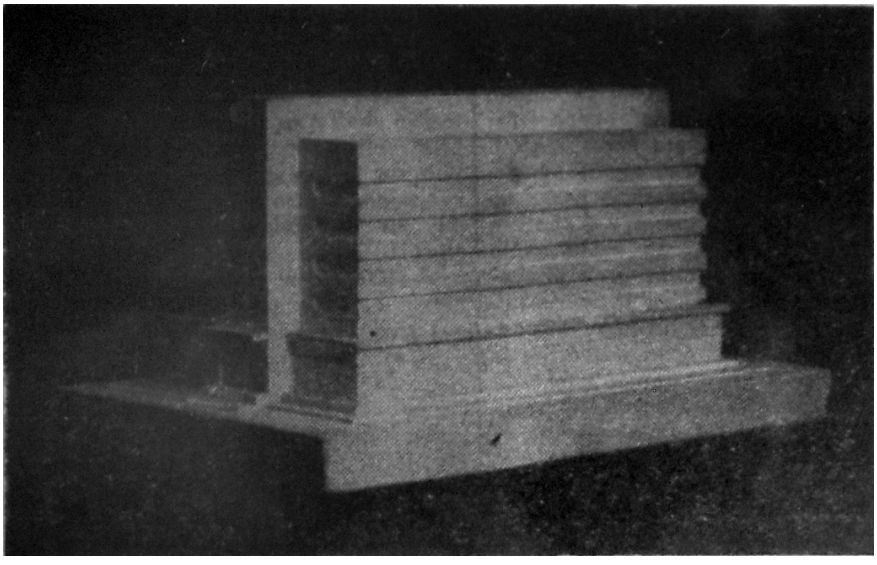

Марко Видаковић, Изложбена палача за Загребачки збор; *Вечер*, Загреб, XII/3160., 13. 6. 1931., 3.

Josef Fuchs, Oldřich Tyl, Зграда велесајма узорака, Праг, 1925. – 1928.; Švácha, Rostislav, "Architektura dvacátých let v Čechách", Dějiny Českého Výtvarného Umění (IV/2), 1890/1938, Academia, Праг, 1998., 29.

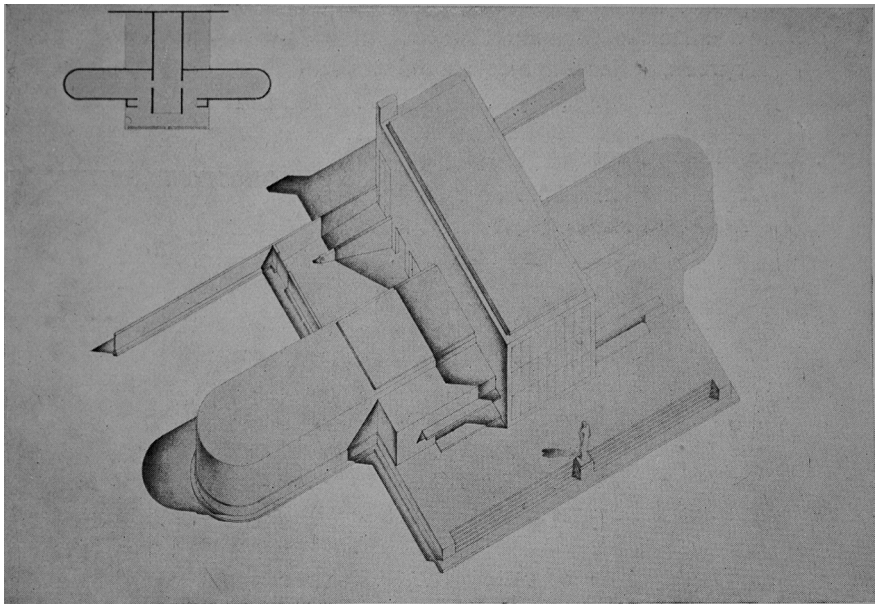

Марко Видаковић, Пројект за Умјетнички дом у Загребу; *Архитектура*, Љубљана, 2, новембар 1931., 35.

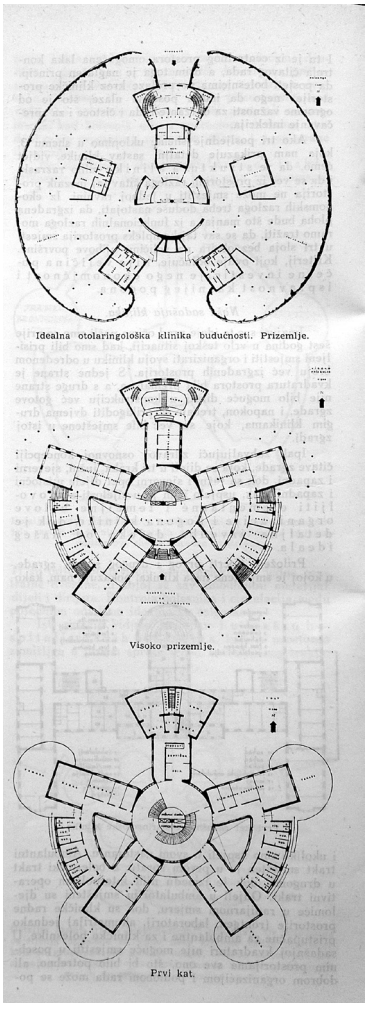

Марко Видаковић, Тлоцрти предложене клинике за отоларингологију у Загребу; *Лијечнички вјесник*, год. LXIII, 3, Загреб, март 1941., 192.

Марко Видаковић, Пресјек предложене клинике за отоларингологију у Загребу; *Лијечнички вјесник*, год. LXIII, 3, Загреб, март 1941., 193.

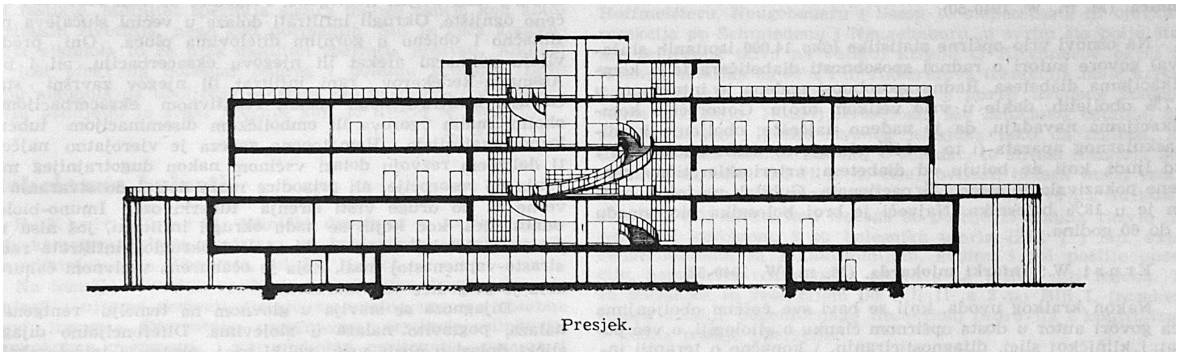

Пројект за прочеље зграде нажалост није публициран у *Лијечничком вјеснику*, па се о његовом обликовном рјешењу тек мало може закључити из пресјека. Зграда помало асоцира, у пресјеку, на зигурат. Јасно је како Видаковић у цијелости прочеља лишава било какве декорације, приземље и полукат чини се раствара великим стакленим стијенама (?).

Пројект за загребачку отоларингологију објављен је у броју *Лијечничкоī вјесника* датираном мартом 1941., но отиснутом у априлу, будући да се на насловници налази фотопортрет Анте Павелића.[56] Стварањем Независне Државе Хрватске Видаковић ће се додатно повући у маргину. Престаје и публицирати, бавити се теоријом архитектуре, а свој живот посвећује спашавању страдале српске дјеце.

Након Другог свјетског рата

Првих година након завршетка рата, 1945. – 1948. Видаковић се запошљава, као и већина школованих архитеката у то вријеме, при Министарству грађевина Народне Републике Хрватске, гдје је радио на оснивању грађевне задруге. Није јасно гдје је након тога био запослен, но сигурно је како је наставио пуно више писати и преводити него пројектирати. Интереси су му врло широки – не обухваћају само архитектуру и урбанизам, већ и књижевност те опћенито културну повијест. У 1946. завршава текстове "*Студије о селу*" и "*Орīанизациони ūлан за оснивање īрадјевно-ūехничких задруīа*", потом 1947. "*Критериј за ūросудјивање екуменолошких радова*", и "*Из ūеорије социјалноī īрадиūељсūва*", 1951. "*О руризму*", а 1960. "*О сушūини културе у садржају научне експерūизе*". Пред смрт завршава текстове "*Разīовори на īраницама сūварносūи*" (1971.) и "*О сушūини фундаменūалних акценаūа у ūкању ūрошлих култура*" (1974.).[57]

Несумњиво под дојмом догађања у Другом свјетском рату, Видаковић израђује пројект за православну цркву у Јасеновцу. Стара барокна црква, с Bolléovim иконостасом, с иконама које је извео, као и у загребачкој парохијској цркви, Епаминондас Бучевски, сравњена је са земљом током рата.[58] Видаковићев пројект из 1946. није могао бити пронађен, па је непознато колико се ослањао на модерну архитектуру, а колико је кокетирао с традицијским облицима из бизантског или барокног градитељства, увијек присутнима у православном сакралном градитељству.

Посљедња његова реализација, судећи бар по аутобиографији, јесте градња Лапидарија у Хабделићевој 1 на Горњему граду у Загребу.[59]

Почетком 1970-их почиње сумирати своја животна постигнућа. Пише аутобиографске записе, како о "*живоūним радовима*", тако и о дјеловању

56 Шерцер, Анте, "De re publica otolaryngologica", *Лијечнички вјесник*, 3, год. LXIII, Загреб, март 1941., 179-193 (192-193.)

57 Подаци према *Аушобиоīрафији*.

58 Давидов, Динко, "Уништавање црквених објеката у Независној Држави Хрватској 1941 – 1945. Српска црква у Јасеновцу", *Вечан ūомен Јасеновац, Свеūи архијерејски сабор Срūске ūравославне цркве*, Београд, 1990., 207-214.

59 *Аушобиоīрафија*, 1.

за вријеме Другог свјетског рата,[60] а потом наручује од загребачког кипара Виктора Самуела Бернфеста плакету са својим ликом.[61] Умире 5. 1. 1976., у 86. години живота. Покопан је на Мирогоју.[62]

Завршне ријечи

Пројекти које је Видаковић реализирао и/или објавио доказ су како му није недостајало имагинације. Потпуни тријумф модерне архитектуре у Загребу, недуго по завршавању виле Pfeffermann показује како нема разлога зашто не би даље добивао наруџбе. Што га је запријечило у даљњем практичном раду није стога јасно – можда несигурност при изведби, или занесеност архитектонском теоријом, публицирањем, вођењем обитељског подузећа, превођењем страних текстова, писањем властите докторске дисертације. Сам је истакнуо у једноме тексту с почетка 1930-их да је "*за напредак једног архитектонског талента веома важно то, да има довољно посла*."[63] Он, нажалост, прилике за напредовање готово да није добио од почетка 1930-их до готово пред смрт.

Који год разлози били малога броја Видаковићевих реализација сигурно је да је мали број реализација умањио у коначници његов иначе огроман допринос појави модерне архитектуре у Хрватској.

60 Подаци према *Аутобиографији*.

61 Алујевић, Дарија, *Виктор Самуел Бернфест. Гарчин код Славонског Брода, 14. VIII. 1894. – Загреб, 23. VIII. 1978. Поводом 30. годишњице смрти*, Музеј Бродског Посавља, Славонски Брод, Изложбена дворана Музеја, вељача/ожујак 2008., стр. 39., слика бр. 75., кат. бр. 58.

62 За податак о датуму смрти захваљујем се Градским гробљима Загреба, подружници Загребачког холдинга.

63 Видаковић, Марко, "Умјетничка академија и суврмени архитект", *Архитектура*, 1-2, год. III., 1933., 27-30 (29).

Ljiljana Vukašinović

Umjetnička zbirka bisti i portreta SKD "Prosvjeta"

Portreti jednog vremena

Nastanak i formiranje jedne umjetničke zbirke gotovo redovito je odraz šireg historijsko-umjetničkog konteksta vremena, a nadasve mogućnosti, određenih estetskih pa i idejnih preferenci naručitelja. Zbirka Društva Prosvjeta koja će se po prvi puta predstaviti javnosti obuhvaća nekolicinu portreta i bisti značajnih srpskih, ali i hrvatskih intelektualaca i historijskih ličnosti, naručenih od Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske u periodu između 1948. i 1951. godine. Uz par izuzetaka koji se likovnom kvalitetom izdvajaju od ostalih, radi se uglavnom o samo korektno, prema fotografijama izvedenim portretima, dok kod brončanih skulptura možemo govoriti o stanovitom individualnom rukopisu umjetnika, snažnim i dobro "uhvaćenim" portretnim crtama pojedinih ličnosti. Zbirka je nastala planski s namjerom da oplemeni tek preuređeni prostor Društva i kao takva čini jedinstvenu, zaokruženu cjelinu koja je 2011. godine upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.

Iako nam na prvi pogled sami portreti i iščitavanje čisto likovno-formalnih elemenata teško mogu ukazati na svu složenost društveno-političkih odnosa u kojima Društvo kao nacionalna organizacija egzistira, kao i atmosferu turbulentne 1948. godine, izbor portretiranih, autora porteta i nešto malo sačuvane dokumentacije otkriva mnogo više. Nužno je razumjeti same principe društveno-političkog sistema i interakcije s umjetničkim svijetom poslijerat-

Interijer prostorija Glavnog odbora

Svečana dvorana Društva

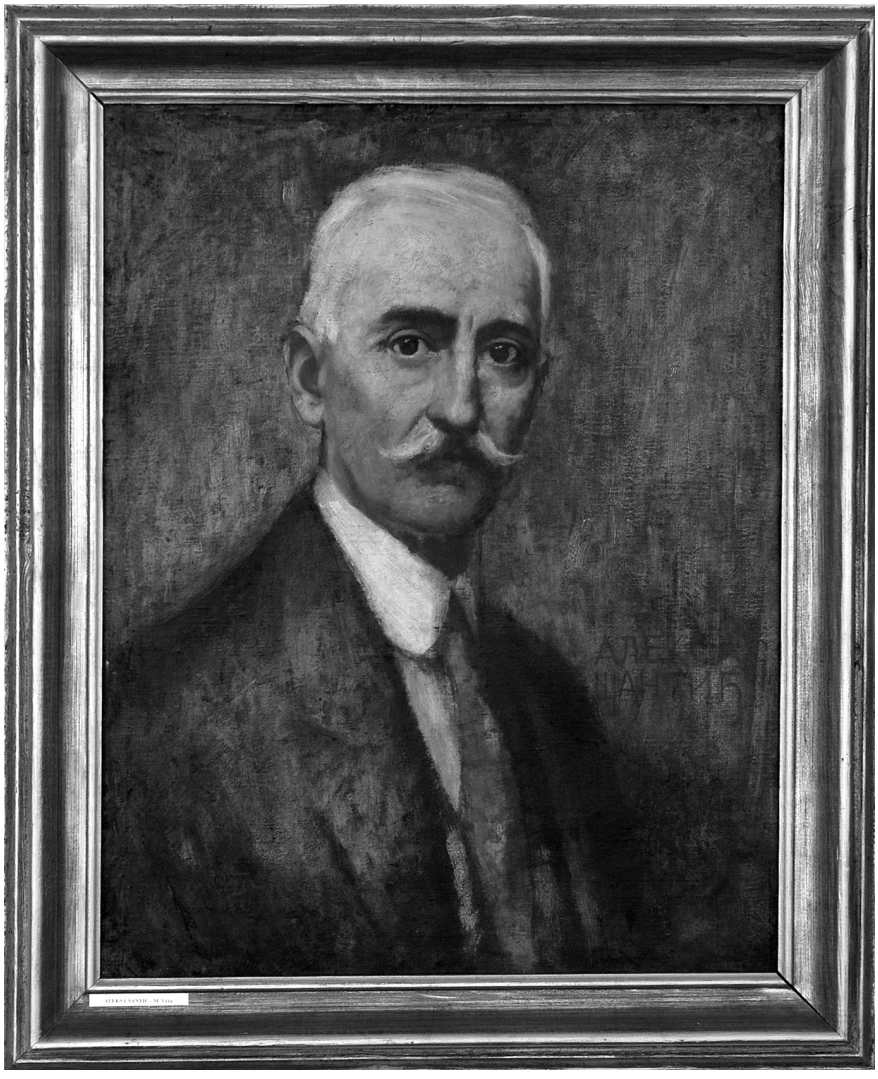

Aleksa Šantić, Mladen Veža

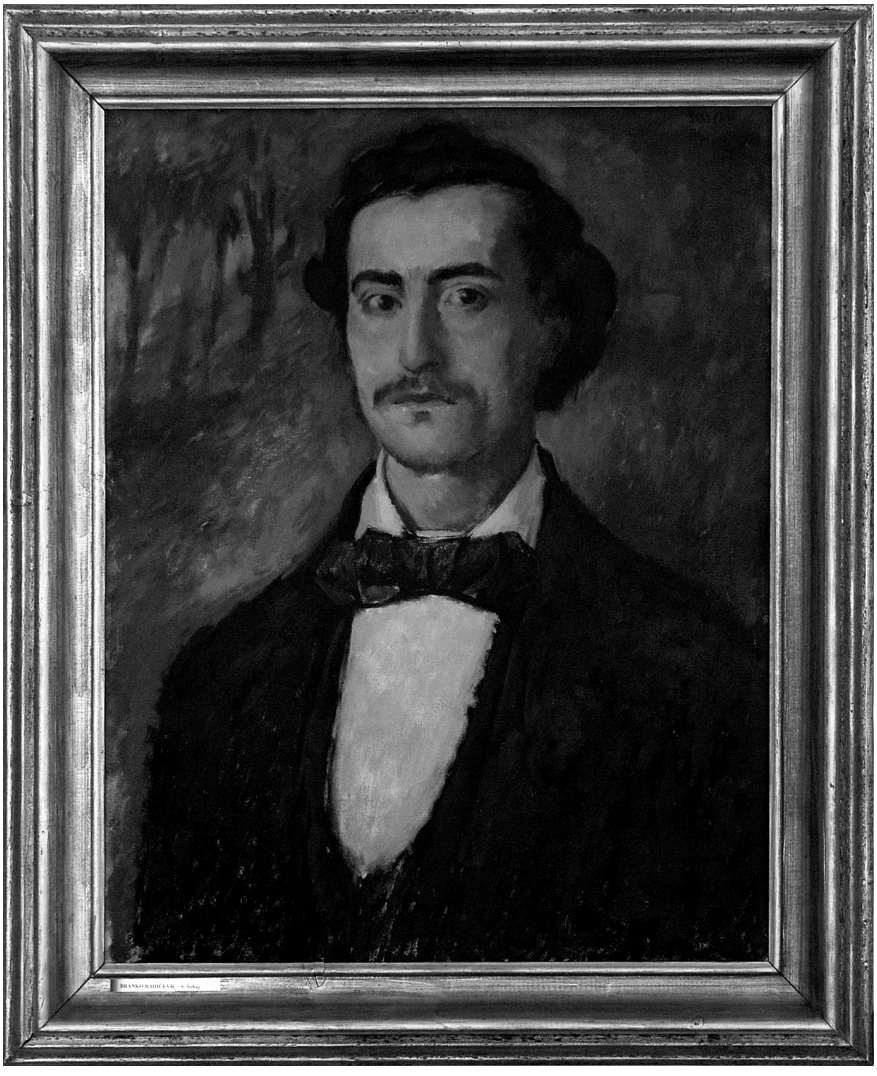

Branko Radičević, Slavko Šohaj

nog vremena. Promatrana iz današnje perspektive zbirka se uklapa u kontekst pobuđenog interesa za poslijeratni period, za gotovo sve segmente društvenog, političkog i umjetničkog života koji su gotovo pola stoljeća oblikovali ovaj kulturni prostor i bez čijeg boljeg razumijevanja negiramo mogućnost stvaranja cjelovite slike o nama samima. U vremenu epohalnih obrata, propasti fašističkih režima i uspostave novih sistema vrijednosti u načelu vođenih slobodarskim idejama i idealima pravde, bratstva i jedinstva, bez obzira na sve neuspjehe i posrtanja, stvoreni su i potpuno novi dijaloški okviri umjetničkog stvaranja. Brisanje svih glavnih reprezentanata starog režima Kraljevine i uspostava jedne nove ikonografije revolucionarnog društva u nastajanju, s prepoznatljivim simbolima vlasti (Partije) i njene amblematske figure u liku Josipa Broza Tita – prefiguracija, nagovještaj dobro poznate i "temeljitije" prakse devedestih. Umjetnost koja nastaje u tom periodu ranih poratnih godina pod direktnim utjecajem i diktatom državne politike (rappovsko-harkovska doktrina) i njenog glavnog kreatora, u povjesničarskoumjetničkom diskursu označava razdoblje socrealističke umjetnosti. Sadržajno ograničena, didaktički usmjerena boljševizaciji društva, umjetnost je u potpunosti podređena "višem" cilju kroz čitav sistem institucionalnih struktura umjetničkog svijeta. Pitanje prodornosti i značaja tih vanjskih, ideoloških utjecaja u sfere kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, posebno u periodu 1945-1948. je neupitno, no situacija se mijenja početkom pedestih s novim likovnim strujanjima i radikalnim zaokretom grupe EXAT 51. Predmet je aktualnih sporenja među protagonistima, teoretičarima i kritičarima o mogućnosti partijski dirigiranog, planskog raskida s estetikom socrealizma, otvaranja i hvatanja koraka s avangardnom, zapadnom umjetničkom praksom, kao i uspostava veza s prijeratnim "tradicionalnim" umjetničkim modernizmom.[1] Činjenica da je gotovo svaki segment kulture, pa tako i onaj umjetničkih organizacija, umjetnika, do početka pedesetih godina pod izravnom upravom Agitpropa CK KPJ *... čija je svrha bila da politički mobilizira gradane u ispunjavanju zadataka koje je postavljala KPJ[2]..., da bi do stanovitog zaokreta došlo nakon Rezolucije Informbiroa u lipnju 1948. godine, napuštanja državno-partijskog modela u razvoju kulture i administrativnog pristupa umjetnosti nakon 1952. godine i potpunog raskida već iduće godine Krležinim govorom na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani.*[3] Ovo popuštanje Partijske stege nastavilo se svega par godina, kada je nakon historijskog NE jugoslavenski vrh bio prisiljen na približavanje Zapadu i Americi, da bi ponovno nakon konačne pomirbe sa SSSR-om došlo do stagniranja procesa liberalizacije. Ovaj iznimno politički turbulentan period najsignifikantniji trag ostavio je na sferu umjetnosti, koja je u svega par poslijeratnih godina napravila radikalan zaokret od doktrine socrealizma, kao simbola novog društvenog uređenja i vlasti prema potpunoj umjetničkoj

1 Više u Ivica Župan, *Pragmatičari dogmati sanjari, Hrvatska umjetnost i društvo 1950.-ih*, Zagreb, 2007; Ljiljana Kolešnik, *Prilozi interpretacije hrvatske umjetnosti 50-ih godina. Prikaz formativne faze odnosa moderne umjetnosti i socijalističke Države*, Radovi IPU, 29/2005, 307-315.
2 Župan, Isto, 7.
3 Miroslav Krleža, *Knjiga eseja,* Srpska književna zadruga, kolo 54, Beograd 1961, 187-226.

Dimitrije Tucović, Stevan Bodnarov, bronca

Đuro Jakšić, Zlatko Prica

Ivan Goran Kovačić, Vilko Šeferov

apstrakciji. Zanimljivo da se i to odigralo u trenutku kada je vlasti odgovaralo predstaviti se u novom ideološkom svjetlu demokratizacije zemlje i promjene vlastitog imidža.

Ono što determinira segment likovne umjetnosti (posebno hrvatske) označen terminom socrealizma prihvaćanje je u načelu teorijsko-formalnih normi sovjetskog modela, no istinski u praksi takav rigidni idiom nikada nije u potpunosti prihvaćen, tek na tematskoj razini. Razloge treba tražiti i u činjenici da je ova sredina zadržala određen stvaralački kontinuitet u ratnom periodu, ali imala i mogućnost oslanjanja na vlastito iskustvo prijeratnog lijevo orijentiranog umjetničkog udruženja Zemlja.[4] Grupa koja je okupljala niz značajnih umjetnika različitog stilskog izraza, zalagala se za socijalno angažirano stvaralaštvo, kritički propitivala temelje građanskog društvenog poretka, što bi trebalo izazvati društvenu revoluciju.[5] Za razliku od umjerenijih zemljaša, beogradski pandan znatno radikalnijih, više populističkih pa i rigidnih političkih nazora pod izravnim diktatom Komunističke partije formirao se u grupi Život 1934. godine (Đorđe Andrejević Kun, Dragan Beraković, Radojica Noe Živanović, Vladeta Piperski..). Upravo pitanje uloge partijnosti u umjetnosti, mogućnosti sinteze umjetnosti i revolucije i prava na slobodu umjetničkog čina dovest će tridesetih godina do famoznog sukoba na ljevici, zaključenog već spomenutim ljubljanskim Krležinim govorom. Ideje grupe Život nakon rata postaju glavni označitelji državne umjetnosti sublimirane u umjetnosti socijalističkog realizma.

Iako slobodarsko društvo u svom postanku i temeljima donijelo je u prvim poslijeratnim godinama niz ograničenja na umjetničkom planu, kada se u relativno kratkom periodu druge polovine četrdesetih godina nametala strogo dirigirana političko-umjetnička praksa "angažiranog", tendencioznog propagandnog slikarstva i spomeničke skulpture kao glavnog predstavnika umjetnosti novog socijalističkog sistema i jedan od načina iskazivanja lojalnosti sovjetskom uzoru. Uz najreprezentativnije i najsugestivnije primjere plastike socijalističkog realizma, kao što su Spomenik ustanku (1947) Vojina Bakića, Obnova (1948) Lojze Dolinara ili Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji, Batina (1945/47), Antuna Augustinčića nastaje niz djela portretne plastike – bista i skulptura, u prvom redu centralne, ikoničke figure Josipa Broza, potom i drugih narodnih heroja i istaknutih sudionika NOB-a. Uspostava kulta lika Maršala započinje još ratnih godina, na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu kada nastaju njegovi prvi portreti i skice za kasnija djela od strane suboraca i istaknutih aktera pokreta Antuna Augustinčića (vijećnik ZAVNOH-a) i Moše Pijade potpredsjednika Predsjedništva AVNOJ-a te vjernog kroničara Božidara Jakca, slovenskog delegata na zasjedanju. Uz najpoznatiji portret-bistu Lojzeta Dolinara, nastaje i veći broj amblematskih slikarskih portreta Đorđa Andrejevića

4 Očitu razliku u rigidnosti primjene socrealističkih tendencija i tzv. partijnosti u umjetnosti na prostoru Jugoslavije i ostalih zemalja Istočnog bloka naglašava i autor Piotr Piotrowski koji o Jugoslaviji govori tek na margini karakterističnih istočnoevropskih zbivanja, u: *Avangarda u sjeni Jalte, Umjetnost Srednjeistočne Europe u razdoblju 1945. - 1989.*

5 Grupa Zemlja djeluje u periodu 1929. - 1935. kada je policijski zabranjena. Autor manifesta je arhitekt Drago Ibler, a osnivači između ostalih K. Hegedušić, A. Augustinčić, L. Junek, F. Kršinić, O. Mujadžić, I. Tabaković, O. Postružnik...više u Ivanka Reberski, *Realizmi dvadesetih: magično, klasično, objektivno: magični realizam, neoklasicizam, nova realnost, objektivna realnost, kritički realizam,* IPU, Zagreb 1997.

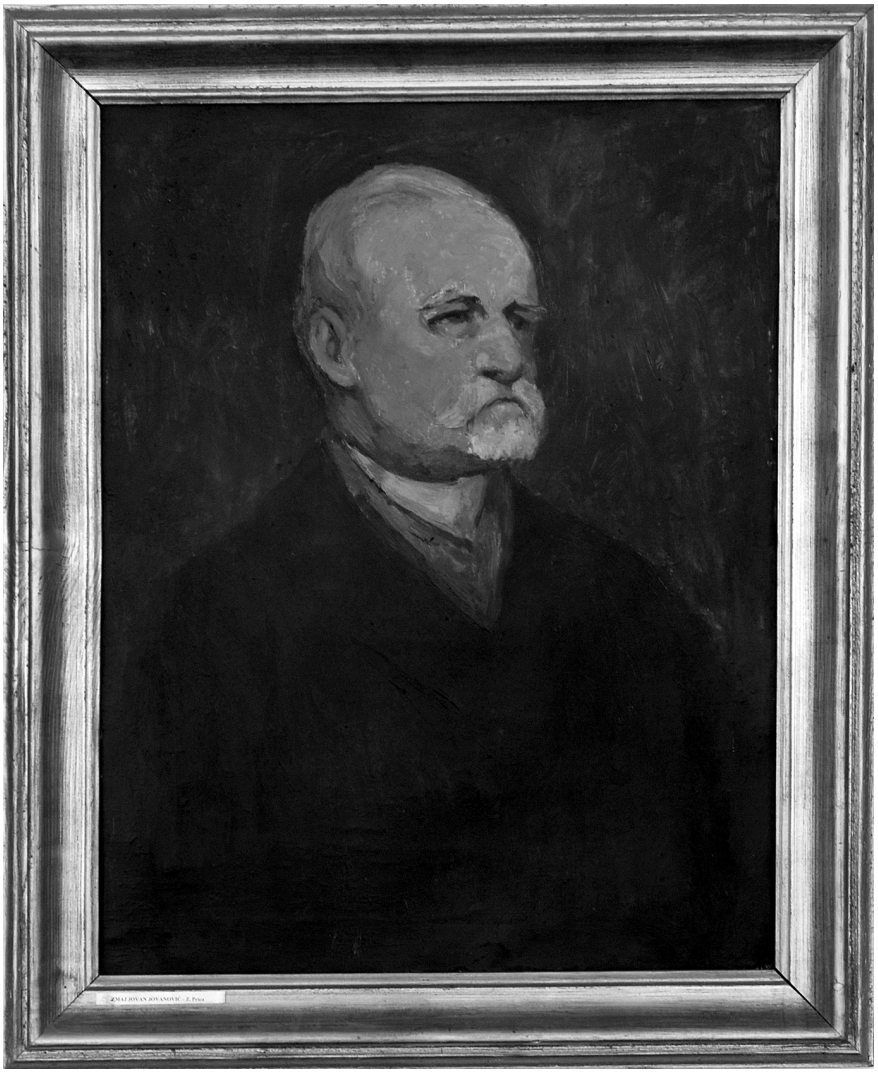

Jovan Jovanović Zmaj, Stanoje Jovanović

Maksim Gorki, Vanja Radauš, bronca

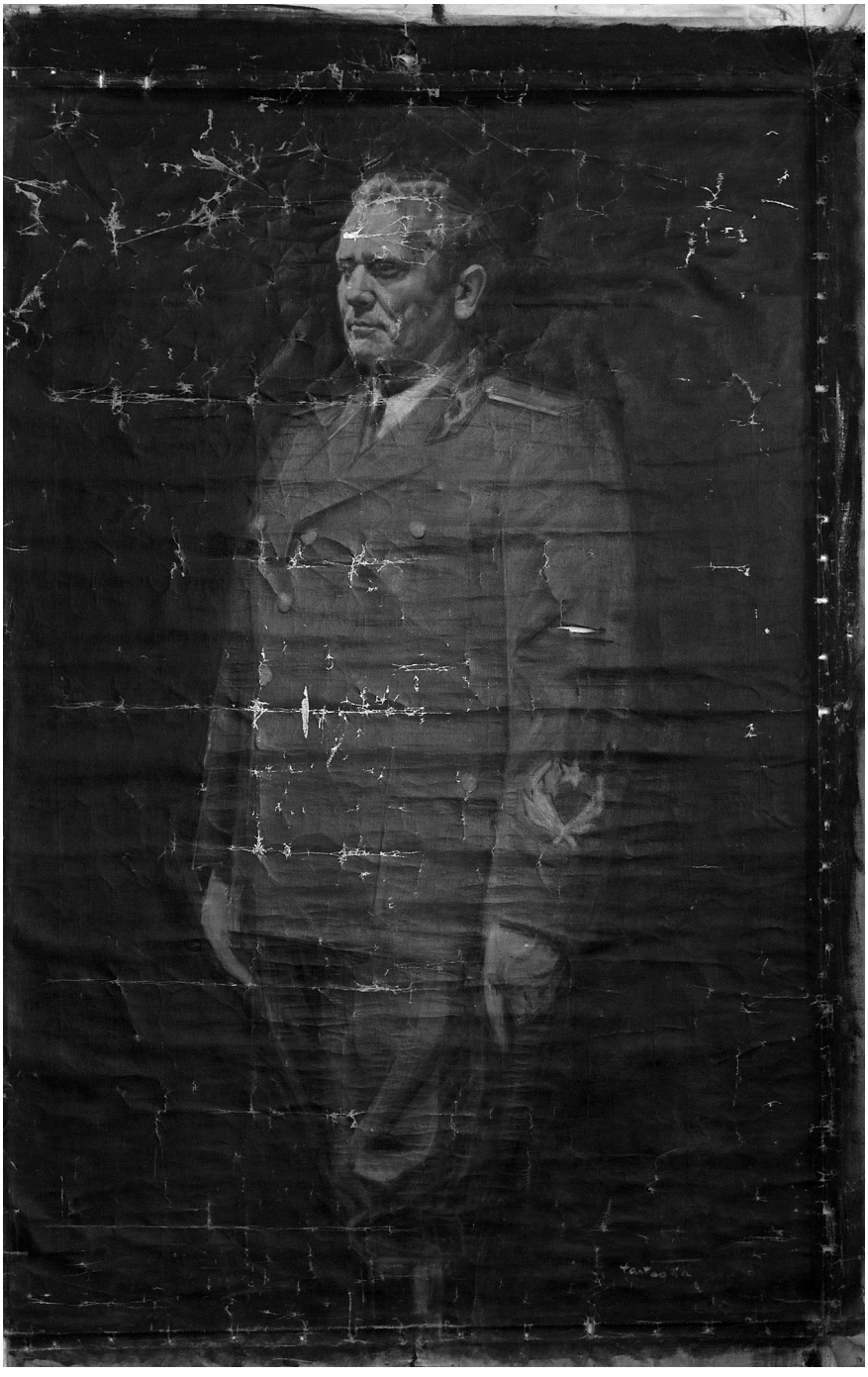

Josip Broz Tito, Marino Tartaglia

Kuna, Mile Milunovića i Marina Tartaglie te snagom izraza i pokreta neprevaziđena Augustinčićeva skulptura u Kumrovcu, jedna od rijetkih koja je do danas nadživjela lik i djelo portretiranog.[6] Općenito broj umjetnika koji se pred terorom ustaške vlasti našao u redovima partizanskog pokreta ili u izbjeglištvu je pozamašan, od bivših "zemljaša" (Tiljak, Detoni, Postružnik, Radauš, Augustinčić..), slikara Hermana, Šimunovića, Zupe, Paraća, do sasvim mlade generacije Murtića, Reisera i Price, koji su možda i najbolje zabilježili sve strahote ratnih stradanja, ali i nade i borbe za osnovne ljudske vrijednosti i ideale.[7] Nakon rata gotovo sve umjetničke institucije stvaraju složene mehanizme "nadzora" umjetničke produkcije, pa osim usvajanja socrealističke estetike, pitanje ratnog puta pojedinog umjetnika kod velikog broja narudžbi postaje ne manje važnim od umjetničke kompetencije, uz pojedine iznimke značajnih likovnih imena.

U ovakvom kontekstu ispreplitanja politike, ideologije i umjetničke proizvodnje, s današnje distance ponekad i teško dokučivim procesima koji su upravljali gotovo svim događanjima u kulturi, nastaje i zbirka Društva Prosvjeta. Društvo koje nastaje također još za ratnih dana, u novembru 1944. godine u Glini, nakon osnivanja Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, pokretanja lista "Srpska riječ" i osnivanja Srpskog pjevačkog društva "Obilić", djeluje na čelu s ljudima koji su nakon rata zauzeli najviše partijske i državne funkcije u zemlji, konstantno nastojeći oko izgradnje srpskih institucija u Hrvatskoj (Stanko Ćanica Opačić, Duško Brkić, Rade Žigić, Rade Pribićević, Bogoljub Rapajić). Sam osnutak obilježio je neljudski pokušaj razaranja srpske zajednice i uništenja čitavog korpusa njegove kulturne baštine, stavljajući Društvo u nezavidan položaj odgovornog restauratora prosvjete, kulture i nauke Srba u RH, ali i dajući mu legitimitet u trenutku kada se na institucije nacionalnog predznaka ne gleda u potpunosti blagonaklono. Preuzimajući na sebe širok spektar djelatnosti, prvenstveno oko osnivanja pododbora, tiskanja i raspačavanja knjiga, istovremeno pomaže gradnju i opremanje škola, domova kulture i biblioteka.[8] Novčanim prilozima sudjelovalo je u podizanju spomen-obilježja malom heroju Bošku Buhi, spomenika Silviju Strahimiru Kranjčeviću, Vladimiru Nazoru na Plitvičkim jezerima, Aleksi Šantiću u Mostaru, Nikoli Tesli u Smiljanu, a također je inicijator kompleksnog projekta uređenja Memorijalnog muzeja Nikole Tesle u rodnom mjestu te je aktivan član i u Odboru za uređenje Petrove gore.[9] Samo dio spomenutih aktivnosti govori o senzibilitetu vodstva Društva ne samo za usko nacionalne interese, već i za projekte općeg značaja i revitalizacije kulture u cjelini, što potvrđuje i relativno konstantna dotacija države u (ne)prilikama poslijeratnog siromaštva i nestašice.

Na sjednici Izvršnog odbora Društva od 13. maja 1948. odlučeno je da se preuređenje zgrade u Berislavićevoj 10 (bivša zgrada "Saveza srpskih zemljo-

6 Više u Vladimir Maleković, *Hrvatska likovna umjetnost 1945.-1955. Tendenciozni realizam, Stilovi i tendencije u hrvatskoj umjetnosti XX. stoljeća*, Zagreb, 1999, 295-317. Lidija Merenik, *Kultura zaborava, Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita*, Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Zagreb 2009, 127-139.

7 Najznačajnije djelo u evropskim okvirima je grafička mapa uz stihove poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića, rad E. Murtića i Z. Price. Više u Tonko Maroević, *Slikarstvo i grafika druge polovice 20. stoljeća*, Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici, Zagreb 2010, 646-666.

8 Do 1948. godine Društvo ima 90 pododbora, već do 1961. njih 303! Više u *Srpsko kulturno društvo Prosvjeta 1944-1969*, Zagreb 1970.

9 Isto, 5-22.

Matija Gubec, Antun Petrović, bronca

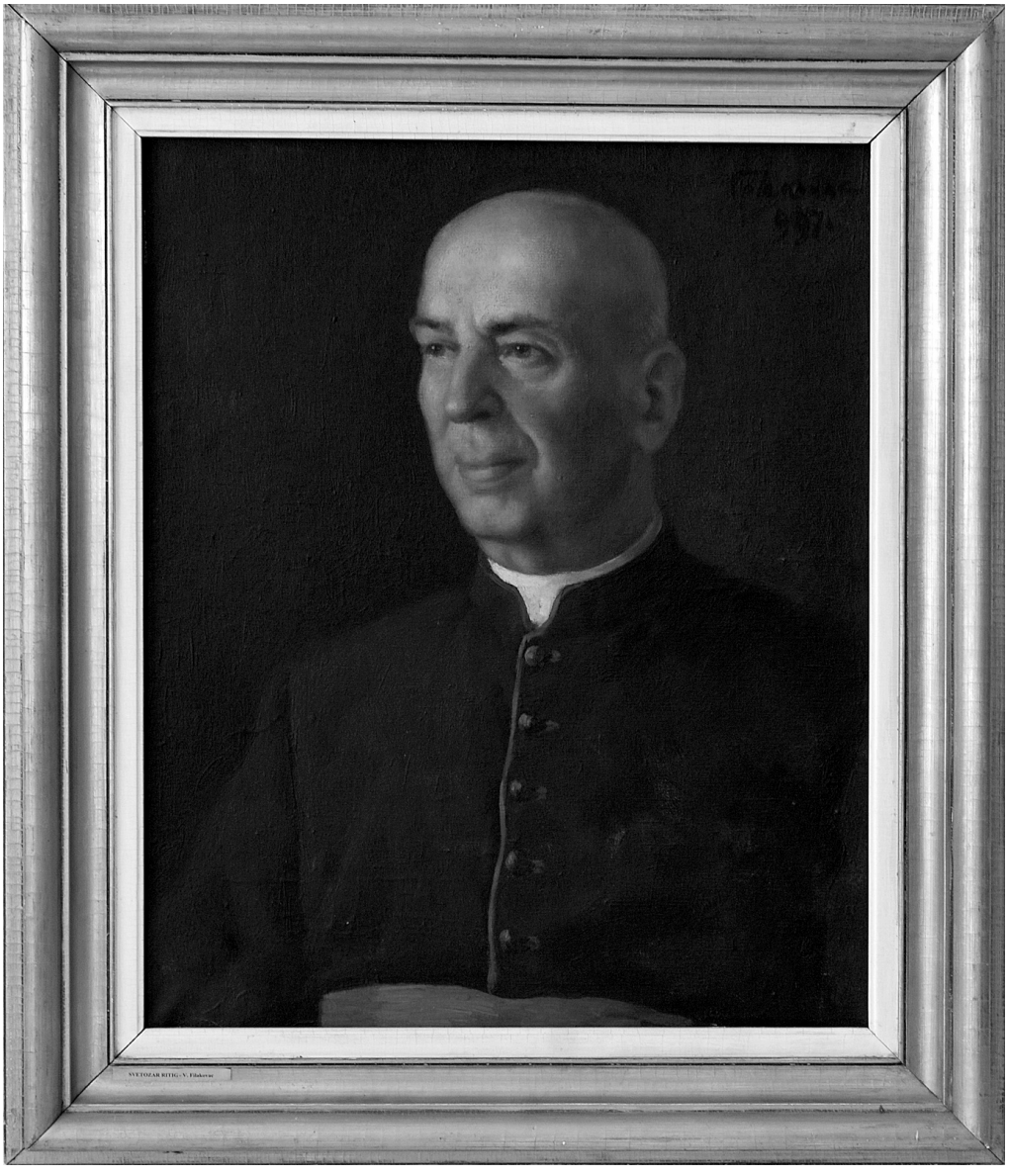

msgr. dr. Svetozar Rittig, Vladimir Filakovac

Nevenka Gertner Vejnović, Vilko Šeferov

Nikola Tesla, Frane Cota, bronca

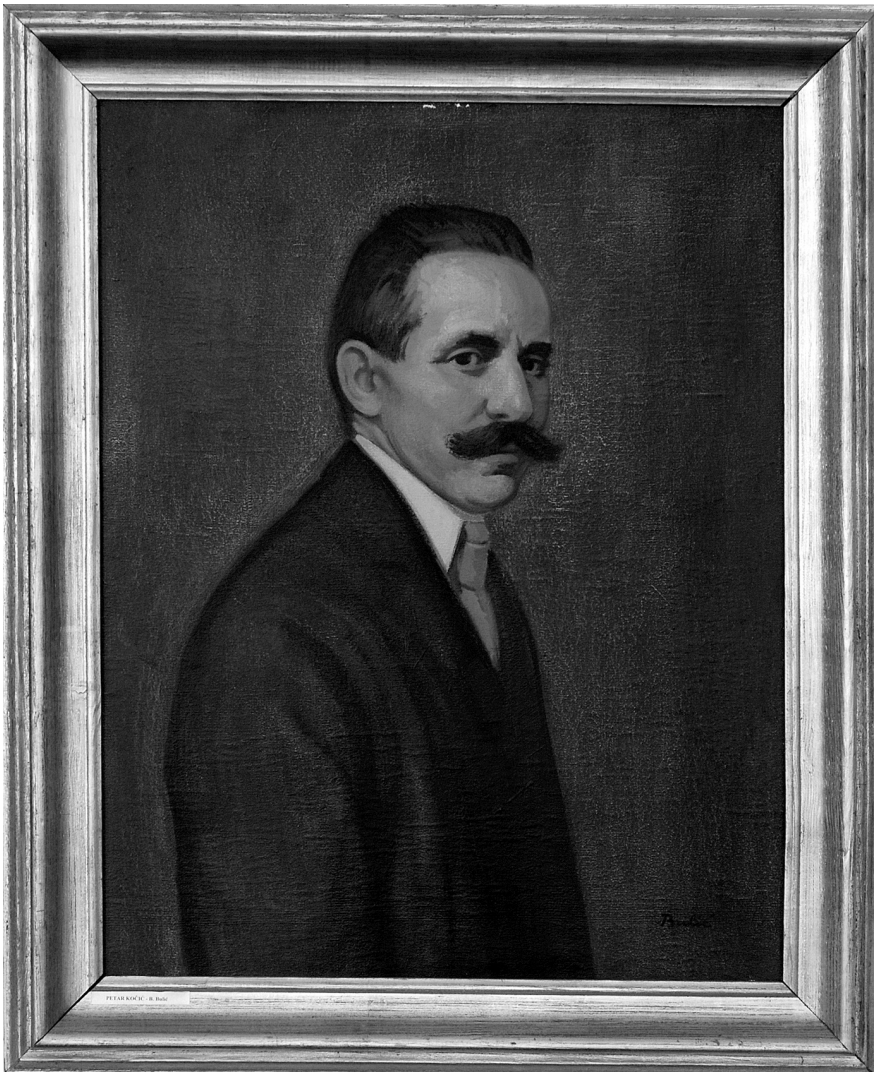

***Petar Kočić*, Bruno Bulić**

radničkih zadruga") povjeri arhitektu i skulptoru Frani Coti, autoru nekolicine antologijskih vila hrvatske moderne. Predviđeno je da se prizemlje s ulične strane obloži mramorom, urede sve prostorije interijera – u prizemlju zagrebačkog pododbora, čitaonice, pjevačkog društva Obilić, na prvom katu Glavnog odbora dok je na drugom katu uređena svečana dvorana za sjednice. Nama značajniji podatak je izvještaj predsjednika B. Rapajića u kojem navodi da će se u zgradi postaviti postolja s poprsjima naučnika Nikole Tesle, jezikoslovca Vuka S. Karadžića (Ksenija Kantoci), književnika Dositeja Obradovića, socijalističkog teoretičara i političara Svetozara Markovića (Vojin Bakić), književnika i poglavara Crne Gore Petra Petrovića Njegoša (Toma Rosandić)[10] te portreti Tita, Lenjina, Staljina i Bakarića.[11] Nažalost od navedenih djela nije sačuvana bista Dositeja, a kvalitetom treba istaći onu Nikole Tesle, rad već poznatog suradnika Društva, arhitekta koji se za života prvenstveno smatrao kiparom F. Cote. Autor Lenjinova portreta je Oskar Jelačić pl. Bužimski, figura osebujne biografije, umjetnički najviše posvećen portretu, uglavnom članova uže i šire obitelji, zagrebačkih građana, ali i poznatih osoba iz političkog i kulturnog života, koje je najčešće radio prema fotografijama.[12] Nisu sačuvani ni danas raritetni portret Staljina (?) koji vjerojatno nije preživio umjetničku "čistku" s kraja četrdesetih, dok je portret prvog predsjednika vlade NRH Vladimira Bakarića srećom dokumentiran na fotografijama interijera. Ovaj četverolist glavnih označitelja novog režima i tekovina narodne revolucije krasio je zidove većine institucija i javnih prostora, smijenivši simbole starih sistema, u nagovještaju vlastite detronizacije. Iz prepiske sekretara V. Jelića i M. Tartaglie, autora jednog od najprepoznatljivijih, kanonskih portreta Josipa Broza, saznajemo da umjetnik nije uspio dovršiti rad u cjelini do predviđenog roka, proslave pete godišnjice Društva, već tek dvije godine kasnije.[13] I danas, međutim, portret djeluje više kao sumarna studija, u dijelovima koloristički i oblikovno nedovršena i nedefinirana, prepoznatljive impostacije Maršala, pogleda uperenog u vječnost… Od portreta naručenih te 1948. godine svakako se ističe kao umjetnički najuspjeliji onaj Vladimira Nazora, rad Omera Mujadžića. To zapravo ne čudi imajući na umu da se radi o umjetniku čiju glavnu umjetničku preokupaciju predstavlja ljudska figura i portert. Mujadžić finom tonskom modulacijom gradi lik ovog pjesničkog i književnog barda prodornog pogleda, s knjigom u desnoj ruci. Osim literarnih zasluga, Nazor je u partizanskim redovima od 1942. godine, a i poslijeratna funkcija prvog predsjednika hrvatskog Sabora uvrštava ga u skupinu vodećih državnika svog vremena portretiranih za reprezentativne prostorije Društva.

Iz preostale sačuvane korespondencije i dokumenata jasno se iščitava da ostala djela nastaju u periodu od 1949. do 1951. godine.[14] Od skulptura tu su još poprsja jezikoslovca Save Mrkalja (Vojin Bakić), ruskog pisca socijalne literature Maksima Gorkog (Vanja Radauš), zagorskog vođe seljače bune Mati-

10 HDA, fond br. 640, kut. 38. Prepiska između kipara Tome Rosandića i B. Rapajića u kojem se navodi suma od 40 000 din za izradu brončanog odljeva prema gipsanom modelu koji je umjetnik poslao iz Beograda. Identična bista čuva se u umjetnikovom muzeju-atelieru u Beogradu.

11 HDA, fond br. 640, kut. 2. Troškovi preuređenja i nabave umjetnina procijenjeni su na 1,100.000 dinara, od čega Društvo posjeduje 750.000 din gotovine, od prodaje razglasne stanice predviđa se dobit od 150.000 din, a ostatak bi prihodovala Prosvjetina knjižara. Građevni radovi povjereni su poduzeću Arnjoš, a izrada pokućstva zadruzi "Solidarnost".

12 Više na stranici: http://www.daz.hr/vodic/k-vlastelinski-obiteljski-i-osobni-arhivski-fondovi/k2-obiteljski-arhivski-fondovi/367-hr-dazg-825-obitelj-jelai

13 HDA, fond br. 640, kut. 38.

14 Isto; Arhiva SKD "Prosvjeta", reg. IV.

Petar Petrović Njegoš,
Toma Rosandić, bronca

Sava Mrkalj, Vojin Bakić, bronca

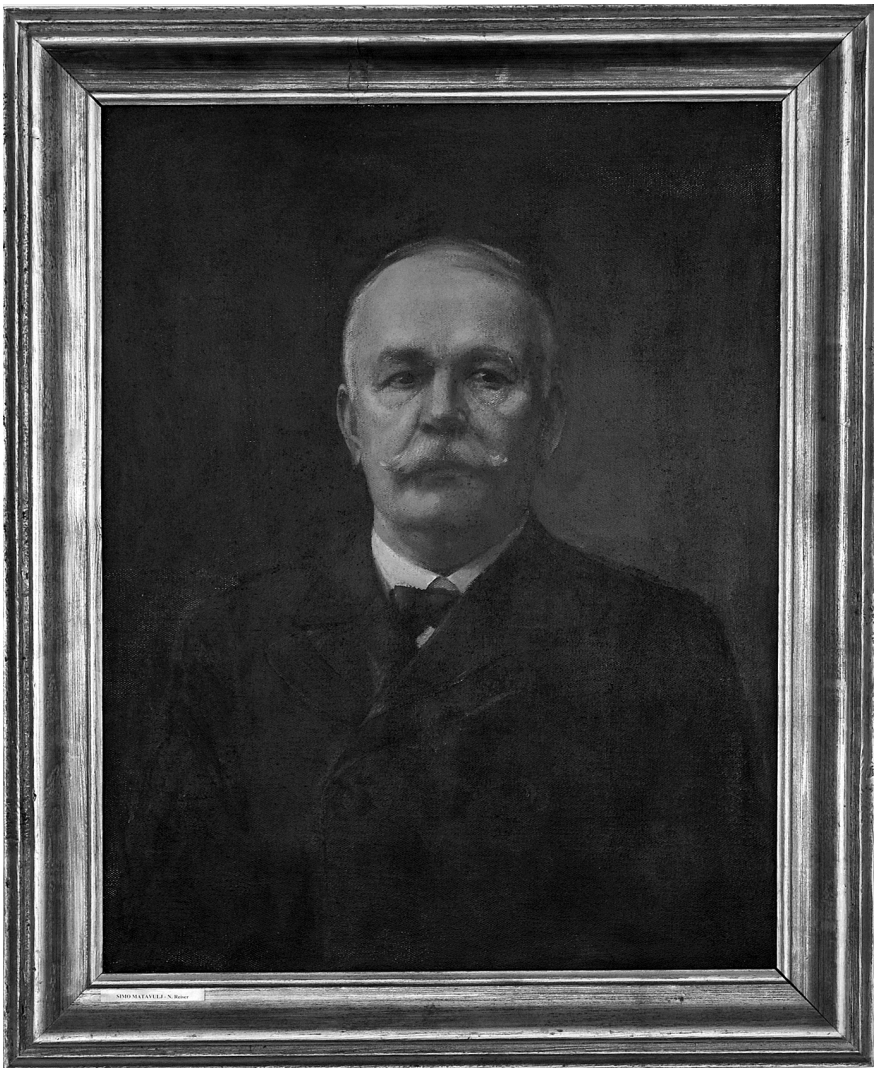

Simo Matavulj, Nikola Reiser

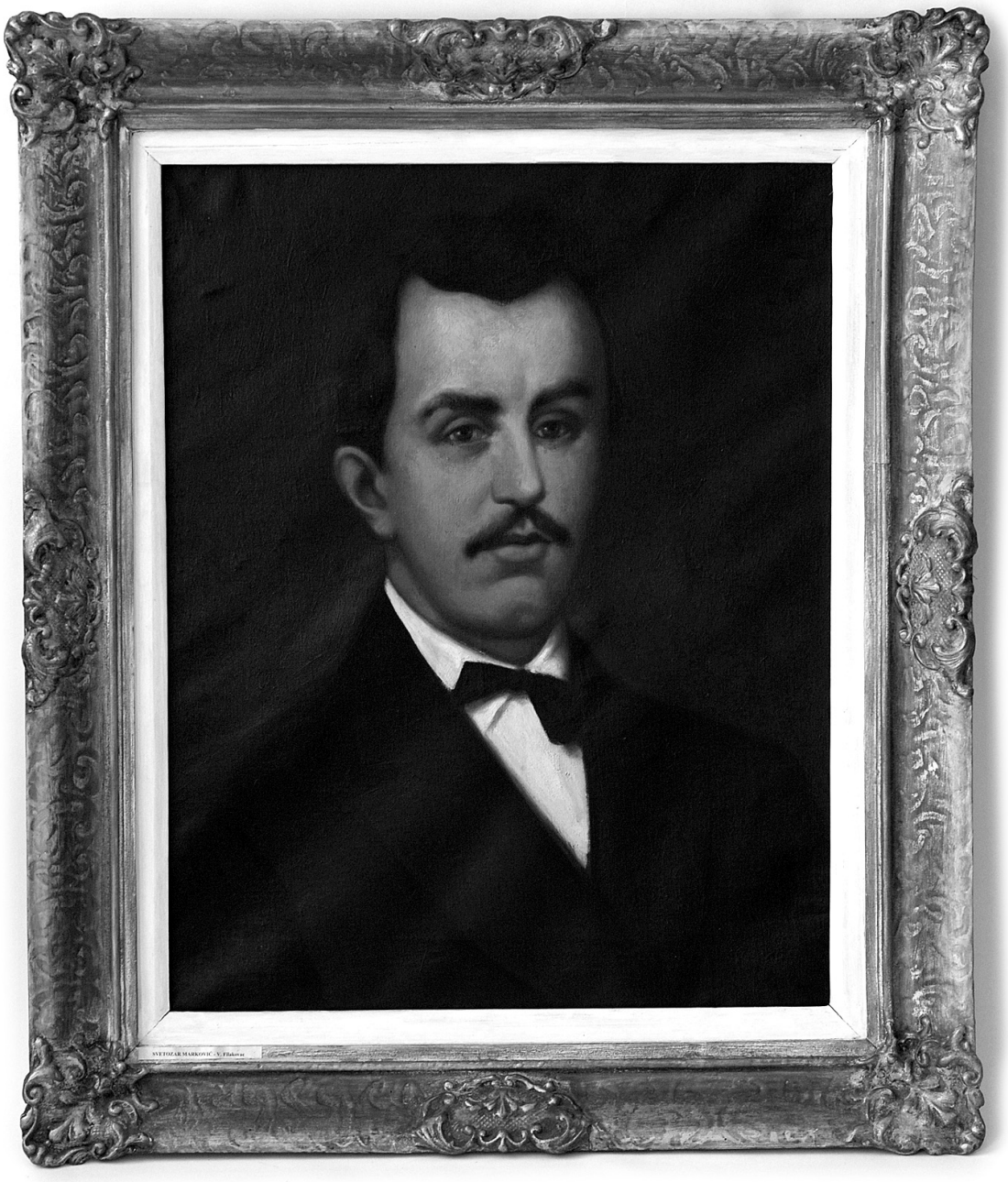

Svetozar Marković, Vladimir Filakovac

Svetozar Marković, Vojin Bakić, bronca

je Gupca (Antun Petrović)[15] i teoretičara socijalističkog pokreta Dimitrija Tucovića (Stevan Bodnarov). Rad jednog od naših najuvjerljivijih i najlucidnijih portretista, prepoznatljivog radauševskog načina modeliranja, naglašene fizionomije i snažnih kontura lica nameće se lik Gorkog. Od angažiranih umjetnika najbliži (soc)realističkim shvaćanjima kroz čitav svoj umjetnički opus jest Bodnarov, autor niza skulptura i bisti heroja NOB-a (bista D. Tucovića na Trgu Slavija u Beogradu, biste narodnih heroja na Kalemegdanu…).

Slikarski portreti redom su izvedeni u tehnici ulja na platnu i predstavljaju za razliku od bisti samo više ili manje korektno izvedena ostvarenja, iako su svi po završetku pregledani od strane komisije ULUH-a, tada na čelu s Vilkom Šeferovim, koji se u dokumentaciji spominje i kao predstavnik Prosvjete pri ekspertizama drugih djela naručenih od strane Društva. Iako se redom radi o najistaknutijim imenima naše likovne umjetnosti, tema portreta (prema fotografiji) nije svima jednako odgovarala, pa se nameće pitanje kriterija po kojem je ULUH dodjeljivalo pojedine poslove svojim članovima. Kvalitetom odskače nekoliko portreta, onaj književnika Sime Matavulja (Nikola Reiser), partizanke Nevenke Gertner Vejnović (Vilko Šeferov), pjesnika Ivana Gorana Kovačića i msgr. dr Svetozara Rittiga (Vladimir Filakovac). Ne čudi odabir ovog visokopozicioniranog katoličkog svećenika koji je zdušno pomagao NOP i sudjelovao redovito u zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOH-a, autora poznate krilatice *Ne tražimo tude, ali ne dajemo ni svoje* parafrazirane kasnije od Tita. Pomalo na impresionističkom tragu ističe se i portret revolucionara i publiciste Vase Pelagića (Frano Baće). Ostali uglavnom tipski portreti predstavljaju istaknute srpske pjesnike Đuru Jakšića (Zlatko Prica), Branka Radičevića (Slavko Šohaj), Aleksu Šantića (Mladen Veža), Petra Kočića (Bruno Bulić), Jovana Jovanovića Zmaja (Stanoje Jovanović) te Svetozara Markovića (Vladimir Filakovac). Društvo je od samih početaka sakupljalo umjetnička djela, posebno umjetnika koji su bili sudionici NOP-a ili su u svojim djelima obrađivali ratnu tematiku (Konjović, Šimunović, Prica, Reiser, Karamatijević…). Treba istaći rad Zlatka Price, "Sahrana pionira", potresan prizor kompozicijski jasno strukturiran, dan snažnim koloritom na tragu koloristićkog realizma "zagrebačke škole" iz rane faze umjetnikova stvaralaštva. Djelo je otuđeno iz prostorija Društva početkom ovog zadnjeg rata, pod krinkom zaštite i danas je poznato jedino prema reprodukciji u hrestomatiji "Vjetrom vijani".

Nakon zabrane rada Društva 1970-ih ostala djela uglavnom su darovana istaknutim pojedincima i članovima Društva. Tako su portreti prvog predsjednika Društva dr Dane Medakovića (Vilko Šeferov), počasnog predsjednika Društva dr Rade Pribićevića (Vilko Šeferov), narodnog heroja i prve potpredsjednice Sabora RH Kate Pejnović (Vladimir Filakovac) te člana Upravnog odbora Društva prote Milana Macure (Vladimir Filakovac) darovani njima samima ili njihovim obiteljima.[16]

15 Odabir Matije Gupca zapravo ne čudi, uzimajući u obzir općeprihvaćeni lik i djelo ovog seljačkog vođe za vrijeme NOB-a, pa tako i Prvi partizanski odred sa Žumberka nosi naziv Matija Gubec.

16 Arhiva SKD "Prosvjeta", reg. IV. Popis darovanog inventara od 31. 12. 1972

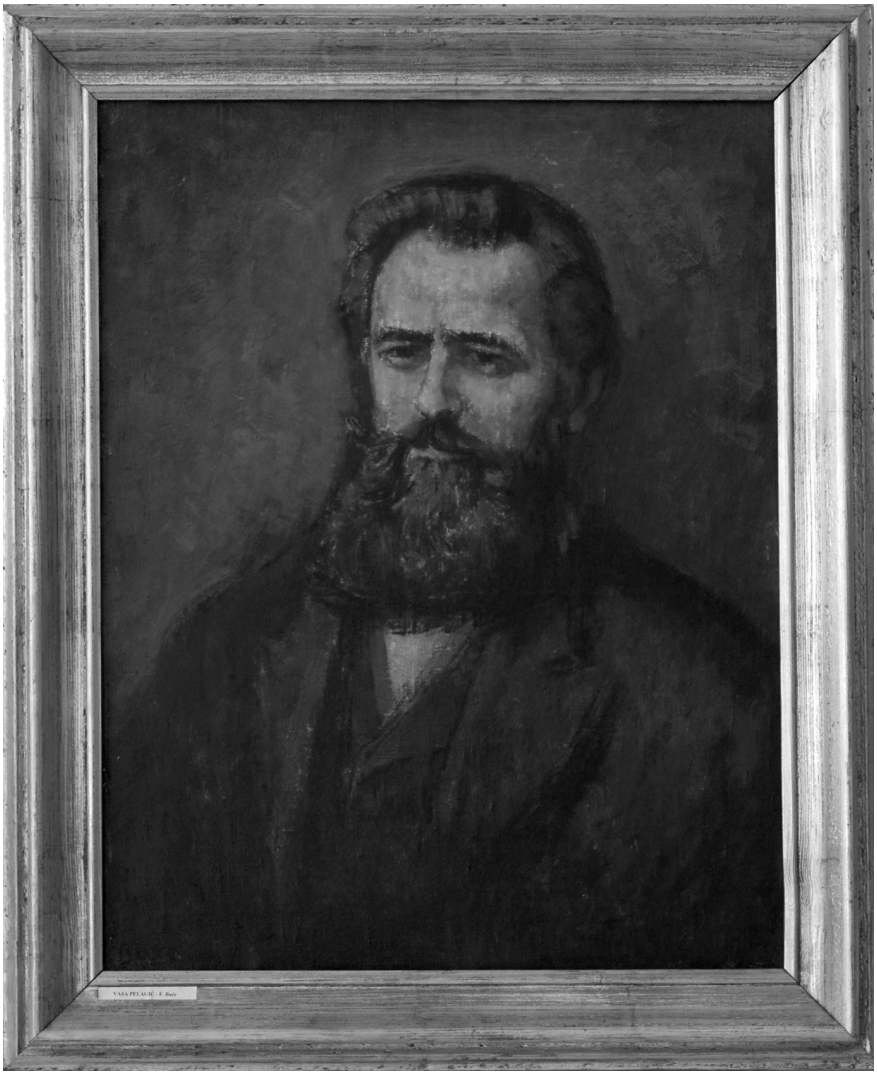

Vaso Pelagić, Frano Baće

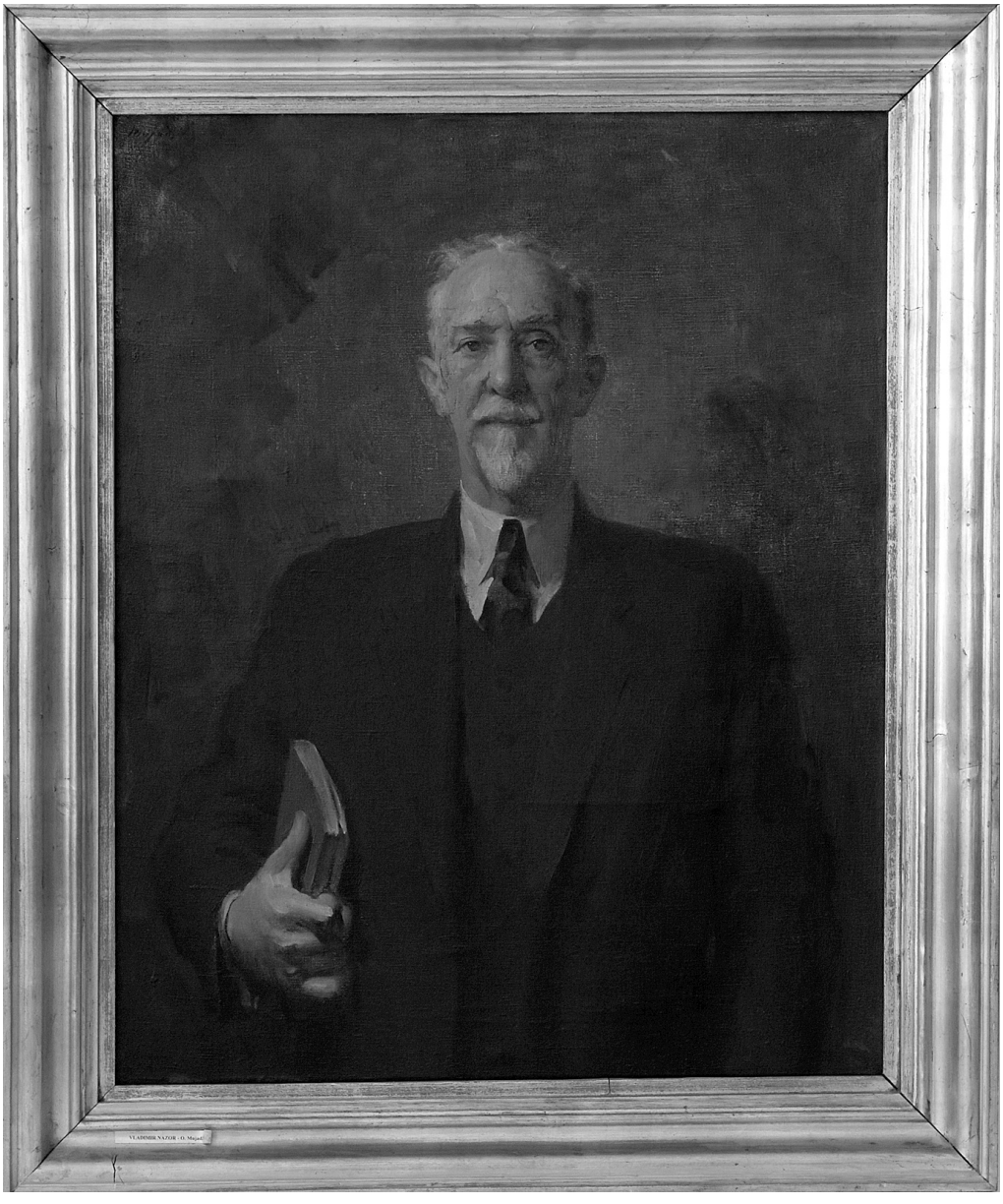

Vladimir Nazor, Omer Mujadžić

Vuk S. Karadžić, Ksenija Kantoci, bronca

Zbirka Društva Prosvjeta nastala je u vrijeme kada preovladava slikarski idiom socrealističke umjetnosti, no za razliku od etatističkim principom naručenih portreta političara, oni od umjetnika su uglavnom na tragu tipične građanske tradicije. O socrealističkim shvaćanjima možemo govoriti prvenstveno kod odabira umjetnika i portretiranih, načinu ugovaranja s ULUH-om i njegovim diktatom umjetnicima. S današnje distance pak moguća je njena objektivna procjena i valorizacija te stvaranje dijaloškog okvira za daljnje interpretacije. Zbirka je kao cjelina sjajan svjedok jednog prošlog vremena i kao takva zaslužuje interes i brigu stručne javnosti i članova Društva.

Видосава Голубовић

Преписка између Бранка Ве Пољанског и Светислава Б. Цвијановића

Преписка Пољанског са издавачем и књижаром С. Б. Цвијановићем налази се у Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности, под бројем 10920, заједно са преписком његовог брата Љубомира Мицића, која је у целини објављена у 16. броју загребачког *Љетописа* за 2011. годину. Иако невелика обимом, кореспонденција Пољанског обухвата широк временски размак између 1921. и 1940. године. Састоји се из једне дописне карте, три писма и Цвијановићевог писма-одговора. Она из одређеног угла прати животни пут Пољанског, почев од загребачке фазе, у време излажења часописа *Зенит* до париске, у средини у којој се нашао после забране *Зенита* и напуштања Београда крајем 1927. године.

Преписка је документ ретке искрености и снаге о личном животу уметника, допринос мисли о вредности сопствене поезије и сликарства, уз видно одсуство жеље да се Цвијановићев кореспондент у њој више позабави тематиком свог стваралаштва у било којем виду. Изазива чуђење да суштински стваралац истанчаног нерва остаје веран самоме себи, а не неким спољним околностима, те да је у том смислу уметност начин живота, или још тачније сам живот, без обзира на последице које истрајност таквога избора неминовно собом носи. Ево како о томе каже Пољански: "то што сам ја радио и писао припада мени и то је моја крв и мој живот – т. ј. моја поезија" (Писмо од 2. јануара 1940).

Но, у целини гледано, преписка ставља до знања да идеја о уметничкој слободи и вредности стваралаштва није стална и непроменљива категорија

и да подлеже променама. У први мах Пољански је склон умереној критичности према себи, уз мањкаву аргументацију ("Верујте ми, иначе се увек пријатно на Вас сећам са колико предусретљивости сте Ви увек били на услузи песнику тако малих квалитета, који је то једва заслужио, као што сам то био ја" – писмо од 3. XI 1927), да би касније еволуирао до идеје генија у модерном значењу те речи, и у складу са програмском поетиком зенитизма и *Зенитa* (писмо од 2. I 1940).

Као његов брат Љубомир Мицић, Пољански поставља генија као метафору сложеног проблема слободе и положаја уметника у друштву. Он је желео да покаже како је геније изоловани талентовани појединац револуционарних назора, а то се могло делом потврдити у његовом неуспелом покушају сарадње у париском *Le Monde*-у и у одређеној мери у скептичном односу француске државе према њему, после напуштања Југославије и доласка у париску средину. Да би се што боље схватио радикални значај Пољанског који, изгледа, није био само уметничког карактера, потребно је подсетити на Мицићево писмо Барбису, у којем је револуционарност његовог брата упоређена са Барбисовом револуционарном делатношћу. Из истог писма се види колико је Пољански истински трпео у атмосфери систематског прогањања, што се одразило на његову креативност и његово здравље.

Наведене одлике личности и идеја Пољанског важне су и када је у питању жанр, јер је његово књижевно стваралаштво, бар према преписци, било у знаку поезије, изразито оријентисане ка револту против традиције, књижевних конвенција, постојећих друштвених и политичких норми. Овај песник види себе као анархисту, револуционара, обележеног тиме што поезију приближава визији бољег друштва преко метафоре светлости: "Сагнем главу и мислим / Рево / Рево / Рево / У тебе су дивне очи Луција". Речи у песми "Т. В. С." могу бити схваћене као вулкански снажна критика међународног капитализма, док је песма "Устај" мотивисана директним позивом на борбу против шакала свакодневног живота, свеопштег слепила, мрака, разних препрека у култури, представљених путем барикада ("Дан је гладан барикада / Устај").

Треба, ипак, пре свега, нагласити да су ови и остали аспекти поезије Пољанског везани за његову зенитистичку фазу. Уосталом, једино се та фаза песниковог деловања помиње у кореспонденцији. Тему песникове лојалности зенитизму заменило је у потпуности његово интересовање за сликарство. Но и бављење сликарством нестаје постепено из читаочевог видокруга.

Занимљиво би било видети докле је доспело књижевно и ликовно стваралаштво Пољанског између 1931. и 1940. Околности да се то испита

Дада-јок, **бр. 1, 1922.**

крајње су неповољне због непостојања преписке. У њој би се могао наћи одговор на тешко решиво питање – да ли је Мицићев брат наставио књижевно да ствара и у којим све видовима, или је био окренут једино сликарству? А потом, ако је у поменутом раздобљу постојало било какво стварање, да ли се у њему радило о превази песничког или сликарског принципа, или о њиховој усклађености. У том погледу врло је карактеристично последње писмо Цвијановићу, писано неколико месеци уочи рата. У њему се Пољански у исповедном тону више бавио собом, него својим делом.

Једино што се са сигурношћу може тврдити, а то преписка уздиже на ранг честих тема, јесте чињеница да је Цвијановићев партнер у кореспонденцији, после изласка из азила. веома тешко живео у дужем временском периоду и да се често обраћао некоме за помоћ: Цвијановићу, Удружењу пријатеља уметности "Цвијета Зузорић". Према наводима у преписци са Маријаном Микцем, Мицић је желео на више начина да помогне брату, имајући пуно разумевања за његову тешку и немилу судбину у емиграцији у Паризу. Особито продуктивна јавила се претпоставка о напуштању емигрантског живота и повратку Пољанског у земљу.

Улога и вредност преписке са Цвијановићем није толико у њеном информативном и сазнајном карактеру, колико у подстицајима за даља истраживања личности Пољанског и његовог уметничког стваралаштва, које је у подједнакој мери било књижевно, животно и друштвено обележено. Тиме би се разрешили и ујединили различити начини његовог деловања, чинећи га одјеком јединствене песничке теме.

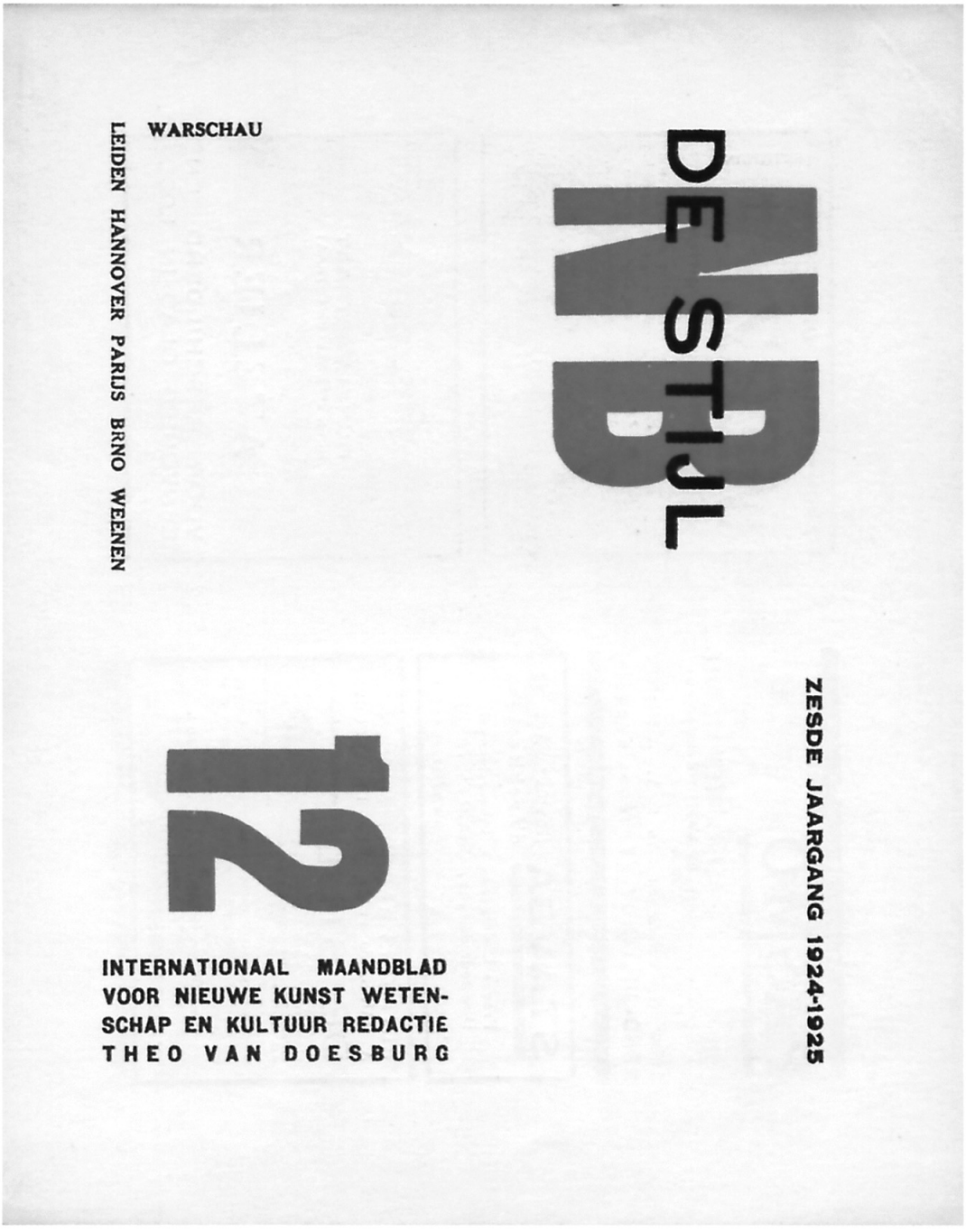

De Stijl, **бр. 12, 1924–25.**

Загреб 2. XII 921.

Поштовани гос[подине] Цвијановићу!

Ја сам Вашу пошиљку примио на којој Вам се лепо захваљујем.
Са поштовањем
БПољански

<Дописна карта, писана руком, ћирилицом.>

<Адреса> Мр
С. Б. Цвијановић
Београд

<На левој предњој страни дописне карте отиснут печат Редакције часописа *Зенит*:> "ЗЕНИТ", Интернационална ревија за уметност и културу, Загреб.

———————————————————

Париз, 3. XI [19] 27.

Поштовани Г[осподине] Цвијановићу,

Мислећи о различитим стварима, које су остале иза мога одласка из Београда неуређене, или било како површно уређене, међу осталима остало је и то, да сам једнога дана требао неке документе из стране штампе о себи, те сам их предао на чување код Вашега помоћника. Ја се тачно никако не могу сетити шта је било све у томе пакетићу, али мислим да је био завијен у новине и да садржи неке италијанске новине[1] и једну холандску ревију,[2] а шта је још било, то више никако не знам. Дакле драги и цењени С. Цвијановићу, ја Вас молим да ми то пошаљете чим будете располагали са временом за тако ситне ствари, које се тичу ситних људи. Верујте ми, иначе се увек пријатно на Вас сећам са колико предусретљивости сте Ви увек били на услузи песнику тако малих квалитета, који је то једва заслужио, као што сам то био ја. То је све прошло, остало ми је само, како рекох, једно врло лепо сећање. Онда, имам да Вас замолим још и то да, ако

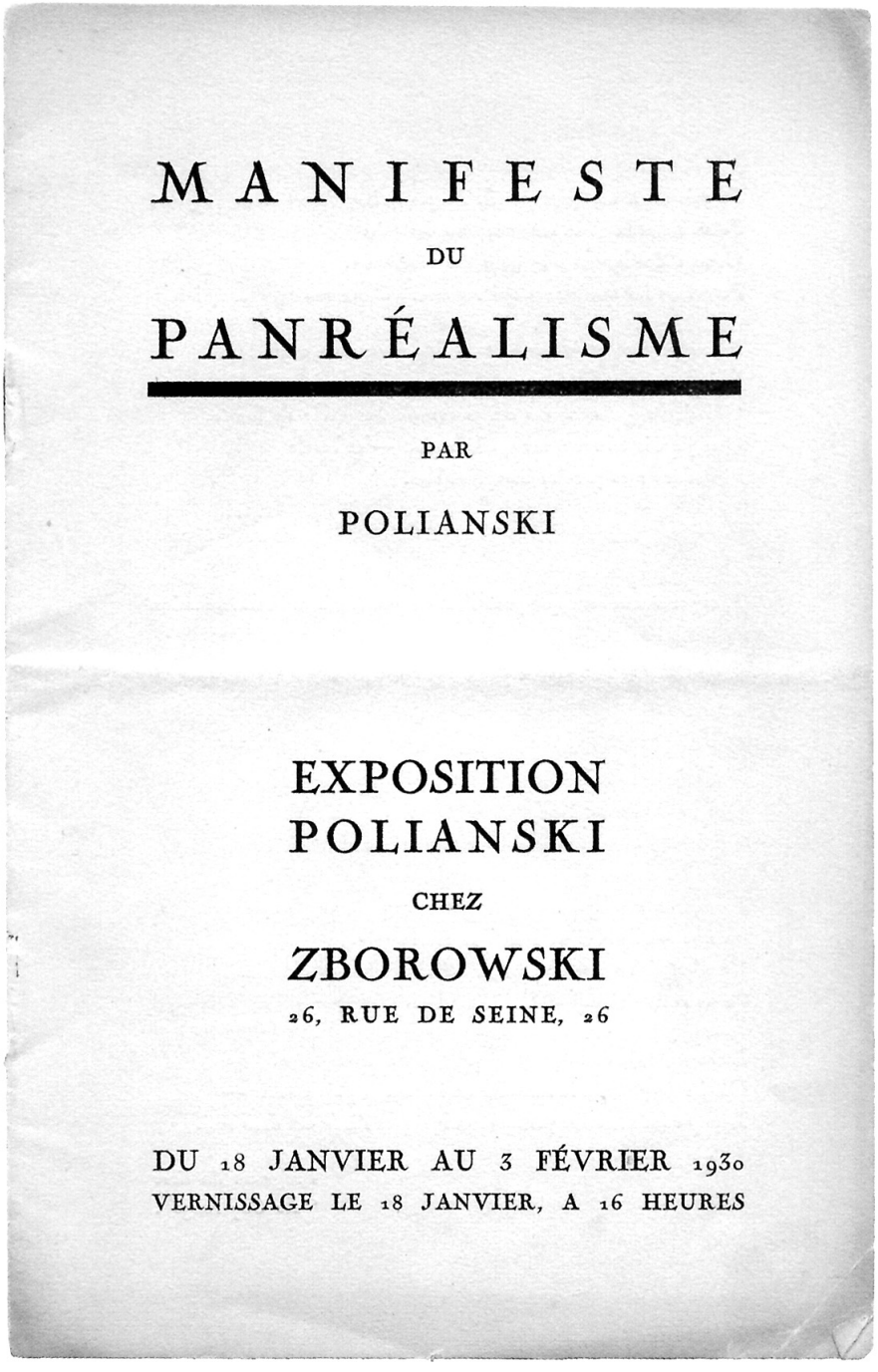
MANIFESTE
DU
PANRÉALISME
PAR
POLIANSKI

EXPOSITION
POLIANSKI
CHEZ
ZBOROWSKI
26, RUE DE SEINE, 26

DU 18 JANVIER AU 3 FÉVRIER 1930
VERNISSAGE LE 18 JANVIER, A 16 HEURES

Пољански, *Manifeste du Panréalisme (Манифест панреализма)*, **1930.**

наиђете нешто писано о мојој маленкости, да би били тако добар да ми и то пошаљете са рачуном. Немојте да сумњате у моју коректност што се тиче рачуна, ако већ сумњате у моју политичку коректност! Ту мислим наиме на артистичку политику. Пошто су документи, који су остали код Вас за мене од доста велике важности то Вас молим да ми их чим пре пошаљете на чему Вам се ја најуљудније захваљујем.

И овом приликом Г. Цвијановићу примите израз мога штовања.

Поздравља Вас

Branko Ve Poliansky

MEUDON-PARIS
14 Rue des Jardies
FRANCE

<Писмо писано писаћом машином, латиницом.>

[1] Вероватно се ради о италијанском листу *L'Impero* из Рима. У њему је у броју од 8–9. јануара 1926. објављен дијалог између Ф. Т. Маринетија и Б. Ве Пољанског под насловом "Италијански футуристи и српски зенитисти". Исти дијалог, одржан октобра 1925. у хотелу Гранд у Паризу, штампан је у измењеној верзији у *Зениту* бр. 37, новембар–децембар 1925. У обе верзије, у београдској и римској, он је тематски везан за футуризам, фашизам и зенитизам. Маринети посматра зенитизам са становишта футуризма, док Пољански укратко излаже главне тачке зенитистичког програма, критикујући, истовремено спој футуризма са фашизмом.

[2] Претпоставка је да је у питању часопис холандског неопластицизма *De Stijl* Пита Мондријана и Теа ван Дузбурга. Сарадња *Зенита* са њим успостављена је већ 1922, разменом часописа, књига, програмских текстова и других прилога. *De Stijl* штампа у 12. броју 1924/1925. манифест Бранка Ве Пољанског "Wat Wil Het Zenithisme?", пропраћен редакцијским коментаром о зенитизму као револуционарном покрету, о идеји Европе и Барбарогенија, месту и улози поезије у покрету.

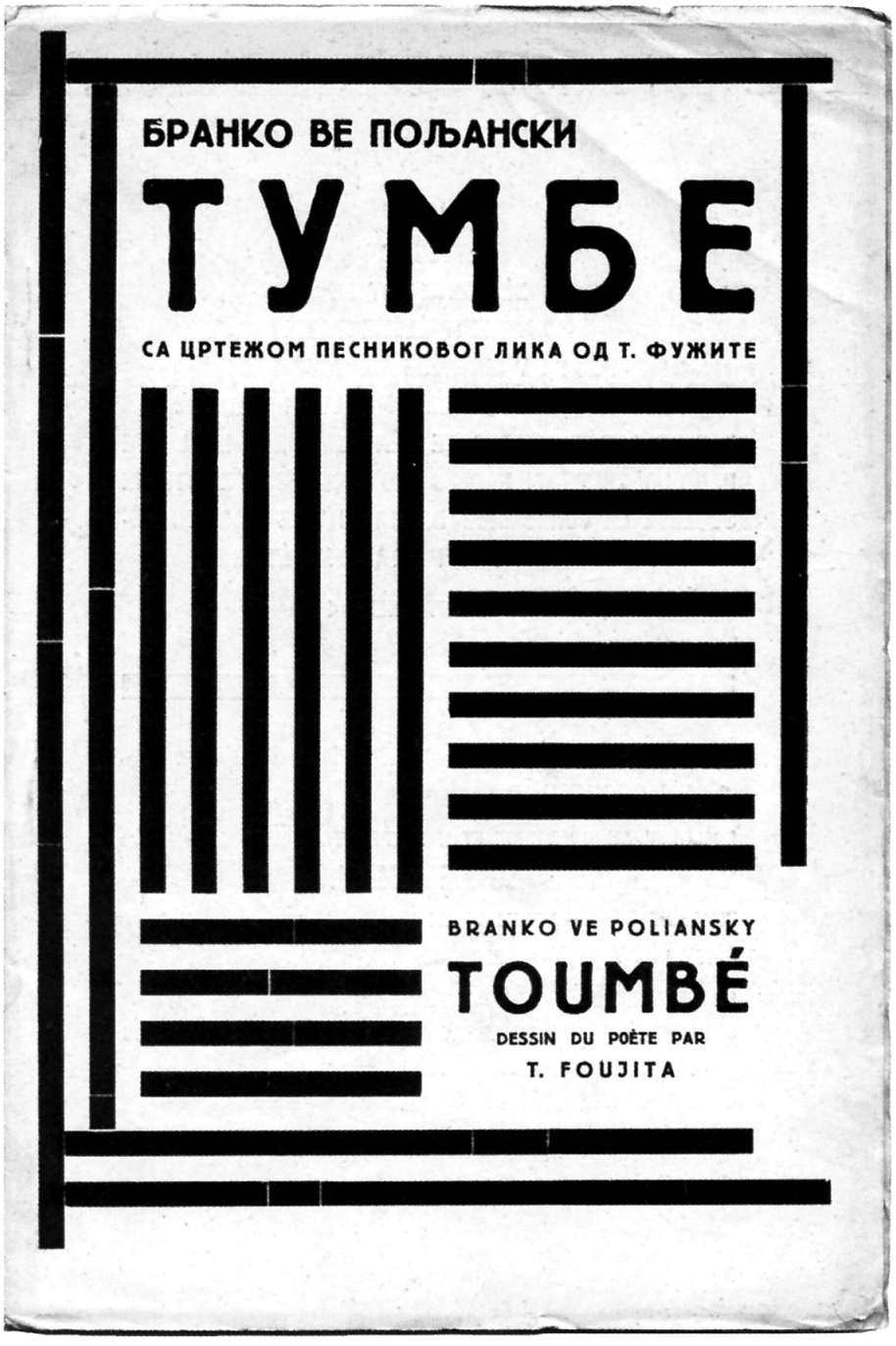

Бранко Ве Пољански, *Тумбе,* **1926, насловна страна**

Париз 24. маја 1931.

Драги Госп[одине] Цвијановићу, Ево има бога ми понеколико година како се пробијам кроз овај страни свет и како се песнички страда. Не могу да Вам се похвалим на ничем добрим, већ морам да Вам се потужим много. Ево већ има управо година дана како сам био ушао у једну болницу, где сам остао 7 месеци, седам туга мојих.[1] Има четири и по месеца како сам изишао из болнице. Живући искључиво од сликарства, ево већ има два месеца како ништа продао нисам.[2] Ожењен сам а жена ми је болесна. Кад је човек млад и здрав, све је још добро, али сад је беда велика а кад здравље не служи, богами онда Вам зацрни живот. Па тако ето и мени зацрнило сасвим. Ја Вас богом кумим и пријатељски заклињем за неку помоћ. Шаљем Вам овде један од мојих најбољих акварела и молим Вас да га процените како знате и можете, и да ми пошљете помоћ према томе. Ви знате каково очајање обузима човека кад болује и гладује. Па Ви знате већ ... што да Вам много причам. Поред тога биће ми мило да ми напишете коју реч како Вам се допао акварел? Бићу Вам много благодаран да ми то учините одмах пошто се страда као никад.

Много Вас цени и поздравља

Пољански

Branko M. Polianski
10 Rue Lebouis Paris XIV

<Писмо писано руком, ћирилицом; једино је адреса Пољанског написана латиницом.>

[1] Време које у писму помиње, Пољански је провео у једном азилу за умоболне. Из Мицићевог писма Анрију Барбису од 8. децембра 1930. сазнајемо о томе какви су били изгледи сарадње Пољанског у париском часопису *Le Monde*, и шта је пресудно утицало и довело до појаве његове болести: "док у исти мах, како сам обавештен, редакција *Le Monde*-а стално одбија једног великог револуционарног песника и истовремено сликара, Пољанског, који је проживео најболнију драму, пошто је пет месеци био интерниран у једном азилу. А због чега ... због тога што је у својој земљи страсно, с великим песничким даром, служио истом идеалу као и Ви. Када је дошао у Париз, денунциран је и прогањан од стране полиције током целе године; последице су биле фаталне: азил за умоболне".

Бранко Ве Пољански, Париз

У одговору (писмо од 20. јануара 1932) Барбис покушава да објасни Мицићу од чега су зависили ставови *Le Monde*-а у погледу сарадње Пољанског: "Ви критикујете *Le Monde* у вези са појединим балканским питањима ... Као и већини наших западних колега, и нама често недостају тачне информације. Због тога нам је често тешко да разликујемо оно што заслужује наше поверење од онога што није вредно пажње. Наводите ми пример Пољанског. *Le Monde* би о томе радо писао кад би имао тачну документацију и неоспорне чињенице, јер свакако се не могу толерисати догађаји које Ви наводите, а који се дешавају у земљи која себе сматра цивилизованом, па чак и са либералним претензијама". Као што видимо, Барбис је имао на уму и све околности под којима је Пољански живео у парискоj средини.

[2] По доласку у Париз 1927. Пољански се посветио сликарству. Имао је запажене изложбе 1929. и 1930. у галеријама Торо и Зборовски. Истовремено је учествовао јула 1929. на великој изложби Париске школе. Она је имала за циљ да представи главне правце и токове у ликовном стваралаштву тога времена, почев од кубизма до надреализма. "Каријера умоболника" прекинула је успешан наступ сликара Пољанског у парискоj средини. Колико је познато, у каснијем периоду, када је потпуно оздравио, није више излагао и све теже је продавао своја дела.

———————————————————

Paris, le 2. Janvier 1940

Поштовани и Драги Господине Цвијановићу,

У првоме реду Вас молим да ме извинете, што Вам никако не пишем. Разлог је врло прост. Ја ником не пишем и толико страдам да то превазилази сваку меру. А и Ви то знате драги господине Цвијановићу, да, кад је човек у беди да га и господин Бог оставља. У последње време сам дуго био болестан, и та болест ми је дала повода да Вам пишем и да Вас замолим, то што ћу Вам казати. Ви, као културан човек, знате шта значи вредност једног талента или генија за друге људе, али човек који ствара, нема права да сам о себи суди! Било како било, имао ја талента, генија или било шта, или не имао ништа, то што сам ја радио и писао припада мени и то је моја крв и

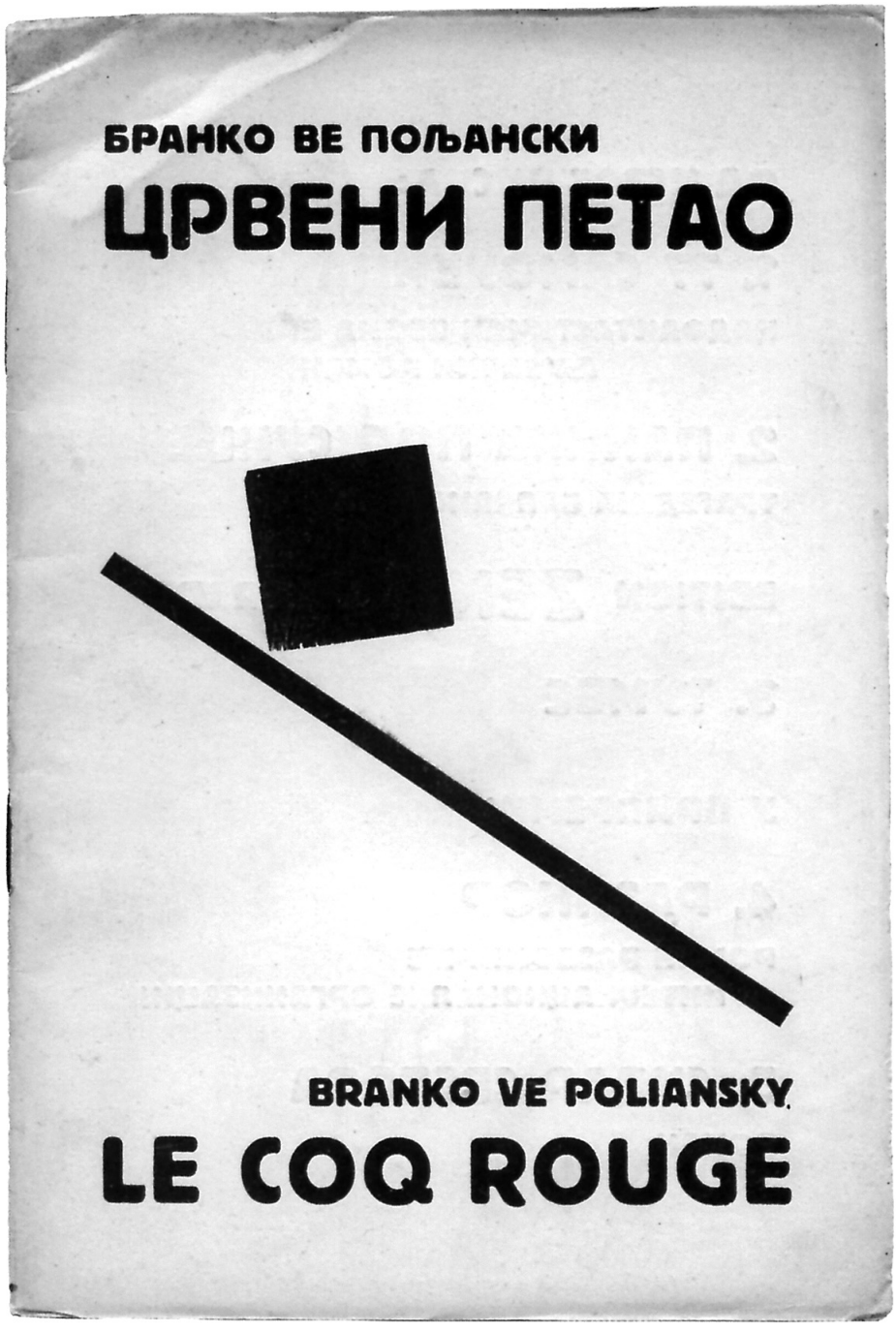

Бранко Ве Пољански, *Црвени петао*, **1927, насловна страна**

мој живот – т. ј. моја поезија. Зато, господине Цвијановићу, ја Вас најуљудније молим, да ме утешите у моме неописаном болу и страдању и да било како и ако Ви немате, да било којим путем откријете или нађете и да ми пошаљете мој једини капитал и моје имање, а то су моје четири књиге поезије: "77 самоубица"; "Паника под сунцем"; "Тумбе"; и "Црвени Петао".[1] Поред осталога Вас много молим, да откријете 1. "Дада-јок"[2] и који број филмске ревије "Кинофон".[3]

Онда Вас молим, господине Цвијановићу, да ми пошаљете један српско-француски и један француско-српски речник. У овај час не могу да Вам платим, пошто живем у таковој беди да је то срамота. Чим будем у стању да Вам се одужим, то ћу одмах учинити, пошто сам ја рођен лојалан и такав ћу и умрети.

Друго што Вас молим, пошто сам изгубио адресу госпође Кристе Ђорђевић или боље – заборавио, то Вас молим да То учините за мене, да је позовете код Вас или како знате, да јој кажете да је много поздрављам, да сам био болестан и да још нисам оздравио, да живим у великој беди и да мислим да ја то нисам заслужио да толико страдам због поезије и сликања, и пошто је госпођа Криста persona grata у удружењу ликовних уметника "Цвијета Зузорић"[4] да ми се пошаље било какова помоћ, јер господине Цвијановићу, зима је још више ладна у страном свету него код куће. Једна је ствар јасна, кад се хоће и може се, а госпођа Ђорђевић као одлична дама из нашега света, воли сликарство и поезију, а Пољанских нема много него само један, и пошто он не пита сваке суботе, то би могло да се што учини за мене, да ме зима не умлати.

Молим Вас господине Цвијановићу, да напишете коју реч о Вама, Вашима и Вашем здрављу. Биће ми необично пријатно да примим коју топлу реч из отаџбине, која је толико неправедна према својим песницима.

Много осталих ствари припада Богу и ни Ви ни ја господине Цвијановићу, не можемо да изменимо ништа. У тој општој несрећи, ја много и одвише страдам и не верујем, чак кад би био и велики грешник, да сам ја баш толику казну заслужио.

Све добро Вам жели и много Вас поздравља као свима Вашима, и срећне Вам празнике

Пољански

Моја адреса:

Branko M. Polianski
49 Rue Bonaparte
Paris VI
France

<Писмо писано руком, латиницом.>

<Адреса> Monsieur
S. B. Cvijanović
knjižarnica
Belgrade
Akademija Nauka
Yougoslavie

<Датум према поштанском печату>
2. I 1940.

[1] Пољански мисли на три збирке поезије: *Паника под сунцем* (Београд, 1923 [1924]), *Тумбе* (Београд, 1926), *Црвени петао* (Париз, Београд, 1927), и на кратки роман *77 самоубица* (Загреб, 1923). Ова дела потичу из зенитистичког периода његовог стваралаштва.

[2] У Загребу, Мићићев брат издаје 1922. ревију *Дада-јок* (изашла два броја). Она је по програмској оријентацији афирмативна и полемичка према дадаизму.

[3] По повратку из Прага, Пољански уређује филмску ревију *Кинофон* 1921–1922. Изашло 12 бројева.

[4] Криста Ђорђевић била је један од оснивача Удружења пријатеља уметности "Цвијета Зузорић". Активно је учествовала у његовом раду, у којем, свакако, треба издвојити њено деловање као потпредседнице, а потом председнице од 1939. до 1941. Захваљујући покровитељству "Цвијете Зузорић", Пољански је организовао у Београду (1926), и у Загребу (1927) репрезентативну међународну изложбу под називом *Савремени париски мајстори*. Припремао ју је за време свог првог боравка у Паризу, где је, обилазећи сликарске атеље, прикупљао ликовна дела. Излагани су радови Марка Шагала, Робера и Соње Делоне, Цугухару Фужите, Андреа Лота, Фернана Лежеа, Пабла Пикаса, Осипа Задкина, Леополда Сирважа. Из писма се стиче утисак да је Пољански сложен проблем своје тешке материјалне ситуације покушао решити помоћу потпоре Удружења пријатеља уметности, и то посредно преко Кристе Ђорђевић, имајући на уму њену склоност према сликарима и песницима, и, вероватно, своју ранију сарадњу.

С. Б. ЦВИЈАНОВИЋ – БРАНКУ ВЕ ПОЉАНСКОМ

9. Јан[уар] [19]40.

Драги госп[одине] Пољански,

Добио сам Ваше писмо баш на сам Божић и врло ми је жао чути, да се налазите у тако тешком стању, у толико више што Вам не могу ни ја много помоћи, јер г-ђа Криста је преко зиме отпутовала у Грчку, ради оронулог здравља, а од ваших књижица једва сам могао пронаћи три разне (и то последње!), које Вам данас послах са још десетак других збирчица новијих песника, који ће Вас можда интересовати и мало Вам олакшати тешко стање. Франц[уско]-српски речник је засад распродан, али ћу гледати, да га ако буде могуће антикварно пронађем негде, те са оним другим делом пошаљем, јер немам ни један од њих на стоваришту, него их морам тек набавити. – И моје су прилике, као што можете мислити, данас врло тешке, јер живимо у великој кризи услед догађаја, који тешко погађају, на првом месту, све оне који живе од књижевности и уметности, а поред тога четверо деце, па Вам је онда све јасно. – Иначе смо, хвала Богу, засад са здрављем сви добро. –

Желећи Вам у новој години, драги г. Пољански бољу судбину и више среће, срдачно Вас поздравља

Ваш: С. Б. Цвћ

<Копија писма писаног писаћом машином, латиницом.>

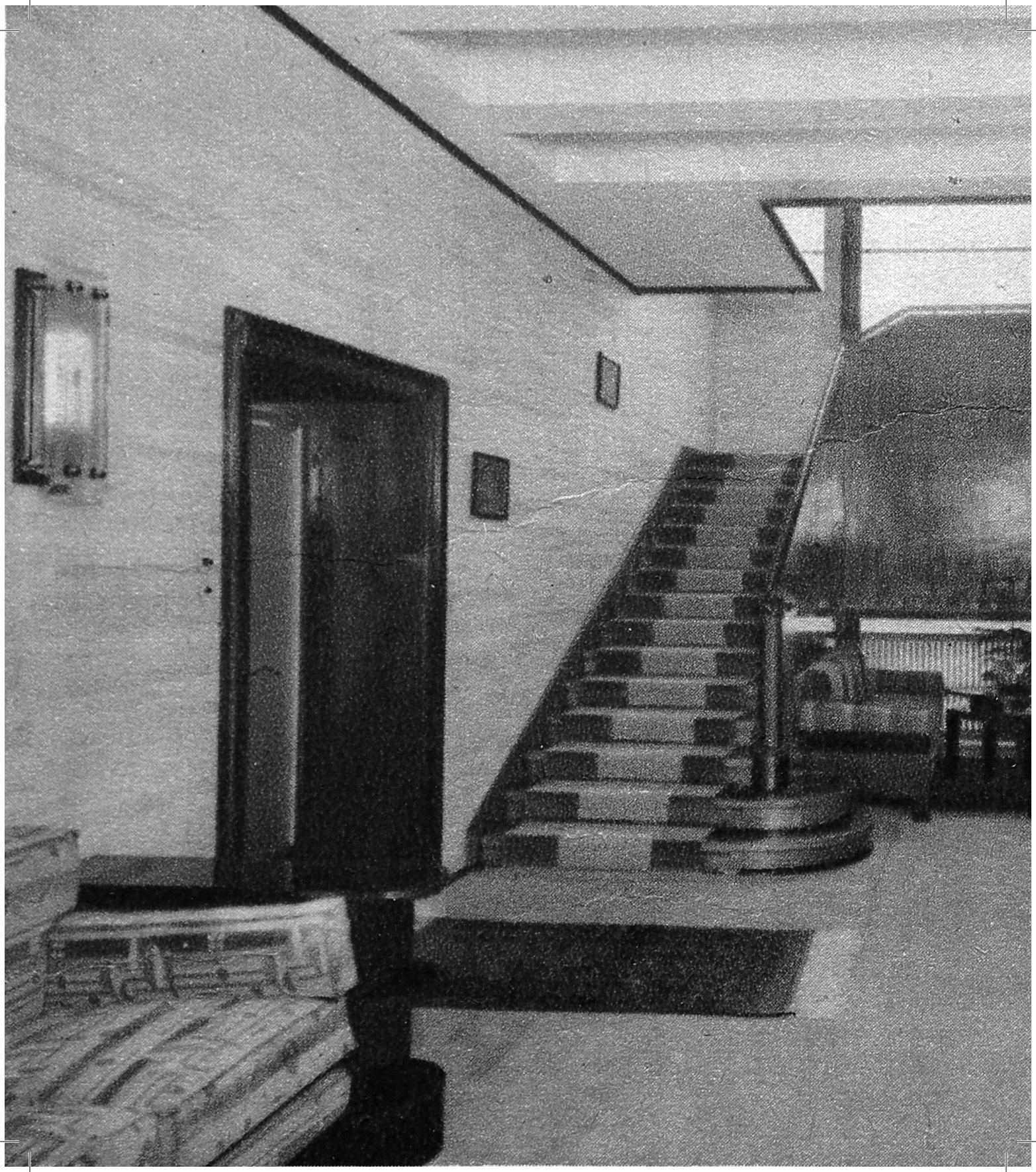

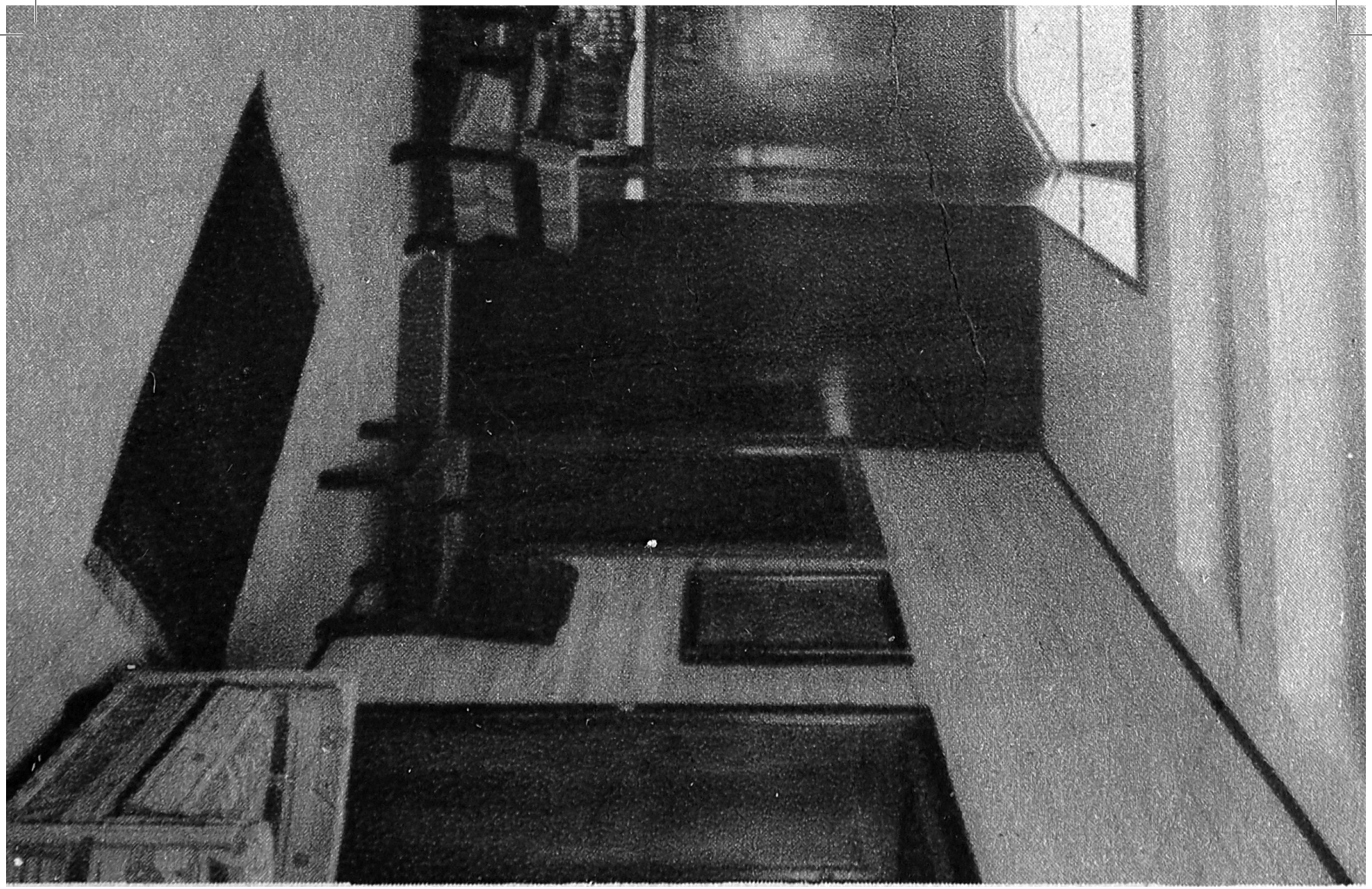

Политика

Борис Рашета

Дуга, мрачна моћ

У гласовитој сентенци која се приписује Иви Андрићу, мудро се збори како каткад дођу времена кад "паметан зашути, будала проговори а фукара се обогати":

Антун Врдољак жива је негација ове допадљиве мудрости. У описаном вакту, раних деведесетих, није се гасио. Напротив, брбљао је цијело вријеме рата и порађа као навијен. Причао је пуно и наизглед будаласто, постао главни дворски причач вицева (звали су га "министром шегачења"), уплео се чак и у Олимпијски покрет, негирајући сваком својом реченицом темељне принципе олимпизма. Притом се обогатио као Крез, али будала – то Врдољак никада није био.

Напротив. Наш је антијунак задњих десетљећа свакако био један од паметнијих протагониста друштвеног и политичког живота Лијепе наше. Потпредсједник државе, аутор мегасерије Дуга, мрачна ноћ, члан Туђмановог "кућног кабинета", режисер документарне серије о Титу, буџетиране на 20 милијуна куна, доживотни члан Међународног олимпијског одбора с годишњим беривима исказаним на неколико тисућа, све скупљих, швицарских франака, све су то досези за које је памет неопходна. Само, каква памет?

Тко год из ратних дана у живом сјећању носи клауновску фигуру овог злочестог, фрустрираног, демоном моћи, освете и новца прожетог човјека, тко год се пластично сјећа циничног тријумфализма с којим је проводио своје накане, разумјет ће одмах зашто наше Зло, за разлику од њемачког, није било банално. Врдољак је жива негација баналности. Он је начи-

тан, пристојно образован, жовијалан, човјек са ставом – штовише, с више ставова промјењивих према потреби, ако треба и посве опречних. Сплеткар, интригант, опасан до крајњих граница. Сви који су били у његовој интересној сфери бојали су га се као живог врага, иако је ријеч о врло духовитом човјеку. "Чистач Присавља" – то је његов животни Opus magnum – изгледао је на први поглед више као неки шашави римски цар, неголи као методични њемачки бирократ, но и такви знају бити једнако опасни. Увијек спреман на досјетку, виц, глуму (Врдољак може пустити лажне сузе кад год му падне на памет) и цитирање "Бабе Лончаруше" – од које је изградио прави погански култ, уздигавши сеоске звиздарије на разину државне филозофије – Тончи је Врдољак свакако био једна од најшаренијих птица у Туђманову златном кавезу. У свакој хрватској штали, међу пастирима, данас би сувише примитивно зазвучала Врдољакова изјава, како "бистри ум и племенито срце Дражена Будише оплакује бизантска крв". Врдољак ју је, међутим, хладно превалио преко усана – алудирајући на то да је Будишина мајка, како се причало – Српкиња. То је дакако требала бити страшна дифамација, што довољно говори о парадоксу времена у којему смо живјели, када ни чињеница да је предсједник републике био дјед двојице Срба (како је једном, мислећи на Туђмана, духовито примијетио *Ферал*) није уклањала погрдну интонацију ријечи "Србин". Хрватско је друштво, наиме, раних деведесетих, плесало око тотема нације, и тко се том слијепом плесу није могао, или није желио придружити, био је избачен из друштва.

Нитко Врдољака није нити опоменуо, као ни када је рекао ја "сваки наш дјечак жели бити Кукоч или Рађа, али не знам ниједнога који жели бити црнац…" "Французи нам не требају и ништа нам не могу, јер се зна да су у Хрватску донијели само сифилис", рекао је на трибини у Љубљани у вељачи 1996. Онда су му засметали француски црнци. "Сутра ће ме опет оптуживати за расизам и шовинизам, али шездесет посто медаља за Француску освојили су црнци. А јесу ли Французи црнци?" рећи ће годину дана касније, као предсједник Хрватског олимпијског одбора на ХТВ-у, и опет – ником ништа.

Мирна Босна. Остат ће Врдољак у Олимпијском одбору премда у Статуту Хрватског олимпијског одбора стоји да ХОО "не допушта расну, етничку, националну, вјерску, политичку и сполну дискриминацију".

Два Врдољака

Је ли Антун Тончи Врдољак, човјек који је у националној епохи као један од најистакнутијих политичара остварио своје највеће тријумфе и досегао свој зенит доиста, како сугерирају бројне његове изјаве, националист?

Што је то националист? “То је...” рекао би Данило Киш, ”...онај Сартров Жил, који је породична и друштвена нула, чија је једина особина да уме да пребледи на помену једне једине теме: Енглеза. То бледило, то дрхтање, та његова “тајна” да уме да пребледи на помен Енглеза, то је једино његово друштвено биће и то га чини значајним, постојећим: немојте пред њим помињати енглески чај, јер ће вам сви за столом почети намигивати, даваће вам знаке рукама и ногама, јер Жил је осетљив на Енглезе, забога, па то сви знају, Жил мрзи Енглезе (а воли своје, Французе), једном речју, Жил је личност, он постаје личност захваљујући енглеском чају. Овај и овакав портрет, применљив на све националисте, може се слободно, а по овој схеми, развити до краја: националиста је, по правилу, као друштвено биће, и као појединац, подједнако ништаван...”

На први поглед, Антун Врдољак одговара дефиницији. Врдољак, вјеројатно, “уме да пребледи на помен Енглеза”, “он је осетљив на Енглезе, забога, па сви то знају...” но, постаје ли Врдољак личност захваљујући “енглеском чају”?

Баш и не. Довољно је видјети његове цастинге. Тко су били главни Врдољакови глумци? Раде Шербеџија, Марија Бакса, Павле Вујсић, Милена Дравић... Тко пише Врдољакову музику? Арсен Дедић, једнако неодвојив од Врдољака као и од Раде Шербеџије. Све сами “Енглези”!

Антун Врдољак је у својим филмовима увијек ангажирао најбоље професионалце и посве је јасно да је у том одлучивању национална припадност појединих људи била посве неважна. Тешко да би иједан Жил у свој филм уврстио Anthonyja Hopkinsa. Јер, Hopkins је проклети Енглез, а Енглез не може бити добар глумац. Врдољак ту рампу никад није дизао.

Напротив. Једна анегдота, која због прописа о чувању судских списа не може бити третирана као доказива, каже да се Врдољак, приликом развода од своје прве супруге на суду – више него пластичним ријечима – пожалио како је ратна повијест женина оца, који је био у усташама, наводно постала непремостива препрека... Потом се оженио за “Енглескињу”, становиту Бранку Пауновић, управо попут Будишиног оца, којему то очито није опростио, али себи једнако тако никад није запамтио.

Антун Врдољак седамдесетих и осамдесетих година прошлог стољећа, у вријеме социјализма, има репутацију десног дисидента. То би значило да је стигматизиран као хрватски националиста и да нема приступ благајнама које је контролирала свемоћна Партија. У серији о Титу, југославенског је предсједника описао као злочинца-кољача.

“То је филм за повијесну истину” рећи ће Врдољак описујући свој урадак, “а она је, морам признати, за Тита крајње поразна. Једноставно, ријеч је о злочинцу каквих је свијет мало видио. И још к томе био је изнимно

циничан. То је, наравно, филм и о једном нељудском суставу" додат ће хладнокрвно, заборавивши притом да га је злочинац одликовао, а да је у његовом суставу он успио:

Снимити десет (10) цјеловечерњих играних филмова;

Међу њима два партизанска класика;

Играти у осам (8) филмова као глумац;

Продуцирати осам (8);

Снимити четири (4) тв продукције, у распону од игране серије "Просјаци и синови", до серијала "Чекаоница"

Мракобјесни комунизам од Врдољака је направио комбинацију Erola Flynna, Louisa B. Mayera и Cecila B de Milla… Па ипак, он га је прогласио злочиначким.

Каква мрачна тајна стоји иза тога? Почетна точка можда је промјена имена. У зрелој доби, с 48 година, Анте Врдољак – тако гласи његово право име – мијења га у Антун, у имотском матичном уреду. Разлози за то сасвим су јасни. Ријеч је о политичком опортунитету. Но, многи је Анте – на примјер Марковић, Миловић, итд – остао Анте, али је само Врдољак постао Антун. Играње на сигурно, страх од режима – "моје име је мој програм" – или пуки опортунизам? То је већ мало сложеније питање.

Кетман као прибјежиште

Рођен и одрастао 1931. у имотској српској четврти Ришћанско село – Врдољак је одрастао у обитељи која је "нагињала осовинским силама". Неки полицијски извори преносе обједу према којој је Врдољак шездесетих година подводио младе дечке америчком филмском класику Orsonu Wallesu, који је због тога обожавао долазити у Југославију, но према истим изворима Врдољак је због тога наводно завршио на полицији. Је ли тада био сломљен и врбован као сурадник Службе? Или је на исту ствар био присиљен због некаквог навијачког инцидента једног хрватског клуба и Црвене звезде? Или та прича није ни на који начин истинита, него су је Врдољаку подметнули непријатељи?

Психолошки, она даје захвалну подлогу за интерпретацију личности. Репресивни сустав натјерава неистомишљеника на сурадњу. Овај на то, невољко али ипак, пристаје. Шути, стење, ради, ради екстензивно, ради више но што треба… чекајући да систем пропадне. Антуна Врдољака доиста видимо на најпроминентнијим позицијама комунистичке кинематографије. У каријери га гура Вељко Булајић, Титов приватни класик, у чијем филму "Рат" Врдољак као глумац добива Златну Арену у Пули. У доба Прољећа Врдољак наводно толико страдава да се мора бавити узгојем кокица, њих 4200 по броју, но свједоци тврде да је "митски кокошињац" ту

стајао пуно прије 1971, док је посве нова била само – Врдољакова викендица. Необична зграда, ако је ријеч о дисиденту. Тијеком дисиденције Врдољак станује на елитној Лашчини, седамдесетих снима три играна филма и цијелу гаму епп спотова. Осамдесетих снима редовито, а деведесетих пропада комунизам.

И чекање се исплати: почиње освета за нанесено понижење…

Је ли Антун Врдољак користио "кетман" о којему говори Czeslaw Milosz, древни исламски инструмент самозаштите вјерника под непријатељским режимом?

Кетман, поједностављено говорећи, значи да јавно исповиједате оно што се службено намеће као пожељан став, док уистину, у своме срцу, носите другу вјеру и чекате за њу боља времена… "Никада не откриј своје намјере и оно што стварно мислиш, правило је свих фундаменталиста… Наивни људи са Запада суде о њима искључиво према ономе што говоре", написао је један арапски новинар, говорећи о кетману или такији. Milosz је закључио да су се муслимани у непријатељском окружењу кроз повијест прикривали, као пољски интелектуалци под Стаљином. По њему, кетман онима који га примјењују даје осјећај супериорности јер захтијева снажну менталну дисциплину и самосвијест. Уједно је инструмент спаса.

У Врдољаково вријеме, проведена је чистка ХТВ-ових кадрова, у којој су с телевизије пометени сви који су мислили својом главом, понајприје запосленици српске националности. "Тако су причали измишљотине о чисткама на телевизији док сам био директор. Нађите ми једнога тко је добио отказ! Нитко. Ако није отишао у четнике", рекао је Врдољак у једном интервјуу – очекујући, дакако, шутњу – но одмах је демантиран.

"Врдољак лаже. У четницима нисам био, а отпуштен сам. Нова гарнитура, а њу су чинили прво Хрвоје Хитрец, па Врдољак, као директори, те Томислав Марчинко као уредник, многим људима онемогућила је рад због етничке припадности. Међу осталим и мени. Прво су ми престали давати посао, долазио сам данима и тједнима на радно мјесто, а нису ме слали на задатке. Потом ми је у Врдољакову мандату забрањен улазак у зграду ХРТ-а због смањеног опсега посла, премда Информативни програм у којему сам био никада није више радио. На концу су ми дали отказ због недоласка на посао!? Тужио сам их и добио на суду, а онда, када сам судски враћен на посао, дао сам отказ, јер је тамо тада било немогуће радити", посвједочио је Саша Милошевић, најталентиранији тв новинар своје генерације, који је због Врдољака отишао у Шведску прати суђе.

Врдољак је то прешутио.

Подвојена личност, "Sette Bandiere"

Друго објашњење је да постоје два Врдољака.

Или још боље, цијело мноштво. Зато их видимо на повијесној позорници на пуном спектру политичких позиција, како, попут неког Зелига, данас марљиво опслужују комунисте да би, већ сутра, фанатично радили за њихове противнике.

"Начини на које је Врдољак ратовао с људима вјеројатно се не могу ни побројати, али опће је мишљење како је вазда био на страни моћи. Пуно их је који ће се позвати на то да их је баш Врдољак у животу ојадио, отпустио их с посла, упропастио им каријере, уништио најљепше године живота. Страдање од Врдољака у хрватској се култури нултих година новог миленија носи као највиши орден. Даница с ликом Марка Марулића не вриједи ништа, јер ју је у мандатима двају предсједника већ стекла свака битанга, и наша и њихова, док чињеница да те прогонио Врдољак вриједи колико и племићка титула у Хрвата, у временима Фрање Јосипа. Иако си је купио за јефтине паре, или си је узурпирао добро пласираним лажима, таква титула вриједи живота. Кога је Врдољак на телевизији и у филму прогонио, тај се имао рашта и родити" написао је, скоро епитафно, Мильенко Јерговић.

Телевизијски уредник Мирослав Лилић у биографској књизи "Без репризе" открио је како је Врдољак још концем осамдесетих година прошлог стољећа требао бити аутор филма о Југославенској ратној морнарици, чији је ментор био адмирал Бранко Мамула. Такав је филм, дакако, могао радити само човјек од посебног повјерења ЈНА. То је требао бити филм титоистичког култизма, којему дисиденти нису могли ни примирисати.

Двије ситуације, два Врдољака, дволичност на дјелу.

Лилић открива како се Врдољак поставио 1990. кад се није знало тко ће побиједити у Хрватској. На вечери у ресторану Драге Вукушића, Фрањо Туђман Лилићевој "Странци ноћи и љубави" нуди савез.

"Нудим вам коалицију, рекао је Туђман и дигао чашу.

Ја кажем: не бих с вама коалицију.

Он пита зашто?

Ја му кажем – грези сте!

Он вели – не разумијем.

Ја кажем грези сте, немате интелектуалаца имате све грезе људе на листи, то није за мене за коалицију.

Туђман је на то узвратио, нисте у праву – ево, имамо Антуна Врдољака, режисера. Али сада му је Мико Трипало пред свима рекао шокантну новост.

"Али Фрањо он је на нашој листи, у Коалицији народног споразума!"

Туђман је узвратио да је Врдољак – у средишњем одбору ХДЗ-а.

Онда сам ја ускочио и замолио их да се престану свађати око једног интелектуалца, к томе још нашега пријатеља. Тако да је на тој вечери избјегнута свађа…

На питање тко је био у праву око Врдољака, ваља рећи да су у праву била – обојица. И Туђман и Трипало. Врдољак је, наиме, 314 дана прије избора потписао приступницу Коалицији народног споразума, али је касније ушао у ХДЗ, штовише, и у Предсједништво али та чињеница није била нешто јавно експонирана па се за њу није шире знало. Но, Врдољак је био и на првом општем Сабору ХДЗ-а, штовише, управо је он том Сабору приопћио да је умро Јуре Каштелан. Но, није се повукао из Коалиције народног споразума и тако скоро довео до свађе Трипала и Туђмана.

Нешто касније, Лилић наставља о Врдољаку:

"Једне, касне вечери, лимузином долазим у "Грич" на Зеленгају. За столом сједи Вељко Кнежевић, мој генерални директор и генерал Милан Баста из Београда, његов пријатељ. Баста је аутор књиге "Рат је завршен седам дана касније" у којој спомиње и догађаје код Блеибурга, у којима је и сам судјеловао.

Политика

Други стол – Антун Врдољак и Бранко Лентић. Оба у првој малој просторији. Грозничаво размишљам коме се првом јавити. Ако сједам код Вељкав – улизица сам, а ако сједнем код Врдољака – не поштујем директора и његове госте које и познајем. Поздравим Кнежевића и сједнем код Врдољака, али након 10-так минута одем за други стол.

Баста ме пита:

– Па бре Лилићу, мајку му његову, па како можеш да седнеш бре са усташом, оним националистом?

– Ма ђенерале, није ти он ништа од тога, он је само одличан режисер.

Ево Драге, носи књигу генерала Басте "Рат је завршио 7 дана касније".

– Генерале, молим Вас потпишите ми се на вашој књизи.

Потписује ђенерал, а Врдољак гласно говори:

– Страна 42 пише то и то…

Гледамо сви, гледа и Баста.

– Ма бре и ја сам претерао, па није он баш усташа, познаје нешто из моје књиге…

А Тончи каже:

– Страна 78, 125 цитира…

Баста у чуду проговара:

– Па ово је прави човјек, стварно сам погрешио…

– Ето ту је генерални директор, ја се слажем као главни уредник – пиши сценариј, а нека Тончи режира…"

Колико таквих сцена нитко није забиљежио?

Баба Лончаруша: мит XX стољећа

У апокрифној, али изнимно луцидној серији портрета "Мајмуни, хероји и гангстери", Денис Куљиш објавио је црно-бијелу фотографију омање скупине људи, окупљених на неком гробљу у имотској крајини за вријеме Другога свјетскога рата. Жалобни скуп над отвореним гробом хомогено уздиже десну руку мјерећи висину кукуруза. Међу њима се јасно уочава лик Бабе Лончаруше, с високо дигнутом десницом, на нацистички поздрав.

Лончаруша је најмитологизиранији лик у обитељском стаблу Антуна Врдољака. "Glembay из Имотскога" сироту жену је, ни криву ни дужну, претворио у предмет масовне поруге. "Баба Лончаруша" данас на Googleu има 505 референци, а најславнија изрека која јој се, посредовањем гласовитог унука, приписује, гласи: "Боље витар на пркну него витар из пркна".

У анализи удјела баба у локалној политичкој филозофији, Јурица Павичић наводи згодну узречицу, нарочито честу код Ивана Аралице: "Скочи Баба с тарабе на тарабу".

То је, отприлике, оно што Талијани описују као феномен "sette bandiere", људи од седам застава. Бабино унуче је 1990. политичку каријеру започело у Коалицији народног споразума да би врло брзо схватило како ће, остане ли с њима, политички пустити витар из пркна – или, како би Срби рекли, прднути у чабар. Стога се на вријеме пребацио у ХДЗ, на големо чуђење Мике Трипала и Савке Дабчевић Кучар.

Чудно је што су се чудили. Јер баба Лончаруша лијепо каже – "У вола бодача испарано пркно."

Не иде Тончи главом кроз зид. Коначно, омиљена му је изрека:"Боље бити 15 минута кукавица, него цијели живот мртав".

Он је, галантарски, "до задњег тренутка на правој страни, од задњег тренутка на правој страни". С том филозофијом акумулирао је политичку моћ од које многе и данас подилази језа…

Антун Врдољак човјек је без својстава, особа без карактера, пука функција власти и моћи, роб златног телета – трагични примјер неаутентичне егзистенције, глумца на позорници живота – харлекин је и дворска луда која, стјецајем околности, не производи само фриволне досјетке него нажалост и праве правцате трагедије. Врдољак без чистки, Врдољак без про-

зивки мањина и опозиције, Врдољак без вица на рачун слабих, био би допадљива фигура (глумци га обожавају јер је, кажу, невиђен gentleman, врло пажљив господин) но то онда не би био Врдољак, игла на ружи вјетрова, идеално оруђе сваког правог деспотизма. Он продаје душу врагу, монете су сребро и власт, но враг, барем на овоме свијету – не долази по своје.

Истински националисти, спремни на идеализам и трпљење, нису толико опасни по своје непријатеље, попут оваквих, ламетријевски речено "људи стројева", који ни у шта не вјерују, и који знају да је. будући да нема Бога, све дозвољено, како је једном точно примијетио Достојевски.

Антун Врдољак данас је један од угледних патријарха хрватског друштва, што пуно говори и о њему и о друштву.

По њему јасно видимо: није Андрић требао рећи да "паметни зашуте".

Непаметан човјек не би тако далеко догурао. Него зашуте добри, племенити и отмјени, који би – и да то не желе – морали зашутјети јер би им врдољаци одузели ријеч или их, у нека још гора времена, скратили за главу.

Међународни олимпијски одбор на лондонској Олимпијади 2012. уручио је Врдољаку Орден за промовирање олимпизма – признање које се дијели само тројици људи годишње. На тој истој Олимпијади животни је тријумф доживио Ратко Рудић, ватерполо тренер који је деведесетих био страшно стигматизиран јер се није хтио придружити шовинистичком оркестру. Врдољак га је на Олимпијади у Атланти испратио ријечима "Због ом, Цигане", да би 2012. стао у ред, као да се ништа није догодило, како би Рудићу честитао тријумф… Сва срећа, телевизијски новинар Еди Шковрљ примијетио је манипулацију и упитао Врдољака кани ли се исприча ти Рудићу, на што је овај, полудјевши због откривања мрачне прошлости – цар је гол – демонстративно напустио студио.

"Знам ја зашто сте ви мене звали овамо" проциједио је, напола кроз сузе…

Гледатељи који су се сјећали времена у којима је харачио Хрватском, помислили су:"Ничија није до зоре горјела"; "Како га је лијепо видјети осрамоћеног и уплаканог…" или једноставно, "Има Бога!"…

Бранко Чоловић

Једна повратничка прича или о стамбеном збрињавању

Мотив за писање овог текста није требало дуго тражити, уосталом аутор зарађује упражњавањем тог скаредног заната, јесте непобитна чињеница да је послије тачно тринаест година моја породица уселила у додијељени стан. Намјерно на овом мјесту изостављам емфатични брак упитника и усклични ка, поготово јер нисам нову ситуацију схватио као разлог да се одахне и одмахне руком, коначно завали у властити кревет и наивно снатри, већ и могућност да се пређени пут представи као парадигма судбине свих оних који су жељом повратка хтјели поништити намјере и резултате самог рата. И због тога вјероватно на посебан начин били кажњени.

Осим часне и јасне намјере повратка у родни крај након још једног ни по чему другачијег од претходних ратова у којем су страдали многи добри људи и разрушена знатна добра, требало је проћи доста патњи и понижења, нарочито молби и клањања пред поштовања увијек незаситне администрације. Већ и живјети толико година је напор, а камоли поред околности да су се за такав наум непрестано постављале различите препреке. Величина препрека овисила је колико о тренутачним циљевима властодржаца, сталном опрезу међународне јавности али и о приватом садизму службујућих јер су они на којима је вјежбана строгоћа углавном били људи поодмакле доби. Као и све унапријеђене државе са одговарајућим механизмима моћи и наша је прегла да тај проблем ријеши статистички и политички праведно. Гарнитура постављена на власт раних деведесетих са

свим потребним државотворним особинама доцније је обогаћена ратним рестловима код којих се осим култа државе није могао очекивати нити један други легалистички рефлекс, најмање онај који је водио рачуна о праведности поступака. Сви они који су посредно и непосредно били укључени у процес повратка прогнаних и избјеглих, проблема сасвим једнострано поиманог по принципу расели-насели, од заклетих националиста до радикалних демографа, за свој су рад били обилато награђени, новцем и положајима. Мајчица држава доиста није штедјела на својој оданој дјечици. Ако већ у кратком времену нису постајали богаташи постајали су високи државни *дужносници*. Нова, практична лексикографија и политичко покровитељство ноторне странке на власти створили су два појма као главне окоснице хвалевриједног задатка; као прво *Агенција за промет некретнинама,* а као друго *Закон о подручјима државне скрби*. Еуфемизми за пљачку и етничко чишћење. Обиљежје, некад се мислило само једнопартијских система, а сада је јасно манипулатора свих фела, јесте доношење уредби и закона који једино имају за циљ забашурити стварне намјере предлагача, посебно оних невидљивих који од свега имају мјерљиве, дакле и видљиве користи, стицање моћи и новца. Занемаримо ли суптилне разлике међу њима, то му дође на исто. Законодавна пракса је од раних деведесетих до 2000. г. усавршавана до тог нивоа да су нови закони у односу на претходне изгледали као брушени дијаманти, посебно ако се присјетимо онога *Закона о привременом одузимању*... плебисцитарно донесеног у највишем законодавном тијелу државе, који је са становиштва националног угледа изазвао доста штете, али је он, такав какав јесте, одрадио своје. Одбио је први вал могућих повратника и обесхрабрио оне потенцијалне. Што нису урадили бедеми тог насипа одрадили су ревни службеници, послушни војници своје партије, онда су вјеровали и свог народа, због чега се данас осјећају наравно не посрамљено него издано.

У пораћу сте као повратник морали доказивати све и свашта, материјално и фамилијарно стање, да нисте кажњавани, да сте претходно становали у властитом селу, чак и да сте човјек, што су у сваком погледу порицали одбојни чиновници од чије милости сте зависили. Хоће ли се неко некада сјетити и подићи споменик оним старинама који су запасани тешким теретом, одлазак у град би значио и набаву основних животних потрепштина, сатима чекали некога надменог ћату који ће их намах отпилити јер им као недостаје неки важан папир и тако осигурати још један невољки сусрет са тим смрдљивим и досадним Србима, а ови ће опет упорно навраћати, понизно спуштати главу, брусити карактер не би ли ма како својој одсутној и незахвалној дјеци омогућили оно што им по Божијем и људском праву припада. Старинама који су на својим слабашним плећима

и малаксалим ногама носили муку читавог народа, до крајности натезали оно танко уже које је спајало расељене са силом напуштеним крајем. Оних који су се са зидова званичних уреда нагледали милог поглавниковог лица.

Треба ли подсјећати да је у једном тренутку право посједа било фактички јаче од права власништва. Зашто? Зато што је било фактичко и зато што се радило о опћеприхваћеном пројекту етничког инжењеринга. Врло добро се сјећам како је новоустоличени станар туђе куће поднио тужилаштву пријаву да му се власник мота око тешко стечене имовине – довољан је потпис локалног Speera и узнемирава његову праведничку савјест. Или кад се станари једне стамбене зграде као хијене судски споре за посјед дворишне гараже која је, наравно, куповином стечени посјед човјека којему је онемогућен повратак и уживање имања. Као да се поморско право примјењивало на тераферми, твоје оно је што освојиш, а печати и потврде стижу послије. Руку под руку са независним судством ишле су и друге службе, катастар на примјер, а из тог домена имам згодан, да на кажем парадоксалан случај из властите фамилије. Ни здравство тада није било мање државотворно или дисфункционално. Радећи за једну хуманитарну организацију имао сам прилику читати болничку дијагнозу једног несретника, истинског социјалног случаја, досељеника из Босне, коме доктор прописује не терапију, неголи препоруку да му се додијели квалитетнији стамбени простор. Још један хуманиста на дјелу.

Нема Србина повратника који у сталној борби за своја права није сакупио барем три регистра бесмислених, важним насловима и грбовима украшених докумената које је свако мало вукао по напученим ходницима општина, уреда за прогнане и избјегле, у горој варијанти по судовима и полицији. Захваљујући обавезним акцесоријама, торбицама, фасциклама и актовкама сви они су се ваљским изгледом прометнули у интелектуалце и послован свијет, али сумње ипак није било. Покоја закрпа на одавно застарјелом одијелу и прашњаве ципеле које памте дугачко пјешачење до прве аутобусне или жељезничке станице, непогрешиво су одавали о коме се ради. Већини је отада постало бјелодано што значи правна држава, иако то њој самој онда као и данас није посве јасно. Настали проблеми, реалне посљедице рата, уз мало добре воље су се могли много брже, непосредније и свакако праведније ријешити. Што баш није тако испало разлог лежи у стварним мотивима, па били то појединачно, тешко забашуривано користољубље или националистичка искључивост системске нарави са сигурним упориштем у државним институцијама. Игра изнуривања трајала је таман толико док сасвим не јења упорност својеглавих, а године на старима неумитно учине своје. Онда они који преостану, уколико још имају воље и снаге, читав сложени поступак започињу изнова.

Више доиста није ствар храбрости колико укуса писати о тим временима, изузимам текстове научних претензија који су само претенциозни, чије посљедице још увијек трају, како у свијести многих, тако, нажалост, још увијек у друштвеној пракси. Међутим, овај осврт нисам замисло као прилог социолошкој студији младе демократије или порођајним мукама државе у настанку, већ искључиво као поглед уназад, а свако писање на неки начин то јесте, без икакве наде да ће некоме послужити као примјер за било што, осим што ми је можда малчице стало да се у свему препознају неки сапатници. Што би већ могло имати неког смисла.

*

Како бих заборавио датум 13. марта 1999, када смо се вратили у завичај, онај метиљаво сиви, помало хладњикав мартовски дан који се још увијек није могао отргнути од чврстих очњака зиме. Тада су, испраћајући нас у непознато, блиски пријатељи нервозно кружили невидљивим кавезом перона, очев изгубљен поглед био је пун слутње да је за њега повратак коначан, а мајчино лице одавало је стрепњу и радост што се враћамо и све то на позорници уобичајеног каоса београдске аутобусне станице. Његова тешка болест била је главни разлог тој одлуци, све могуће званичне и алтернативне терапије биле су исцрпљене а изгледи на изљечење остали само у домени чудотворног, па је код укућана расла бојазан да се фамилија у случају реалног исхода не расцјепи на двије удаљене стране. А у то вријеме имао сам неке пословне понуде и очекивања некаквих прихода. Наскоро су и оне нестале, дошле и отишле попут необавезних најава поновних сусрета. Аутобус за Загреб био је полупразан, на лицу сваког путника, особито оних мушких, читала се зебња, појачана оног тренутка када би службено хладни цариници и полицајци узимали пасоше на провјеру. На загребачком колодвору дочекао нас је мој кнински пријатељ чија се необична животна, а напосе избјегличка кривуља тада протегла до Скандинавије, а овдје се нашао као представник једне велике шведске фирме. Као неко ко се психолошки и економски учврстио у миљеу, у часу нам је разбио у глави прокријумчарене страхове, објаснио основне поставке новог поретка и познатим путевима довезао нас у Книн, заправо у родно село мојих родитеља гдје смо се у први мах смјестили. Оно што смо путем заједнички примијетили, изузимам градове рушевина посијаних уз цесту, била је уредност пејсажа и архитектуре, шаренило тек рођеног потрошачког друштва. Брат том приликом није одлазио јер је био без икаквих путних докумената, он ће нам се придружити тек када савезничка бомбардовања Србије даду додатни потицај тој намјери.

Сав наш мобилијар стао је у пар гломазних, типичним бијелоплаво-црвеним бодом украшеним торбама, наравно кинеског поријекла, у шверцерској номенклатури прозваних крмачама. Сами смо углавном били одјевени у донације потекле из Црвеног крста и сродних модних кућа. И није то обавезно значило стару, још мање похабану одјећу, али ни земљу ни фирму поријекла та одјећа ничим није могла одавати. Биће да ми је отада остао презир према било каквом бренду.

У Книну те године још није сплашњавао ентузијазам града начињеног да буде огледно добро странке на власти, што ће рећи да се нападно градио култ новог книњанина. Медијска инфраструктура је радила у три смјене па није било жупанијске панораме или вијести у самом дневнику која није неким, макар баналним поводом истицала нови град и врле нове грађане. Само за медије отварале су се фирме и погони, исцртавали планови за свијетлу будућност; индустријске зоне нису биле постављене, како је то уобичајено, у предграђима, већ као ознаке на путоказима раскрсница и свако ко би се као путник нашао у том граду могао је помислити да је стигао у земљу Дембелију. А готово сва радна мјеста попуњавана су снагама из Дрниша, Сиња, Сплита, Шибеника и Задра, које су аутобусима и приватним аутомобилима ујутро и поподне, долазили и одлазили, дословно у колонама. Град као заокружену цјелину рационално повезаних дијелова инфраструктурно нису могли опслужити досељеници па је држава дотурањем нових људских ресурса нештедимице трошила на његово функционисање. Нападна хвала властодржаца односила се искључиво на двоцифрени наталитет, будући је једино на том плану расла продуктивност. Свака млада жена је поред голуждравог чеда у колицима још једно носила у набреклом трбуху, док је стварни виновник, поред своје ходајуће матернице, водио за руку једно или двоје тек нешто раније рођене дјечице. Његове пријапске страсти сервисирала је држава у суложништву с црквом. Доконо шетајући видно поткресаним живицама шимшира главном улицом града нагледао сам се таквих призора пачијих колона, али задњих се година то сасвим прориједило. Пачићи су брзо научили летјети и одлепршали у боље крајеве.

Повратници у суштини монокромном издању града насељеног становништвом из недалеких села, мјеста диљем цијеле лијепе наше, Босне и Херцеговине која је тада била наша, чак и прекоморских земаља, тада нису могли превише допринијети. Било их је мало, били су престрашени, а и они који су долазили били су транзиторни, присутни таман толико док се не среди неки докуменат, искамчи неко право или у најбољој варијанти стекне могућа материјална помоћ с наслова државе или, још много вјероватније, неке од хуманитарних организација. Тада их је у Книну

словима и бројем било двадесет и шест (26). Заправо колико год било приговора на њихов рад, доказаних малверзација новцем и додатних параполицијских активности својих шефова, истина је да се нико од повратника, без обзира на квалификације, нигдје другдје није могао запослити.

У то вријеме није било ама баш никакве законске основе по којој би повратници, бивши носиоци станарског права били у прилици потраживати своје напуштене станове. Залуд су била обијања прагова бројних уреда, невладиних организација, писање писама на високе домаће и међународне адресе, једноставно није било критичне масе која би тај проблем могла изнијети на виши ниво. Избјегличке организације у Србији намјерно су биле дезорганизоване јер је држави у том тренутку било опортуније типовати на интеграцију поготово што су с адреса међународне заједнице стизала велика средства, а номинални српски представници у Сабору крваво се борили за своја властита права.

Тада смо велике наде полагали у праведничке изјаве тзв. међународних представника, високих политичара, правника, хуманитараца који су као један истицали да се проблем некадашњих носилаца станарских права мора рјешавати конзистентно и стечено право третирати као сваки облик власништва. Поготово што је у свим државама, сљедницама бивше Југославије, тај проблем рјешаван правнички најједноставнијим начином. Suum cuique, свакоме своје. Међутим, само је наша земља из њој знаних разлога изврагавала то начело и као супституту њему измислила *Закон о подручјима државне скрби* и одлуке о стамбеном збрињавању, још једну дегенерацију правничког ума коју су невољко, али вјероватно уз шићарџијске уступке прихватили национални заступници. У практичном смислу закон изједначава сваког дошљака из Бусоваче којему се прохтјело у Книн, са неким ко је до деведесетих имао стан, стварну посљедицу четрдесетогодишњег уплаћивања у стамбени фонд, или ако је од значаја сасвим необавезно заговарати теорију тла, чији су преци пар вијекова непрестано ту били настањени. И доиста, закон је схваћен као социјална категорија са фаворизирањем једне националне скупине и колико год је то било бјелодано, неправди се ни на који начин није могло стати украј. У неформалним разговорима проблем се сводио на то што станаре узурпираних тзв. државних станова нико није могао или хтио иселити, а у том тренутку је према изјави тадашњег градоначелника око 70 % станара противправно боравило, па се све по начелу друштвеног опортунитета заломило на најслабијима. Између ратних ветерана, досељеника из Босне и декласираних повратника из Србије, држава је спремно стала на страну првих, посебно јер није хтјела на своја плећа натоварити нови буџетски

трошак изградње станова и кућа, а што је симболички још важније, признати одговорност за настало стање. На дуже стазе гледано, потрошила је много више новца, кредибилитета, времена и једино што би јој се могло узети као позитивно је негативно. Број повратника. Ту чињеницу ни до данас нико није у стању тачно приказати.

*

Тек 2006., већ је истицала седма година нашег останка у завичају, на основу неког новог закона или неких његових одредби, уредби или одлука било је могуће на терену, не само на папиру, кандидирати за додјелу одговарајућег стамбеног простора. И онда на крајње рестриктиван начин будући је дотадашња обнова већ појела много средстава поријеклом из домаће али и стране акумулације. Треба ли рећи како је читав процес обнове текао по једнонационалном кључу. Међународни представници, политички заступници из српских редова ни након вишегодишњих захтијевања нису могли добити податке из којих би се видјело по којем се критерију поправљају и обнављају објекти. Из мјеродавних установа стизала су једноставна објашњења да се иде по плану и терминима подношења захтјева. Пракса је, међутим, говорила нешто друго. У мом селу нпр. оно нешто преосталих Мохиканаца струју је добило тек након четири године мрака, а ниједна се кућа до 2008. године није честито ни обновила. Сада већ поред три обновљене куће имају и јавну расвјету. Пустош боље изгледа под рефлекторима. Клонећи се сваке ироније, предложио бих можда мање реалан али засигурно праведнији начин плаћања обнове. Већина порушених или запаљених домова ионако носи имена паликућа, види се то по потписима појединаца, бригада, бојни и осталим кратицама, па би тим трагом могли доћи до адреса на које би ваљало послати рачуне. Заправо, за њих ће трошак у име свих нас благонаклоно подмирити држава.

Ипак да за неупућене бројчано појаснимо механизам и логику саме обнове; носилац права, домаћин или глава куће добија могућност обнове куће или додјеле стана, што никако неће ићи тако једноставно, по принципу 35 м² за њега и по сваком члану још по десет квадрата. Шта то значи? Ако сте имали кућу од рецимо 200 м², у којој сте некоћ становали, а сада нисте у стању објективно приказати одговарајући број чланова фамилије, зато што су неки умрли, други се расељили по свијету, држава би вам обновила тек оно пријављено тако да су се у изградњи дешавале истинске рогобати. Још увијек као такав примјер стоји старија камена кућа закровљена тек једном петином, док је остатак празнина, камена чељуст што зијева у небо.

Питам се шта би било да је човјек случајно прије рата имао вилу са базеном, како би таква обнова текла. Вјероватно би исцурила са водом старог базена. Другим ријечима, објекти за одмор или најам нису уопће предвиђени за обнову. Тако је големи број викендица, особито на Јадрану, девастиран на сваки начин, остао у јадном стању на бригу својих власника који су притиснути избјегличким мукама, и то тек што би наново, плаћајући посреднике, адвокате и судове потврдили своја права, практично били доведени у стање да у бесцјење продају своје власништво.

Медијском цинизму и прокушаним манипулитивним техникама обрађања јавности нису одољели ни добронамјерни ни мудри, а најпростији умови ствар су тумачили отприлике овако: отишли сте и зашто би вам сада Хрватска враћала станове и куће. Које је спремно, у часу, уступила гусарима и отимачима. Још драстичније звучи квазиполитичка, безброј пута изречена ујдурма да су крајишници сами напустили ове просторе. Е то већ вријеђа здраву памет проскрибованих Срба, нажалост и оних Хрвата који су несвјесни замјене теза то спремно прихватили као готову чињеницу.

Замислите озбиљног домаћина чији су преци, на крају и он сам, властитим трудом створили велико имање, назидали куће за становање, као и господарске зграде и за љубав мајчице Србије били у часу спремни продати га за вриједност блатњавог плаца од 7 ари у Калуђерици. И гле чуда, одједном му је постала дража социјална помоћ и престарјеле конзерве америчке говедине од хране са властите земље. Или примјер директора порезне управе, економисте по занимању, који заслијепљен великосрпском политиком радије продаје чоколадице на *Булевару* неголи што би пристао на солидну плату од 1500 марака радећи у свом комфорном уреду у Книну. Професорима је од учионица постала дража творничка хала, правницима расадник градског зеленила бољи од властите канцеларије, медицинским сестрама пијачна тезга ближа од болничких кревета, а физички рад постао пожељнији и уноснији од интелектуалног. Који би то фанатик-безумник, а у медијском простору се та болест приписује читавој народној заједници, био спреман веће мијењати за мање, извјесност за неизвјесност, добро за лоше или ако смо већ кренули с бројкама, стотину за један? Настрану то што повратак осим у изнимним околностима тзв. *спајање обитељи* уопће није био могућ, а након пар година могли сте само у Источној Славонији добити личне документе, а не би ни то да није било покровитељства међународне заједнице.

*

Београдски избјеглички период био је са становишта смјештаја релативно стабилан. Брат и ја користили смо станчић у Господар Јевремовој улици, док су отац и мајка привремено патили у заједничком смјештају, друго име за камп дрвених монтажних кућа грађевинског подузећа *Планум* у Раковици. Био је то дословно заједнички смјештај јер су неко вријеме с другом породицом дијелили једну те исту собу. Недуго затим сви заједно смо се нашли у дорћолском гроздu величине 25 квадратних метара, за којег нас, упркос свему, вежу трајне успомене. Оне када смо сваке вечери растављали тросјед и лијегали по јастуцима на поду, када су пред нама станари – малограђани затварали лифтове или нас нису пуштали у закључану вежу, али и када су нам отворена срца прилазили сусједи, као и новостечени пријатељи, нудили и пружали сваковрсну помоћ. Тек је повратак у Далмацију од нас направио номаде кратких стаза. Како смо прије рата имали тзв. стан у друштвеном власништву, а на селу прастару, за становање неподесну кућу, били смо сплетом разних околности, рођачких доброчинстава и пријатељских наклоности сељакани на разне стране. И у селу и у граду. Испрва смо у Книну изнајмили стан у приземљу недовршене куће нашег некадашњег сусједа који је сам живио у свом родном селу у Буковици и тако, прије стјецања пензије, осигурао себи какав-такав приход. Затим, опет на препоруку, узели смо стан у старој кући једне наше пријератне познанице са тренутачном, послије се показало трајном адресом у Београду и ту смо провели највише повратничког времена. Није се било тешко сродити са природном средином гдје сам се као клинац налазио с друштвом и одлазио играти ногомет на оближњу ливадицу, тако смо звали травнату ледину одмах уз ријеку, а данас је ту уз пар ружних циглених кућа подигнута велика трафостаница притиснута тешком мрежом жица. Окућница нашег приземног и несолидног стана окружена бетонским зидом на којем је почивала нахерена жичана ограда ослоњена на онемоћале дрвене стубиће, сва је киптила од зеленила. У не баш енглеском поимању врта било је ту црвених и бијелих ружа, јоргована, менте, стабала смокве, нара, дуње, кајсије, винике, виноградске одрне, а и брат је сађењем кадуље и лаванде на слободним површинама допринио разноликости. Прави комадић рајског врта у убожници. Поврх свега ту су се нашле и неизоставне мачке које су се толико одомаћиле да су се безбрижно шепуриле не само по трави око куће, него и по самом стану. Занемарујем осуде да су пријетворне, оне су биле добар пријатељ у зимским самоћама и с разлогом смо завољели та зеленоока створења. И данас бринемо о њима.

Такође, трајно смо се зближили са вриједним и саосјећајним сусједима, дошљацима из централне Босне.

Било је то вријеме жичаних кревета, мањка новца, незнатног комфора, вријеме тихе патње. Свих седам година нисам имао сталан посао, братова тешко зарађена али скромна плата и мајчина још мања пензија били су оквир у ком смо се сви скупа морали стиснути. Касније, у тај се оквир уклопила и снаха. Једини стварни одушак представљало је село и заједничко бављење пчелама, нешто мање виноградом. Стајали смо у мјесту, без перспективе, не и без наде. Носила нас је варава помисао да смо, ако не у дому оно у своме завичају, који није тако лако одузети и већину напора уложили смо у то како вратити оно што нам, наивно смо мислили, по људском и божанском праву припада. Стан. Посебно се мајка није могла мирити са чињеницом да не постоје правне претпоставке за враћање *нашег* стана и која се, премда није борац, а и болести су је прилично начеле, заузела да оствари свој животни наум не разумијевајући да смо трајно окрадени. Њој је силно било важно да остави достојни легат иза себе, а краткорочно гледано, није жељела своје старе дане проводити по туђим, лоше одржаваним становима и за то још плаћати најам. Није се могла спријечити да свако мало одлази у различите канцеларије, подноси молбе и неугодности којих срећом, углавном због њене благе нарави и урођене пристојности, није превише било. Добра околност је што се у молитељима напученим ходницима до сита могла испричати са некадашњим знанцима и садашњим сапатницима. Фрустрације ипак није могла избјећи. Пред њеним су очима станове добијали они који су дошли послије нас, они који нису ни живјели у Книну а већ су стекли имовину у избјеглиштву, користољубиви политичари, страначки чанколизи и они који знају како се то ради. Ипак, и даље је одлазила у надлежни уред, распитивала се за свој предмет и чекала. Ови су као слали пожурнице у надлежна министарства, чекали тумачења, бољу финанцијску ситуацију која никако да наступи, тражили додатне папире, шта све не само да одуговлаче када већ немају ништа конкретног за понудити. Брат и ја нисмо били посве пасивни, али како је мајка била носилац права с једне стране, а с друге, ми смо били запослени, читав терет је пао на њу и она га је доиста јуначки носила.

*

Готово па изненада на нашу адресу стиже рјешење, имам потребу са свом озбиљношћу навести тај неупоредиви наслов: *Сугласност за привремено стамбено збрињавање давањем у најам стана на подручјима од посебне*

државне скрби, датирано 29. 08. 2009. о додјели стана у нама познатом дијелу града. Стан бр. 15 на 4. кату се налази у Масленичкој улици 10, величине 80,60 м² приближно сличан ономе кога смо имали прије рата. Каквог ли усхићења, какве радости у кући, посебно код мајке која се не би толико радовала ни да је добила унука. Напокон нам се учинило да се нешто повољно догађа, одлазили смо у тај кварт, некадашњи блок 3. децембра, мјеркали макар по извањским обиљежјима стање стана, распитивали се о станару и надали се. Вијест је ускоро проширена знанцима и пријатељима, обогаћивана детаљима и додатним информацијама, тако и оном да је стан заправо усељен и да је тренутни посједник вољан изићи тек оног тренутка када се њему додијели нови стан у згради, чија изградња још није ни започела. Али је планирана. Потом се дознало да је на ту нову зграду подијељено мноштво рјешења која нису обавезивала баш никога, али је било важно да се ствар тако статистички прикаже. У централне установе државе, министарства и комисије Европске уније стизали су извјештаји о провођењу рјешења, повратници су лијепо збринути и мирна Босна. Она је доиста била мирна и намирена, али су некадашњи Книњани од свега имали само тај папир. Свеједено, полагали смо наде и у вриједност тог документа који је након толико протеклог времена био први доказ нечег конкретног у рукама. Вријеме је, међутим, пролазило, више од годину и по дана, а од жуђеног стана није било ништа. Мајка се опет обраћала надлежним који су и сами, готово без устручавања, признали игру скривача и након неког времена опет издали нови папир, наравно са важним печатима и још важнијим потписима које гласи, апстрахујмо оно небитно, *Рјешење о непроведивости претходног рјешења.* Упућени правници су се чудили овом документу и његовој валидности, али он је и као такав имао свој смисао, ако ништа друго запошљавао је дактилографкиње и чиновнике.

Да ли зато да би умирили мајчино негодовање и протесте који су могли допријети до највиших инстанци, уосталом и сами су увидјели да читав случај ипак траје мало предуго, кнински уред нам нуди, а Загреб потврђује додјелу стана у доњем дијелу града. Радило се о каменој старици рођеној између двају свјетских ратова, некадашњој опћини и једним дијелом затвору, која се управо припремала за обнову. Од ње је након чишћења и скидања крова остала само љуска зидова и ограда градилишта. Нама је, судећи по рјешењу од 19. 01. 2011. припао стан бр. 15 (опет петнаест), у Звонимировој 20, величине 73,50 м² на трећем кату. Зграда је, међутим, имала само два ката и вјероватно усељиво поткровље, тако да су нам опет више од нада порасле сумње. Поготово што се и на овој згради користио прокушани чудотворни рецепт како у десет расположивих станова формално уселити педесет фамилија. Готово сваки повратник с којим смо

причали знао је неког коме је додијељен стан у тој згради. Она се сама, голуждрава несретница, шавовима крпила у неколико наврата, сондирани су јој темељи али ни бројни дубоки шипови нису успјели учврстити конструкцију која је већ отприје стекла нови бетонски костур. Трошкови за ту намјену вишестуко су порасли, због тога се неколико извођача морало повући и она данас, неколико година по отпочињању радова, стоји у истом, обогаљеном издању. Барем стоји.

На стрпљење се, очито, више није могло рачунати, послије свега осјетили смо се потпуно изиграни. И празни и јадни. Ово су вјероватно оне ситуације које знају бити добар мотив за недјела примјерена вечерњем издању новина, када се у сваком нормалном али изазваном човјеку пробуди очајник. Изгледа да ће се послије свега ипак морати посегнути за оним инструментом кога наивно, све до тада, нисмо сматрали потребним, а ни посве моралним, оруђем силе. Не, није то како бисте испрва могли претпоставити телефонска пријетња са непознатог броја, дрвена мочуга или проста шака употребљена без присуства свједока, евентуални ноћни препад на овлаштеног службеника мага стамбеног збрињавања, не. То је политика.

Био је довољан само један телефонски позив сусретљивог колеге да ме доведе на праг највише власти у земљи. Кратак, више конструктиван него угодан разговор, персона је увијек заузета бројним важнијим питањима, добио је моментални ехо у Книну и учинио да се ствар почне брже кретати, без препрека и ограничења. За свега неколико мјесеци стигло је ново рјешење за стан бр. 9. у Велебитској 3, величине 69, 91 м² који је већ неко вријеме стајао расположив, чекајући погодне станаре. Милошћу локалног службеника, имали смо прилику разгледавати га у пар наврата и нисмо закључили да се ради о премији, уосталом, дотад би га неко већ био узео. Ни данас не могу бити сигуран да је овакав исход посљедица те интервенције, посебно јер је на рјешењу исписан датум који је претходио том сусрету, али знам да се бирократија воли окористити својим предностима, па тако и антедатирањима уколико су потребни. Упркос уочљивим мањкавостима стана, породица је на измаку снага, једнодушно пристала на понуђено рјешење. Стан изграђен средином осамдесетих година 20-ог вијека био је поприлично запуштен. Тражио је подоста грађевинских интервенција и измјена, а околност која је највише отежавала пристанак јесте та да се налази на четвртом кату. Зграда нема лифт, мајка је у седамдесетима, неће постати млађа нити покретнија, а обашка што се годинама носи са инвалидитетом.

Да ли би се послије свега што смо прошли могли осјећати сретним, питање је које све укућане на свој начин заокупља. Знам једино да је овај стан мањи и слабије опремљен од онога који смо имали прије рата, да смо

породично окрњени, готово двадесет година старији, да смо га морали обновити из властитих средстава, купити основни намјештај и покућство, и у том погледу не да нисмо напредовали него смо и спуштени степеницу ниже. Поред тога стан ће требати откупити, каже се по повлаштеној цијени и то би послије вишедеценијског плаћања некадашњег стана и послијератног подстанарства требало да нас учини задовољним, поготово што знамо колико је стан платио претходни станар. Добио га је бадава тзв. *даровницом*, гријешим, држава му га је посредством већ поменуте агенције, као заслужном ратном ветерану, откупила по пристојној шестерознаменкастој цифри да се дотични не би мучио на хировитом тржишту постизати такву цијену. Размислите само колико је ваших новаца отишло овим смјером.

Нимало случајно, намеће ми се наслов великана националне књижевности, Бориславa Пекића о *годинама које су појели скакавци*. Допуштам да можда и јесу, напокон вријеме ће појести и скакавце, али све то није ништа у успоредби са оним осјећајем задовољства да смо, упркос свему, доживјели да се врши правда, а свијет ипак није пропао.

Вјера Рашковић

Помен брату Јовану

Ноћ пред помен провела сам у бунилу. Сан ми растрзан увијек истим уздахом: “Зар је већ прошло двадесет година!”

Ту сам, у његовом граду Шибенику. Пола вијека је Јово био својеврстан симбол овога града као лијечник људске душе. Свака свађа Далматинаца завршавала је увредом: “Ти си зрео за Рашковића!” Чак се недавно на рогозничком мосту у дуелу двију жена чуло: “Ма ди је Рашковић да те личи!?”

Помен Јовану одржан је у православној цркви која се од давнина налази у центру старог Шибеника. У рату је девастирана, и управо је обновљена. Неупадљива црна плочица на ванјском зиду казује да је црква споменик под заштитом Министарства културе Републике Хрватске. На тргу пред црквом је кафић чији су столови нанизани пред самим црквеним вратима. Отац Милорад Ђурђевић каже да гости кафића често ометају службу Божју.

Сјећам се како су посљедње мјесеце боравка у Примоштену Јови и његовој породици загорчавали живот “посјетиоци” исто таквог кафића импровизираног с предумишљајем уз његову кућу, на мјесту гдје раније није била дозвољена никаква градња. Јавна је тајна да је управо из тога “нелегалног пункта” кренула акција минирања његове куће. Злокобни кафић је и данас на истом мјесту, а власник је подизањем зида покушао омести обнову разрушене куће Рашковића.

Јовина унука Ана донијела је из Београда жито за дједов помен, јер пшенице има у овдашњим трговинама само пред католички Божић. Отац

Милорад залио је жито слатким црним вином које сам донијела из Кане Галилејске и освештала на Христовом гробу у Јерусалиму. Даривам га за причешће малобројним православним хришћанима који су остали у Шибенику.

На ум ми пада гомила људи испред Јовине болничке амбуланте, а нас је ево, само четворо најближих у пустој православној цркви на његовом парастосу.

Јавља ми се Јовин лик из времена када смо живјели недалеко од ове цркве у Партизанској 1, гдје смо започели своју професионалну каријеру мој брат и ја: он полетни специјализант у шибенској болници, сели с одјела на одјел, проучава медицинску литературу до касно у ноћ и раном зором, па полетно јури преко "Пољане" у болницу да провјери своје знање и уведе најновије спознаје у лијечењу. Сјећам се немилог догађаја када је одрађивао дио свог стажа на дјечјем одјелу. Задригли примаријус, паунским ходом води своју свиту у визиту. Млади лијечник Јован је посљедњи у процесији. Ипак се тог кобног дана усудио примаријусу сугерирати промјену терапије код деветогодишњег дјечека у критичном, коматозном стању. Овај га је исмијао. Дијете је истог дана умрло. Мој брат је дојурио кући, бацио се на мој кревет у пролазном собичку и јаукнуо испрекидано: "Сигуран сам…мали би преживио… сигурно…да ме само послушао…онај стари прдоња…безвезњак…убио је дијете…" Сутрадан сам примијетила прве сиједе власи у његовој врано црној брадици. Никада ни прије, нити послије нисам видјела мога брата како плаче. Примаријус који му је сломио душу био је бешћутни човјек. Бескрупулозни подмитљивац. Међу првима је у Шибенику имао аутомобил којим је убио човјека. Суд га је полтронски ослободио, јер је жртва наводно била пијана. Он сам је згоду весело препричавао: "Ја возим десно, он срља десно, ја лијево, он лијево. На крају мислим, е кад хоћеш будало, ево ти га на!" Послије човјека, аутом је убио коња, неколико паса, небројено мачака. Примаријус је умро као частан и цијењен лијечник. Посједовао је кућу, викендицу, брод, "мерђу", а мој брат није имао ни крова над главом. Плаћао је подстанарску собу преко пута куће у којој су становали родитељи његове супруге Татјане. У подстанарској соби су он и Татјана спавали, а њихова кћеркица Санда је спавала код дједа и баке. Тамо сам спавала и ја, а сви смо у тазбини, у стану Стипишићевих проводили дане. Стан Стипишићевих је био фамозни социјалистички "заједнички стан". С улице се улазило кроз пространа зелена врата у мрачно предсобље. Одатле су врата водила у моју пролазну собицу, а онда се улазило у рај на земљи, двије повелике собе кроз чија три прозора је пуцао поглед на море и Шибенски канал, све тамо до Тврђаве која је од древних млетачких времена па до краја Другог свјетског рата

била најстрашнији казамат који се може замислити. Предиван поглед се ширио из стана према пучини иза канала, према Италији, тамо далеко преко мора у непознат свијет Европе. У двоипособном дијелу заједничког стана нас је живјело осморо. Преостале двије собе удомљавале су још троје станара. Као сваки социјалистички "заједнички стан", и овај је био скровиште људима с коца и конопца. Једанаест особа у старом стану, отргнутом дијелу старог самостана из 1602. Кухиња и заход су били заједнички, а купатила није било. Кухиња је била лоцирана у сред стана и представљала мост међу станарима. Сваки од нас једанаесторо био је свијет за себе, али нисмо били бијесни, а тамо гдје чељад није бијесна, кућа није тијесна, каже наша стара народна пословица. Сви смо живјели у потпуној слози и миру, што је за "заједнички стан" било равно свјетском чуду. Јер такав стан је био симбол пакла у Сартровој драми "Иза затворених врата", коју карактеризира чувена егзистенцијалистичка реченица."Пакао, то су други!" Значи, они који су осуђени да живе заједно с другима с различитима, налазе се у паклу. Наш "заједнички стан" није био стјециште лоших људи који чине сиву свакидашњицу још неподношљивијом. Разлику је још давно одредио Конфуције: "И у најпитомијим приликама, човјек великог духа уздиже се у врлини! Човјек ниске душе пузећи иде на своју дужност!" Достојевским ћу допунити Конфуција: "Ко подноси сиву садашњицу и при томе остаје човјек, прави је јунак!" Такав је човјек великог духа у том "заједничком стану" био мој брат Јован.

Политика

Кад је мој брат од најстарије болнице и луднице у Далмацији оформио Медицински центар, запослио је сакату Антулу као чистачицу управних просторија, гдје је често примао делегације из других градова Југославије који су жељели да оснују медицинске центре. Једном је увео једну такву делегацију у своју канцеларију и уобичајеним широким, доброћудним осмијехом рекао: "Ово је моја канцеларија, а оно на тепиху је моја Антула!" Антула је спавала сном праведника на дебелом сагу обасјана жарким далматинским сунцем. Ем је била инвалид, ем није била радишна, али јој Јован ни након ове епизоде није дао отказ. Само је пробудио, опрезно и благо, да се не шокира од непозната свијета. Антула је одшепесала придржавајући мртву десницу здравом лијевом руком громко се смијући. Смијала се и делегација, а што су при том мислили Јови није било важно. Највећа је његова вриједност била да поступа, мисли и говори без свједока једнако као и пред масом свијета.

Оне који су му нанијели велико зло онда када је дошло вучије вријеме, а до данас нису прочитали што је мој брат говорио и писао у том времену зуби и канца ево његове поруке:

– *Моја онтолошка структура је таква да ја свакоме вјерујем. Ја никада нисам никоме прилазио с неповјерењем и оно је мени страна категорија.*
– *Мржња се најбоље храни инфериорношћу. Мржња храни параноидност, а сумњичавост обнавља мржњу. Мржња храни суманутост, а суманутост продубљује мржњу. Ствара се психолошки и социјално морбидни круг. Рат и мржња су царски друмови зла...*
– *Ја не подносим проливање крви.Ако хоћете крв, тражите себи другог вођу. Ја вас могу водити у миру,али не и у рату...*
– *Као образован човјек ја не желим, нећу и не смијем себи допустити да будем вођа рата! Политичка се питања, а историја је то небројено пута показала, не могу ријешити ратом. Ја нисам психијатар да будем луђак...*

Сматрам да је мој напор недовољан да својим романима и пјесмама покажем и докажем сву племенитост Јовинога ума, па позивам у помоћ Фенелона: “Само велика срца знају колико је славно бити добар!”

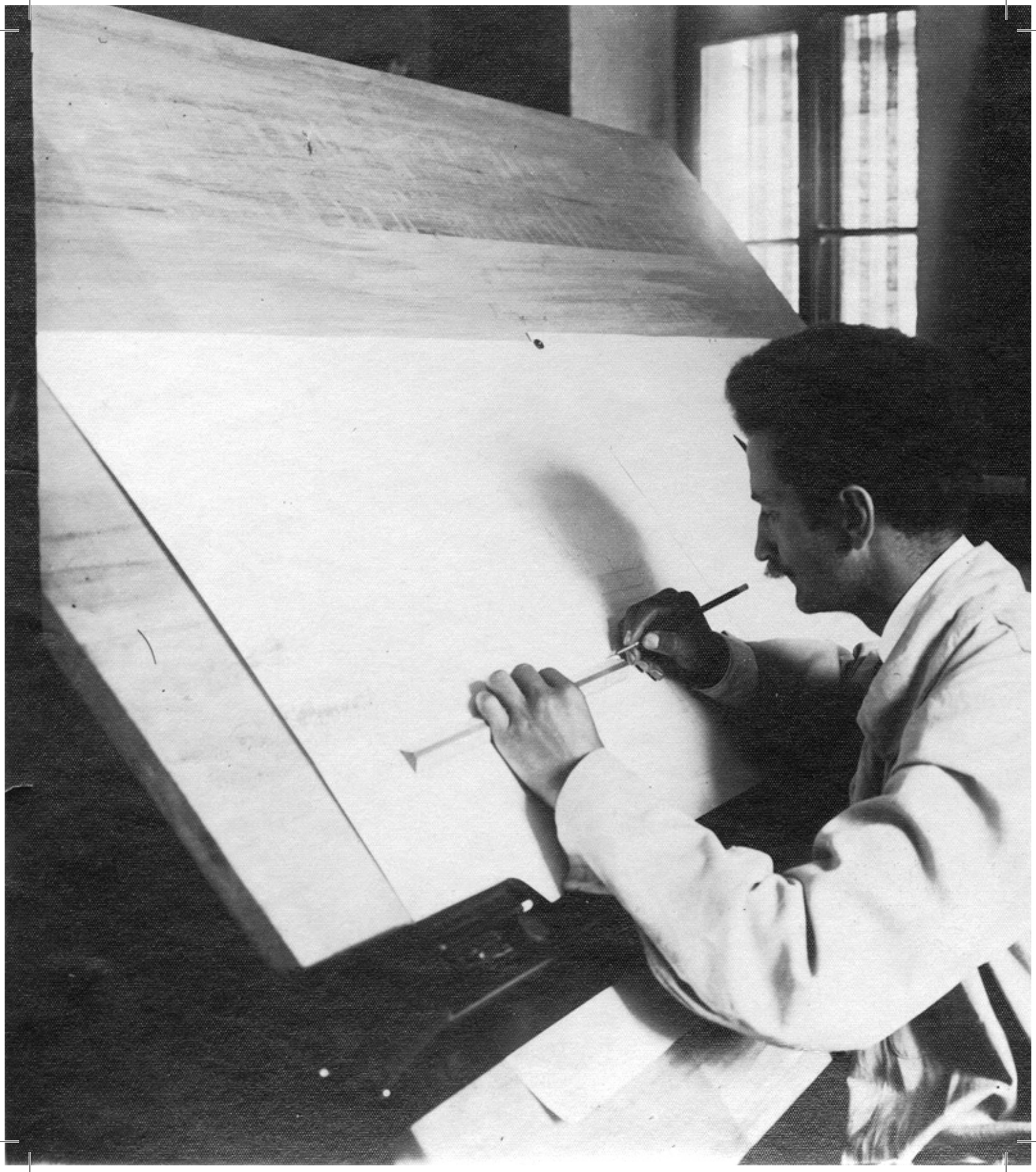

Прилози

Milan Radeka

Rukopisno jevanđelje iz XVI v. Dragović – Ubli

Dimenzije spolja: širina 20 i 21,5, visina 29,5 i 32,2, debljina 6,5 i 7 [cm].
Uvez (dosta oštećen) koža na dasci.
Uvezni ukrasi: sprijeda tri okvira raznih ornamenata: unutar najmanjeg okvira četiri ugaone vinjetice (jevanđelisti Jovan – Matej, Marko – Luka)
Središnja vinjeta Raspjatije.
Vinjete su bile pozlaćene.
Poleđina uveza: jednostavniji okviri, srednja vinjeta: tri anđela.
Na leđima uveza pet rebara.
Sprijeda bile dvije kopče.
Lisni dio ima 333 lista (l. 333. samo dio sa zapisom).
Tabaka ima 39 po osam listi, ali ima i po 6, 10, i 12 l.
Od 666 strana ima ih devet praznih.
Dimenzije lista 20 i 20,4 i 29,8 i 29,4 cm.
Dimenzije teksta 11–12 cm širine, a 20,5–21 visine.
Tekst: redaka po 21, slova visine 4–5 mm, slova u retku 17–21, najviše po 19 ili 21.
Tekst je ustav ali nejednak. Pisan tankim i debljim potezima, negdje naglo izmijenjen na jednostavniji.
Sadržaj po listovima:

na l. 1a Teofilaktov uvod koji ide do [l.] 5b
na [l.] 5b glave Jev[anđelja] po Mateju do [l.] 7a
na [l.] 8b tekst Jev[anđelja] po Mateju do [l.] 94b
na [l.] 95a predislovije Jev[anđelja] po Marku, do [l.] 96b

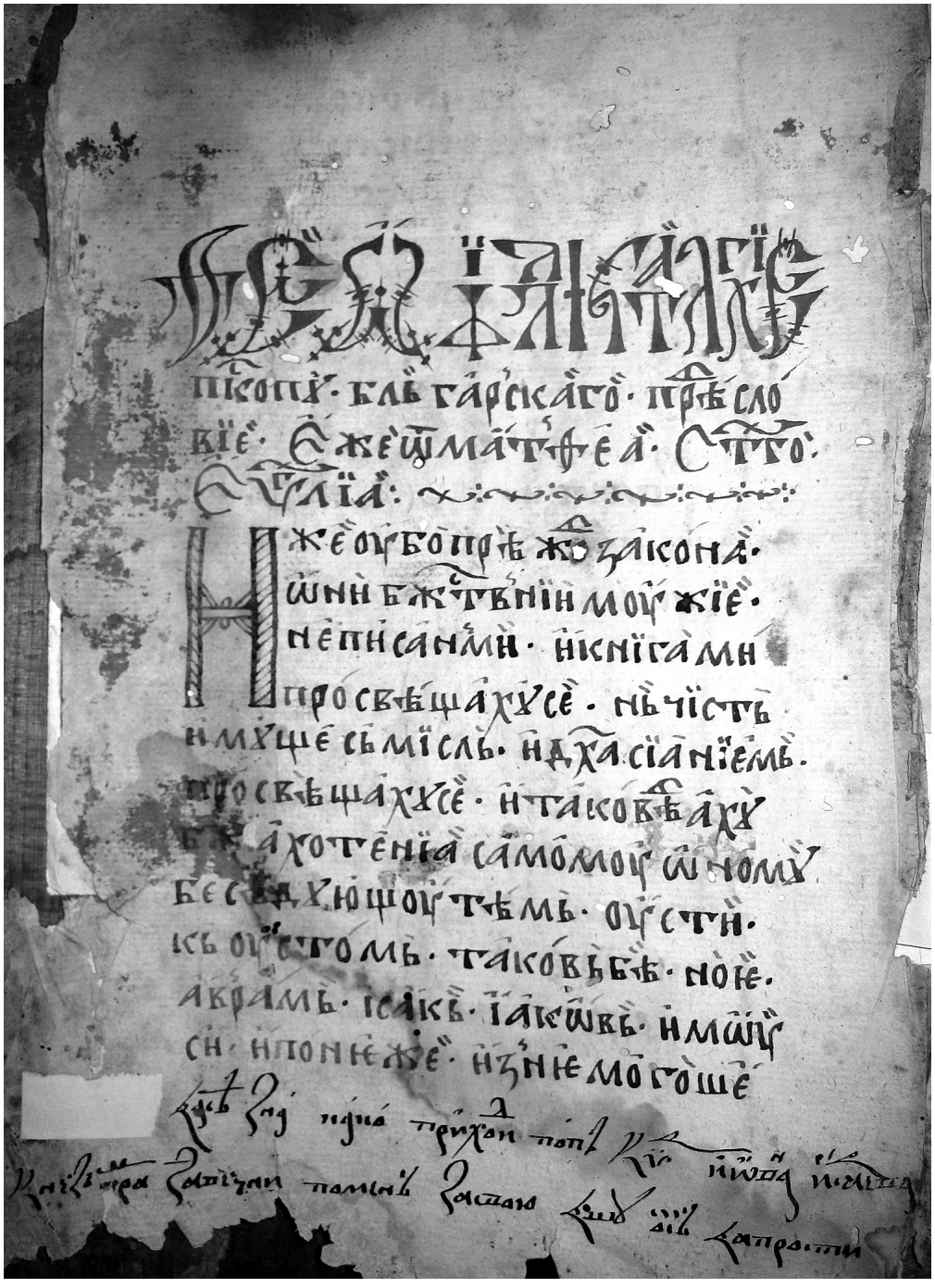

na [l.] 96b Glave Jev[anđelja] po Marku do [l.] 97b
od [l.] 98b tekst Jev[anđelja] po Marku, do [l.] 149a
na [l.] 149a Predgovor Jev[anđelja] po Luki, do [l.] 150b
na [l.] 150b Glave Jev[anđelja] po Luki do [l.] 152b
na [l.] 153b Tekst Jev[anđelja] po Luki, do [l.] 241b
na [l.] 241b Predgovor Jev[anđelja] po Jov[anu], do [l.] 243b
na [l.] 243b Glave Jev[anđelja] po Jov[anu], do [l.] 244a
od [l.] 245b Tekst Jev[anđelja] po Jovanu, do [l.] 310a
na [l.] 310a Skazanije jev[anđelsko] kroz godinu po nedeljama, do [l.] 320a
na [l.] 320a Nedelje Četrdesetnice, do [l.] 320b
na [l.] 321a Nedelje Velike sedmice, do [l.] 322a
na 322a Jev[anđelja za] svaku potrebu, do [l.] 323a
na [l.] 323b Zbornik služba po praznicima, do [l.] 331a
na [l.] 331a Jev[anđelja] vaskrsna, do [l.] 332a
Prema tome tekst je potpun.

1 Испуштено у опису.

Прилози

Stanje knjige: knjiga nije mnogo upotrebljavana, što se pozna na listima. Zastavice ispred teksta jev[anđelja] nisu ni do kraja izrađene, obojene. – Ipak čitava je knjiga bila dugo izložena vlazi, što se vidi na tekstu, koji je na rubnim dijelovima listi rasplinut, a list time uzmućen, jedino unutrašnji dio listi je čist. – Usljed vlage je i uvez oštećen i spolja i iznutra, a unutrašnje oštećenje se onda jako pozna na uveznim i prvim do uveza listovima i s prednje strane knjige i pozadi. Otud onda neka oštećenja i na tekstu, a naročito na zapisima.

Zapisi:

na prednjoj korici iznutra zapis: Sia kniga glagoliema novago Za...

na l. 1b [! = 1a] ispod teksta zapis: Da se zna kako prihodi [kir][1] pop iovan iz Saraieva knez prim (?) za svoju dušu b[o]g da prosti pomen; isti zapis nastavlja se na [l.] 2b [! = 2a], ali je tu obrezivanjem i mrljanjem uništen.

na l. 180a ispod teksta zapis u dva retka latinicom: Carstuo neronovo onoie od grada Kalikrata Prineseni moschi gniezine u grad ter nono die S. Arsenia i zoue se greceschim iezikom Trapezont. Ovaj se zapis odnosi na mučenicu Evfimiju, 16.IX, Lk. zač[alo] 33, kog se tekst baš na tom listu i nalazi!

na l. 332b ima važan zapis: Sija m[o]n[a]stira Dragoviča tolkovanie ev[an] g[e]lskoe zovomo, uz to i nekoliko bilježaka o primanjima žita od nekih vjernika Babića.

Najvažniji je zapis na 333 l.

Tu je najprije datum: 7241 ot r[o]ž[dest]va Hr[i]s[to]va na 1738. Zatim: Da se zna kako otkupi savan Milašinović siu s[vja]tuju i b[o]žstvenuju knigu S[v-

ja]toe G[o]s[pod]nie Iev[an]g[e]lie i priloži iu hramu Vavedenia prebl[ago] s[lo]venei vl[a]d[iči]ce naše b[ogorodi]ce i pr[i]snod[e]vi Marie priloži ie pred svoju d[u]šu da mu budet vječni pomen b[o]g prosti obešča za nju 15 grož se bist noe[m]v[rija] 15 dn[e].

Iz ovog se vidi da je knjiga početno bila man[astira] Dragovića.

Na unutrašnjoj strani zadnje korice ima azbuka u osam redaka, svega 39 slova.

Ispod azbuke brojke arapske.

Posebno tekst: Ašče hoščeši rabotati G[ospo]d[e]vi ugotovai dušu Tvoju vo smirenie

Zatim po strani zapis, bit će iz XVIII v. ili poč. XIX v.: Sej kniga hrama s[vja]tago Ćeorćije (to je valjda Ubli).

Ali ima i crkveni izbledjeli zapis: Sia kniga M[o]nst[i]ra Dragoviča s[vja] tousp[enskog].

Iz svega se vidi da je sudbina knjige bila izražena u zapisima tj. kako se već gotova kretala. Originalnog zapisa pisara nema!

U kalendarskom dijelu vidi se da je srpska po tom što ima dan sv. Save i dan sv. Simeona Mirotočivog. Vidovdana nema.

Iznad teksta su svuda oznake jevanđelskih dijelova za čitanje.

Vodeni znakovi papira, koji služe za određivanje starine knjige:

najviše jednostavni krug s kotvom i spolja šestokraka zvijezda, ili spolja trolist. Jedino na listu 332 zmija savijena oko T. Filigran P S.

Sudeći po ovim vodenim znakovima, a i po tekstu, koji jest srpskoslovenski, ali već naginje crkvenoslovenski, i koji ima mnogo pravopisnih znakova, knjiga ne može biti starija od XVI v. a možda je i iz XVII v., što bi se pouzdanije utvrdilo po tablama vodenih znakova, koje je nedavno u Zagrebu izdao Mošin.

Karlovac, septembra 1963.[2]

Боривој Чалић

Уз опис рукописног Јеванђеља

Међу невеликим бројем рукописних књига манастира Драговића налази се и једно јеванђеље[3] из 16. века. Колико се то могло утврдити, оно до сада није било описано у науци, а из њега су објављена тек два рукописна записа.[4] На полеђини првог листа (1б) залепљен је запис протојереја–ставрофора Марка Плавше, исписан писаћом машином и датован: у

2 Писано писаћом машином, 1 лист А4, 2 стр. Текст се доноси у неизмењеном облику, интервенције приређивача означене су углатим заградама.

3 Инв. бр. 5.

4 Бранко Чоловић, *Необјављени записи из књига манастира Драговића*, (у) *Љетопис СКД Просвјета*, Загреб, 2003, 193.

Сплиту маја 1965. године. У књизи се налази и писмо проте Милана Радеке упућено, највероватније, поменутом сплитском свештенику. Сачувани запис и писмо омогућују да се сагледа бар део пута овог значајног рукописа и реконструише његова историјска судбина. На посебном листу, такође сачуваном у књизи, Милан Радека је дао детаљан археографски опис јеванђеља који се овде објављује први пут.[5]

1.

Karlovac, 6.X 1963.

Cijenjeni oče proto !

Prvo koristim ovu priliku da Vam čestitam krst kojim ste, kako čujem, nedavno odlikovani, ako sam stvar dobro razumio. A ako i nisam, Vi biste ga svakako zaslužili svojim i položajem i ličnim svešteničkim držanjem. Nek Vam bude na čast, zdravlje i sreću, a našoj crkvi na korist.

Kao što vidite, jevandjelje šaljem Vama. Kod mene se zaista dugo zadržalo, ali je to knjiga takve vrste da čovjek počesto prihvati da je pogleda i prelista, i prouči.

Vama je šaljem uz ovo objašnjenje. Kao što se vidi iz zapisa, bila je u Dalmaciji prvo u man. Dragoviću, a u Ubli je mogla dospjeti najkasnije početkom XIX. v, ako ne još u XVIII v., što se vidi opet po zapisu na zadnjoj korici iznutra.

Vi ste mi ranije pisali da biste je prodali s tim da se iz novca popravi crkva u Ublima. Pitao sam u Z[a]g[re]bu u Muzeju Srba i tamo mi rekoše, prvo, da oni plaćaju takvu stvar otprilike oko 50000 din, i drugo, da mole, ako se bude prodavala, da ne ode mimo njih.

Meni se činilo da bi najbolje bilo da se knjiga vrati onamo odakle je i potekla, u man[astir] Dragović, ali s tim da se iz sredstava manastira dade u Ubli tih 50000 din. Tako bi stvar bila riješena možda najbolje i najpropisnije.

Što se tiče crkvenog muzeja u Šibeniku, ma koliko ta stvar bila s obzirom na turizam popularna i korisna, ne bih bio za to da se stvari iz dalmatinskih mjesta okupljaju u Šibenik, gdje se pokazalo da vrlo lako mogu biti izložene propasti. Te stvari, kad krenu iz svoga gnijezda, gube na vrijednosti i na individualnosti. Možda bi se jedino u Šibenik mogle prikupljati takve stvari koje su u očiglednoj opasnosti na mjestu gdje se sada nalaze, kao što je slučaj s tim jevanđeljem, – da nije slučajno starije pravo Dragovića, ili kao što je bilo slučajeva po Dalmaciji da se vrlo vrijedne stvari nalaze u bijednom stanju i smještaju, kao npr. u Mokrom Polju ono jevanđelje iz doba Nemanjića, koje se sad nalazi u Krki.[6]

5 Рукопис је поменут у раду Милана Радеке, *Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији*, (у) *Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, Загреб, 1971, 219. У топографском прегледу наведен је под Радошић – Убли, вероватно због места налаза. Приложене су и четири фотографије на којима су снимљени почеци сваког јеванђеља (стр. 220–221).

6 Мокропољско јеванђеље пронашао је Милан Радека 1954. године у цркви Светог Луке у Мокром Пољу код Книна. В. Милан Радека, *Мокропољско јеванђеље*, (у) *Старинар*, Српска академија наука, Београд, 1956–1957, Нова серија, књ. VII–VIII, [209]–212. Уп. и Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, (у) *Starine*, JAZU, Zagreb, 1958, knj. 48, 190 i 212.

Ostavljajući Vama da riješite stvar, – možda u sporazumu s Preos[većenim] vladikom[7] i upravom Dragovića, – poslao sam ga Vama a ne u Šibenik direktno kao što ste pisali.

Šibenik može da uredi lijepu galeriju ikona, a ima i sam nešto muzejskih stvari i knjiga u C[rkveno–]O[pštinskoj] biblioteci.

Šaljem Vam usput i snimke što sam ih uradio; samo mi je fotograf kao što vidite neke kopirao naopako, pa se tek u ogledalu može vidjeti pravo lice.[8]

Ovim bi ta stvar bila riješena.

A Vas molim, kad već ja nisam stigao za vrijeme svojih obilazaka po Dalmaciji da obiđem tamo neka mjesta, da vi prilikom još jednom dobro pregledate i predmete Broćanca, naročito knjige, ali i druge stvari, i Zelova, kao što ste obavili za Ubli.

Akademija priprema da izda moj izvještaj o putovanjima kao kraći katalog dalmatinskih kult[urnih] spomenika, pa bi mi dobro došli i podaci o tim objektima (Broćanac, Zelovo, Ubli) za dopunu već poslanoga, kao što mi odlično dolazi ovo jevanđelje.

Zahvalan sam Vam na ovom doprinosu.

Uz pozdrav i poštovanje

odani Vam

Milan Radeka[9]

Karlovac, 6.X.1963.

Lopašićeva ul. 4/I[10]

2.

Ово рукописно Еванђеље пронашао сам у цркви Св. В[е]л[и]к[о]муч[еника] Георгија у селу УБЛИ (срез Сплит). Еванђеље је некад припадало манастиру Драговићу, чије је братство опслуживало цркву на Ублима, што се види из записа на корицама Еванђеља. Да не би ово Еванђеље сасма пропало од влаге – предајем га на чување древном и славном манастиру Драговићу, да га сачува као редак документат некадашње српске славе и културне величине.

У Сплиту, маја 1965. г.

/прота–ставрофор
МАРКО ПЛАВША
парох и Арх. Намјесник
сплитски/[11]

7 У то доба далматински епископ је био Стефан Боца.

8 Фотографије нису приложене књизи.

9 Додан је потпис исписан плавим мастилом.

10 Писмо, писано писаћом машином, ручно исправљене грешке, 1 преполовљен лист формата А4, 2 стр. Приређивачеве интервенције означене су углатим заградама.

11 Додан је потпис исписан плавим мастилом. Писано писаћом машином. 1 преполовљен лист формата А4, 1 стр.

Боривој Чалић

"Централисти" Лукијана Мушицкоī у Плашком

1.

У Горњокарловачком владичанству, најсиромашнијој епархији Карловачке митрополије било је на око 175.000 Срба свега пет српских школа: у Карловцу, Петрињи, Костајници, Ријеци и Трсту.[1] С таквим стањем сусрео се нови епископ–администратор, већ прослављени песник, Лукијан Мушицки када је 13. фебруара 1824. стигао у Плашки, седиште своје епархије. Просвета је била занемарена у толикој мери да су чак и проте писале латиницом, а ћирилицу су звали "писање влашко".[2] Међу млађим свештеницима било је неписмених.[3] Убрзо по доласку, већ 24. марта 1824, Мушицки је од протопрезвитера затражио извештаје о српским ученицима и катихетама у немачким школама, те податке о томе да ли деца знају читати и писати на српском језику.[4] Упутио је 28. марта и циркуларно писмо у којем говори о потреби просвећивања народа јер се, сматра, очување народности може постићи једино чувањем вере и језика.[5] "Свештенства прваја должност јест учити народ", написао је.[6] Започео је и широко замишљен просветни програм: отворио је у Плашком богословску школу, школу за свештеничке кандидате, једногодишњу школу за капелане и парохијску школу за младе свештенике ради обуке у катихизацији.[7] Осим оспособљавања свештеника, планира и оснивање српских народних школа. Како би што брже и успешније пребродио тешко запуштено просветно стање, дошао је на идеју о оснивању тзв. централне школе. Већ од 1824. започео је у Плашком с одржавањем

1 Милан Радека, *Прилози о īросвēтним настōјањима Лукијана Мушицкоī у Горњој крајини*, (у) *Сīоменик САНУ*, Београд, 1960, књ. 109, 74 (Одељење друштвених наука, нова серија, 2).

2 *Писма Јована Гавриловића Ђорђу Рајковићу*, (у) *Јавор*, Нови Сад, 1877, стуб 1531–1532.

3 М. Радека, *Горња крајина или Карловачко владичанствō*, Савез удружења православних свештеника СР Хрватске, Загреб, 1975, 176.

4 М. Радека, *Прилози […]*, 74.

5 *Исīō*, 38 и 74–75.

6 *Исīō*, 38.

7 Ђорђе Магарашевић, *Лукијан Мушицки и срīска īросвēта у Горњој Крајини*, (у) *Орао. Велики илустро-*

посебних петонедељних курсева на којима се учила ћирилица те читање и писање на српском језику. Замисао је била да из сваке немачке школе током летњих ферија дође на обуку по један напреднији ђак који би следеће школске године стечено знање преносио ученицима у својој школи. Тако би се брзо и ефикасно, у кратком времену и уз минимални трошак, много ученика могло научити бар основама читања и писања на српском језику.[8] Уз школу, Мушицки је основао и конвикт који је са̂м издржавао, па су питомци бесплатно добијали стан и храну. Генерална команда у Карловцу одобрила је његов план 4. септембра 1824. године.[9]

Како би свој пројект што успешније представио пред државним властима, али и пред строгим архиепископом и митрополитом Стефаном Стратимировићем, Мушицки је пожелео да штампа спискове ученика централног училишта. Сматрао је да би се и на тај начин свакако морала побудити жеља код младих за учењем властитог језика: "Грaждански живот народа состо[ј]ит во својем јему јазице".[10] Под крај 1825, 8. децембра, шаље Севастијану Илићу, тада учитељу у Карловцу, пописе сачињене за 1824. и 1825. годину с напоменом да му је од сваког потребно 300 примерака, од чега по 20 на бољем папиру. Одређује да први попис буде антедатиран: у импресуму треба да стоји 1824. година. Додаје и да штампање није забрањено: "њест бо књига".[11] На писму је Илић записао да је спискове дао у штампу,[12] вероватно у Претнерову штампарију у Карловцу. Већ сутрадан пише Мушицки ново писмо и јавља Илићу да у попису другог годишта учини исправку у презимену једног од ученика: "Замените ону погрешку овим чистим словом Жежељ".[13]

Спискови нису објављени, а у њиховој сачуваној даљњој међусобној преписци више нису чак ни помињани. Да ли су у питању били материјални или неки други разлози, није познато. Писмом од 26. августа 1826. поручио је од Илића дрвену натписну таблу за школу те одредио да се на њој, на грчком, латинском, немачком и српском језику, калиграфски испише цитат из Друге посланице светог апостола Павла Коринћанима (12, 14): "Ја не тражим ваше него вас".[14] Пожурује Илића: "Ту таблу требам што скори[ј]е. Долазе ми Централисти у будушчи четвртак".[15]

О списковима "централиста" има трага и у сачуваној преписци Лукијана Мушицког с Вуком Караџићем. Када је постало извесно да спискови неће бити штампани у Карловцу, Мушицки се писмом од 26. децембра 1825. обратио Вуку у Беч. Шаље му план конвикта предвиђен за објављивање литографским поступком и рукописе с пописом клирика и централиста за 1824. и 1825. годину, молећи га да све штампа у Бечу у по 300 примерака "писменима гражданскима", упућујући га да за подмирење трошка моли трговца Теодора Деметра Тирку.[16] У истом писму помиње и да је послао у Пешту

вани календар за 1902, Сремски Карловци, [1901], стуб 65–78.

8 У свом опширном елаборату Генерал–команди у Карловцу, Мушицки напомиње да су трошкови по ученику 4 ф, а један ученик касније поучава 30 других. М. Радека, *Исто*, 46.

9 Ђ. Магарашевић, *Лукијан Мушицки […]*, 72

10 *Писма Лукијана Мушицкоіа писата Севастијану Илијћу*, приопштио Д. Руварац, У Ср. Карловцима, 1905, 6.

11 Монополску привилегију на штампање српских књига у Хабсбуршкој монархији имала је штампарија Пештанског универзитета у Будиму.

12 *Писма Лукијана Мушицкоіа […]*, 8.

13 Исто.

14 *Писма Лукијана Мушицкоіа*, 10–11.

15 *Исто*.

16 *Вукова преписка*, Просвета, Београд, 1988, књ. 2, 763–764

на штампање три буквара "(све у таблицама): два за недељне школе (Sonntagsschulen), један за Централисте. Сва ова делца теже на преображени[ј]е Епархи[ј]е пренебрегнуте и запуштене".[17] У наредним писмима, током 1826, Мушицки исправља рукопис и пожурује штампање, да би на крају, притиснут све већим финансијским али и другим неприликама, од свега, изгледа, одустао.[18] Могућно је да је и с буквarима било слично, јер је свој *Азбучник ѿлашчански*, кратки буквар за централну школу, штампао тек 1829. и то код Претнера у Карловцу.[19]

Централно училиште у Плашком као да није потрајало. Већ 1831. епископ ставља паросима у задатак да сваки по једног ученика немачке школе учи читати и писати српски, посебно преко зиме.[20] Резултати овог племенитог експеримента Лукијана Мушицког били су веома повољни. "Централисти" су касније били најодличнији свештеници, о чему након пола столећа, 1877, сведочи горњокарловачки епископ Теофан Живковић.[21]

2.

У Оставини Радослава Грујића, у Музеју Српске православне цркве у Београду, сачувани су спискови ученика Централног училишта у Плашком за 1824,[22] 1825.[23] и 1826.[24] годину.[25] Они нису писани руком Лукијана Мушицког. Прва два документа писао је исти писар, док се трећи рукопис разликује. Тај списак ученика трећег годишта, за 1826, указује да Лукијан ипак није сасвим одустао од идеје да пописе штампа, иако прва два списа до тада није успео да објави.

По свом облику документи представљају готов предложак припремљен за штампање, што је видљиво већ из обликовања насловне странице на којој су означени место и година издања. На полеђини насловне странице (лист 1б), у сва три примерка исписана је Хердерова мисао која би могла да указује на важност и значење језика, његову основну улогу у развијању и обликовању националне свести. Главни део списа (л. 2а) јесу таблице с пописима ученика. Полеђина (2б) је празна.

Ознака Будима као места штампања могла би да указује на то како је Мушицки, након неуспеха с покушајима да спискове штампа у Карловцу и Бечу, покушавао и надаље да оствари своју намеру и објави имена ученика. Тим пре, јер је био врло задовољан резултатима рада ове школе[26] и морао је бити интимно веома поносан на успех тог свог настојања.

Широко замишљен просветни план Лукијана Мушицког, усмерен на подизање не само просветног него и посве запуштеног општег моралног и

17 *Исто*, 763.
18 *Вукова ѿреписка*, Просвета, Београд, 1989, књ. 3, 50–51, 106 и 123–124
19 Димитрије Кириловић, *Азбучник ѿлашчански Лукијана Мушицкоī*, (у) *Зборник Маѿице срйске, серија друшѿвених наука*, Нови Сад, св. 3, 100–103; Б. Чалић, *Лукијан Мушицки и њеīов Азбучник ѿлашчански*, (у) *Буквари и букварска наспава код Срба. Зборник радова*, <уредник Бранислава Јорданović>, Педагошки музеј, Београд, 2010, [75]–79.
20 М. Радека, *Прилози […]*, 46.
21 *Исто*, 47.
22 МСПЦ, ОРГ, VII Архивалије, 227/9–10
23 Исто, 620.
24 Исто, 227/391–392
25 Документи се доносе у прилогу.
26 Ђ. Магарашевић, *Лукијан Мушицки […]*, 73.

друштвеног стања народа, имао је значајан утицај на буђење и развијање народне свести у пространом Горњокарловачком владичанству.[27]

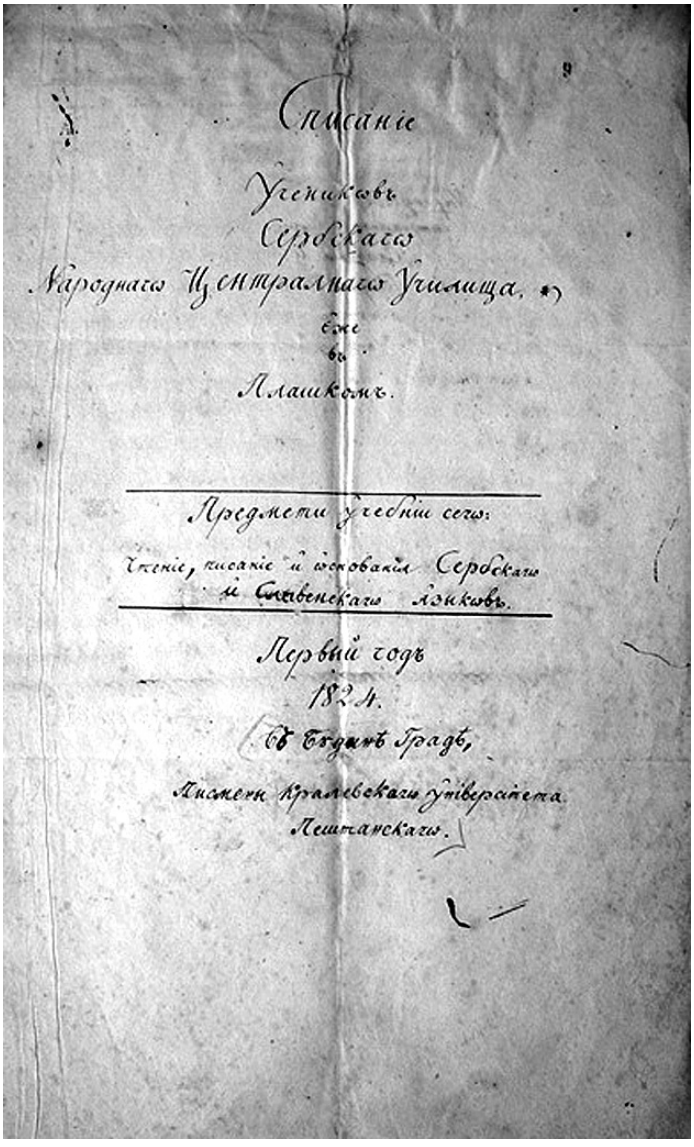
Списаніе
Учениковъ
Сербскагѡ
Народнагѡ Централнагѡ Училища,
еже
въ
Плашкомъ.

Предмети учебніи сегѡ:
Чтеніе, писаніе и ѡснованія Сербскагѡ
и Славенскагѡ языковъ.

Первый годъ
1824.
Въ Будинѣ Градѣ,
Писмены Кралевскагѡ Університета
Пештанскагѡ.

27 У циркуларном писму протопрезвитерима од 25. маја 1825. пише: "Обште народољубије раждајет в каждом члене народа дух народни, то јест таковоје расположеније сердца и духа в каждом члене, по којему готов јест в каждоје времја притешчи ко обштему народа или рукоју, или умом или новцем. Народ Сербски Епархији сеја, стјажавши себе на поле ратном чест и славу (пред лицем света) обдарен јест силами духа, којими и в мире на поли вери и јазика својего венец слави себе плести может." *Исто*, 78.

1.

[Насл. стр.][1]

Списаније
учеников
српскаго
народнаго централнаго училишта *)
јеже
в
Плашком.

Предмети учебни сего:
чтеније, писаније и основанија српскаго
и славенскаго јазиков

Први год
1824.
в Будине Граде,
Писмени кралевскаго университета
пештанскаго

1 У преношењу докумената поштован је визуелни изглед насловне странице. Донесено је у транскрипцији савременом српском ћирилицом.

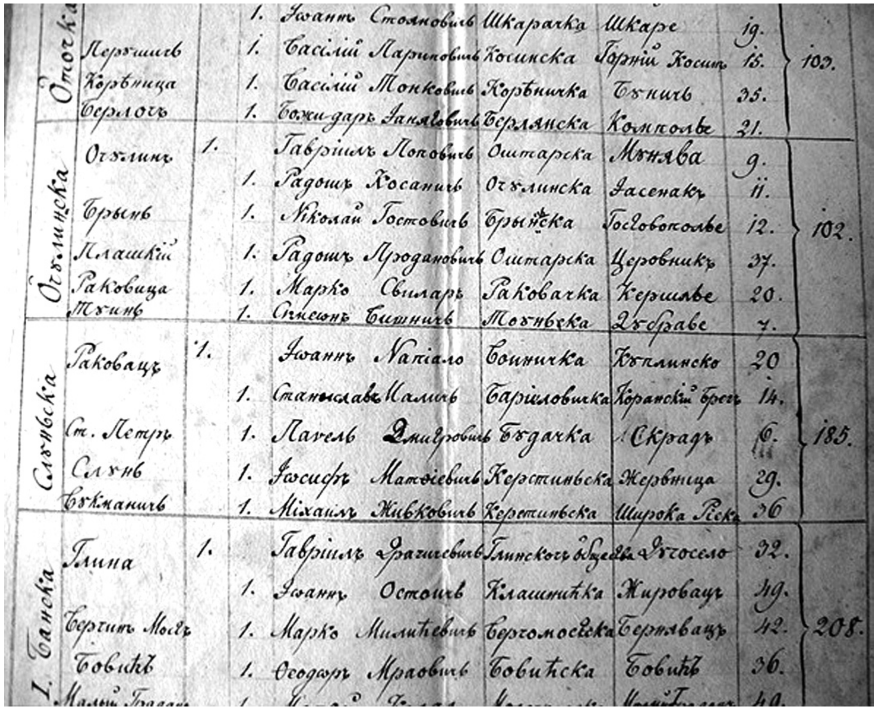

Оточка			1.	Іоаннъ Стояновићъ	Шкарачка	Шкаре	19.	
	Перушићъ		1.	Василій Мариновићъ	Косинска	Горнїи Косинъ	15.	103.
	Корбница		1.	Василій Тонковићъ	Корбничка	Тушићъ	35.	
	Берлогъ		1.	Божидаръ Јанковићъ	Берлянска	Компольє	21.	
Оточинска	Оточинъ	1.		Гавріилъ Поповићъ	Оштарска	Мутнява	9.	
			1.	Радошъ Косанићъ	Оточинска	Јасенакъ	11.	
	Брињь		1.	Николай Гостовићъ	Бринска	Гостовополье	12.	102.
	Плашкій		1.	Радошъ Продановићъ	Оштарска	Церовникъ	37.	
	Раковица		1.	Марко Свиларъ	Раковачка	Кершлье	20.	
	Тушинъ		1.	Симеонъ Бишићъ	Мориска	Дубраве	7.	
Слуньска	Раковацъ	1.		Іоаннъ Напіало	Бойничка	Купленско	20	
			1.	Станиславъ Малићъ	Барiловичка	Корански брегъ	14.	
	Ст. Петръ		1.	Павелъ Дмитровићъ	Будачка	Скрадъ	6.	185.
	Слунь		1.	Іосифъ Матоіевићъ	Керстиньска	Жербница	29.	
	Букановићъ		1.	Міхаилъ Живковићъ	Керстиньска	Широка Рѣка	36	
I. Банска	Глина	1.		Гавріилъ Драчићевићъ	Глинскоћъ обще...	Дугосело	32.	
			1.	Іоаннъ Остоићъ	Клашничка	Жировацъ	49.	
	Бертинъ Мостъ		1.	Марко Милићевићъ	Бертомостска	Бернявацъ	42.	208.
	Бовићъ		1.	Өеодоръ Мраовићъ	Бовичка	Бовићъ	36.	
	Малый Градацъ		1.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	49.	

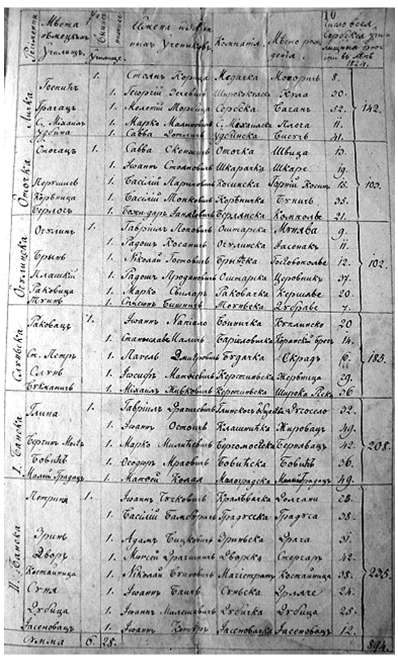

[Стр. 2]

Die drei Göttinnen der Menschlichen Känntnis, Wahrheit, Schönheit und Tugend wurden so national als es die Sprache ist.

Herder[2]

*) Сије српскоје народноје училиште, јеже в Плашком, с високим дозволенијем славнија Ц.К. Банско – вараждинско – карлштатскија генералкоманди от 4. септемврија 1824. Д.2388. воздвигнутоје, состављајетсја из отличних српских детеј и јунош, учаштихсја в немецких Ц.К. граничних виших и нижих нормалних училиштах и чрез теченије училиштнаго отдохновенија (вакацији) средствијем беспењажнаго препитанија (Alumnat) содержајетсја. Определеније централних учеников (централистов) јест да наученоје, по возвраштенији во своја им училишта, јединовернim соучеником својим в часех отдохновенија сообштат.

**) Сији дети и јуноши посилајутсја от касаштихсја компанић сообразно повеленијам регименткским.

2 Готицом. „Три богиње људског знања истина, лепота и врлина постаће националне као што је и језик.“ Цитат је из Хердеровог дела Fragmente zur Deutschen Literatur. Уп. Johann Gottfried Herder, Sämtliche Werke, Tübingen, 1805, Erster Thiel, 17. То би посредно указивало да је неко од издања̂ овог Хердеровог дела Лукијан Мушицки имао у својој библиотеци.

3 Треба: Тоуњ.

4 Бројка је у оригиналном документу брисана и прва знаменка је непрепознатљива. Број 26 унесен је као резултат који је потребан за тачан збројˌ.

[Стр. 3]

Регимента	Места немецких училишт	вишеје	нижеје	Имена избраних учеников	Компанија	Место рожденија	Число всеја српскија училиштнија јуности в лете 1824.	
		училиште						
Личка	Госпић	1		Стојан Корица	Медачка	Могорић	8	142
			1	Георгиј Зечевић	Ширококулска	Кула	30	
	Грачац		1	Мелетиј Торбица	Србска	Ваган	52	
	С. Михаил		1	Марко Малиновић	С. Михаилска	Плоча	11	
	Удбина		1	Сава Дотлић	Удбинска	Висућ	41	
Оточка	Оточац	1		Сава Скенџић	Оточка	Швица	13	103
			1	Јован Стојановић	Шкарачка	Шкаре	19	
	Перушић		1	Василиј Париповић	Косињска	Горњи Косињ	15	
	Кореница		1	Василиј Тонковић	Кореничка	Бунић	35	
	Брлог		1	Божидар Јањатовић	Берљанска	Компоље	21	
Огулинска	Огулин	1		Гаврил Поповић	Оштарска	Мућава	9	102
			1	Радош Косанић	Огулинска	Јасенак	11	
	Брињe		1	Николај Гостовић	Брињска	Гостово Поље	12	
	Плашки		1	Радош Продановић	Оштарска	Церовник	37	
	Раковица		1	Марко Свилар	Раковачка	Кршље	20	
	Туињ[3]		1	Симеон Вишњић	Тоуњска	Дубрава	7	
Слуњска	Раковац	1		Јован Напијало	Војничка	Купљанско	20	185
			1	Станислав Малић	Бариловићка	Корански Брег	14	
	Ст. Петар		1	Павел Дмитровић	Будачка	Скрад	26[4]	
	Слуњ		1	Јосиф Матијевић	Крстињска	Жрвница	89	
	Вукманић		1	Михаил Живковић	Крстињска	Широка Ријека	36	
I Банска	Глина	1		Гаврил Драгичевић	Глинског општества	Дугосело	32	208
			1	Јован Остојић	Клашнићка	Жировац	49	
	Вргин Мост		1	Марко Милићевић	Вргомостска	Брњавац	42	
	Бовић		1	Теодор Мраовић	Бовићска	Бовић	36	
	Мали Градац		1	Матеј Колаја	Малоградска	Мали Градац	49	
II Банска	Петриња	1		Јован Чучковић	Краљевачка	Дољани	25	235
			1	Василиј Бамбурач	Градуска	Градуса	38	
	Зрин		1	Адам Вицковић	Зринска	Драга	31	
	Двор		1	Мојсеј Драгишић	Дворска	Стргар	42	
	Костајница		1	Николај Вуиновић	Магистрат	Костајница	38	
	Суња		1	Јован Баић	Суњска	Дрљаче	24	
	Дубица		1	Јован Милешевић	Дубичка	Дубица	25	
	Јасеновац		1	Јован Котур	Јасеновачка	Јасеновац	12	
	Сумма	6	28					894

2.

[Насл. стр.]

Списаније
учеников
српскаго
народнаго централнаго училишта
јеже
в
Плашком

Предмети учебни сего:
Чтеније, писаније и основанија српскаго
и славенскаго јазиков

Вториј год
1825.
во Будине Граде,
Писмени кралевскаго университета
пештанскаго

[Стр. 2]

Die drei Göttinnen der Menschlichen Känntnis, Wahrheit, Schönheit und Tugend wurden so national als es die Sprache ist.

Herder

[Стр. 3]

Регимента	Места немецких училишт	вишеје	нижеје	Имена избраних учеников	Компанија	Место рожденија	Число всеја српскија училиштнија јуности в лете 1825.	
		училиште						
Личка	Госпић	1		Георгиј Павлица	Медачка	Почитељ	12	
			1	Илија Димић	Ширококулска	Широка Кула	35	
	Грачац		1	Георгиј Жежељ	Српска	Срб	50	149
	Ст. Михаил		1	Спиридон Жегарац	Ст. Михаилска	Кук	11	
	Удбина		1	Илија Крек	Удбинска	Удбина	41	
Оточка	Оточац	1		Михаил Пуповац	Врховска	Власт	13	
			1	Михаил Мандић	Шкарска	Дољани	24	
	Перушић		1	Обрад Глумичић	Косињска	Млаква	10	107
	Кореница		1	Илија Дракулић	Кореничка	Кореница	40	
	Брлог		1	Јован Поповић	Врховска	Заложница	17	
Огулинска	Огулин	1		Гаврил Поповић	Оштарска	Муњава	10	
			1	Марко Вукелић	Модрушка	Дрежница	14	
	Брињe		1	Миланко Рајачић	Брињска	Лучани	14	95
	Плашки		1	Лука Крагуљац	Плашчанска	Плашки	32	
	Раковица		1	Марко Свилар	Раковачка	Кршље	19	
	Туињ		1	Теодор Кларић	Туињска	Тржић	6	
Слуњска	Раковац	1		Станислав Малић	Бариловачка	Корански Брег	13	
			1	Василиј Опачић	Крстињска	Миољски	19	
	Ст. Петар		1	Павел Дмитровић	Будачка	Скрад	6	106
	Слуњ		1	Михаил Пекеч	Полојска	Тржић	30	
	Вукманић		1	Вуколај Бодић	Вукманска	Поповић Брдо	38	
I Банска	Глина	1		Николај Вукелић	Клашничка	Клашница	32	
			1	Остоја Остојић	Клашничка	Жировац	49	
	Вргин Мост		1	Марко Милићевић	Вргиномостска	Брњавац	58	238
	Бовић		1	Теодор Мраовић	Бовићска	Бовић	37	
	Мали Градац		1	Матеј Кољаја	Мали Градац	Мали Градац	62	
II Банска	Петриња	1		Јован Станковић	Магистрат	Петриња	25	
			1	Николај Јањанин	Магистрат	Петриња	38	
	Зрин		1	Николај Остојић	Зринска	Ораовац	33	
	Двор		1	Петар Кладар	Дворска	Двор	35	239
	Костајница		1	Николај Вујновић	Магистрат	Костајница	39	
	Суња		1	Адам Бајић	Дрљачка	Дрљаче	22	
	Дубица		1	Мојсеј Бодиловић	Дубичка	Дубица	22	
	Јасеновац		1	Јован Секулић	Јасеновачка	Јасеновац	25	
	Сумма	6	28					934

3.
[Насл. стр.]

Списаније
учеников
српскаго
народнаго централнаго училишта
јеже
в
Плашком

Предмети учебни сего:
чтеније, писаније и основанија српскаго
и славенскаго јазиков

Третиј год
1826.
в Будине Граде,
Писмени кралевскаго университета
пештанскаго

[Стр. 2]

Die drei Göttinnen der Menschlichen Känntnis, Wahrheit, Schönheit und Tugend wurden so national als es die Sprache ist.

Herder

[Стр. 3]

Регимента	Места немецких училишт	вишеје	нижеје	Имена избраних учеников	Компанија	Место рожденија	Число всеја српскија училиштнија јуности в лете 1826.	
		училиште						
Личка	Госпић	1		Теодор Рабатић	Кањишка	Липе	18	
			1	Вуколај Маодуш	Медачка	Медак	25	
	Грачац		1	Михаил Мандић	Грачачка	Томин Гај	52	143
	Ст. Михаил		1	Спирид. Жегарац	Ст. Михаилска	Кик	9	
	Удбина		1	Георгиј Галовић	Удбинска	Мутилић	39	
Оточка	Оточац	{1		Михаил Мандић	Шкарачка	Дољани	6	
		{	1				35	
	Перушић		1		Косињска	Горњи Косињ	9	103
	Кореница		1		Буњићка	Дебело Брдо	37	
	Брлог		1		Врховска	Заложница	16	
Огулинска	Огулин	1					5	
			1	Теодор Шечан	Оштарска	Оток	11	
	Брињe		1	Михаил Рајачић	Брињска	Лучани	14	80
	Плашки		1	Мојсеј Трбовић	Плашчанска	Медведак	31	
	Раковица		1	Петар Дуић	Раковичка	Раковица	15	
	Туић		1	Симеон Пртљача	Дубравска	Баштнић Брдо	4	
Слуњска	Раковац	1					6	
			1	Петар Павковић	Шварачка	Маријин Дол	22	94
	Слуњ		1	Теодор Ћика	Полојска	Кузма	31	
	Вукманић		1	Михаил Кнежевић	Будачка	Млаковац	35	
I Банска	Глина	1		Атанасиј Коварбашић	Каревчанска	Дреновац	23	
			1	Констант. Поповић	Глинска	Кобиљњак	44	
	Вргин Мост		1	Мојсеј Мркшић	Чемерничка	Чемерница	63	215
	Бовић		1	Марко Павловић	Бовићска	Кирин	27	
	М. Градац		1	Михаил Познановић	Клашнићска	Жировац	58	
II Банска	Петриња	{1		Јован Станковић	Магистрат	Петриња	13	
		{	1				23	
	Зрин		1	Николај Остојић	Зрињска	Ораовица	25	
	Двор		1				38	185
	Костајница		1				27	
	Суња		1	Јован Лађевић	Суњска	Дрљаче	17	
	Дубица		1				23	
	Јасеновац		1				19	
	Сумма	6	27					820

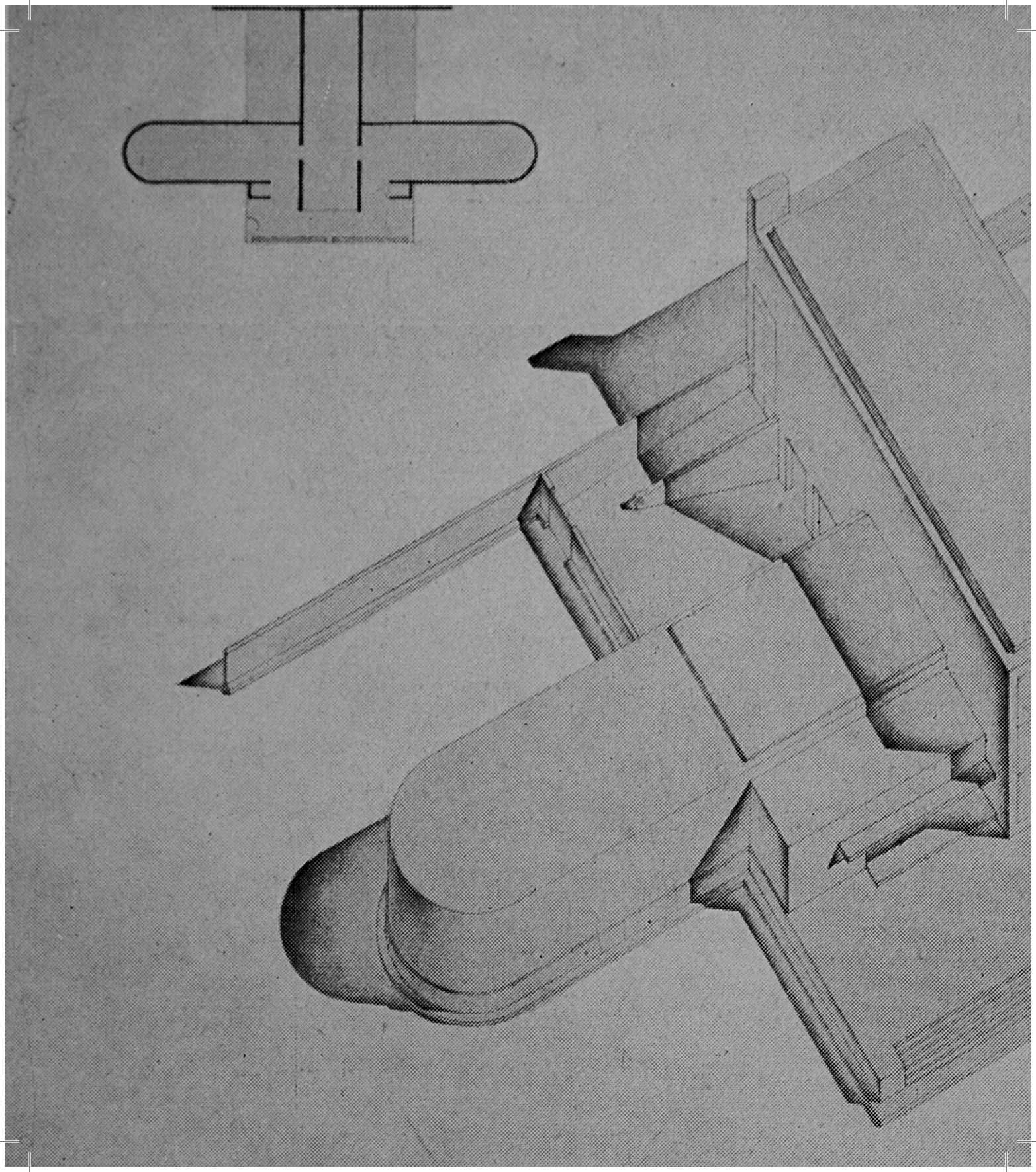

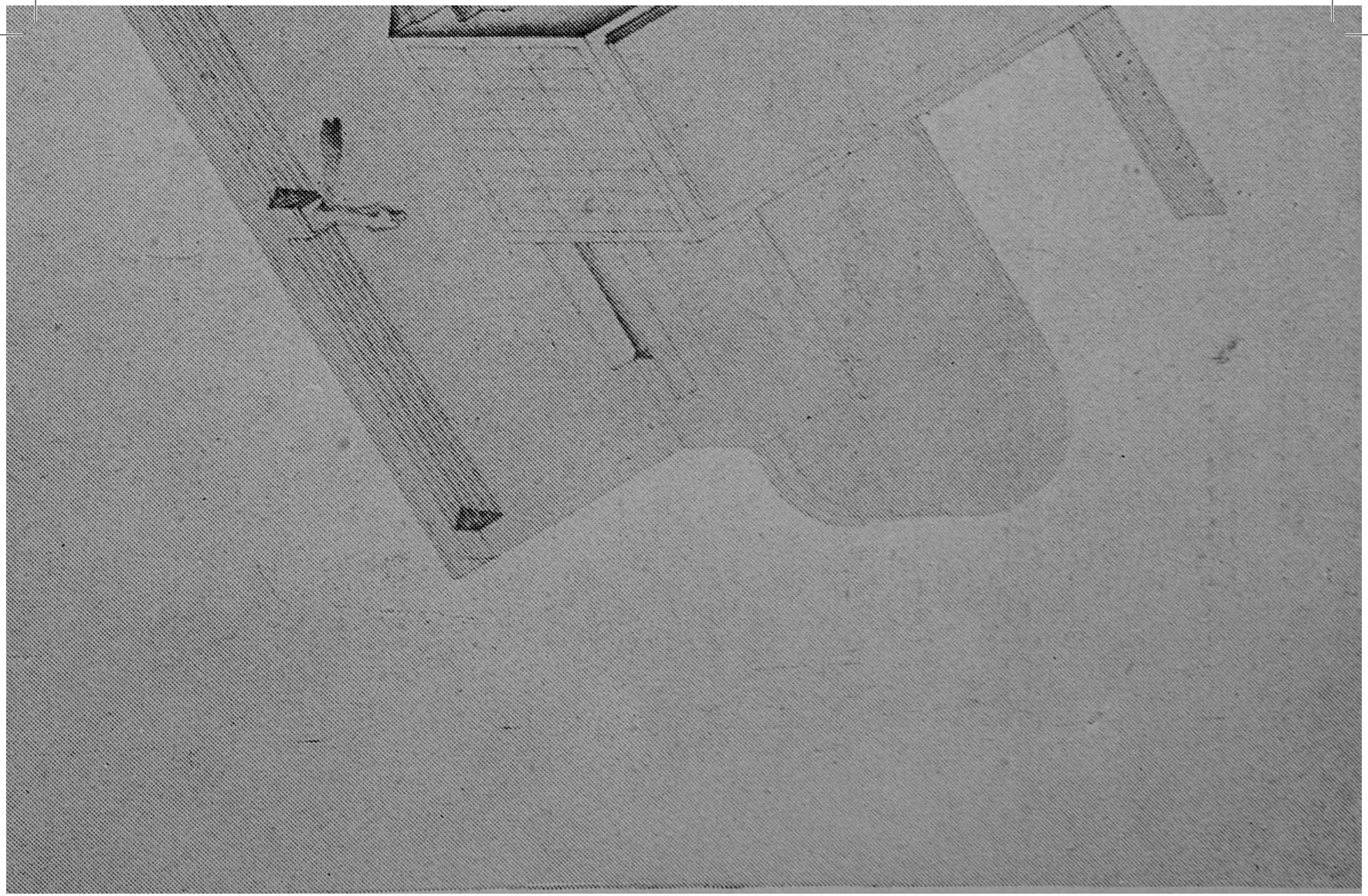

Некролози

Ненад Поповић

In memoriam Милан Зинаић (1947-2012)

Милана Зинаића нисам упознао као ријечког ликовног критичара, нити као уредника часописа “Домети” односно Издавачког центра Ријека, већ као директора издавачке дјелатности Графичког завода Хрватске у Загребу. Тај посао је преузео средином осамдесетих година, дошавши с мјеста главног уредника опатијског издавачког подузећа “Отокар Кершовани”.

Након што су из ГЗХ били отишли уредници-утемељитељи **Vjeran Zuppa** и **Albert Goldstein** те директор Владо Штокало, од доласка Милана Зинаића на чело куће очекивали смо да ће све окренути наглавачке. “Отокар Кершовани” био је на гласу као једна од најдинамичнијих кућа на хрватској и југославенској сцени, а уређивачка политика носила је управо Зинаићев потпис.

Но, испало је другачије. Првих неколико дана долазио је у одијелу, а затим у пуловеру. И, бацио се на административни и менецерски посао, радио је првих два-три мјесеца дословно дан и ноћ. Радио је најдосадније послове пролажења кроз финанције, састав продаје, сложени састав Графичког завода – тада највеће тискаре у Југославији (и на Балкану), која се поврх тога налазила у дубокој кризи преласка на сасвим нове технологије, и болног одбацивања старих.

Милан Зинаић је тиме потпуно затомио свој дотадашњи, узбудљив живот покретљивог, виспреног критичара, интелектуалца и уредника. У сваком случају – касније смо постали пријатељи – у стану му је било све дру-

гачије, ничег "директорског", већ пуно врхунских сувремених слика. И тамо је говорио о сасвим другим стварима – о Мирославу Шутеју, којег је посебно цијенио, о сувременој словенској графици, ријечким галеријама, о књигама Вере Хорват-Пинтарић и **Jorgea Luisa Borgesa**, о часописима – и политици, наравно. Јер, биле су осамдесете.

Међу стварима које се Милану Зинаићу могу рећи у част свакако је та велика особна грађанска дисциплина. Затомити особне опсесије и подредити сву енергију и талент послу на којем си сад. Била је то немала приватна жртва. Док је био директор у ГЗХ мислим да није објавио ни један текст с подручја умјетничке критике. Тко је икада писао у својој струци, зна што то значи.

У Загребу је врло брзо стекао углед и позицију једне од кључних личности издавачког живота. То тада није било ни једноставно ни лако. Куће као "Напријед" с Миланом Мирићем, Матица хрватска с Бранимиром Донатом, "Либер" и "Цанкарјева заложба – Загреб" **Slavka Goldsteina**, ЦКД са Слободаном Шнајдером, "Аугуст Цесарец" са Здравком Жидовцем, "Глобус" с Томиславом Пушеком и уредником Божом Ковачевићем, моћне "Школска књига" и "Лексикографски завод Мирослав Крлежа" – то не да су биле "конкуренција", већ праве велесиле једног златног доба хрватског издаваштва. И југословенског. Јер, потврдити своје име и задобити респект као што је то пошло за руком Милану Зинаићу био је више него само загребачки или хрватски изазов. Сваке јесени на београдском Сајму књига требало се огледати и с колегама попут Милоша Стамболића из "Нолита", Видосава Стевановића из "Просвете", Гаврила Граховца из сарајевске "Свјетлости" – тада у пуном сјају, с главним уредником Иваном Ловреновићем.

По звању и позвању жестоки издавач и уредник, Милан Зинаић се, парадоксално, у сам издавачки програм ГЗХ једва уплитао! Био сам под њим и уредник и главни уредник, па то могу посвједочити из прве руке. Имао је бесконачно повјерење у уредништво. Тако је великог спортског публицисту (и спортског аса) Зденка Узоринца ослободио кореторских послова и дао му да ради оно што се данас високопарно зове *public relations*. Резултат није изостао. Бранку Матану, вјечном "ваљском сураднику" а конгенијалном уреднику "Омладинске библиотеке", осигурао је уредничко радно мјесто, а у ГЗХ је довео и Јасмину Лукић, која је била *схооштинї сшар* југословенске књижевне теорије и одмах почела издавати изабрана дјела Ивана Сламнига, можда најсофистицираније г хрватског пјесника и есејиста двадесетог стољећа. Уз њу, у уредништво је дошла и **Germide Minozzi**; она је пак издала прву књигу која је отворено проговорила о егзодусу, а у ствари протјеривању Талијана – аутобиографску прозу "Воднозелено" **Marise Madieri**, рођене Ријечанке, као и Милан Зинаић уосталом.

За то програмско, колегијално немијешање Милана Зинаића мени је најилустративнија сљедећа епизода – памтит ћу је до краја живота. Једног дана ме позвао у своју собу. Да сједнем, да има једно питање због којег му је мало неугодно. Има пријатељицу с Ријеке, да би волио да је издамо, и да ли бих се ја сложио с тиме као уредник; да је то Славенка Дракулић, и да је написала роман; да ли сам спреман прочитати га и рећи што мислим. – Били су то њени знаменити "Холограми страха", касније превођени широм свијета. ГЗХ и ја као уредник с том књигом прилично смо се прославили, а Милан Зинаић?

Да, био је женерозан, имао је стила и осјећај за ствари. Учинио је све да **Claudio Magris**, аутор "Дунава" уђе у Хрватску и Југославију на највећа могућа врата. Тражио је од мене најинтензивнију сурадњу с Александром Флакером и Предрагом Матвејевићем, да бисмо их што тјешње везали за кућу. Био је необично сретан кад је Бранко Матан издао "Крхотине" Жељке Чорак. На крају, подупро је пројект издавања изабраних дјела која су требала потврдити најзначајније суврмене хрватске књижевнике: Антуна Шољана, Звонимира Мркоњића, Недјељка Фабрија, споменутог Ивана Сламнига.

На крају, то није фраза, већ је било доиста тако. Пуцао је "Графички завод Хрватске", пуцала је по шавовима држава, и те су едиције, колико год крунске, остале само фрагмент. Он је то осјетио боље од нас. Једног дана представио нам је новог директора, предао послове, спакирао се и отишао.

Деведесетих сам га срео још само два пута. Живио је у Љубљани. Код кћери које је бесконачно волио. Долазио у Загреб повремено, бавио се још мало издавачким пословима. И, хвала богу, у Љубљани издао монографију о "Neue Slowenische Kunst", преломног авангардног покрета на подручју умјетности. Ту књигу желио је издати још у Загребу. Вратио се, дакле, својој струци повјесничара и критичара умјетности.

Сигурно је да се не сјећам само ја загребачког раздобља Милана Зинаића. Чине то зацијело и многи други којима је био ангажирани издавач, суговорник и пријатељ: Ненад Доган у Загребу, Љубо Стефановић на Ријеци, Ирена Вркљан у Берлину, Видосав Стевановић у Београду, Славенка Дракулић...

С обзиром на то каква су времена касније дошла – а концем осамдесетих се већ и те како најављивала – треба рећи и ово. С Миланом Зинаићем било је благотворно и радити и пријатељевати. Ако му је нешто било неважно, онда је то био национализам. Нити је о томе икад говорио као озбиљној теми. А ако би то нетко и споменуо, он би се насмијао и попратио неким вицом. То је било испод његове интелектуалне части и сасвим

изван хоризоната који су га заокупљали. Не вјерујем стога да би се у Загребу деведесетих, када је тако важно постало јеси ли "Хрват" или "Србин", добро осјећао. Његов одлазак у Љубљану, колико год везан за обитељске разлоге, можда је и било неко свјесно повлачење с једне такве хрватске сцене: у сваком случају, није се вратио у свој родни град Ријеку.

Тамо пак, на Ријеци, сада је вријеме да се освијетле године његовог тамошњег дјеловања. А оно је барем једнако тако плодно као године проведене у Загребу, гдје је био један од најважнијих издавача и ослонаца књижевне сцене. Што је традиционално незахвалан посао, а у невремена поготово.

Вукашин Милићевић

Протопрезвитер-ставрофор проф. др Радован Биговић 1956-2012.

Недавно сам се сусрео са једном мишљу Цима Хенсона која изражава суштину великог дара учитељства: "Ученици не памте оно чему их настојите научити. Они памте ко сте". Ваљда је зато тако тешко говорити о учитељима, ваљда је зато тако тешко поучавати учитељству; оно чему нас учитељи уче и чиме нас уче неодвојиво је од њихове личности. Ауторитет учитеља је његова личност. А личност човечија је, у најдубљем и најузвишенијем смислу те речи, попут Бога који је човека створио као своју икону, неизразива тајна. И што је учитељ више човек, а једини услов да се буде учитељ је бити преко сваке мере човек, то је узвишенија наука којој нас поучава, то је и већа мера неизразивости тајне његове личности.

Готово у навечерје великог празника Цркве, празника Силаска Светога Духа, у четвртак 31. маја 2012. упокојио се у Господу протопрезвитер-ставрофор проф. др Радован Биговић, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду, човек чији се животни позив у сваком од његових аспеката, у већ описаном смислу, може означити као учитељство. Наиме, свештеник, богослов, професор, ангажовани, или боље: друштвено одговорни интелектуалац, личност којој је тешко у савременој српској црквеној и друштвеној стварности наћи паралелу.

О. Радован је рођен 17. јануара 1956. у Никшићу, од оца Борише и мајке Милеве. Већ као сасвим мало дете сусрео се са чудом Цркве проводећи дане у великој светињи његовог родног краја, Острошком манастиру. Та најранија искуства сусрета са исцељујућим Божијим дејством које снисходи

нашим слабостима оставила су, по његовом личном сведочењу, велики утисак, утисак који је, рекао бих, одлучујуће обликовао његову побожност, а нарочито његов доживљај свештеничке службе, службе која треба да буде једна од пројава управо тог божанског снисхођења. Након завршене основне школе, уписује се у Богословију у Манастиру Крки. На Православном богословском факултету у Београду дипломирао је 1980, а паралелно са теологијом студирао је и филозофију и дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду 1982. Докторирао је 1993. на Православном богословском факултету на тему Основи богословско-филозофске мисли епископа Николаја Велимировића. Раније је (1986), на истом факултету, изабран за асистента, а касније је биран и за доцента (1993), ванредног (2000) и редовног професора (2011). Предавао је: Увод у богословље (једно време под називом "Енциклопедија теологије"), Основе римокатоличке теологије, Основе протестантске теологије и Хришћанску комуникологију (на основним студијама); Екуменско богословље на мастер студијама и предмет Предање и предања на докторским студијама. Два пута је био члан Комисије за преглед, оцену и одбрану докторске дисертације, седам пута Комисије за преглед, оцену и одбрану магистарског рада, два пута ментор магистарске тезе и једном ментор завршног мастер рада. Само у периоду од 2007. до 2012. био је 50 пута ментор дипломског и завршног рада. У по два мандата је обављао дужност декана и продекана Православног богословског факултета, а велики допринос је дао враћању Православног богословског факултета у састав Београдског универзитета. Током последњих неколико година учествовао је и у раду Савета Универзитета, а био је и члан Управног одбора Алумни Универзитета у Београду. Био је главни и одговорни уредник часописа *Теолошки погледи*, научног гласила Светог архијерејског синода. и уредник теолошко-филозофске библиотеке "Симбол" Службеног гласника Републике Србије, едиције у оквиру које је први пут на српском језику објављен солидан број дела познатих аутора као што су Ј. Пеликан, В. Бичков, Ф. Дворник...

Као научни радник, о. Радован је велику пажњу посветио богословском промишљању друштвених проблема. У том смислу је током дужег периода представљао изузетак у новијој српској богословској мисли. Током протекле готово три деценије, у по много чему тешким и мрачним годинама, с обзиром на лични углед и поштовање које су према њему гајили многи учесници и носиоци процеса друштвених промена у Србији, о. Радован је имао прилике да се лично и изблиза увери у озбиљност проблема са којима се српско друштво суочава. Многе од ових проблема о. Радован је проматрао кроз призму темељног питања идентитета, на различитим нивоима његовог

појављивања. Његови увиди, упркос хистерији као доминантној карактеристици доброг дела времена у којем је делао, одликују се умереношћу, одмереношћу и трезвеношћу. Поред хришћанске друштвене теорије, о. Радован је велику пажњу, како у личном животу и сведочењу, тако и у научном раду, посветио еклисиолошким и екуменским питањима. Дубоко утемељен у православном предању, искрено је веровао у неопходност отвореног дијалога о болним питањима која оптерећују међухришћанске односе, нарочито у нашем региону, а обнављање јединства хришћана је доживљавао као питање сведочења вере. Веровао је да нарочиту улогу у овом процесу може имати хришћанска култура у којој има понајвише трагова заборављеног језика заједништва Цркве првог миленијума.

Радован Биговић је аутор више књига, више десетина научних и популарних студија, есеја и приказа, рецензент великог броја издања. Поједини његови радови су преведени на енглески, италијански, бугарски и мађарски језик.

О. Радован је био члан више одбора установа од јавног значаја: Управног одбора РТС, Савета Војномедицинске академије, Етичког савета Института Мајка и дете, Комисије за истину и помирење, Комисије за помиловање Председника Републике, Комисије за сарадњу Републике Србије са УНЕСКО, Удружења књижевника Србије, Уређивачког одбора Српског биографског речника Матице српске, Културно-просветне заједнице Београда. Оснивач је и вишегодишњи председник Хришћанског културног центра из Београда. На његову иницијативу основана је и Фондација Свети Кирило и Методије. Носилац је више угледних признања и одликовања: Златне значке Културно-просветне заједнице Србије, Златног беочуга Културно-просветне заједнице Београда, Плакете заслужног грађанина Општине Земун.

О. Радован је учествовао у раду бројних конференција и научних скупова у земљи и иностранству. Сам је, у оквиру дужности које је обављао на Православном богословском факултету и у Хришћанском културном центру, руководио организацијом више великих скупова који су имали запажено место у јавности. Издвојићу Пети међународни конгрес високих православних богословских школа (2001) и конференцију Хришћанство и европске интеграције (2003). У раду ових скупова узели су учешћа не само најугледнији представници цркава, већ и политичке и друштвене сфере.

Јавни наступи о. Радована, бројна предавања, интервјуи и телевизијске и радио емисије, се могу узети као пример трезвене умерености преко потребне нашем духовном и културном контексту.

Његова Светост АЕМ Патријарх српски Герман рукоположио је на Цвети 1986. Радована Биговића у чин ђакона. Од почетка своје свештеничке

службе служио је у манастиру Св. Архангела Гаврила у Земуну, од 1986. до 1999. као ђакон, а од Петровдана 1999, када га је Његова Светост АЕМ Патријарх српски Господин Павле рукоположио у чин презвитера, као в. д. настојатеља манастира. Иако је формално манастирски храм, црква Св. Архангела Гаврила била је пример заједништва на којем се темељи хришћанска парохија као место обитавања Цркве – Тела Христовог у овоме свету. Његов свештенички рад у овој цркви био је сведочење о нераздвојивости богословља од живота Цркве, и то не Цркве као мање или више угледне установе са дугом историјом, већ Цркве као заједнице сабране у име Господње која је истинско место и извор богословља. За своје свештеничко служење о. Радован је одликован највишим презвитерским достојанством наше помесне Цркве, правом ношења напрсног крста.

Како већ рекох, о. Радован се упокојио у данима који непосредно претходе Педесетници, празнику Силаска Светога Духа. Нисам од оних који верују да је све у нашем животу плод или последица Божијег промисла. Наиме, исувише је простора за дејство Последњег непријатеља (1 Кор 15, 26), а грех и хаос су објективне стварности нашега живљења. Можда је овакав став последица мојег маловерја, али верујем и да сваки искрени свештеник зна о чему говорим. Но, међу свим трагичним догађајима са којима се суочавамо, међу свим, верујемо, привременим тријумфима Последњега непријатеља, постоје и они у којима је објективна стварност смрти готово преображена некаквом вапијућом тишином у пророштво васкрсења, са оне стране сваког умовања. О. Радован је, држим како то није неумесно истаћи, некако нарочито волео дане у којима се догодио његов лични Велики петак, дане празновања Силаска Светога Духа, дане Педесетнице. Овај празник је учинио и даном (“славом”) Хришћанског културног центра, удружења које представља оваплоћење многих ствари у које је веровао. Тако се догодило да његова смрт буде сва у знаку живота; свој покој је нашао у данима прослављања тајне којој је читавог живота служио, у празнику Духа животодавца, онога који чини да ће се спасти сваки који призове име Господње (Јоил 2, 32; Дап 2, 21).